Digitized by the Internet Archive
in 2025

https://archive.org/details/archief-voor-de-geschiedenis-van-de-katholieke-kerk-in-nl_1961_3

ARCHIEF
VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KATHOLIEKE KERK IN NEDERLAND

ARCHIEF
voor de geschiedenis van de katholieke Kerk in Nederland

DERDE JAARGANG
1961

GRADUATE THEOLOGICAL UNION
1962

MCMLXI
UITGEVERIJ HET SPECTRUM
UTRECHT/ANTWERPEN

v. 3
1961

INHOUD

C. Damen O.S.B., DE PROVINCIALE KAPITTELS DER BENEDICTIJNEN EN DE NEDERLANDSE KLOOSTERS IN DE LATE MIDDELEEUWEN . . . blz. 1

G. Coomans, FAMILIERELATIES VAN JACOBUS DE LA TORRE . . . . „ 35

R. Reinsma, DE HOUDING VAN DE ROOMS-KATHOLIEKEN TEN NOORDEN VAN DE GROTE RIVIEREN TIJDENS DE EERSTE MAANDEN VAN DE BELGISCHE OPSTAND . . . . „ 50

E. Persoons, DE ZUIDNEDERLANDSE KLOOSTERS VAN HET KAPITTEL WINDESHEIM . . . . „ 73

M. P. van Buijtenen, KERKHISTORISCHE GEGEVENS VOOR DE GESCHIEDENIS VAN HASKERLAND „ 90

R. R. Post, BERICHT . . . . „ 118

BOEKBESPREKING . . . . „ 119

R. R. Post, STUDIËN OVER ADRIAAN VI . . . . „ 121

P. Noordeloos, UIT DE KLOOSTERGESCHIEDENIS VAN HOORN . . . . „ 162

Th. A. M. Thielen, HET JURISDICTIEGESCHIL OVER GROENLO EN DE HEERLIJKHEID BORCULO-LICHTENVOORDE . . . . „ 185

R. R. Post, DIE CHRISTIANISIERUNG DES LIMBURGISCHEN RAUMES . . . . „ 234

BOEKBESPREKING . . . . „ 247

P. Polman O.F.M., VREDESPOGINGEN UTRECHT-ROME ONDER CLEMENS XIV (1769–1774) . . . „ 249

J. Barten S.J., HET PROCES VAN JONKER ARENT THOE BOECOP S.J., HAGIOGRAAF EN MARTELAAR, I Voorgeschiedenis . . . . „ 269

350716

W. A. J. Munier SS.CC., EEN BISSCHOPSBENOEMING TEGEN HET EIND VAN HET OOSTENRIJKS BEWIND IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN. DE BENOEMING VAN MGR. J. B. R. VAN VELDE DE MELROY TOT BISSCHOP VAN ROERMOND IN 1793 . . . . blz. 295

R. R. Post, STUDIËN OVER ADRIAAN VI, De beneficies van Adriaan Florenszoon . . . . „ 341

BOEKBESPREKING . . . . „ 352

KRONIEK . . . . „ 355

REGISTER . . . . „ 373

DE PROVINCIALE KAPITTELS DER BENEDICTIJNEN EN DE NEDERLANDSE KLOOSTERS IN DE LATE MIDDELEEUWEN

DOOR

DOM. C. DAMEN O.S.B.

A. OVER DE KAPITTELS IN HET ALGEMEEN

I

DE Nederlandse benedictijnenkloosters van voor de hervorming zijn reeds meermalen het onderwerp van studie geweest. Meestal echter zijn daarbij de kloosters van monniken en monialen afzonderlijk in behandeling genomen, zonder dat men veel aandacht geschonken heeft aan de relaties die er tussen de kloosters onderling bestaan hebben. De structuur van de orde – als men daar al van spreken mag – heeft daar wel enige aanleiding toe gegeven.

Sint-Benedictus heeft nooit de bedoeling gehad een orde te stichten. Zijn *Regel* voorziet in de ordening van het geestelijke en materiële leven van een kloostergemeenschap. Alle details voor het leven in die gemeenschap worden geregeld, voorzover hij het nodig achtte, maar van enig verband tussen de verschillende kloosters wordt nergens gerept. Toch blijkt op enkele plaatsen in de *Regel* dat Sint Benedictus zoiets wel voorzien heeft. Om slechts één voorbeeld te noemen: in het hoofdstuk over de keuze van de abt (*Regel:* h. 64) spreekt hij over de mogelijkheid dat de gemeente iemand zou kiezen 'die het eens is met hun slechte gedrag'. Zou dit bekend worden aan de bisschop van het diocees of 'aan de abten of de christenen uit de omgeving', dan moeten zij dit slechte plan verijdelen.

Het bleek echter vaker nodig de kloosters tegen machtige buren te beschermen, dan deze buren te hulp te roepen. Ook bleek weldra dat het interne leven soms al te afhankelijk was van de capaciteiten van de abt. Om deze en andere redenen werd al vroeg de behoefte gevoeld aan een geordende samenhang van de kloosters. Hoe meer zij onderling verbonden zouden zijn, des te meer zouden zij elkaar geestelijk en materieel kunnen helpen tegen bedreigingen van binnen en van buiten.

De eerste poging alle abdijen in één groot verband te verenigen is uitgegaan van de H. Benedictus van Aniane († 821). Met behulp

van zijn vriend Lodewijk de Vrome stichtte hij het klooster Inda (Cornelimünster). Deze abdij bij de keizerstad Aken zou zoveel als het modelklooster voor heel het Karolingische rijk moeten worden. Zij was geheel en al ingericht naar de opvattingen van deze Benedictus, die men wel de bijnaam van 'de Tweede' gegeven heeft. Het ging er nu maar om, alle andere abdijen op dezelfde wijze in te richten. Sterk door de steun van de keizer riep de abt van Inda al zijn collega's van het rijk bijeen op een groot congres te Aken (817), waar hij gedurende enkele dagen de *Regel* verklaarde op de wijze die hem de juiste toeleek. Daarna werd een lange reeks besluiten opgesteld en de abten kregen het consigne deze nauwgezet uit te voeren en te handhaven. Protest was er weinig. Het zou ook weinig gebaat hebben.

Toch is er van deze grootse poging weinig of niets terechtgekomen. Benedictus stierf reeds na enkele jaren. Lodewijk miste de tijd en vaak ook de macht om de zaak door te zetten en bovenal: de tijd was nog niet rijp. Er was te veel dwang, te weinig enthousiasme en de opvattingen van Benedictus waren op veel punten aanvechtbaar, op sommige zelfs in tegenspraak met de *Regel* van zijn naamgenoot van Monte Cassino.

Wel is er in deze tijd iets ontwaakt als een begrip van wat men 'Benediktinertum' genoemd heeft: het bewustzijn van een zelfde ideaal, van dezelfde belangen en van saamhorigheid. In de Karolingische periode en de eerste eeuwen daarna zien we allerwegen in Europa een opbloei van het monastieke leven, zozeer zelfs dat men over de tijd van Karel de Grote tot aan de dood van Sint-Bernardus wel gesproken heeft als over *l'âge monastique*. In deze tijd zien we groeperingen van kloosters ontstaan, hetzij door aansluiting van bestaande, hetzij door stichting van nieuwe, die eenzelfde observantie volgen, dezelfde gebruiken aannemen en zelfs elkaar steunen met uitwisselen van geschikte monniken voor de belangrijke ambten. Zo kent men de bewegingen van Brogne in de Nederlanden; Gorze en later St.-Vannes in Lotharingen; Trier, Regensburg en Einsiedeln in het Duitse rijk en bovenal Cluny in Boergondië. Het is minder juist te spreken over 'hervormingen'. Dat aspekt was er lang niet altijd bij, zeker niet als het over nieuwe stichtingen ging.

Zo'n groepering was er doorgaans meer een van broederlijke liefde en verbondenheid dan van juridische eenheid en dat was het zwakke punt. Soms ging een abt van de ene observantie naar de andere over. Vaker nog bepaalde de wil van de landsheer de 'richting' van een abdij, als hij bijvoorbeeld wilde dat de kloosters van

zijn gebied niet bij een door hem bewonderd klooster in het buitenland ten achter zouden staan.

Alleen Cluny vormde een uitzondering. Daar kan men spreken van een congregatie of orde. De abt van Cluny was het onbetwiste hoofd en leidde heel het monastieke leven in al zijn aspecten en details tot in de meest afgelegen *cellae*. Doch Cluny ging op den duur te ver. Het tastte een essentieel punt van het benedictijnse leven aan: de autonomie van de afzonderlijke kloosters. Dit wekte niet alleen verzet, zodat vele kloosters zich tegen de beweging van Cluny keerden, maar het werkte op den duur ook verlammend. Cluny telde immers zijn kloosters tot in Engeland en Castilië, Westfalen en Constantinopel en zelfs in het H. Land. Na verloop van tijd heeft men de situatie niet meer aan gekund en werd decentralisatie nodig; en deze decentralisatie is ten gevolge van vele omstandigheden geworden tot ontbinding.

Zeer scherp zijn deze bezwaren en gevaren onderkend door de organisator van Cîteaux, de H. Stephanus Harding († 1134). Uitgaande van het Cluniacenzer systeem heeft hij een nieuwe en betere vorm gezocht en vastgelegd in de *Charta Caritatis*, de grondwet van de orde der cistercienzers. De samenhang en de betrekkingen der kloosters werden geregeld door de affiliatie der kloosters en het generaal kapittel. Het stelsel van affiliatie is door de benedictijnen nooit overgenomen. Wij hoeven dat derhalve niet nader te bespreken. Het generaal kapittel is thans in alle orden en congregaties ingevoerd. Bij de benedictijnen heeft het een eigen ontwikkeling doorgemaakt en daarom willen we deze wat uitvoeriger bespreken.

Cluny kende reeds zoiets als een generaal kapittel, waarop alle prioren tezamen kwamen, althans in beginsel, want er waren er wel 2000. Het was geen geregeld of regelmatig weerkerend verschijnsel, maar het werd gehouden als er aanleiding toe bestond. Cîteaux maakte er een vaste gewoonte van. Het derde hoofdstuk van de *Charta Caritatis* schrijft voor dat alle abten van de orde verplicht zijn elk jaar naar het generaal kapittel in Cîteaux te komen. Onderlinge kapittels waren verboden. Wie om een geldige reden niet komen kon, moest een vertegenwoordiger zenden die de redenen van het wegblijven aan het kapittel kon voorleggen. Degenen die al te ver weg woonden, hoefden niet elk jaar te verschijnen. Voor hen werd in elk afzonderlijk geval vastgesteld hoe vaak en wanneer zij verschijnen moesten. En wie zich aan die verplichtingen niet hield, zou een ernstige waarschuwing en desnoods een strenge straf ontvangen.

De taak van het kapittel wordt als volgt omschreven: 'In dit kapittel zal men beraadslagen over het heil der zielen; als er in de observantie van de regel of de orde iets verbeterd of uitgebreid moet worden, zal men dat regelen; het goed des vredes en der liefde zullen zij bij elkaar steeds bevorderen.' Voorts zal het bestuur der abten gecontroleerd worden. Twisten en geschillen zouden worden bijgelegd. Bij verschil van mening zou de abt van Cîteaux met de raad en de bijstand van bevoegden beslissen wat er gebeuren moest en allen zouden zich zonder kritiek daaraan te onderwerpen hebben. Als een klooster in nood verkeerde, zou de abt dit op het kapittel bekend maken en de abten zouden dan in alle liefde nagaan hoe men de behoeftigen te hulp kon komen. Het hoogste gezag in de orde van Cîteaux lag hiermee bij het generaal kapittel en de abt van Cîteaux was als het ware zijn eerste uitvoerder. Zijn gezag was als dat van een generaal in de latere orden.

Na de moeilijkheden van de kinderjaren werd Cîteaux een verbluffend succes. Iedereen kon het constateren en de redenen zien. Het waren de geregelde visitatie en het generaal kapittel. De visitatie werd verricht door de abt van de moederabdij. Deze woonde meestal niet ver weg en kon dus gemakkelijk komen, elk jaar of nog vaker als hij dat nuttig oordeelde. Ook dat was in de *Charta Caritatis* voorzien. Hij had er min of meer belang bij en het was dus een erezaak voor hem. Door het jaarlijks kapittel hielden de abten geregeld contact; de observantie werd bevorderd; moeilijkheden, nieuwe problemen, actuele kwesties konden spoedig besproken worden; eenheid was verzekerd; het heilig vuur werd onderhouden en opkomende misbruiken konden spoedig en radicaal worden uitgeroeid.[1]

II

Stonden de zwarte monniken aanvankelijk misschien afwijzend of skeptisch tegenover hun grijze medebroeders, op den duur brachten eerlijke bewondering en de behoefte aan hervorming en organisatie in eigen gelederen hen tot andere gedachten. Van visitatie kon bij de zelfstandige en los staande kloosters geen sprake zijn.

1) Voor het in deze inleiding behandelde kan men elk werk consulteren dat de benedictijnse geschiedenis in haar geheel behandelt. Hier en in het nu volgende is gebruik gemaakt van het jongste werk: Dom Ph. Schmitz, *Histoire de l'ordre de Saint-Benoît*, 7 dln (Maredsous 1942-'56). De tekst van de *Charta Caritatis* vindt men o.a in Migne, P.L. 166; de betreffende passage kol. 1380-1.

Zij hadden geen hoger geplaatst overste en de meeste waren bovendien niet exempt. Het recht van visitatie kwam dus meestal toe aan de bisschop en het gebruik maken van dit recht hing van diens gezindheid af. Cîteaux had dit gevaar ondervangen door het beginsel dat men geen kloosters in een bepaald bisdom stichtte of aannam, als niet eerst de bisschop beloofde de bestaande regeling van Cîteaux te aanvaarden.[1] Daarmee kwam het recht van visitatie aan de orde. Het enige dat de benedictijnen konden doen was bijeenkomsten organiseren waar zij over hun gemeenschappelijke belangen konden beraadslagen. Dat was tenslotte niets nieuws. Ook in vroeger eeuwen waren dergelijke bijeenkomsten gehouden en uit de tijd die ons nu bezighoudt zijn er eveneens enkele bekend. Van kapittels in eigenlijke zin kan men dan nog niet spreken. Wij zullen deze congressen niet in detail nagaan. Het is voldoende als wij weten dat zij volkomen vrijwillig waren en tot niets verplichtten. Zij konden geen wetten uitvaardigen en bezaten geen enkele rechtsmacht. De abten bleven onder het gezag van hun bisschoppen, ze waren niet verplicht te komen en de bisschop kon hun de deelneming verbieden, wat ze ook meermalen deden. Deze bijeenkomsten konden dus wel interessant zijn, maar blijvend succes was er niet van te verwachten. Het goede resultaat ervan is geweest dat zij de geesten rijp maakten voor een instelling die succesvol kon zijn – Cîteaux bewees het – mits men ze verplichtend stelde en enige vorm van gezag toekende. Zulks kon alleen uitgaan van het kerkelijk gezag. Het is tenslotte paus Innocentius III geweest die deze stap gezet heeft.

Dom. Berlière heeft reeds beschreven welke maatregelen Innocentius genomen heeft ten gunste van de benedictijnen. Tevens, hoe er op dit punt bij hem een ontwikkeling heeft plaatsgevonden, die haar voltooiing vond in de decreten van het vierde concilie van Lateranen in 1215.[2] Van dit concilie is voor ons van belang de twaalfde canon, bekend onder de beginwoorden: *In singulis*.[3]

In alle rijken of provincies moest er voortaan om de drie jaar een gemeenschappelijk kapittel gehouden worden door de abten en de zelfstandige prioren die tot nu toe zulke kapittels niet kenden. Zij moesten daartoe bijeenkomen in een klooster waar dit gevoeglijk zou kunnen en daar enkele dagen bijeenblijven. Omdat zij nog

1) Aldus de inleiding op de *Charta Caritatis*, t.a.p. 1379.

2) U. Berlière, *Innocent III et la réorganisation des monastères bénédictins* 'Revue Ben', XXXII (1920) 22–42 en 145–159.

3) Tekst bij Mansi XXII, 999–1002.

geen ervaring hadden op dit gebied moesten ze de eerste keer twee cisterciënzer abten uit hun omgeving te hulp roepen. Deze zouden dan twee benedictijnse abten aanwijzen en deze vier zouden samen het presidium vormen. Op de bijeenkomst moest beraadslaagd worden over het wel en wee van de kloosters. In overeenstemming daarmee konden dan bepalingen gemaakt worden en als deze eenmaal door de vier presidenten bekrachtigd waren, zouden ze voor allen kracht van wet hebben. Voorts moest men de datum en de plaats van het volgende kapittel vaststellen, zodat elkeen tijdig weten kon, wanneer en waar hij weer verschijnen moest. Tenslotte moesten er enkele visitatoren worden aangesteld die tussen twee kapittels in alle kloosters van monniken en monialen zouden visiteren. Wat zij bij die gelegenheid te laken zouden vinden, moesten zij aan de bisschop van het diocees rapporteren. Deze behoorde dan in te grijpen. Bleef hij echter in gebreke, dan zouden de visitatoren het aan de Apostolische Stoel melden. De bisschoppen worden echter aangespoord uit eigen beweging zodanig over de kloosters te waken dat de visitatoren er meer te prijzen dan te laken zouden vinden. Aan het einde worden bisschoppen en abten vermaand ijverig samen te werken en uitdrukkelijk wordt verklaard, evenals aan het begin, dat het decreet niets aan de rechten van de bisschoppen te kort wil doen. Eventuele onoplosbare problemen moesten aan Rome worden voorgelegd.

Men heeft het geringe succes van dit decreet vaak geweten aan zijn onduidelijkheid. Vooreerst rees de vraag wat er bedoeld was met de beginwoorden: *In singulis regnis sive provinciis*. Waren dat de rijken der landsheren of wijst *provincia* op kerkprovincie? Grenzen van rijk en kerkprovincie vielen soms wel eens samen, doch meestal niet. Als men echter latere pauselijke documenten erbij haalt, blijft er wel geen andere interpretatie mogelijk dan die van *kerkprovincie*. Doch van het begin af was er aanleiding tot verschil van mening en kwaadwilligen konden daar gemakkelijk profijt van trekken.

Een tweede moeilijkheid gaf de restrictie: *qui non consueverunt tale capitulum celebrare* (die tot nu toe zulke kapittels niet kennen). Groepen en congregaties die een eigen kapittel kenden (zoals bijvoorbeeld Cluny), werden blijkbaar uitgezonderd. Ook dat maakte het niet overzichtelijker.

Een derde bezwaar lag in de wijze waarop de delicate samenwerking tussen bisschoppen en visitatoren geregeld was. De rechtsmacht van de bisschop bleef onverkort. Als hij niet wilde meewerken, konden de abten slechts op Rome appelleren. Maar welke

abt zou zich graag de toorn van zijn bisschop op de hals halen?

Hoewel dus de regeling beantwoordde aan een lang gevoelde behoefte en de monastieke structuur intact liet, had zij toch haar grote gebreken, die men als volgt kan samenvatten. De macht der voorzitters en visitatoren was zo goed als nihil. De bevoegdheden van visitatoren en bisschoppen stonden elkaar min of meer in de weg. De visitatie had niets om het lijf als de bisschop niet meedeed en meestal duldden de bisschoppen juist geen inmenging. En tenslotte: de exempte kloosters waren buiten beschouwing gebleven.

Toch is het decreet *In singulis* van groot belang. Het schiep een nieuwigheid in de vorm van een *wet*. Het is de eerste algemene wet inzake de onderlinge verhouding der benedictijnenkloosters, en van die tijd vindt men in de documenten de toevoeging: *ordinis sancti Benedicti* (van de orde van Sint Benedictus). Maar als men vraagt naar het resultaat, dan moet het antwoord luiden, dat dit bedroevend was. Er zijn aanwijzingen voor kapittels in verscheidene landen. Het enige land waar de monniken de zaak ernstig hebben opgevat, is Engeland. Daar alleen vindt men een lijst van geregeld gehouden kapittels, zo zelfs dat er een hechte eenheid ontstond die men als het begin van de Engelse congregatie beschouwt.

Volgende pausen hebben getracht de kapittels beter te organiseren, maar het resultaat bleef gering. Men kan slechts enkele gegevens over kapittels vinden. Het heeft meer dan een eeuw geduurd voor er weer een algemeen pauselijk decreet uitgevaardigd werd. We zijn dan reeds in de tijd van de Babylonische gevangenschap van Avignon. De roep om hervorming wordt reeds van verschillende kanten gehoord. De cisterciënzerpaus Benedictus XII (1334–'42) is daaraan tegemoetgekomen, onder andere door een geheel nieuwe regeling te treffen voor de orde van Sint Benedictus. De bulle *Summi magistri* van 20 juni 1336, meestal de *Benedictina* genoemd, bevatte een zeer uitvoerig plan om de orde te hervormen en te organiseren. Dergelijke decreten zijn er ook uitgegaan voor de cisterciënzers, de augustijnen, de dominicanen en de franciscanen. Wij kunnen de *Benedictina* niet op alle punten nagaan. Daarvoor is het stuk te lang. De paus heeft zeker niets onbeproefd gelaten, maar misschien was het document té uitvoerig en gedetailleerd en naar onze moderne smaak heeft het ook te veel dreigementen en sancties. Ondanks dit alles (of juist daardoor?) is het resultaat zeer gering geweest.[1] (Zie noot pag. 8).

Het eerste hoofdstuk is het meest bekende en heeft betrekking

op de provinciale kapittels. De grenzen der provincies werden uitdrukkelijk vastgesteld. Zij werden gevormd door één of meer kerkprovincies (aartsbisdom met bijbehorende bisdommen). Er waren er aldus meer dan dertig. De Nederlanden vielen grotendeels onder de samengevoegde kerkprovincies Keulen en Trier. Vlaanderen viel als deel van de Franse bisdommen onder de kerkprovincie Reims die met Sens werd samengevoegd. De kapittels moesten om de drie jaar gehouden worden. Alle abten en zelfstandige prioren moesten daarop verschijnen, exempte evengoed als niet-exempte, en ook degenen die in eigen verband reeds kapittels kenden. Wie verhinderd was, moest zich tijdig verontschuldigen en laten vertegenwoordigen door een procurator. De gang van zaken werd gehandhaafd zoals het door Innocentius III was voorgeschreven. Op elk kapittel zou bepaald worden, waar en wanneer het volgende kapittel gehouden zou worden, wie de preek zou houden, wie de hoogmis zingen moest en wie er presidenten (vier in getal) zouden zijn.

Op 13 december 1336 heeft de paus aan enkele abten uit elke door hem gevormde provincie een breve gestuurd waarin zij de opdracht ontvingen de bulle in hun gebied uit te voeren. Tot aan het concilie van Trente is de *Benedictina* de grondwet der benedictijnen gebleven en alle nieuwe congregaties die in die eeuwen ontstaan zijn, hebben dit document als basis voor hun constituties genomen.

De wetgeving van paus Benedictus XII werd niet overal met enthousiasme begroet. De geschiedschrijvers der orde zien zich genoodzaakt een zekere apathie te constateren. De bedelorden trokken de beste krachten aan. De opleving kwam pas na het concilie van Konstanz. Toen vormden zich de nieuwe congregaties die georganiseerd werden in hecht verband. Zij streefden naar hervorming en herstel in een gesloten eenheid. Wie zich daarbij aansloot, aanvaardde de opgelegde verplichtingen en onderwierp zich aan het vrijwillig erkende gezag. De kapittels door deze groeperingen gehouden, hadden niet alleen wetgevende, maar ook dwingende macht. De provinciale kapittels daarentegen bleven een vrij machteloos lichaam. Men heeft ze wellicht overschat en te veel voor gelijkwaardig aan die van Cîteaux aangezien, wat ze in werkelijk-

1) Bij mijn weten is er in Nederland slechts één exemplaar van deze bulle voorhanden, en wel in de bibliotheek van de abdij Sint-Benedictusberg te Vaals. Het is een uitgave in 12° van Ambroise en Hieron. Drouart, Parijs 1604. Het aanvullende decreet *Dudum*, dat op 3 dec. 1340 verscheen, vindt men bij Mansi XXV, 1032vv.

heid niet waren. Misschien werden ze later ook min of meer overbodig. De onwilligen kon men niet mee krijgen, de hervormingsgezinden vonden elkaar op den duur in de ontstane nieuwe congregaties, die wèl kapittels hielden, waar wèl besluiten mogelijk waren en waar wèl dwingende macht bestond. Wat zouden zij dan nog talen naar ongeregelde kapittels, waar zij door kwaadwilligen gedwarsboomd werden? Na het concilie van Konstanz voltrok zich de scheiding. In sommige streken ging het verval door, in andere kwam er nieuw leven. Met een zekere voorzichtigheid zou men mogen beweren dat de opbloei of het verval van het benedictijns leven in een bepaalde streek beantwoordt aan de getrouwheid of ongetrouwdheid die men er aan den dag gelegd heeft ten aanzien van de provinciale kapittels. Daaraan kan men dan hun verdiensten afmeten .Zij hebben de weg geopend voor het nieuwe leven.

In het volgende hoofdstuk willen wij nu nagaan hoe men in de Nederlandse kloosters op de wetgeving omtrent de kapittels gereageerd heeft. Doch alvorens daartoe over te gaan, moeten wij een opmerking maken over het gebruik der termen. Dom. Berlière spreekt steeds van generale kapittels (chapitres généraux). Van Duitse zijde heeft men er terecht op gewezen dat deze term niet geheel juist is. In deze eeuwen moet men onderscheid maken tussen *provinciale kapittels* en *generale kapittels*. Een *provinciaal kapittel* is een kapittel voor een door Benedictus XII gevormde benedictijnse provincie, bijvoorbeeld die van Keulen-Trier. Daaraan moesten alle zelfstandige, mannelijke, benedictijnse kloosteroversten deelnemen, ongeacht het feit of zij tot een congregatie behoorden of niet. Een *generaal kapittel* daarentegen is een kapittel van een bepaalde congregatie, bijvoorbeeld van Bursfeld. Daaraan namen alleen de abten van die congregatie deel en daarbij werd er geen rekening mee gehouden tot welke (benedictijnse) provincie zij behoorden.

Om een voorbeeld te noemen. De abt van Egmond was verplicht deel te nemen aan de provinciale kapittels van de provincie Keulen-Trier. Hij vond daar collega's van de Bursfelder congregatie, bijvoorbeeld van Utrecht en Oostbroek, even goed als abten die daar niet bij hoorden, bijvoorbeeld die van Dikninge. Anderzijds moest hij verschijnen op de generale kapittels van Bursfeld, omdat Egmond sinds 1491 bij die congregatie was aangesloten. Daar vond hij collega's van de congregatie uit andere provincies, bijvoorbeeld Mainz-Bamberg. Strikt genomen moest hij dus vaak in één jaar aan twee kapittels deelnemen. Voor sommigen was dit te veel van

het goede, vooral als het punt van samenkomst ver weg gelegen was. Ook dit verklaart de weinige belangstelling van sommige abten voor de provinciale kapittels. Na het concilie van Trente, als het systeem van congregaties algemeen gebruik wordt, verdwijnen de provinciale kapittels als vanzelf, omdat ze overbodig geworden zijn. Alleen in Bohemen is het systeem van provinciale kapittels tot in het midden van de achttiende eeuw voortgezet.

B. DE DEELNEMING DER NEDERLANDSCHE KLOOSTERS

I

In de late middeleeuwen hoorde Nederland benoorden de rivieren nagenoeg geheel onder het bisdom Utrecht. Daar Utrecht suffragaanzetel van Keulen was, viel het onder de provincie Keulen-Trier. Datzelfde kan gezegd worden van het Groningerland dat onder Munster hoorde. Het gedeelte dat onder Osnabrück ressorteerde, komt voor ons niet in aanmerking, omdat er geen benedictijnenkloosters lagen. Zuid-Nederland ressorteerde onder Luik, eveneens suffragaan van Keulen. De provincie Keulen-Trier telde ongeveer 65 abdijen. Daarvan lagen in het bisdom Utrecht: de abdijen Egmond, Sint-Paulus van Utrecht, Oostbroek bij die stad, Staveren-Hemelum, Foswerd, Smallenee (alle drie in Friesland), Dikninge in Drente en de proosdijen Zwartewater in Overijssel en Klaarwater op de Veluwe. Onder het bisdom Munster vielen in Nederland: Feldwerd of Oldeklooster, Thesinge of Germania, Rottum (op het *vasteland*) en Siloë of Selwerd, alle in Groningen.[1] In het bisdom Luik verdient aparte vermelding de proosdij van Meerssen. Hoewel deze niet als zelfstandig beschouwd kan worden

1) In de verslagen van 1482, 1484 en 1488 wordt onderscheid gemaakt tussen twee abdijen *Thesinge* en *Thedinge,* wat Berlière deed besluiten tot het bestaan van twee onderscheiden kloosters. Daarvan is echter niets bekend. We hoeven hier wel niets anders in te zien dan schrijffouten of verwarringen van de kopiïst.

Volgens het *Monasticon Batavum* III, 48 'staat het vast' dat Selwerd Siloë in het bisdom Utrecht lag. Zo situeert het ook de kloosterkaart van ± 1555 in de *Geschiedk. Atlas* van Dr. A. A. Beekman. Daartegenover staat, dat de verslagen der prov. kap. Siloë altijd in Munster situeren. Ook de recessen van Bursfeld doen dat. Het is uitgesloten dat er in de recessen van vergissing sprake is, wijl Siloë gedurende een eeuw jaarlijks Munsters genoemd werd. Het klooster werd dus minstens in feite tot het bisdom Munster gerekend. Het zou interessant zijn te weten of er in Munster nog gegevens voorhanden zijn, zoals verslagen en confirmaties van abtskeuzen e.d., die uitsluitsel zouden kunnen geven. In Utrecht is niets voorhanden.

(zij was afhankelijk van de abdij van St.-Remigius in Reims), schijnt de proost toch wel op de kapittels verwacht te zijn. Er werd tenminste aanmerking op gemaakt als hij niet kwam. De meeste van genoemde kloosters waren dubbelkloosters, waarin weliswaar het vrouwelijke element overheerste, doch een abt aan het hoofd stond, in Zwartewater en Klaarwater een proost. Juist vanwege deze mannelijke oversten moesten deze kloosters aan de kapittels deelnemen. De vrouwenkloosters in eigenlijke zin blijven hier buiten beschouwing, omdat zij niet tot deelneming verplicht waren.

Voor de periode tussen de publicatie van *In singulis* in 1215 en het concilie van Konstanz (1414–'18) hebben wij geen rechtstreekse aanwijzingen dat er kapittels gehouden zijn. Op de synode van Keulen in 1260 schrijft bisschop Koenraad van Hochstaden jaarlijks kapittels voor, welke gehouden moesten worden op het feest van Kruisverheffing (14 sept.) in de stad Keulen en wel in de abdij van Sint-Maarten (Gross-Sankt-Martin) of die van Sint-Pantaleon. Het is echter wel zeker dat dit alleen gold voor het aartsbisdom. In 1279 werd het voorschrift nog eens herhaald met de opmerking dat het vorige niets heeft uitgehaald. Nu werd het echter voor elke drie jaar vastgesteld.[1] Wij vermelden deze bepalingen omdat zij in 1310 werden herhaald en toen voor de hele kerkprovincie voorgeschreven werden. Twaalf jaar later werd het nog eens gememoreerd. Toen heeft er inderdaad een kapittel plaatsgehad van alle abten van het aartsbisdom, maar er werd uitdrukkelijk bij gezegd dat het ook voor de suffragaanbisdommen bedoeld was.[2] Er is echter niets van bekend dat er nadien ook abten uit andere diocesen verschenen zijn.

Toen eenmaal de *Benedictina* uitgevaardigd en de provincie Keulen-Trier opgericht was (20 juni 1336), duurde het niet lang of paus Benedictus XII zond een brief aan de abten van Sint-Mattias te Trier en Sint-Pantaleon te Keulen met de opdracht in hun provincie de *Benedictina* ten uitvoer te leggen (13 dec. 1336).[3] Nog geen twee weken later voegde de paus hun de abten van Sint-Maarten te Keulen en Sint-Maximinus te Trier toe.[4] Op 13 januari van het volgende jaar richtte de paus zich tot alle oversten van genoemde provincie met het dringend verzoek trouw hun medewerking te

1) Mansi XXIII, 1011 en XXIV, 347.
2) Mansi, XXV, 229 en 725.
3) Brom, *Bull. Traj.* I, 394.
4) *Ibidem*, 401.

verlenen. Een jaar later belastte hij nogmaals genoemde abten met dezelfde taak.[1] Benedictus liet dus niets onbeproefd – in de andere provincies zien we hetzelfde – maar er gebeurde niets. Er is ons althans niets van overgeleverd. En zo is het gebleven tot aan het concilie van Konstanz.

II

Het jaar 1422 is belangrijk voor heel de orde van Sint-Benedictus, omdat paus Martinus V voor dat jaar verscheidene kapittels had voorgeschreven. Deze vernieuwde activiteit is te danken aan het concilie van Konstanz en deze keer zou het werkelijk ernst worden. Er zijn uit die jaren verschillende kapittels voor de diverse provincies bekend, maar het belangrijste is wel dat van Trier dat op 18 oktober 1422 begon en op de 24e gesloten werd. Omdat dit kapittel het model geworden is voor alle volgende, zullen we het wat uitvoeriger bespreken.[2] Doch laten we eerst een algemeen overzicht van een kapittelzitting geven, zoals die uit de beschikbare verslagen valt te reconstrueren.

De klassieke data waarop het kapittel begon, waren de zondagen *Jubilate* en *Cantate,* resp. de derde en de vierde zondag na Pasen. Gewoonlijk duurde het slechts twee of drie dagen. Men begon met een plechtige hoogmis, waaronder de redenaar die op het voorgaande kapittel was aangewezen, de preek hield voor alle vergaderde leden van het kapittel. Na de mis volgde de controle van de presentielijst en de ontvangst van de verschuldigde bijdragen waarmee de onkosten bestreden moesten worden. Blijkens het reces van 1422 bedroeg deze bijdrage tien Rijnse guldens. Daarna werden de procuraties der afwezigen onderzocht en al of niet aanvaard. In het laatste geval werd de afwezige evenals diegenen die helemaal niets hadden laten horen, *contumax* verklaard, dat wil zeggen een verachter van het kapittel, en veroordeeld tot een geldboete die meestal het dubbele bedroeg van de gewone bijdrage. In het eerstvolgende kapittel moest hij zich bovendien van de *contumacia* zui-

1) *Ibidem,* 394, 399 en 401.

2) Van dit kapittel zijn drie handschriften bekend. Het hs. van Brussel is uitvoerig besproken en uitgegeven door Dom. Berlière, *Das General-Capitel OSB von Trier a.* 1422, in: 'Studien und Mitteilungen OSB' VIII (1887) 87–99. Het hs. van Trier is uitgegeven door Dr. Lager in hetz. tijdschrift XV (1894) 95–111. Het hs. van Luik door Dom. Martène, *De antiquis monachorum ritibus* (Antwerpen 1744) 302–'5. De drie recensies tonen varianten, die elkaar soms aanvullen, soms tegenspreken, soms verbeteren. De gegevens zijn hier gecombineerd.

dat is: zich verantwoorden. Dan brachten de visitatoren verslag uit van hun werk en daarop werden zo nodig bijzondere maatregelen genomen. Hoewel deze verslagen op schrift gesteld moesten worden, is er niet één tot ons gekomen. In aansluiting op dit verslag werden terstond de nieuwe visitatoren benoemd, die behalve hun gewone mandaat eventueel bijzondere opdrachten kregen.

Als dit alles geregeld was, kwam de eigenlijke bespreking en aan het eind daarvan werd er een uitgebreid verslag opgesteld, dat door de vier presidenten werd ondertekend. Elke abt was verplicht zich een kopie van dit verslag te verschaffen, die in zijn abdij in het kapittel te bespreken en dan veilig in het archief op te bergen. De visitatoren controleerden op hun tochten of alles naar voorschrift geschied was en of men zich ook aan de bepalingen hield.

Het kapittel van 1422 was aangezegd op 27 juni van dat jaar en toen het op 18 oktober begon, waren er ongeveer zestig abten verschenen, hetzij in persoon, hetzij door een procurator. Van de Nederlandse abten worden vermeld de abten van Feldwerd en Siloë uit het diocees Munster. De abt van Siloë trad tevens op als vertegenwoordiger van de abt van Thesinge. Uit het bisdom Utrecht waren aanwezig de abt van Dikninge, de elect van Smallenee en de proost van Klaarwater. De proost van Zwartewater was vertegenwoordigd door een van zijn monniken, Walter genaamd; de abt van Staveren door Joannes Pir of Pyr; de abten van Egmond, Sint-Paulus en Oostbroek (waarschijnlijk) respectievelijk door magister Willem Wege (al. Wug) jurist, magister Jacobus de Herlem (Harlem) baccalaureus in decretis en broeder Willem Utenhage.[1] Alleen de abt van Foswerd had niets van zich laten horen. Hij werd dan ook beboet met het dubbele van de bijdrage, zijnde 20 Rijnse guldens *sub excommunicationis pena*. Over de abt van Rottum wordt in het geheel niet gesproken.

Nadat aldus de lijst was nagegaan, ging men over tot de orde van het program. Meer dan tienmaal vindt men in de tekst de opmerking *prout in Benedictina* of een uitdrukking van gelijke strekking. Men ziet daaruit dat de abten de eerlijke wil toonden, geheel

1) Deze laatste was monnik van Sint-Paulus van Utrecht. Men kan de recensie van Martène lezen alsof de abt van Egmond er wel was, maar het hs. van Trier verzet zich daartegen. Bovendien zou dan een van de Utrechtse abten twee procuratoren gestuurd hebben, hetgeen niet alleen geen gewoonte, maar ook overbodig was. Het hs. van Brussel zegt zonder meer *abbas Egmondensis cum aliis quinque abbatibus*, wat zeker niet juist is. Deze kopiïst is wat gemakzuchtig geweest. Blijkbaar heeft hij de namen niet uit elkaar kunnen houden en het probleem toen maar op zijn manier opgelost.

volgens de pauselijke voorschriften te werk te gaan. We mogen daarom aannemen dat zij begonnen zijn met de lectuur van de *Benedictina,* zoals voorgeschreven was.

Het volgende kapittel werd uitgeschreven voor zondag *Cantate* 1424 en zou plaatshebben in de abdij van Sint-Jakob te Luik. Als voorzitters werden vier abten aangewezen, onder wie de abt van Staveren, die tevens de preek zou moeten houden. Het tweede punt was het benoemen der visitatoren. In de bisdommen Utrecht, Munster, Osnabrück en Minden werden de abten van Staveren en Siloë daarvoor aangewezen. Deze visitatoren konden natuurlijk hun eigen klooster niet visiteren en daarom moesten de abten van Gembloux en Brogne de abdijen van Staveren en Siloë visiteren. Om diezelfde reden moest de abt van Siloë behulpzaam zijn bij de visitatie van de abdij Sint-Mattias in Trier, omdat haar abt visitator voor het bisdom Trier was. Er werden enkele richtlijnen voor de visitatoren opgesteld en dan volgde een reeks bepalingen over de gemeenschappelijke kas, die drie sleutels moest hebben (de abt van Staveren zou één van deze sleutels in bewaring hebben); over de huishoudelijke zaken; over de relaties met de buitenwereld; over de conversen; over het gemeenschappelijk leven, gezamenlijke refter en slaapzaal; over de kleding en het leven op de uithoven. Er werd veel nadruk gelegd op het samen wonen en samen leven. Afzonderlijke cellen werden uitdrukkelijk verboden. Aan het einde volgden de onvermijdelijke sancties. Al deze decreten zouden ook voor de monialen gelden. Elke abt moest zich een kopie van de *Benedictina* verschaffen en van dit verslag. Beide zouden tweemaal in het jaar aan het vergaderde convent moeten worden voorgelezen, namelijk in de week van Septuagesima en rond het feest van Kruisverheffing.

Wij volstaan met dit beknopte overzicht. Slechts het punt van de liturgie, het voornaamste werk van de monnik, weze met enkele woorden vermeld. De abten moesten zo veel mogelijk bij het officie aanwezig zijn en het zelf presideren – geen overbodige bepaling in een tijd dat elke abt in een eigen huis met kapel woonde. Als minimum wordt gesteld het meemaken van metten, hoogmis en vespers en de maaltijden. Zo zouden ze zelf in al deze officies de zegen kunnen geven. Het nachtofficie moest te middernacht beginnen. Ook de andere officies moesten op de juiste uren plaatshebben. Het werk Gods moest waardig en rustig gevierd worden. Daarom mocht er slechts één uur tegelijk gebeden worden, en niet verschillende achter elkaar.

Het stuk is ondertekend door vier van de aanwezige abten, onder wie Sybrandus van Siloë. Als wij het kapittel overzien en de rol der Nederlanders nagaan, dan zien wij dat de meesten afwezig waren, doch dat zij (op een na) wettig vertegenwoordigd waren. Opvallend is dat men de afwezige abt van Staveren (wiens naam ik niet heb kunnen vaststellen) zulke belangrijke functies heeft toebedacht: voorzitter en redenaar van het komende kapittel, sleutelbewaarder van de kas en visitator voor vier bisdommen. De tweede die op de voorgrond kwam, was Sybrandus van Siloë, die ver-vertegenwoordiger was voor twee andere abten, visitator voor vier bisdommen alsook voor de abdij Sint-Mattias in Trier, en die tenslotte als medeondertekenaar van het proces-verbaal fungeert.[1]

III

Het kapittel was een evenement voor alle abdijen in de provincie Keulen-Trier. Het zou echter voorlopig bij dit ene kapittel blijven. De bisschop van Luik, Jan van Heinsberg, wilde er niet van horen dat in zijn stad een kapittel bijeen zou komen. Daarom zat er voor de aangewezen presidenten niets anders op, dan het kapittel op het laatste moment op te schorten en van uitstel kwam afstel. In allerijl zonden zij op 21 mei 1424 bericht aan de belanghebbenden.[2] Toch moeten er reeds geruchten verspreid zijn en zoals gewoonlijk, in verdraaide vorm. Zo had abt Gerard van Damascus van Sint-Paulus van Utrecht reeds voordien horen vertellen dat het kapittel vervroegd was en dat een andere plaats was aangewezen. Noch het een noch het ander was waar. Hij voelde er weinig voor zo onverwacht op stap te gaan en luchtte zijn verstoord gemoed in een brief aan de vier voorzitters, waarin hij verklaarde dat zulk een gang van zaken tegen de pauselijke voorschriften was en dat hij zich daarom ontslagen achtte van de plicht tot verschijnen. Om echter zijn goede wil te tonen delegeerde hij zijn monnik Willem Utenhage, die wij reeds op het kapittel van Trier gezien hebben.[3] Doch zoals gezegd, het gerucht was niet waar. Er heeft helemaal geen kapittel plaats gehad en het heeft tot 1436 geduurd voor er

1) Aan de hand hiervan moet verbeterd worden wat ik over dit kapittel geschreven heb in mijn bijdrage: *Over de Sint-Paulusabdij van Utrecht,* in het jaarboekje van 'Oud-Utrecht' 1957, blz. 42.
2) U. Berlière, *Les chapitres généraux de l'ordre de S. Benoît,* 'Revue Bénédictine' XVIII (1901) 377.
3) A.A.U. XXIV (1897) 302–'4.

weer een gehouden werd en wel naar aanleiding van het concilie van Bazel. Pas in de jaren '40 komt er gang in en van dan af worden de kapittels werkelijk geregeld gehouden. Natuurlijk waren er nogal eens moeilijkheden, zoals de kronische oorlogen en epidemieën, maar in het tijdvak van 1436 tot 1533, dus ongeveer een eeuw, tellen we 35 kapittels. Dat is gemiddeld meer dan één in de drie jaar. De *Benedictina* schreef slechts het driejaarlijks kapittel voor, doch in de provincie Keulen-Trier heeft men het in beginsel elke twee jaar gehouden. We mogen dus zeggen dat de abten van deze provincie zich over het algemeen trouw en loyaal aan de pauselijke voorschriften gehouden hebben.

Daar men bij een zo groot aantal abten (met hun gevolg) een grote logeergelegenheid moest hebben, konden alleen die abdijen als punt van samenkomst in aanmerking komen, die over een grote ruimte beschikten. Nog beter was het als er enkele abdijen in elkaars onmiddellijke nabijheid lagen, zodat men de gasten over de verschillende huizen verdelen kon. Daaraan is het te wijten dat de kapittels meestal in de steden Keulen en Trier gehouden werden. Keulen bezat twee grote abdijen: Sint-Maarten en Sint-Pantaleon en bovendien Deutz aan de overkant van de Rijn. Trier had drie abdijen: Sint-Mattias, Sancta Maria ad Martyres en Sint-Maximinus.

Reeds op het kapittel van 1482 hadden de presidenten verordend dat de verslagen der kapittels gebundeld moesten worden in een register. Dit zou zorgvuldig bewaard moeten worden. Mocht er dan behoefte bestaan een vroeger reces na te zien, dan zou men de stukken steeds bij de hand hebben. Er zijn geen aanwijzingen dat de plannen ook zijn uitgevoerd. Pas in de 18e eeuw is een prior van Sint-Maarten in Keulen (waar het archief zich bevonden had) op zoek gegaan naar documenten. De oogst was toen zeer schaars. Het weinige dat er toen nog te vinden was, is ons thans slechts bewaard in een kopie van de abdij Melk in Oostenrijk. Een tweede verzameling is afkomstig uit de abdij van Sint-Jakob te Luik. Enkele losse stukken zijn terechtgekomen in het archief van de congregatie van Bursfeld dat eveneens in Sint-Maarten van Keulen bewaard werd. In de Franse tijd is dit archief verspreid; een deel ervan berust thans in het Stadtarchiv te Aken en daarin kan men nog enkele stukken over Nederlandse kloosters vinden.

Op dit punt zullen wij een nalatigheid van de Nederlandse abten moeten constateren. We hebben immers al gezien dat elke abt een kopie van het verslag moest laten maken. Toch is er uit de Nederlandse kloosters niet één verzameling of zelfs maar één verslag

bewaard gebleven en het is niet erg waarschijnlijk dat alleen die verslagen in de Hervorming verloren zouden zijn gegaan terwijl er van de rest zoveel bewaard bleef. Daaruit zullen we wel mogen besluiten dat men het op dit punt niet al te nauw genomen heeft.

Dom. Ursmer Berlière heeft indertijd een lijst opgesteld van alle kapittels waarvan hij gegevens of aanwijzingen heeft kunnen vinden. Zij is gepubliceerd in de 'Revue Bénédictine'. In diezelfde jaren heeft hij de verslagen van een aantal kapittels uitgegeven in het 'Bulletin de la Commission royale d'histoire de Belgique'. Om nu deze studie niet met referenties te overladen, volstaan wij met deze algemene verwijzing. De gedetailleerde referenties volgen in bijlage 1. Wij zullen ons nu verder beperken tot de gegevens die op het huidige Nederland betrekking hebben. Niet altijd worden de namen der deelnemende abten vermeld. Als die van de Nederlanders van elders bekend zijn, worden zij hier tussen haken toegevoegd.

Op het kapittel van Trier in 1448 vinden wij de abt (Hendrik) van Siloë als een der voorzitters fungeren. Dezelfde taak nam hij waar op het kapittel van 1458, waarvan men niet weet, waar het gehouden is. Nogmaals vinden we hem in die eer op het kapittel van Keulen in 1468. Dit laatste kapittel was eigenlijk vastgesteld voor het jaar '66. Toen had men het reeds een jaar moeten uitstellen, maar er was nog een jaar bijgekomen. Het bleek toch nog moeilijk de abten tot deelneming te dwingen. Daarom werden nu vier abten aangewezen om die zaak in orde te brengen en onder hen was ook weer de abt van Siloë. Hendrik kan dus wel beschouwd worden als een ijverig prelaat. Hij is trouwens een der eerste Nederlanders, zo niet de eerste, die zich met zijn klooster bij de congregatie van Bursfeld heeft aangesloten (1469). Tot aan zijn dood is hij een trouw lid van het kapittel gebleven. Nog in april 1480 was hij te Keulen voor de vierde maal voorzitter. In oktober van datzelfde jaar is hij overleden.

Uit het derde kwart van de vijftiende eeuw (het stuk is niet nader te dateren) kennen wij nog een lijst van visitatoren, waaruit we iets kunnen meedelen. Voor de bisdommen Utrecht, Osnabrück, Munster en Minden worden als visitatoren aangewezen de abten van Sint-Paulus van Utrecht en van Oostbroek alsook de proost van Klaarwater. Zij kunnen overal samenwerken of de kloosters onder elkaar verdelen, zo nochtans dat de proost er altijd bij moet

zijn. De kloosters van deze visitatoren moeten op hun beurt gevisiteerd worden door de abt van Egmond en de proost van Klaarwater. Verder wordt er nog eens op gewezen dat van de visitatie een schriftelijk verslag moet worden gemaakt dat op het eerstvolgende kapittel kan worden ingeleverd. Een kopie van dat verslag moet in de betreffende abdij worden achtergelaten.

In 1470 begon de eerste grote scheuring. De abten van het bisdom Luik mochten van hun bisschop (Lodewijk van Bourbon) niet meer aan de kapittels deelnemen, omdat hij vreesde dat zijn gezag daardoor verkort zou worden. Zij waren daarom genoodzaakt een eigen kapittel te organiseren, dat op 18 april in Luik bijeenkwam. De andere abten konden dat natuurlijk niet aanvaarden en deden alle mogelijke moeite om aan deze onwettige situatie een einde te maken. Niettemin werd het werk der kapittels in de war gestuurd en pas na vier jaren had er weer een kapittel plaats in Keulen, waarop abt Jakob (van Domburch) van Oostbroek medevoorzitter was. Het heeft echter nog tot 1481 geduurd voordat men met de Luikse abten tot overeenstemming kwam. Om in de toekomst dergelijke moeilijkheden te vermijden, werd er besloten een archief aan te leggen en alle documenten zorgvuldig te registreren. Wat daarvan terechtgekomen is, hebben wij reeds gezien.

Het verslag van het kapittel in de abdij Sint-Maximinus te Trier op zondag *Jubilate* 1478 is ons van een ander document bekend. Het verslag is maar zeer kort. Aanwezig waren onder anderen de abt van Oostbroek – die ook als vertegenwoordiger van de abt van Sint-Pantaleon optrad – de proost (Nikolaas) van Klaarwater, die tevens procurator was voor de abt van Dikninge en de proost van Zwartewater, en de abt van Siloë, die ook vertegenwoordiger was voor de collega's van Rottum, Thesinge en Feldwerd. De abt van Sint-Paulus van Utrecht had een van zijn monniken gestuurd, br. Joannes de Prumia. De anderen waren zonder bericht weggebleven. Tegen hen besloot het kapittel dan ook op te treden (bijlage 5).

In 1480 te Keulen was, zoals reeds gezegd, Hendrik van Siloë weer voorzitter. De abt van Oostbroek, die de preek had moeten houden, liet verstek gaan. Daarom werd een monnik van Sint-Maarten in Keulen daarmee belast. Op dit kapittel werd nog eens geprotesteerd tegen de abten die geen visitatoren wilden toelaten in hun abdij.

Op het volgende kapittel, Trier 30 april 1482, verscheen van de Nederlanders alleen de nieuwe abt van Siloë (Marsilius), die tevens optrad als procurator van de abten van Foswerd, Feldwerd, Rottum en Thesinge. Voorts verklaarde hij dat het klooster Smallenee bij Siloë zou worden ingelijfd *ordinaria potestate*. Het is niet duidelijk wat daarmee eigenlijk bedoeld is, want van die incorporatie is verder niets bekend. We mogen dus wel aannemen dat zij niet is doorgegaan. De meeste andere abten waren geldig geëxcuseerd en vertegenwoordigd door buitenlandse collega's. De abt van Dikninge had als procurator gestuurd de pastoor van Hasselt: Joannes Gye. Alleen de abt van Egmond (Jordanus van Driel) had niets laten horen. Hij werd daarom *contumax* verklaard. Hetzelfde was het geval met de proost van Meerssen en de abt van een klooster dat genoemd wordt *Wilfaet*. Berlière meent dat daarmee Selwert (Siloë) bedoeld is. Dat lijkt me echter niet juist. In de acta wordt voor dit klooster steeds de Latijnse naam gebruikt en we hebben juist gezien dat de abt er wèl was. Ook Feldwerd, dat in 1422 verscheen onder de naam *Felfort* en *Wellvort,* kan niet bedoeld zijn, omdat het hier genoemd wordt onder zijn andere naam *antiquum claustrum,* Oldeklooster. Het is echter mogelijk dat men hier beide namen naast elkaar gezet heeft en later gemeend heeft dat er van twee kloosters sprake was, zodat we dat met Thesinge-Thedinge gezien hebben. Daar de abt van Oostbroek, die weer voor de preek was aangewezen, alweer verstek liet gaan, werd deze nu gehouden door Joannes de Scyna, monnik van Sint-Mattias in Trier.

De ontstemming over het grote aantal afwezigen blijkt duideliik uit het verslag, waarin gezegd wordt dat al de abten, en in het bizonder die van Friesland (*presertim terre Frisie* – wat men wel ruimer moet nemen dan de huidige provincie –), die nu al enkele malen geschitterd hadden door afwezigheid, op het volgende kapittel eens persoonlijk moesten verschijnen. De abt van Oostbroek moest dan alsnog de openingsrede uitspreken. Zou hij werkelijk wettig verhinderd zijn (!), dan zou hij dat tijdig moeten laten weten aan de abt in wiens huis het kapittel zou plaats hebben. Zo zou alle verwarring vermeden worden en kon er een ander in zijn plaats worden aangewezen. Mocht hij in gebreke blijven, dan zou hem dat een boete van zes Rijnse guldens bezorgen. Rancunes heeft men niet gekoesterd, want hij werd aangewezen als visitator voor het bisdom Munster (dus ook voor de Groningse kloosters) en als medevoorzitter voor het volgende kapittel. Dit laatste was misschien een venijnigheidje om hem moreel te dwingen tot deelne-

ming. De kloosters in het bisdom Utrecht zouden worden gevisiteerd door de abten van Sint-Mattias in Trier en Sint-Maarten in Keulen. Voor Staveren werd echter een aparte regeling getroffen. De abten van Oostbroek, Siloë en Foswerd moesten 'aanstonds en zonder dralen' naar Staveren gaan en zo nodig nog andere ijverige geestelijken en religieuzen te hulp roepen. Over de ongeregeldheden in de abdij tijdens het abbatiaat van Dirk van Bolsward (1459 – na 1485) weten we een en ander uit de *Proeliarius*.[1] We weten niet of en hoe de aangewezen visitatoren zich van hun taak gekweten hebben. Resultaat heeft het in elk geval niet gehad.

De dringende oproep aan de abten om op het eerstvolgend kapittel persoonlijk te verschijnen, heeft wat de Nederlanders betreft niet veel geholpen. Misschien mag men toch als excuus aanvoeren dat Keulen en Trier voor hen ver weg lagen en dat een reis naar die steden grote bezwaren met zich bracht. In elk geval vinden we op het kapittel van Keulen in 1484 slechts de abten van Oostbroek (die niet als president gefungeerd schijnt te hebben, ofschoon dat de afspraak was), van Foswerd en de proosten van Zwartewater en Klaarwater. Deze laatste trad tevens op als procurator van de abt van Siloë. Rottum, Thesinge en Feldwerd waren vertegenwoordigd door een monnik van Rottum. De abt van Dikninge had de pastoor van Vleden (Vledder?) gestuurd; die van Staveren de monnik Aggo; die van Sint-Paulus van Utrecht zijn monnik Willem en de abt van Egmond magister Joannes Tartz (al. Taetz) van Bommel. kanunnik van O.L. Vrouw ter Trappen te Keulen. De abten van Luik waren weer allen afwezig, de proost van Meerssen zelfs zonder bericht, maar vanwege de oorlogstoestand in het bisdom wilde men hen daarover niet lastig vallen. Wat de visitaties betreft, het bisdom Munster (en Groningerland) verviel aan twee Duitse abten, Utrecht daarentegen aan de abt (Dirk) van Werden en de abt van Foswerd. Zij kregen een speciale commissie voor de abdij van Sint-Paulus in Utrecht en de proosdij Klaarwater. Deze opdracht dankten zij aan bisschop David van Boergondië, die zich zorgen maakte over de staat van enkele kloosters. Reeds in 1469 had hij de abt van Sint-Maarten in Keulen en de prior van Windesheim opgedragen alle kloosters van zijn bisdom te visiteren. De abt heeft van deze opdracht wel gebruik gemaakt, maar van resultaten weten we niets.

1) *Proeliarius* of *Strijdboek*, vertaald en uitgegeven door dr. J. G. Ottema (Leeuwarden 1855) 9–12.

Groot zullen ze wel niet geweest zijn; anders had de bisschop zijn mandaat niet hoeven te vernieuwen (zie bijlage 6). In de akte van David van Boergondië (5 april 1484) wordt alleen de speciale aandacht gevraagd voor de Sint-Paulusabdij, niet voor Klaarwater. Van Klaarwater is ons dan ook niets bekend. Van Sint-Paulus weten we dat de abt Johan Claauwaert aftrad en werd opgevolgd door Jakob van der Steech, die zijn sporen elders reeds verdiend had. Hij heeft de abdij weer hecht met Bursfeld verenigd.[1]

Was de opdracht van de bisschop van Utrecht reeds een gunstig teken, nog hoopvoller werd het toen de heren der Nederlanden, Maximiliaan en Filips de Schone, in 1485 aan de abt van Sint-Maarten in Keulen de opdracht gaven de kloosters van hun gebied te visiteren en zo nodig te reformeren, voorzover deze kloosters tenminste in de provincie Keulen-Trier gelegen waren. De volledige tekst wordt in bijlage 7 gepubliceerd. De abt van Sint-Maarten, Adam Meyer, was de aangewezen man om een dergelijke zaak te leiden. Als weinig anderen heeft hij zich heel zijn monastieke leven uitgesloofd om, waar hij maar kon, de observantie te herstellen. In het westen van het Duitse rijk was hij de grote kampioen voor Bursfeld. Toen het in 1491 in Egmond tot aansluiting bij die congregatie zou komen, heeft hij zich ondanks zijn hoge leeftijd en wankele gezondheid op een draagstoel naar de abdij laten vervoeren om in eigen persoon de definitieve formaliteiten te vervullen.

Dat de nieuwe abt van Sint-Paulus aanzien genoot, blijkt uit het feit dat hij op het eerstvolgend kapittel (Trier, april 1486) een van de voorzitters was, daar optrad als vertegenwoordiger van abt Adam Meyer en het toezicht kreeg over de financiën van het kapittel. Uit ons land waren verder nog aanwezig de abt van Siloë, tevens procurator voor zijn collega's van Rottum, Iburg (D), Foswerd en Feldwerd; de abt van Oostbroek en de proost van Klaarwater, die tevens optrad als procurator voor de abt van Dikninge en de proost van Zwartewater. De abt van Egmond zond als vertegenwoordigers de magisters Joannis Taets en Jacobus Conrardi (bijlage 8). De abten van het Luikerland ontbraken weer, maar over hun wegblijven en met name dat van de proost van Meerssen, wilde men geen oordeel vellen zolang er geen betere informaties kwamen.

1) Zie verder: *Over de Sint-Paulusabdij van Utrecht,* Jaarboekje van 'Oud-Utrecht', 1957, blz. 44–'5.

Om de deelneming wat te verlichten werd op dit kapittel bepaald dat voortaan ook monniken en prioren als procuratoren mochten optreden (in feite was dit reeds vaak geschied) en zelfs aan de beraadslagingen konden deelnemen. Tot visitatoren werden benoemd de abten van Keulen en Werden, die nog eens dringend belast werden met de zaken in Staveren. Op het volgende kapittel (in Keulen te houden) zou onder anderen abt Herman van Foswerd voorzitter zijn, terwijl de abt van Siloë zou moeten zorgen voor de provisie en de keuken. De kellenaar van Keulen zou hem daarbij moeten helpen. Tenslotte werd er nog een aparte opdracht verstrekt aan de proost van Klaarwater. Het bleek namelijk dat er nogal wat landlopende monniken waren. De proost moest er nu voor zorgen dat die lieden naar hun kloosters terugkeerden en daar boete zouden doen. Twee van die vagebonden werden met name genoemd: *Joannes Bruen de Daventria,* die er zelfs zonder habijt op uit ging en *Ludolf,* monnik van Zwartewater en pastoor in *Railt* (Raalte O.). De proost zou alle kerkelijke censuren tegen hen kunnen gebruiken die hij nodig achtte om hen weer tot hun oude staat te doen terugkeren.

Op de voorgeschreven tijd kwam het kapittel weer bijeen in de abdij Sint-Pantaleon te Keulen (1488). Herman van Foswerd nam inderdaad het presidium waar en verder waren er de abten van Sint-Paulus van Utrecht, Oostbroek, Rottum, Siloë en Feldwerd. De laatste trad tevens op voor de abt van Thesinge. Egmond was vertegenwoordigd door de magisters Theodericus de Hommel, professor in de theologie en Jacobus Atznaede; Staveren door m. Arnoldus de Frisia; Dikninge, Zwartewater en Klaarwater door broeder Joannes Harlem.

Nadat de gewone formaliteiten vervuld waren, kwamen de klachten van de visitatoren ter tafel. In *Frisia* waren religieuzen die hun habijt tegen andere kleding verruilden of die beneficies (*beneficia simplicia*) die niet bij hun abdij geïncorporeerd waren, aanvaard hadden. Daartegen werd bepaald dat monniken dergelijke beneficies niet konden of mochten aanvaarden, zelfs niet met verlof van hun abt, en dat een dergelijk verlof ongeldig was. Een andere klacht tegen de Friese abten was, dat ze monniken die elders weggelopen waren, in hun eigen kloosters opnamen. Ook dat werd verboden en de visitatoren moesten daartegen optreden.

Of deze maatregel iets heeft uitgehaald weten we niet, want ofschoon de kapittels tot 1502 zeer trouw gehouden werden, zijn er

ons geen verslagen van bewaard. Wel weten we dat het kapittel van laatstgenoemd jaar te Trier gehouden werd en dat de openingsrede werd uitgesproken door de abt van Sint-Jakob in Luik, de Maastrichtenaar Servaes Moens.[1]

Na het kapittel van 1502 kwam er stagnatie. Het volgende had eerst plaats in 1509, dan wordt het 1517, daarna heeft er vijf jaar achtereen jaarlijks een kapittel plaatsgehad. Er volgden er nog twee in 1524 en '26 en dan het laatste in 1533 te Maria Laach.

Het enige kapittel waarvan iets bekend is, is dat van 1520. Er waren slechts achttien abten opgekomen, onder wie Robert van Siloë. De meesten hadden het veiliger gevonden thuis te blijven. Sommigen hadden een monnik of een boodschapper gestuurd. Daarom konden de aanwezigen weinig uitrichten. Wel werden er visitatoren aangesteld: de abten van Sint-Pantaleon in Keulen en van Werden voor *Phrysia* en het bisdom Utrecht; de abten van Sint-Jakob en Sint-Laurens in Luik voor het bisdom van die naam, terwijl de abten van Egmond (Meinard Man) en van Oostbroek (Splinter van Dorsem) de beide abdijen in Luik moesten visiteren.

Na het kapittel te Maria Laach in 1533 zijn er geen provinciale kapittels meer gehouden. De tijden waren er ook niet naar. De Nederlanden en West-Duitsland waren nog vrij rustig, maar wie kon zeggen wat er nog zou gebeuren? Ook in de congregatie van Bursfeld heerste grote ongerustheid en onzekerheid. De kapittelverslagen uit die jaren leveren er het bewijs van. Ook daar kwam stagnatie in de generale kapittels en de congregatie had reeds haar eerste grote verliezen geleden in de Boerenoorlog. De onzekerheid in het Duitse rijk was zo groot dat men enkele malen de generale kapittels der unie in een der Nederlandse kloosters gehouden heeft, ofschoon die door hun excentrische ligging daar weinig geschikt voor waren. Op een van die Nederlandse kapittels (Oostbroek, augustus 1548) werd de vraag opgeworpen, of de provinciale kapittels, die zo lang niet meer gehouden waren, niet tot nieuw leven gewekt konden worden. De vergadering prees deze 'godvruchtige opmerking' als een 'allerheilzaamst goed', maar zij wist geen antwoord op de vraag wie met dit werk een aanvang moest maken. Om nu te voorkomen dat een ander in zijn recht (tot convocatie namelijk) te kort zou worden gedaan, besloot men de kwestie tot het volgend kapittel uit te stellen en intussen 'met de

1) U. Berlière, *Monasticon Belge* I (Maredsous 1928) 24.

uiterste scherpzinnigheid' te onderzoeken hoe en door wie de hernieuwing der provinciale kapittels moest en kon worden aangevat.[1] En zo werd in een prachtige formulering de hele zaak op de lange baan geschoven. Er is nooit meer over gesproken.

Na het concilie van Trente kwamen nieuwe congregaties die vaak een verbeten strijd moesten voeren tegen bisschoppen die meenden dat hun rechten verkort werden. In Nederland was het spoedig met de vrede gedaan. De kloosters in het noorden verdwenen het een na het ander. Er vormden zich politieke grenzen die er voordien niet of nauwelijks geweest waren. En wat meer is, de nieuwe Nederlandse bisdommen van 1559 brachten een volkomen breuk in de oude eenheid van de provincie Keulen-Trier. Om al deze redenen waren de kapittels niet meer mogelijk. Zij hadden hun tijd gehad.

IV

Als we nu de lijst der kapittels overzien en vragen naar het resultaat dat er bereikt is in de eeuw dat zij hebben plaatsgehad, dan kunnen we zeker enkele goede vruchten aanwijzen. Dat het monastieke ideaal niet verdwenen was en zelfs nog levenskracht bezat, blijkt wel uit het feit dat in de noordelijke Nederlanden benedictijnenkloosters gesticht werden in een tijd dat elders in Europa de stilstand reeds was ingetreden. Over het inwendig leven van deze kloosters weten we echter weinig, vooral van die in de noordelijke provincies. Nog minder weten we over de betrekkingen die de kloosters onder elkaar hadden, en zo komen we aan het eerste voordeel der provinciale kapittels.

Door het verplichte contact werden zij uit hun isolement gehaald. De abten ontmoetten elkaar op het kapittel en konden daar elkaar leren kennen. Zij konden in menig geval samenreizen (er zijn aanwijzingen voor) en bij dergelijke gelegenheden kwamen vanzelf allerlei kwesties ter sprake die hen interesseerden. Door de geregelde visitaties kon men langzaamaan een overzicht van en inzicht in de staat der afzonderlijke kloosters krijgen. De getrouwheid aan de voorschriften (men hoede zich voor illusies) bewerkte niet alleen een zekere eenheid in observantie, zij kon ook een behoud van de goede geest bewerken op plaatsen die anders bedreigd werden.

1) P. Volk, *Die Generalkapitels-Rezesse der Bursfelder Kongregation* II (Siegburg 1957) 83 n. 5.

Vraagt men nu naar de resultaten in de afzonderlijke huizen, dan moeten we het antwoord grotendeels schuldig blijven. Alles was hier geheel afhankelijk van de goede wil van de abt. Ontbrak die, dan was er alleen nog hoop als de bisschop ingreep, zoals in het geval van David van Boergondië in 1469 en 1484. Dat er echter wel degelijk gunstige gevolgen geweest zijn, blijkt uit het feit dat een aantal kloosters de weg vonden naar de nieuwe congregatie van Bursfeld. Hiermee komen we aan het derde punt.

De kapittels hebben ongetwijfeld de weg gebaand voor de eigenlijke hervorming, in ons geval die van Bursfeld. Hervorming hier niet zozeer of zeker niet uitsluitend te nemen als een keren van verval, maar als een invoeren van een strikter en meer monastieke observantie. De leidende figuren op de kapittels waren meestal abten uit de Bursfelder unie. Door het persoonlijk contact kon men de nieuwe observantie leren kennen, konden ook vooroordelen worden weggenomen. Was een klooster eenmaal in de unie opgenomen, dan zorgden de leiders er wel voor dat het werk in goede banen geleid en voltooid werd. Er konden dan nog wel inzinkingen of misbruiken voorkomen, maar meestal was de leiding er dan gauw genoeg bij om in te grijpen.

Tenslotte betekende Bursfeld niet een volledige nieuwigheid, want het is zelf gegroeid uit de provinciale kapittels en zijn inrichting was er geheel op gebaseerd. Het heeft alleen de beginselen verscherpt. Elk jaar kapittel, elk jaar visitatie, strenge plicht tot deelneming, met sancties die niet bij woorden bleven maar zo nodig werden uitgevoerd. Dat was strenge tucht, strikte gehoorzaamheid en tegelijk toewijding voor de goede zaak. Er is geen twijfel aan dat Bursfeld als het ware de ruggegraat geweest is van de provinciale kapittels in de provincies Keulen-Trier, Mainz-Bamberg en Maagdenburg-Bremen. Het blijkt al uit het feit dat de kapittels in al deze provincies doorgaans gehouden werden in kloosters die bij Bursfeld waren aangesloten. Om dat te weten hoeft men de lijsten van Berlière maar na te gaan.

Zo zien we het best het resultaat van de provinciale kapittels. De kloosters werden er als het ware huns ondanks en vaak onmerkbaar opgenomen in de nieuwe geest. Ook al wensten zij buiten de strikte observantie te blijven, dan konden zij er indirect toch genoeg van ontvangen en dat is voor vele het voorlopig behoud geweest.

BIJLAGEN

In deze bijlagen zijn alle bekende gegevens bijeengevoegd die op de Nederlandse kloosters betrekking hebben. De reeds eerder gepubliceerde teksten worden hier slechts in regest weergegeven, de ongepubliceerde geheel of gedeeltelijk in tekst, voorzover deze voor Nederland van belang zijn.

Alle teruggevonden stukken uit het oude Bursfelder archief (dat thans over verscheidene Duitse archiefdepots verspreid is) zijn in regest uitgegeven door dom. dr. Paulus Volk, *Der Verbleib des Bursfelder Kongregationsarchivs,* gedeeltelijk verschenen in: 'Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens', LIX (1941–'2) 116–150; later volledig in: *Fünfhundert Jahre Bursfelder Kongregation* (Münster, 1950) 252–295. Deze laatste uitgave wordt hier steeds aangehaald.

Door de vriendelijke bemiddeling van dom Volk mocht ik van de stadsarchivaris te Aken, dr. Poll, de akten die op de Nederlandse kloosters betrekking hebben, geruime tijd in bruikleen ontvangen. Aan beiden betuig ik hier mijn hartelijke dank voor de geboden hulp.

I

De door dom. Berlière opgestelde lijst van alle gegevens voor de provinciale kapittels van de provincie Keulen-Trier vindt men in zijn artikel *Les chapitres généraux de l'ordre de S. Benoît,* in: 'Revue Bénédictine' XVIII (1901) 374–384.

De verslagen der kapittels, voorzover ze bekend zijn, vindt men in: *Les chapitres généraux de l'ordre de S. Benoît dans la province Cologne-Treves,* in: 'Bulletin de la commission royale d'histoire de Belgique', 5e série, X (1900) 125–185, en XI (1901) 1–36. In het eerste artikel bevinden zich de verslagen over de kapittels van 1482 en 1484 alsook de lijst van visitatoren uit het derde kwart der vijftiende eeuw. Deze teksten zijn ontleend aan een handschrift, afkomstig uit de abdij van Sint-Jakob te Luik.

In het tweede artikel vindt men de recessen van de kapittels van 1458, 1468, 1474, 1480, 1484 en 1488. Zij zijn ontleend aan een kopie uit de abdij Melk in Oostenrijk. De originelen, vroeger in Sint-Maarten van Keulen bewaard, zijn verloren gegaan.

Met behulp van deze gegevens kan men desgewenst de teksten gemakkelijk terugvinden.

2

1424 MEI 20. Gerrit van Damassche, abt van Sint-Paulus van Utrecht, benoemt zijn monnik Willem Uten Haghe tot zijn vertegenwoordiger op het aanstaande provinciale kapittel.

Tekst in: 'A.A.U.' XXIV (1897) 302–'4.

3

1469 MAART 11, *in civitate nostra Traiectensi.* David van Boergondië, bisschop van Utrecht, belast Adam, abt van Sint-Maarten in Keulen en de prior van Windesheim met de visitatie van alle benedictijnenkloosters, zo van monniken als van monialen, in zijn bisdom.

De tekst is opgenomen in het volgende stuk. Hij komt in hoofdzaak overeen met het document onder no. 6 te noemen.

4

1469 APRIL 10. Adam, abt van Sint-Maarten in Keulen, president van het provinciaal kapittel van de provincie Keulen-Trier, door de paus benoemd tot visitator van alle Benedictijnenkloosters in genoemde provincie en bovendien door David van Boergondië speciaal met de visitatie van de kloosters in zijn bisdom belast, daagt priorin en monialen van *Nigra aqua* (Zwartewater) ter verantwoording naar Keulen, omdat zij hem en zijn helper Johan abt van Sint-Mattias in Trier niet in hun klooster hebben willen toelaten.

In het stuk zijn opgenomen:

a. het kapittelreces van 10 mei 1468, waarin Hendrik van Siloë als medepresident genoemd wordt;

b. de opdracht van David van Boergondië, in het vorige nummer vermeld.

Het origineel berust in het *Stadtarchiv* Aken, afd. Bursfelder Archiv n. 33 (VOLK, *Verbleib* 269). Uit deze akte blijkt dat de abt van Keulen niet de prior van Windesheim, maar de abt van Sint-Mattias van Trier heeft meegenomen, hetgeen ook normaler was. Het stuk is te lang en te veel beschadigd om in zijn geheel te worden weergegeven. Hier

volgt daarom slechts de voor ons belangrijke passage over Zwartewater. Het regest van dom. Volk behoeft in zoverre correctie dat er geen sprake is van de abdis, maar van de priorin: en de plaatsbepaling *bij Emden,* die trouwens niet juist is, is in het stuk niet te vinden.

Na de kopie van Davids opdracht volgt:

Quarum quidem literarum commissionum vigore et quia dudum fama clamorosa et facti evidentis monasterii nigra aqua dicti ordinis nostri sancti Benedicti propter monialium et Conventualium in illo degencium vitam irregularem et dissolutam non secundum Regulam dicti ordinis ac sanctorum patrum instituta ad nos devenit. Nos tunc ex debito quo tenebamur et hodie tenemur commissionum nostrarum defectuosum et collapsum monasterium in nigra aqua in melius reformare cupientes, monasterium ipsum visitandi gracia personaliter assumpto nobis Rev. patre Domino Johanne abbate monasterii sancti Mathie Treverensis eiusdem ordinis sancti Benedicti accessimus priorissam ac ceteras moniales et conventuales personas nos ad visitandum ut veros visitatores dicti monasterii in nigra aqua sub penis sentenciis et censuris tam in nostris commissionibus quam eciam in apostolicis et Benedictina constitutionibus contentis caritate dulcedine informacione exhortacionibus pijs ut ad correctionem redirent precedentem requisivimus et monuimus ac per notarium publicum cum commissionibus nostris predictis sub penis predictis requiri et moneri fecerimus nichil aliud quam salutem animarum et laudem omnipotentis Dei querentes. Sed proch dolor corde pharaoneo indurate neque nos ad visitandum prout merito et de iure debuissent atque tenebantur et debent neque mandatis nostris obedire sed recusantes et inobedientes et rebelles aures suas ut aspis surda obturare et inobedientes filias se ostendere non formidaverunt neque verite existunt. Et cum neque per nos neque alios... auctoritate nostra dictas induratas pertinaces rebelles et inobedientes exhortacionum affectionibus et caritativis requisitionibus premissis mollificare possumus, virgam correctionis quamvis inviti valde compellimur protendere.

Daarop volgt de citatie voor het uur van de vespers *Ad vicesimam primam diem* – waarschijnlijk wel van de maand *april.* Het laatste stuk is bijna niet meer te lezen, slechts hier en daar losse woorden.

5

1480 FEBR. 19. Adam, abt van Sint-Nikolaas in Brauweiler, belast met het doorvoeren der besluiten van het kapittel van Trier, op 14 april 1478 gehouden, citeert enkele wegblijvers naar Keulen om zich over hun optreden te verantwoorden; genoemd worden met name de abten van Egmond, Dikninge en Sint-Maarten van Metz: *presertim dominum abbatem monasterii in Egmunda* (dat is Nic. van Adrichem) *cuius predecessores fideliter per se vel per procuratores legitimos comparere consueverunt ut tenebantur in capitulis preteritis prout eius procuratoria apud nos habentur sigillata. Dominum abbatem in Dechenich qui licet in capitulis comparere consuevit per se vel procuratorem nichilominus ipse et fratres sui atque sorores visitatores capituli contumaciter ac temerarie recusaverunt admittere quamquam eciam ex superhabundanti commissione ordinanda fuerunt fulsiti.*

a. reces van het kapittel van 1478 met het besluit dat de schuldigen een geldboete moeten betalen en dat de abten van Brauweiler en Maria Laach het decreet moeten uitvoeren; bij de getuigen wordt genoemd *Nicolao preposito in Clara aqua* (Klaarwater);

b. bulle van Sixtus IV van 1 aug. 1479 tegen hen die niet naar het kapittel komen.

Origineel in Stadtarchiv Aken, afd. Bursf. Arch. n. 45 (VOLK, *Verbleib* 270, waar de testerende abt foutief abt van Sint-Maarten van Keulen genoemd wordt).

6

1484 APRIL 5, *in castro nostre* (!) *Duersteden.* David van Boergondië, bisschop van Utrecht, belast Adam van Sint-Maarten van Keulen en Dirk van Sint-Ludger in Werden, visitatoren van het provinciaal kapittel van Keulen-Trier, alsook Gerard, abt van Oostbroek, met de visitatie en eventuele hervorming der kloosters van de orde van St.-Benedictus in zijn bisdom, en in het biezonder met die van de abdij van Sint-Paulus in de stad Utrecht.

Tekst in 'A.A.U.' XXIV (1897) 305–'8.

1485 FEBR. 10. Maximiliaan en Philippus, aartshertogen van Oostenrijk enz., geven op verzoek van abt Adam van Sint-Maarten in Keulen een vrijgeleide voor de visitatoren van de provincie Keulen-Trier.

Maximilianus et philippus dei gratia Archiduces Austriae duces Burgundie et Lotharingie Brabantie Limburgie Lucemburgie et Ghelrie Comites Flandrie Arthesij burgundie palatini hanonie hollandie zellandie namurci zutphanie Sacrique imperii marchiones ac domini frisie Salmarum et Mechlinie, Universis et singulis ducibus principibus Comitibus Baronibus militibus Episcopis prelatis Abbatibus abbatissis prioribus prepositis Decanis, capitulis conventualibus collegiis ceterisque ecclesiasticis personis necnon aliis nobilibus armigerisque senescallis presidentibus, Baliuis scultetis Burgimagistris scabinis Justiciariis maioribus prepositis et officiarijs seu eorum locatenentibus communitatibus universitatibus oppidorum, villarum Comitatuum castrorum fortaliciorum pontui portuum districtuum et locorum justiciarijs, officiarijs, subditis et amicis nostris confederatis ceterisque quibus nostre presentes fuerint ostensae litere Benevolenciam nostram et salutem. pro parte Reverendi in Christo patris dilecti nostri abbatis Reformati monasterij sancti Martini Coloniensis ordinis sancti Benedicti procuratorum et promotorum causarum capituli provincialis Coloniensis et Treverensis provinciarum nobis extitit expositum qualiter Inter ceteros ordines sive religiones multiformi conflictu militantis ecclesie strenue dimicantes ordo sancti Benedicti nigrorum monachorum celeberrime fuit institutus ad omnipotentem deum suis devotis exercicijs Regularibus placandum et principibus et eorum subiectis die noctuque intercedendum ac propterea amplissimis in suo exordio possessionibus donatus, Ita quod eius Religio palmites suos per universa orbis climata dilataverat, ac virtutum Radijs luminosis sanctissimam matrem nostram ecclesiam illustraverat Innumerabiles quoque et insignes canonisatos dinoscitur alumnos eiusdem ordinis educasse. Sed proch dolor temporum procedente decursu ac malorum satore instigante presidencium quoque et Regentium negligencia Intantum caritas hodie in cordibus multorum eiusdem ordinis Refriguit quod in multis monasteriis latissimorum principatuum monachi et Religiosi qui devotis precibus deum placare deberent sua perversa et damnabili vita Incontinentes et inobedientes per

spectacula mundi girovagi discurrunt, in divine maiestatis offensam et fraudem fondatorum. Et quamquam nonnulli visitatores per presidentes ipsius ordinis apostolica auctoritate potestatem habentes ad Reformandum certa eiusdem ordinis monasteria utriusque sexus nondum Reformata et sub provincijs conprehensis existencia deputati fuerunt quibus merito obediri deberet. Nichilominus prout pro parte eorundem visitatorum nobis Relatum fuit plures in ipsius visitacionis execucione ipsis visitatoribus prebentur contradictiones, in ipsius ordinis maximam vituperationem atque contemptum. Quare pro parte eorundem visitatorum nobis fuit humiliter supplicatum ut super his sibi providere dignaremur. Hinc est quod nos cupientes unumquemque in suo statu decenter vivere, vos omnes et quemlibet vestrum... vobis vero subditis nostris... precipiendo mandamus. Quatenus dictis visitatoribus cuilibet eorum in executione dicte visitacionis omnem favorem auxilium et assistentiam... eos omnes et singulos quos negocium... prebere faciatis. Quoniam de intendendo seu va... questio aut controversia emergat, Ipsa questio seu controversia in ipsis do... Ad quem finem eciam ipsos visita(tores) famulos suos et quemlibet eorum bonaque sua in protectione et salvagardia nostra... presentes quas in suo Robore... vocacionem nostram et non ultra... permanere. Datum in Civitate Coloniensi decima die (mensis febru) arij Anno domini millesimo quadringentesimo Octuagesimo quinto.

Per dominum Archiducem.

Origineel in Stadtarchiv Aken, afd. Bursf. Arch. n. 53 (Volk, *Verbleib* 272). Zegel afgevallen. Het papier is aangevreten door de muizen.

8

1486 april 9. Jordanus van Driel, abt van Egmond, verontschuldigt zich voor het komende provinciaal kapittel en benoemt twee procuratoren.

Universis presentes literas inspecturis Jordanus de Driel dei et apostolice sedis gratia humilis abbas monasterij Egmondensis Romane ecclesie immediate subiecti Ordinis sancti benedicti trajec-

tensis Diocesis Salutem in eo qui est omnium salus. Cum ad venerabile capitulum provinciale nostrum Indictum a venerandis patribus et prelatis ordinis nostri personaliter nunc accedere nequeamus propter certa Impedimenta nos Detinentia atque pericula fugienda, Idcirco ex certa nostra sancta ac spontanea voluntate volentis et si non personaliter tamen per procuratorem in Dicto capitulo inquantum possumus et in nobis est pro nunc comparere, facimus constituimus creamus et ordinamus nostros veros et fideles procuratores et nuntios speciales Ita tamen quod specialitas generalitati non deroget nec econverso videlicet Dominos et magistros magistrum Johannem taets et magistrum Jacobum conrardi et eorum quemlibet insolidum latores presentium Ad pro nobis et vice nostra comparendum interessendum et assistendum in predicto capitulo, excusationes quoque nostras rationes et causas allegandum, singula que ad dicti ordinis pacem unionem ac votivam successionem indemnitatem et commoditatem expedire viderint allegandum et in illis insistendum conclusiones et statuta capituli audiendum et ea publicari petendum et recipiendum. Et generaliter omnia et singula in premissis necessaria et oportuna pro nostra parte et inquantum nobis nostroque monasterio proderint et conferant agendum dicendum gerendum et exequendum et que nosmetipsi dicere agere exequi atque exercere possemus, si hiis omnibus presentes et personaliter interessemus promittentes firmum gratum ratum et stabile habere quodquod in premissis pro nobis per dictos procuratores nostros actum dictum gestum factumve fuerit seu quomodolibet procuratum. In premissorum testimonium has nostras literas nostro sigillo fecimus muniri. Anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo octuagesimo sexto mensis Aprilis Die nona.

Origineel in Stadtarchiv Aken, afd. Bursf. Arch. n. 55, Zegel enigszins beschadigd. (Volk, *Verbleib* 272).

9

1490 april 5. Lubbert, abt van Dikninge of Zoetendaal, benoemt een procurator voor het komende provinciaal kapittel.

Reverendis in Christo patribus ac dominis presidentibus provincialis Capituli nigrorum monachorum ordinis sancti Benedicti In monasterio sancti Maximini Treverensis diocesis proxima Domi-

nica qua cantatur In ecclesia Jubilate celebrandi ffrater Lubbertus humilis abbas monasterii sancte marie In dulci valle alias dickeninge traiectensis diocesis Debitam reverentiam et honorem. Reverendi patres quia secundum laudabilia statuta apostolica ad ipsum provinciale Capitulum prout Debeo personaliter accedere non possum ex eo quia variis tam Defensione Jurium et rerum monasterii nostri quam earundem violenter occupatarum recuperationem varie prepeditus necnon propter pericula viarum et opiniones bellorum in terra vestra aliisque incommodis et causis nostri monasterii iuxta consilium fratrum et sororum eiusdem nostri monasterii. Hinc est quod venerabilem Dominum *Nicolaum Cellis prepositum in Nigra aqua* traiectensis Diocesis In meum verum et Indubitatum procuratorem constituo cum plenario mandato vice mea in eodem capitalo provinciali comparendi cum plenaria capacitate Jurandi in animam meam causam seu causas meae absentationis superius allegatas esse veras. Collectas etiam pecuniales si quas per capitulum imponi contigerint legaliter exsolvendi promittens me sub testiminio presentium literarum quecumque fuerint in eodem capitulo constituta seu ordinata rata et grata firmiter habiturum et tam per me quam per subiectos meos prout unicuique nostrum concernit laudabiliter observaturum. In quorum omnium testimonium sigillum nostrum presentibus est appensum. Datum in nostro monasterio predicto Anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo mense aprilis die quinta.

Origineel in Stadarchiv Aken, afd. Bursf. Arch. n. 60. Zegel lichtelijk beschadigd. (VOLK, *Verbleib* 273).
Deze Nicolaas van Celle wordt van 1478 tot 1490 vermeld als proost van *Klaarwater*. Volgens het obituarium van Bursfeld overleed hij in die functie in 1490 vóór 28 aug. Dit is moeilijk met het bovenstaande te verenigen.

10

1502. *Procuratorium abbatis in Voswerck prope Traiectum.*

Deze procuratie van de abt van *Foswerd* is verloren gegaan, maar zij wordt nog vermeld in een archiefrepertorium van het Bursfelder archief uit 1637 (P. VOLK, *Das Archiv der Bursfelder Benediktiner-Kongregation,* Seckau 1936, blz. 40). Daar Foswerd eerst in 1553 bij Bursfeld aangesloten is, kan

deze procuratie alleen maar op het provinciaal kapittel van Keulen-Trier betrekking gehad hebben.

11

1520 APRIL 2. Willem van Nijkerk, abt van Sint-Paulus van Utrecht, benoemt een procurator voor het aanstaande provinciaal kapittel.

Reverendis in Christo patribus et dominis presidentibus provincialis capituli Monachorum nigrorum Ordinis sancti Benedicti in Monasterio sancti Maximini extra Treverim celebrandi proxima dominica qua cantatur in ecclesia Dei Jubilate, ffrater Wilhelmus de nova ecclesia humilis Abbas Monasterii sancti Pauli ordinis *et observantie predictorum,* Diocesis Traiectensis Obedientiam reverentiam et honorem. Reverendi patres et domini, quia secundum laudabilia statuta apostolica ad ipsum provinciale capitulum prout debeo personaliter non possum accedere senio, languore, corporabilibus incommodis, causis nostri ordinis ac monasterii dilationem pro hac vice nequaquam captantibus prepeditus. Hinc est quod Reverendum in Christo patrem ac dominum, dominum Everardum Abbatem monasterii sancti Mathie in Treveris in meum verum et indubitatum constituo procuratorem, cum pleno mandato vice mea in eodem capitulo provinciali comparendi cum potestate plenaria Jurandi in animam meam, causam seu causas mee absentationis superius allegatas esse veras, Collectas etiam pecuniales si quas per capitulum imponi contigerit legaliter exolvendum promittens me sub testimonio presentium literarum quecumque fuerint in eodem capitulo constitua sive ordinata, rata et grata firmiter, habiturum. Et tam per me quam subiectos meos prout unumquemque nostrum concernit laudabiliter obesrvaturum. In quorum omnium testimonium Sigillum Abbatiale presentibus est appensum. Datum in Monasterio nostro predicto Anno a Nativitate domini millesimo quingentesimo vicesimo Die vero secunda mensis aprilis.

Origineel in Stadtarchiv te Aken, afd. Bursf. Arch. n. 116. Zegel afgevallen. (VOLK, *Verbleib* 279.)
Uit de woorden *ordinis et observantie predictorum* blijkt dat de abt de formule van de congregatie van Bursfeld gebruikt heeft, want hier is geen sprake van een aparte observantie. Vergelijkt men de tekst met die van no. 9, dan kan men weer zien dat Bursfeld gewoon de formule van de provinciale kapittels heeft overgenomen.

FAMILIERELATIES VAN JACOBUS DE LA TORRE

DOOR

GÉRARD COOMANS

OVER de derde apostolische vicaris van de Hollandse Zending, de Haagse edelman Jacobus de la Torre, is nog altijd te weinig bekend. Daarom moet elke aanvulling van onze kennis omtrent zijn persoon, zijn werk en zijn afkomst ons welkom zijn. Wij weten dat hij in of omstreeks 1608 te Den Haag geboren werd en, krankzinnig geworden, op 12 of 13 september 1661 in het Wilhelmietenklooster te Huybergen overleed. Verder stond reeds genoegzaam vast, dat hij van vaderszijde van Spaanse afkomst was en via zijn moeder uit de Noordnederlandse landadel stamde.[1] De kennismaking met enige documenten die tijdelijk in het Provinciaal Rijksarchief te Maastricht waren ondergebracht, heeft mij geleid tot een onderzoek, waarvan ik bij dezen de resultaten aanbied. De bedoelde stukken, twee in getal, behoorden tot de papieren, nagelaten door wijlen de rijksarchivaris W. Goossens, doch maakten blijkens een erop gestelde aantekening deel uit van het familiearchief van de baronnen d'Overschie de Neerijssche en werden dan ook in 1959 overgedragen aan het Algemeen Rijksarchief te Brussel, waar dit familiearchief in 1950 gedeponeerd werd.

Het eerste der bedoelde stukken is een Spaans manuscript, in 1615 afgegeven aan een te Brugge geboren Francesco de la Torre. Het is een afschrift van een in 1608 te Burgos in Spanje opgesteld exposé, dat de genealogie bevat van het Spaanse geslacht De la Torre. De genoemde Francesco begaf zich, naar uit het afschrift zelf blijkt, in 1615 naar Burgos en liet het opmaken en legaliseren door de aldaar woonachtige notaris Andres de Nanclares.

Bij dit Spaanse document bevond zich het tweede stuk: een in het Frans gestelde verklaring van de apostolische vicaris Jacobus de la Torre, aartsbisschop van Efese i.p.i. Dit nader te bespreken document wordt hierachter als bijlage II afgedrukt. Het verdient dit, omdat het de sleutel werd tot het vaststellen van familierelaties

1) L. J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw,* Amsterdam 1947², II, pp. 165–177 en 180–194.

van deze bisschop met Spaanse, Zuidnederlandse, Zeeuwse en Hollandse aanzienlijke geslachten, dwars door verschillen van godsdienstige en staatkundige gezindheid heen.

Aanvullend onderzoek leidde vervolgens tot de ontdekking van een derde document, dat als bijlage I hier wordt opgenomen. Het is een schrijven, waarin de Utrechtse kanunnik Lambert van den Burch zijn bloedverwant François de Cocq van Opijnen te Den Haag inlicht over Henrica van Culemborg, de moeder van de apostolische vicaris Jacobus de la Torre. Nasporingen in verscheidene archieven hebben ten slotte de gegevens verstrekt voor de onvolledige, maar – naar ik mij vlei – betrouwbare genealogie, die als bijlage III is opgenomen.

Ter toelichting van de opgesomde gegevens worde het volgende opgemerkt. Het eerstgenoemde Spaanse document, dat 32 foliopagina's beslaat, wordt hier niet afgedrukt, omdat het naar mijn mening te weinig rechtstreeks de biografie van De la Torre en de Nederlandse geschiedenis raakt dan dat niet zou kunnen worden volstaan met een algemene resumptie. Deze moge hier volgen.

Het oorspronkelijke stuk werd in 1608 opgesteld ten behoeve van de gebroeders Luys en Juan de la Torre; de laatste van deze heren was toen kanunnik te Burgos en inquisiteur te Longrono. Het is een van omstreeks 1600 tot 1500 reikende, regressief geredigeerde genealogie van het Spaanse geslacht De la Torre, klaarblijkelijk een van de talrijke ambitieuze families, die in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Spanje in hun opschuiven naar hoger plan de steun nodig hadden van documenten om zowel hun raszuiverheid als hun rechtzinnigheid in den gelove buiten kijf te stellen. De genealogie der De la Torre's beantwoordt – voorzover ten minste haar exactheid aannemelijk mag worden geacht – aan de bedoeling: mogen wij op haar afgaan, dan had de familie geen Moors of Joods bloed in de aderen en kwamen onder haar leden geen penitenten der inquisitie voor.

Het te Brussel berustende afschrift is, zoals ik reeds in het voorbijgaan opmerkte, blijkens zijn exordium de 4e november 1615 te Burgos te hand gesteld aan een daartoe naar Spanje overgekomen Francesco de la Torre, van wie wordt geconstateerd, dat hij was *natural de la villa de Bruxas* (= Brugge) *en los estados de Flandes*. Wie was deze *Francesco de la Torre* en in welke relatie stond hij tot de gebroeders Luys en Juan, ten behoeve van wie de oorspronkelijke genealogie was opgemaakt?

Om met de tweede vraag te beginnen, moet ik constateren, dat

zij met de voorhanden gegevens niet te beantwoorden is: het document komt niet verder dan 1600. Aangenomen mag alleen worden, dat de te Brugge geboren Francesco uit de familie stamde of dit ten minste aannam. Ook de eerste vraag kan ik niet afdoende beantwoorden. Wie de als bijlage III opgenomen genealogie-De la Torre (dat is van de Nederlandse De la Torre's) raadpleegt, wordt gewaar dat er ten minste drie personen van die naam in aanmerking komen:

1. de te Brugge in 1540 geboren Francesco, 'consul d'Espagne', wiens sterfjaar mij onbekend gebleven is;
2. zijn broerszoon Francesco, 'heer van Nokerhout', die in 1637 zou overlijden;
3. de zoon van zijn *cousin* Philippe, de stamvader van wat men 'de Haagse tak' zou kunnen noemen, namelijk François, 'heer van Valckenisse', die geboren moet zijn na 1588 en in 1663 zou sterven.

Tegen no. 1 valt in te brengen, dat hij in 1615 rijkelijk oud was (75 jaar) om nog een reis naar Spanje te ondernemen. Niettemin durf ik hem niet uitsluiten: er kan deze 'patriarch' wat aan gelegen geweest zijn de toekomst van zijn verwanten in de dienst van de aartshertogen zo hecht mogelijk te verzekeren.

De tweede Francesco moet, naar mij uit te Brugge berustende stukken gebleken is [1], in 1615 juist zeer druk doende geweest zijn belastingen in Vlaanderen te innen. Volgens sommiger oordeel moet op deze grond betwijfeld worden, of hij in november van dat jaar te Burgos vertoefd kan hebben. Ik voor mij acht dit geenszins uitgesloten: hij behoeft dit werk niet altijd zelf gedaan te hebben en bovendien kon een voorspoedige reis naar Spanje binnen een maand volbracht worden. De derde Francesco, de broer van de apostolische vicaris, was in 1615 nog jong, misschien zelfs heel jong, maar dat lijkt mij eer een reden om aan te nemen, dat de 'grand tour', waarmee deze jonge edelman – conform aan de traditie van zijn stand – zijn jeugd zal besloten hebben, hem naar Spanje, 'het land zijner vaderen', gevoerd heeft. Toch is ook tegen deze identificatie een ernstig bezwaar in te brengen: het document van 1615 noemt de gezochte Francesco *natural de la villa de Bruxas,* terwijl deze jonge François wel zo goed als zeker te Den Haag geboren was. Is het echter geheel ongerijmd te onderstellen dat de jongeling daarvoor in 1615 in Spanje liever niet uitkwam? Wel

1) *Cartulaire de l'ancien Consulat d'Espagne à Bruges* (Rijksarchief Brugge).

heerste er toen godsvrede tussen Spanje en 'de Republiek' – dit alleen kan zijn bezoek aan Spanje goedschiks uitvoerbaar gemaakt hebben –, maar Den Haag moet toch wel erg 'ketters' in Spaanse oren geklonken hebben. Bovendien dringt het feit, dat in het document van 1615 een verklaring gevouwen ligt, die de apostolische vicaris Jacobus in 1654 speciaal ten behoeve van zijn broer François heeft uitgevaardigd – gelijk ik nader zal uitleggen –, ons min of meer de conclusie op, dat het ook deze François moet geweest zijn, die te Burgos het doopceel van de familie is gaan lichten.

Tot zover over het Spaanse document van 1615, dat bij ontstentenis van gegevens die de Nederlandse De la Torre's onmiskenbaar zouden liëren met het bewuste Spaanse geslacht, geen afdoende bevestiging van wat tot dusver reeds in het algemeen werd aangenomen omtrent Jacobus de la Torre's afkomst. Het onderzoek te Brugge heeft echter ten minste de herkomst uit het Spaanse Burgos bewezen. De Nederlandse De la Torre's – al of niet verwant aan de Spaanse op wie het besproken document slaat – zijn misschien nog onder Karel V en anders in de eerste regeringsjaren van Filips II naar het Noorden gekomen. De eerstelingen waren twee broers: een Juan, die 'consul d'Espagne' te Brugge genoemd wordt en aldaar in 1581 overleed, en een Jacques, die eerst voorkomt als schepen van het Vrije van Brugge en sinds 1556 secretaris was van de Geheime Raad te Brussel; ook hij stierf in 1581. Deze dus nog te Burgos in Spanje geboren Jacques de la Torre was hoogstwaarschijnlijk nog jong, toen hij zich in de Nederlanden vestigde. Door een huwelijk met een dochter uit een vooral in Zeeland gegoede adellijke familie: Adriana de Cocq van Opijnen, raakte hij ten nauwste gelieerd met de hogere kringen van zijn nieuwe vaderland. Zijn zoon Philippe werd – om welke reden dan ook – zo goed als geheel opgevoed door François de Cocq van Opijnen, een broer van Adriana, te Den Haag; trouwde, zoals wij nog zullen zien, met een dochter uit een bastaardtak van de graven van Culemborg en leefde en stierf te Den Haag. Zijn kinderen penetreerden via huwelijken in verscheidene eerste families.

Het in bijlage I afgedrukte stuk moest dienen om tot het zoëven genoemde huwelijk van Philippe de la Torre met Henrica van Culemborg de weg te effenen. De inhoud van deze brief, gedateerd te Leiden 23 februari 1588, is meer belangwekkend dan belangrijk. Hij is gericht tot François de Cocq van Opijnen en betreft de belangen van *diens neef* en pupil Philippe de la Torre. De schrijver:

Lambert van den Burch, kanunnik te Utrecht, licht zijn bloedverwant de Cocq van Opijnen in over Henrica van Culemborg. Blijkbaar streefde de toegewijde oom ten behoeve van zijn neef een verbintenis na met het geslacht van Culemborg, tenminste met een zijtak ervan (zelfs een bastaardtak). Hij had allereerst het oog laten vallen op de oudste dochter Cornelia. Deze bleek echter, op grond van een haar enige jaren tevoren door de heer van Hoevelaken aangedane onheuse bejegening, afkerig te zijn van een huwelijk. Haar afwijzing was vergezeld gegaan van een vingerwijzing naar haar jongere zuster Henrica en het is over deze freule dat de kanunnik 'rapporteert'.

Hij is van oordeel, dat de partij iets minder voordelig is, doordat Henrica's *dos* kleiner is dan die van Cornelia, maar betoogt dat de jongere zuster verder niet bij de oudere achterstaat. Hij prijst haar welopgevoedheid, haar vroomheid, haar ingetogenheid, haar bescheidenheid en haar rechtsschapenheid. Deze eigenschappen noemt de briefschrijver de beste bruidsschat die de jonge Philippe de la Torre zou kunnen begeren. Ten slotte verklaart hij, dat Henrica zich, eer dan de oudere Cornelia, zal kunnen schikken onder het gezag van een echtgenoot. Het pleidooi had succes: het huwelijk werd gesloten; het tijdstip heb ik niet kunnen achterhalen. Henrica van Culemborg, die o.a. de heerlijkheid Maurik in de familie De la Torre bracht, moet in 1588 nog tamelijk jong geweest zijn, denkelijk nog geen twintig, want in 1652 blijkt zij, 83 jaar oud, nog in leven te zijn; haar sterfjaar heb ik niet kunnen vaststellen, wel dat van haar man: deze overleed in 1611.

Het in chronologische zin derde document acht ik het belangrijkst. Het is, gelijk ik reeds meedeelde, een officiële verklaring van Jacobus de la Torre in zijn kwaliteit van apostolisch vicaris. Het is gedateerd te Antwerpen 24 april 1654 en betreft een *cas de conscience,* die typerend mag heten voor de katholieke adel in de Noordelijke Nederlanden in de zestiende en de zeventiende eeuw. Onder zijn leden moeten vrijwat afstammelingen voorgekomen zijn van aanhangers van het zogenaamde *protestantisme seigneurial,* lieden die zich, speciaal via het Compromis der edelen, de Beeldenstorm en eindelijk de geslaagde Opstand, hadden weten meester te maken van kerk- en kloostergoederen.[1] Reeds onder degenen die aldus hun slag hadden weten te slaan, moeten er voorgekomen zijn die niet of nauwelijks met de hervorming sympathiseerden, en onder

1) L. J. Rogier, *t.a.p.,* I, 173, 174, 484.

hun kinderen en kleinkinderen bleken straks de katholieken welhaast te overwegen. Het zijn voornamelijk dezen, die door het bezit van eens aan de Kerk ontvreemd goed in gewetensconflicten of althans conflicten met de kerkelijke overheid geraakten. Dit verschijnsel moet vrij frequent geweest zijn, want onder de aan achtereenvolgende apostolische vicarissen door Rome verleende volmachten komt steeds de bevoegdheid voor, kwijtschelding te verlenen van door toeëigening of aankoop van kerkelijk goed belopen straffen. Dat zulke kwijtscheldingen in de regel slechts verleend werden tegen zekere contraprestaties, laat zich verstaan. Het is op een van zulke gevallen, dat Jacobus de la Torre's verklaring van 24 april 1654 slaat, en het is niet van pikanterie ontbloot, dat het zijn eigen allernaaste familie betreft.

Het betrokken geval laat zich als volgt reconstrueren, onder verwijzing naar de als bijlage IV opgenomen (onvolledige) genealogie-Van Dorp. Deze wijst uit, dat François de la Torre, de broer van de vicaris, in eerste echt verbonden was geweest met Maria van Poelgeest, wier moeder Margaretha van Dorp heette. Deze Margaretha was een dochter van een der vroegste medewerkers van prins Willem van Oranje, een om zijn baatzucht en na Oranje's dood herhaaldelijk van heulen met Parma verdachte figuur, tevens een der brutaalste opkopers van kerkelijk goed: de omstreeks 1530 geboren en in 1600 te Den Haag overleden edelman Arent van Dorp.[1] Ook van hem geldt wel, dat zijn *protestantisme seigneurial* geen religieuze betekenis schijnt te hebben gehad: door zijn toedoen werden bijvoorbeeld de zoons van zijn protestantse dochter Margaretha uit haar eerste huwelijk met Jan van den Bosschie (zie bijlage IV) bij de Antwerpse jezuïeten in het katholieke geloof opgevoed.

Een andere dochter van Arent van Dorp was Josina (of, zoals zij in de verklaring van de apostolische vicaris heet: Jossine) van Dorp. Deze in 1565 te Mechelen geboren en als klein kind reeds door Alva aldaar gegijzelde dame bleef, ongehuwd, bij haar door de justitie in zijn huis 'geconfineerde' vader te Den Haag wonen tot diens dood in 1600. Zij verliet daarop Holland en vestigde zich te Luik, waar zij in 1601 het burgerrecht verwierf. In 1604 trouwde zij te Brussel met de Fransman Charles de Bec, baron de Bourry

1) Over Arent van Dorp allereerst J. B. J. N. RIDDER DE VAN DER SCHUEREN, *Brieven en onuitgegeven stukken van Arent van Dorp* (2 dln.), Werken Hist. Genootsch. Utr. 1887–1888; R. FRUIN, *Verspreide geschriften* VII, pp. 322vv.; P. J. BLOK, in: *Nieuw Ned. Biogr. Wbk.* V, 139.

et de Villebon. Deze blijkt in 1607 als kapitein in het Staatse leger te dienen. Uit het late huwelijk is één kind geboren, dat kort na de geboorte overleed. Josina stierf als weduwe in 1646 en werd begraven in de Haagse kloosterkerk.

De verklaring van Jacobus de la Torre spreekt eufemistisch van *quelques biens ecclésiastiques*, die Arent van Dorp verworven had en ten dele had nagelaten aan zijn dochter Josina, vrouwe van Middelharnis, weduwe van Charles de Bec. Speciaal geldt dit 'twaalf gemeten in de Sommelsdijksche plate', afkomstig uit de geseculariseerde bezittingen van de kanunniken van West-Souburg.[1] In 1631 – dus na zeker dertig jaren bezits – had Josina van Dorp zich tot de toenmalige apostolische vicaris Philippus Rovenius gewend om kwijtschelding te bekomen van de kerkelijke straffen waarin zij vervallen was. De 28e juni 1631 vaardige Rovenius dienaangaande een besluit uit.[2] Uit de bewoordingen daarvan blijkt dat Arent van Dorp het katholieke geloof had prijsgegeven en dat Josina zich weer 'tot die catholijcke religie begheven had'. Door haar rentmeesters Jacob Boot en mr. Joan Boot had Josina de apostolische vicaris duizend gulden doen uitbetalen en bovendien had zij toegezegd verdere betalingen te zullen doen, totdat een totaalbedrag van vijfduizend gulden bereikt zou zijn.

Na haar kinderloos overlijden in 1646 – zij was toen meer dan tachtig jaar oud – kwam een deel van haar goederen aan de kleinkinderen van haar zuster Margaretha, dat zijn de kinderen uit het eerste huwelijk van François de la Torre met Maria van Poelgeest, die immers een dochter van genoemde Margaretha was. Het bleek echter, dat de aan de apostolische vicaris toegezegde som nog steeds niet in haar geheel voldaan was. Overeenkomstig het zijn kinderen toegevallen deel der nalatenschap betaalde François de la Torre daarop vijf twaalfde van het nog uitstaande bedrag.

Wat er de aanleiding toe was, is mij niet gebleken, maar in 1654 verlangde François de la Torre van zijn broer, de vicaris, een verklaring van volledige decharge. Teneinde zekerheid in dezen te verkrijgen verzocht Jacobus de la Torre de Haagse pastoor en aartspriester Engelbertus Kenniphoven om inlichtingen. Deze priester, ook wel met de mij onverklaarbare naam Remusorius aangeduid, was bij de oprichting van het Vicariaat van Utrecht – het lichaam dat tegenwoordig 'Metropolitaan Kapittel van de

1) S. Muller Hzn., *Geschiedkundige atlas v. Nederl.; de kerkelijke indeling omstreeks 1550*, I. Het bisdom Utrecht, 's-Gravenhage 1921, p. 168.
2) Archief der Oud-Bisschoppelijke Clerezie no. 573.

kerk der Oud-Bisschoppelijke Clerezie' heet[1] – in 1633 tot lid daarvan benoemd. Dat dit college als een soort thesaurie of rekenkamer van de Zending fungeerde, zou men opmaken uit de omstandigheid, dat het Kenniphoven was die de vicaris de lijst der achtereenvolgens gedane betalingen verschafte.[2] Op grond van de hem verstrekte inlichtingen verleende Jacobus de la Torre zijn broer en diens zoons en dochters volledige decharge.

Het historisch belang van de door Jacobus de la Torre afgelegde verklaring ligt voornamelijk in de kijk die het stuk onbedoeld opent op het dooreenlopen der confessies in de betrekkelijk beperkte kring van de Nederlandse landadel, alsmede op de sterke banden tussen Noord en Zuid. Geen genealogie wijst dit misschien duidelijker uit dan die van het geslacht Van Dorp. De oude Arent, zelf *in religiosis* en *politicis* een kameleontische figuur, had drie dochters: Josina, Margaretha en Louise. Terwijl de eerste tot de katholieke kerk terugkeerde, schijnen de andere twee in het protestantse geloof volhard te hebben. Louise trouwde met de bekende geuzenadmiraal Louis Boisot en Margaretha trad tweemaal in het huwelijk: in 1579 met Jan van den Bossche en in 1591 met Caspar van Poelgeest. Dat de twee zoons uit haar eerste huwelijk katholiek werden, schijnt meer aan haar vader dan aan haar te hebben gelegen.[3] Een van die zoons, Arent van den Bossche, in 1585 geboren, keerde later naar Den Haag terug en trouwde er met Maria de la Torre, een zuster van Jacobus, François en de later met de Spaanse diplomaat Estaban de Gamarra, jarenlang gezant in Den Haag, in het huwelijk getreden Adriana.

Ook Margaretha's tweede man, Caspar van Poelgeest, behoorde tot een verdeeld geslacht. De uit hun huwelijk geboren dochter Maria van Poelgeest schijnt aanvankelijk in de hervormde leer te zijn grootgebracht, maar na haar moeders dood (1597) onder de invloed van haar tante Josina van Dorp gekomen en met haar tot het katholicisme teruggekeerd te zijn. Zij werd vervolgens, naar wij in het voorafgaande gezien hebben, de eerste vrouw van Fran-

1) L. J. Rogier, *t.a.p.*, II, 106 vv.

2) Als dit in 1654 gebeurde, kan dus het in *Nieuw Ned. Biogr. Wbk.* V, 962 opgegeven sterfjaar van Kenniphoven (omstreeks 1650) wat gepreciseerd worden.

3) Men bedenke, dat voor zulke 'terugkeren' bij in oorsprong Zuidnederlandse families ook overwegingen van niet-religieuze aard kunnen hebben meegegolden: de hoop namelijk op het herkrijgen van eens geconfisqueerde goederen. Vooral onder de aartshertogen bleek deze hoop niet altijd ijdel.

çois de la Torre en dus de schoonzuster van de apostolische vicaris.

Een andere interessante parentage van de familie De la Torre is die met Boisots. De apostolische vicaris, zijn broer François en zijn zusters Maria en Adriana hadden, gelijk wij zagen, een Jacques Boisot tot oom, ten gevolge van diens huwelijk met hun tante Adriana de la Torre. Deze Jacques Boisot (1611) diende als kapitein in het leger van Spinola, maar was een neef van de gebroeders Karel Boisot (1575) en Louis Boisot (1576), de bekende militaire en maritieme medewerkers van Willem van Oranje.[1] Merkwaardig is verder dat Franciscus de la Torre, weduwnaar geworden, in 1639 een tweede huwelijk aanging met Adriana Isabella Boisot, de dochter van Jacques Boisot en Adriana de la Torre, met zijn volle nicht dus. Ten slotte was de geuzenadmiraal Louis Boisot, hierboven genoemd, door zijn huwelijk met Louise van Dorp een oom van François de la Torre's eerste vrouw. Soms lijken de familierelaties puzzels te worden.

Over de stoffelijke welstand van de apostolische vicaris Jacobus de la Torre is tot dusver weinig meer bekend dan dat hij een meebepalende factor schijnt geweest te zijn bij zijn benoeming tot coadjutor en gedesigneerd opvolger van Rovenius in 1640 en dat hij zelf het verlies ervan ten gevolge van de verbeurdverklaring van zijn goederen in 1649 als een soort ramp beschouwd heeft.[2] Uit allerlei verspreide gegevens valt met genoegzame zekerheid te concluderen dat reeds Philippe de la Torre, Jacobus' vader, een zeer vermogend man was, niet in de laatste plaats door wat van zijn moeders kant gekomen was. Het geslacht De Cocq van Opijnen moet vooral het uitgebreide Zeeuwse bezit in de familie De la Torre gebracht hebben.[3] De heren Philippe en François – vader en zoon – noemden zich successievelijk heer van Valckenisse. François bezat met zijn broer, de vicaris, en zijn twee zusters landerijen op het eiland Tholen en ambachtsporties in 's-Heerarendskerke, Wissekerke, Ovezande [4] en de Craeyaertspolder. In de bedijking van de laatstgenoemde gebieden was de familie ook geldelijk geïnteresseerd geweest. Hoezeer dit alles een betekenis heeft die boven het

1) Over deze gebroeders Boisot (in de Zuidelijke Nederlanden doorgaans Boyschot genoemd) P. J. Blok in: *Nieuw Ned. Biogr. Wbk.* V, 42–44.

2) L. J. Rogier, *t.a.p.*, II, 167.

3) F. Nagtglas, *Zelandia illustrata*, dl. I, p. 41.

4) Naar deze heerlijkheid noemde en schreef de apostolische vicaris zich soms *Ovezandius*.

familiebelang uit gaat, leren de kaarten van de procentuele verhoudingen der confessies, die uitwijzen dat een aantal heerlijkheden van de familie De la Torre tot op heden kenbaar zijn aan hun katholieke kleur [1]; dit geldt opvallend voor de religieuze enclaves in de zogenaamde 'zak' van Zuid-Beveland.

In 1605 kocht Philippe de la Torre een huis in het Haagse Westeinde, waarin zijn weduwe Henrica van Culemborg na zijn dood in 1611 nog meer dan veertig jaren gewoond heeft. In dit huis moet het geweest zijn dat Sasbout Vosmeer de toekomstige vicaris nog voor 1614 het heilig Vormsel toediende, en hier moet Jacobus de la Torre sinds 1630 bij zijn moeder ingewoond hebben. Die moeder werd in 1627 aangeslagen voor een vermogen van 12000 gulden, maar haar zoon François, die een eigen huis bewoonde op de hoek van het Noordeinde en de Vleessteeg te Den Haag, voor 50000 gulden, terwijl diens tweede vrouw, Adriana Isabella Boisot, als weduwe in 1674 op 141400 gulden getaxeerd werd.

De hier meegedeelde biezonderheden zijn voor aanmerkelijke vermeerdering vatbaar: zo moet het, naar ik onderstel, mogelijk zijn Jacobus de la Torre's vermogenspositie bij het in 1649 over hem uitgesproken vonnis aan de hand van de processtukken te reconstrueren. Ook is er aan Jacobus de la Torre nog veel meer raadselachtigs. Voor een toekomstige biograaf mogen de hier aangeboden gegevens van enige waarde blijken.[2]

BIJLAGE I

Clarissime domine cognate, quam Philippo Latorrio sororis tuae filio puellam destinaveramus uxorem, ea datis nudius tertius ad sororem hic meam literis (quas ad nos remittendas tibi mittimus) peramice significavit, placere supra modum sibi (quantum ex uno alterove colloquio perspicere potuit) et mores et ingenium tui cognati: sed quoniam peculiari quodam suo fato accidere videtur, ut animum ad matrimonium adiicere non possit (pertaesa fortassis

1) L. J. Rogier, *t.a.p.*, II, 409, 424, 428–429; dezelfde in: *Algem. Gesch. der Nederlanden* V, 354–355.

2) Voor het tot stand komen van dit opstel heb ik grote verplichtingen aan de ambtenaren van onderscheiden archieven, met name aan de heren Van de Ven, Scherft en Van Schilfgaarde, respectievelijk rijksarchivarissen te Utrecht, Middelburg en Arnhem, aan de heer Mensonides, gemeentearchivaris te Den Haag, alsmede aan de heer M. van Heyst te Maastricht.

nuptiarum ob factam ante aliquot sibi annos ab Hoeflakio injuriam) orare vehementer se, ne in deteriorem accipiamus partem quod in conjugium hoc, sibi alioqui haud ingratum, consentire non queat. Ut tamen eius sibi juvenis affinitatem non displicere ostendat, alterius cuiusdam puellae obiter mentionem iniicit quam post parentes sibi (ut ait) carissimam, supra se (qua est modestia) statuit collocatque. Est haec (quantum quidem ego conjicere possum) ejus proxima soror, Henrica nomine, puella aetate forma, et virtutibus (quod maximi ego facio) suarum aequalium cedens nemini, nullaque in re sorori huic suae inferior adeo ut ejus ingenium et mores tibi (cui facile ex ungue leonem) non improbandos iri existimare audeam. Si tibi rem non ingratam nos facturos intellexero eam si cognato huic tuo uxorem poscamus, post tentatum ad huc semel (si ita videatur) Corneliae animum lubenter una cum advocato Cuckie (cui te loqui si modestum non sit velim) ad patrem ejus hac de re scribam. Non est quod admodum te moveat quod secundo hec genita loco sit, fieri enim sepe videmus ut secunde, tertiae imo quartae etiam aliquando, nubant, aut a procis ipsis pro animorum (qui eos gubernant) propensione preteritis natu maximis, uxores petantur, uxor enim non dos ducitur: Quamquam in contrahendo ipso matrimonio, caveri poterit, ut puelle huic, aequalis cum seniore aut saltem non admodum inferior dos constituator.

Ad me quod attinet, ego (sane) non admodum id curaverim, presertim cum senior (quae aliud vite genus cogitare creditur) non nuptura videatur et ut maxime nubat, cognato tamen tuo abunde satis, dei et tuo beneficio prospectum est, adeo ut deligere magis cui imperet, quam emere uxorem, [cuius?] imperium patiatur, eum conveniat.

Satis profecto illa dotis (meo quidem indicio) ad eum attulerit, si virtutes eas omnes, quae in puella bene educata (quales nunc paucas), proch dolor, reperire est) requiruntur pietatem nimirum pudicitiam, modestiam, probitatemque secum adferat.

Caetera illa omnia, quae fortunae solvis, ut extra nos sunt, ita perire facile, nobis etiam manentibus casu aliquo possunt: neque enim in nostra est potestate ea semper ut praestemus. Remittendum fortassis negotium hoc ad Latorrij ipsius matrem, sororem tuam putabis, sed id (quantum quidem videre ego possum) in tam longo praesertim tediosoque itinere, opus omnino non est, presertim cum officio suo nuper ea functa tui eam rem omnem arbitrii fecerit.

Interea enim dum scribitur rescribiturque, et tempus labitur, suboriri facile aliquid posset, quod progressum ipsius rei (quod ple-

rumque in huiusmodi negotiis matrimonialibus accidere videmus) impedire posset, nulla enim res rumoribus magis obnoxia, magisque ab üs infestari unquam solet.

Vale Clarissime Domine Cognate et literas hac meas bonam in partem accipe mentemque tuam (quod per valetudinem tuam liceat) rescribe.

Leyda Octavo Calendas Martias Anno 1588.

Tue Dominationi addictissimus
cognatus et servitor

Lambertus van der Burch.

Algemeen Rijksarchief Brussel: Familie-archief d' Overschie de Neerijssche, inventaris no. 640.

BIJLAGE II

Nous Jacques de la Torre, Par la grace de Dieu et du Sainct Siege Apostolique Archevesque d'Éphese, et des Éveschez des Provinces Uniës des Pays Bas Vicaire General Apostolique, etc. A tous ceux qui ces presentes Lettres verront. Salut:

Scavoir faisons et declarons en toutte sincerité et Verité: Que Nous deschargeons Messrs les heritiers et Mesd.^{es} les heritieres de feu Madame Jossine de Dorp, en son vivant Dame de Middelhernis, et vivfe douariere de feu Mess.^{re} Charles de Bec, Baron de Bourry et de Villebon, et tous hoirs presentement vivans et à advenir desd.^{ts} heritiers et heretieres et specialement Messire Francois de la Torre Seig.^{r} de Valckenisse et ses fils et filles, de la somme Capitale de cincq mille francs et de l'Interest d'Icelle somme en general, et du contingant, qu'en Icelle somme avoit Monsieur de Valckenisse et ses fils et filles susdits en leur particulier; laquelle somme Capitale avoit laditte Dame (pour la descharge et l'appaisement de sa Conscience au regard de quelques biens Ecclesiastiques dont elle et feu Monsieur son Pere avoient iouy) promis à feu Mess.^{re} Philippe Rovenius, Archevesque de Phillippes en sa qualité de Vicaire Apostolique desd.^{ts} Eveschéz. et en cette charge Nre Tres honnoré Predecesseur; et declarons en laditte qualité de Vicaire Apostolique, que laditte somme Capitale, entiere, et total en gene-

ral, et l'Interest d'Icelle comme aussi le contingant de Monsieur de Valckenisse et ses fils et filles susd.[ts] et tout l'Interest diceluy en particulier en a esté deüement rachapté et payé à ceulx precisement, à qui le susdit Nre Predecesseur l'avoit pieusement destiné et ordonné d'estre payé, employé et donné. Et asseurons enoultre en foy de Nre Charactére, et en vertu de Nostreditte charge, que led.[t] Seig.[r] de Valckenisse (bovengeschreven: et ses fils et filles) ny leurs hoirs presens ou à venir ne seront iamais plus recherchez ny du tout inquietéz dud.[t] contingant de laditte somme Capitale et de l'Interest d'Icelle, ny par l'heritier, ny par l'executeur du testament dud.[t] Seig.[r] Nostre Predecesseur, ny de quelconque personne soit Ecclesiastique soit seculiere qui vit ou vivra, ny dans lesdittes Provinces, ny par tout ailleurs, ny specialement en Cour de Rome, de la part de laquelle Cour nous declarons d'estre pour ce que dessus tres-suffisament anthoriséz, et pourveus de pouvoir plainement et absolument tout ce que dessus. Renoncons encore enoultre, tant que de besoing, à toutte pretention, exception ou benefice de *non numerata pecunia,* et toute autre pretexte ou fraude de quel nom on le pourroit iamais nommer ou colorer, confessant tresserieusement et tres sincerement l'entiere et totale solution desd.[tes] Somme, contingant et interest en argent bien monnoyé et de bonne mise avoir esté donnée et payée là ou il a fallu, comme dessus dit a esté. En foy plus entiere et certaine de tout ce que dessus avons signéz ces lettres de Declaration d'acquist et de descharge, et icelles faict seëller du seau de Nos armes dans la ville d'Anvers ce vingtequattriesme iour du mois d'apvril de l'an mil six cent et cinquante quattre, et le dixiesme de Nre Tres St. Pere en Dieu INNOCENT le dixiesme de ce nom Pape de Rome.

Jacques Archevesque d'Ephese,
Vicaire Apostolique.

Algemeen Rijksarchief Brussel: Familie-archief d'Overschie de Neerijssche, inventaris suppl. 1959.

Genealogie-De la Torre

I. *Francesco* de la Torre (Burgos)
Zoons:
1. *Juan* (Jean), geb. te Burgos, gest. te Brugge 1581, volgt II.
2. *Jacques,* volgt III.

II. *Juan* de la Torre, geb. te Burgos, verhuist naar de Nederlanden, wordt 'consul d'Espagne' te Brugge, gest. aldaar 1581.
Zoons:
1. *Francesco,* geb. te Brugge 1540, wordt 'consul d'Espagne'.
2. *Jean,* volgt IV.

III. *Jacques* de la Torre, geb. te Burgos, verhuist naar de Nederlanden, wordt schepen van het Vrije van Brugge en secretaris van de Geheime Raad te Brussel, gest. 1581, tr. Adriana de Cocq van Opijnen.
Uit dit huwelijk o.a.:
1. *Philippe* (Filips), volgt V.
2. *Adriana,* tr. 1611 Jacques Boisot.
Uit dit huwelijk:
a. *Adriana Isabella* Boisot, tr. in 1639 haar volle neef François de la Torre.

IV. *Jean* de la Torre.
Zoon:
1. *Francesco,* wordt 'heer van Nokerhout', gest. 1637.

V. *Philippe* (Filips) de la Torre, wordt heer van Valckenisse, gest. 1611, tr. *Henrica van Culemborg* (dochter van Zweder van Culemborg en Anna Knoeck of Keerskorff), geb. voor 1570, na 1652 gest.
Uit dit huwelijk o.a.:
1. *François* (Franciscus), wordt heer van Valckenisse, gest. 1663, tr.
a. Maria van Poelgeest
b. 1639 Adriana Isabella de Boisot.
2. *Jacobus* (Jacques), geb. ca. 1608 te Den Haag, wordt apostolisch vicaris van de Hollandse Zending en aartsbisschop van Efese i.p.i., te Huybergen gest. 12 of 13 september 1661.
3. *Maria,* tr. Arent van den Bossche, zoon van Jan van den Bossche en Margaretha van Dorp (zie genealogie-Van Dorp, bijlage IV).
4. *Adriana,* tr. Estaban de Gamarra.

Genealogie-Van Dorp

I. *Arent* van Dorp, geb. ca. 1530, gest. 1600 te Den Haag, tr. Antoinette Grellet.
Kinderen (o.a.):
1. *Louise* van Dorp, tr. Louis Boisot.
2. *Margaretha,* gest. 1597, tr.
   a. in 1579 Jan van den Bossche.
   Uit dit huwelijk Arent, volgt II.
   b. in 1591 Caspar van Poelgeest.
   Uit dit huwelijk Maria, volgt III.
3. *Josina* (1565–1646), tr. 1604 Charles de Bec, baron de Bourry et de Villebon.

Uit dit huwelijk één jong gestorven kind.

II. *Arent van den Bossche,* geb. 1585, tr. 1605 Maria de la Torre.

III. *Maria van Poelgeest,* tr. 1639 François de la Torre (door het huwelijk van haar halfbroer Arent v. d. Bossche, reeds gelieerd aan de fam. De la Torre).

DE HOUDING VAN DE ROOMS-KATHOLIEKEN TEN NOORDEN VAN DE GROTE RIVIEREN TIJDENS DE EERSTE MAANDEN VAN DE BELGISCHE OPSTAND

DOOR

DR. R. REINSMA

IN de jubileumbundel *Overijselse Portretten,* in 1958 te Zwolle uitgegeven, behandelt J. van Beekum de onlusten in Twente tijdens de opstand der Belgen. Hij worstelde zich door een dossier van 20 cm. dikte heen, vol brieven en rapporten en zag op grond van zijn onderzoek in de onrust dier dagen (de rubricering is van mij) als krachten werken:

a. Historische achtergronden; Twente was geografisch en daardoor ook economisch en cultureel veel meer met de Duitse landen verbonden geweest; de schrijver noemt de onrust zelfs: 'een laatste, openlijke en heftige oplaaiïng van verzet tegen integrale invoeging in het nationaal geheel.'

b. De ontstellende armoede in Twente, het provocerend gedrag van rijksambtenaren aldaar, knoeierijen bij de lotingen en afkeer van de militaire dienst.

c. De concrete achterstellingen der rooms-katholieken ten aanzien van de benoemingen in ambtsbetrekkingen, de bezoldiging der geestelijken, en het onderwijs.

d. Het contact met België, met name in het jaar 1829. Ook in Zuid-Nederland had men immers deze grieven. Geen wonder dat de Twentse schutters, in het najaar van 1830 als eerste ban opgeroepen, geen geestdrift toonden. Zij moesten – zo scheen het – in anderen de gevoelens bestrijden die zij zelf deelden.

Het artikel van de heer Van Beekum brengt eigenlijk aan het licht, dat wij toch maar heel weinig weten van de gevoelens van onze rooms-katholieke landgenoten in het najaar van 1830 en het voorjaar van 1831. Wat hij bestudeerde voor Twente, ontbreekt namelijk ten enenmale voor het gehele gebied van Nederland ten noorden van de grote rivieren. En de vraag doet zich voor, of de mo-

tieven die de Twentenaren tot onwilligheid aanspoorden, alleen een lokaal karakter droegen. Gold niet veel van wat hierboven geschreven werd, ook voor hun geloofsgenoten elders? Ook dezen konden klagen over achterstelling bij de protestanten; ook dezen hadden contact met hun Belgische geestverwanten gehad. Was Van Gansoyen een uitzondering, toen hij 30 september 1830 zijn bezorgdheid uitdrukte in de briefpassage [1]: 'Met de afscheiding van het Zuiden van het Noorden zijn onze Roomsche landgenoten niet gesticht, want, die doorgaande, komen zij onder Holland, dat geuzenland, en hebben dan de meerderheid niet meer'? En was Hendrik Zimmerman, bierbrouwer te Oudewater, de enige die op een zege van de Belgen hoopte, toen hij 24 oktober 1830 in tegenwoordigheid van enige lieden zei: 'dat zoo waarachtig thans de bladen van de boomen vallen, zoo zeker zullen ook over een jaar geene gereformeerden meer aanwezig zijn, en dat zij er onder moeten' [2]? Het is merkwaardig dat de onrust na de Belgische opstand altijd gelokaliseerd en beschreven is in grens- en overgangsgebieden. Het zij mij vergund kort op te halen, wat tot dusver over deze materie verschenen is.

De *Handelingen der Staten-Generaal* over 1833–'34 bevatten de redevoeringen van Schimmelpenninck en Van Dam van Isselt. De eerste gewaagde van
'vele gemoederen die in de eerste geestesverbijstering ook bij ons geloofden dat het hun om het heiligste te doen was'. Hij had aan het hoofd gestaan van een expeditie, die onwillige schutters in het oosten van het land moest ophalen. De tweede spreker bevestigde dit. 'De beginselen van dien (Belgischen) opstand hadden zich in ons land verder verspreid dan menigeen zich voorstelde, en de onlusten in een gedeelte van Gelderland, Utrecht en Overijsel, waarvan de vorige spreker gewag gemaakt heeft, waren de gevolgen daarvan.' Zelf had hij de rust in het district van Maas en Waal moeten herstellen.

Lastdrager wijdt in zijn *Nieuwste Geschiedenissen van Nederland in Jaarlijksche Overzichten* (1839) slechts enkele regels aan ons onderwerp. Ook De Bosch Kemper kwam in zijn *Geschiedenis van Nederland na 1830* (1873) niet verder. Daarop volgde een stap terug. Nuyens stond sceptisch tegenover de mededelingen van Lastdrager

1) Cf. P. Albers, *Geschiedenis van het Herstel der Hiërarchie in de Nederlanden* I, 1903, blz. 388.
2) R. A., Archief Binnenlandse Zaken, geheim, 30.10.1830, brief van de gouverneur van Zuid-Holland aan de min. van binnenl. zaken, Van Doorn.

en De Bosch Kemper. Bij hem kwam de lust op te onderzoeken: 'welke is de houding geweest van de katholieke bevolking der noordelijke provinciën na het uitbreken van den Belgischen opstand'? Hij won inlichtingen in bij ouden van dagen, raadpleegde lectuur en rapporteerde zijn bevindingen in 'Onze Wachter' van 1883. Fout was allereerst, dat hij zich beperkte tot het Land van Maas en Waal, hoewel hij meer had toegezegd. Voorts kwam hij – op grond van zeer aanvechtbaar bronnenmateriaal – tot de apert onjuiste conclusie, dat de woelingen in het Land van Maas en Waal zich hadden bepaald tot het ontvluchten van negen schutters.

Het onderwerp bleef rusten tot 1913. Toen verscheen in de 'Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde' een uitvoerig artikel van W. E. van Dam van Isselt over *De beteugeling van de onwillige schutters in Januari en Februari 1831*. Voor het Land van Maas en Waal voert de schrijver als motieven der onwillige schuttersplichtigen aan, dat de aanstokers hen hadden wijsgemaakt: *a*. de koning heeft geen troepen meer; *b*. Maastricht is in Belgische handen en de Belgen staan voor de Maas; *c*. de grenzen van België zullen zich uitstrekken tot de Waal en men zal dan van schuttersdienst bevrijd zijn; *d*. de oproeping der schutters om buiten de gemeente te dienen, is strijdig met de grondwet.

In een boekbespreking in dezelfde 'Bijdragen' zinspeelt Van Dam ook min of meer op historische achtergronden. Hij constateert bij de bewoners van het land van Maas en Waal 'een antimilitairen, men mag wel zeggen, een onvaderlandslievenden geest, blijkbaar een kenmerkende eigenschap van de bewoners van het Land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen'. Wat Twente betreft, noemt hij als motieven alleen de concrete achterstellingen der rooms-katholieken en het contact met België uit het jaar 1829. Het artikel van Van Beekum is in dit opzicht een zeer welkome aanvulling.

In 1919 deed Witlox in zijn toch zo doorwrochte studie *De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst* weer een stap terug, wat ons onderwerp betreft. Hij sloot zich onbegrijpelijkerwijze bij Nuyens aan. Dit gaf Van Dam van Isselt nog eens een artikel in de pen ('Bijdragen voor Geschiedenis en Oudheidkunde', 1933), dat de veelzeggende titel draagt: *Een voorbeeld van partijdige geschiedsbeschrijving*. Hij geeft hier zijn bronnenmateriaal nauwkeurig aan en somt de haarden van verzet nog eens op. Ditmaal gewaagt hij ook, zonder nadere toelichting helaas, van enkele (ongenoemde) gemeenten in Noord- en Zuid-Holland. Het is dan

ook ten onrechte, dat Van Dam van Isselt schreef, dat het verzet van 1830–'31 door hem *in het geheel* beschreven was.

Daarna kwam het onderwerp vrijwel niet aan de orde. Wel beloofde Colenbrander in zijn *R.G.P.*'s ('s Rijks Geschiedkundige Publicaties) van 1921 en 1922 (de nummers 46 en 37) een belichting van de houding der Nederlandse regering en die van *het Nederlandse volk* ten opzichte van de Belgische opstand, maar men krijgt totaal geen kijk op de omvang en de motieven der onwillige schutters. Het feit dat in het personenregister namen als Van der Horst en Wijkerslooth ontbreken, spreekt boekdelen. Ook de Groen-uitgave van 1925 en Gerretsons *Muiterij en Scheuring* (1936) geven slechts losse fragmenten.

Evenals bij Nuyens kwam bij mij het verlangen op te onderzoeken, welke gevoelens de rooms-katholieke bevolking koesterde na het uitbreken van de Belgische opstand.

Bij mijn onderzoek liet ik het verzet in de reeds bestudeerde gebieden buiten beschouwing. Zo ook – wegens zijn geïsoleerdheid en geringe omvang – dat in een ander typisch randgebied: Zeeuws-Vlaanderen, al was ook daar de toestand gespannen. De gouverneur van Zeeland schreef bijvoorbeeld vanuit Middelburg naar Den Haag: 'In het 5e District [1] blijven de oproerlingen te Hulst en te Sas van Gent en omliggende gemeenten.' [2] Ook Noord-Brabant viel buiten het onderzoek. Het gistte er stellig, maar daar hier de schutterijen op verzoek van de gouverneur voorlopig niet werden opgeroepen [3], en er praktisch een staat van beleg heerste, bleven openbare demonstraties uit.

De aard van ons onderwerp maakt het noodzakelijk eerst de situatie weer te geven waarin de rooms-katholieken ten noorden van de grote rivieren omstreeks 1830 verkeerden. Waar lagen opvallende rooms-katholieke centra, waar dus na augustus 1830 een verhoogde spanning verwacht kon worden? Welke kerkelijke organisatie had het betrokken volksdeel en welke personen traden hierin op de voorgrond? Hoe was de sociale en politieke status van deze groep en welke leiders spanden zich in om deze op hoger niveau te brengen? In hoeverre hadden onze rooms-katholieke landgenoten zich al vóór 1830 voor een min of meer georganiseerd optreden laten vinden? Voor een groot deel zijn we hier voldoende over ingelicht en kan met een summier overzicht worden volstaan.

1) Zie tabel, blz. 54 en 55. 2) R.A., Binnenl. Zaken, geheim, 24.10.1830.
3) R.A., Staatssecretarie, 22.10.1830, La P40, geheim.

A. *De situatie van de rooms-katholieken ten Noorden van de grote rivieren omstreeks 1830.*

1. *Opvallende centra.*

Pas bij de volkstelling van 1830 is er onderscheid gemaakt tussen protestanten, rooms-katholieken, joden en het te verwaarlozen aantal van hen die niet tot deze groepering behoorden. De cijfers van 1830 zijn alleen beschikbaar voor de provinciën. Zij zijn ontleend aan de *Staten van de bevolking der steden en gemeenten van het Koninkrijk der Nederlanden op den I. Januari 1840,* te Den Haag in dat jaar ter Algemene Landsdrukkerij uitgegeven. Een zekere scepsis is alleszins geoorloofd; we weten namelijk niets van de vragenlijsten der enquêteurs; vaststaat, dat zij – evenals in 1840 – de oud-katholieken zonder meer bij de rooms-katholieken inlijfden, waardoor voor sommige plaatsen een onjuist beeld ontstond. Hilversum bijvoorbeeld telde volgens de *Staten* van 1840 3310 rooms-katholieken tegen 1548 protestanten. Een brief van 23.10.1830, berustend op het R.A. (Binnenl. Zaken, geheim) noemt voor deze plaats: 2000 rooms-katholieken, 1200 protestanten en 1100 jansenisten. Toch zijn de cijfers van de volkstellingen als globale aanduiding van waarde. In het volgende overzicht is achter de provinciën telkens het percentage rooms-katholieken uit 1830 aangegeven; de getallen voor de districten, steden of dorpen zijn van 1840; alleen plaatsen boven 1000 inwoners zijn opgenomen, en alleen dan, als het om markante gevallen gaat.

Tussen 30 en 40 %	40–50 %	50–60 %	60–70 %	70–80 %	80 % en meer
Gelderland (38 %)					
Tiel	Arnhem	Culemborg	Nijmegen	Groenlo	Lichtenvoorde
Hengelo	Doesburg	Eibergen	Ammerzoden	Driel	Het derde district (rond Didam en Zevenaar)
Wisch	Doetinchem (ambt)	Hedel	Het vierde district (rond Elst, Druten, Groesbeek)		
Deil	Verwolde				
Zuid-Holland (24,5 %)					
Den Haag	Schiedam	Hillegom	Lisse	Alkemade	Wassenaar
Rotterdam	Berkel	Loosduinen	Warmond	Stompwijk	Wateringen
Delft	Naaldwijk	Monster	Zoeterwoude		
Gouda	Pijnacker	Nieuwcoop	Ter Aar		
Woerden	Zegwaard	De beide			

Bodegraven	Haastrecht	Noordwijken
Hazerswoude		Oegstgeest
Leiderdorp		Oudewater
Reeuwijk		Rijswijk
Oude Tonge		Voorburg
Zwammerdam		Voorschoten

Noord-Holland (30 %)

Haarlem	Alkmaar	Assendelft	Bloemendaal	Blaricum	Heemstede
Hoorn	Haringcarspel	Berkhout	Hilversum	Egmond aan Zee [1]	Laren
Medemblik	Leimuiden	Uithoorn	Velsen	Grootebroek	
Edam	Nieuwer-Amstel	Ouder-Amstel	Wognum Zwaag		
Hoogwoud	Sloten				
Muiden	Uitgeest				
Naarden	Weespercarspel				
Venhuizen					

Zeeland (26 %)

Het vierde district (rond Aardenburg en Oostburg)				Het vijfde district (rond Neuzen en Sas van Gent)

Utrecht (40 %)

Utrecht	Amersfoort	Wijk bij Duurstede	Eemnes	Hoogland	Schalkwijk
Abcoude	Lopik	Montfoort	Harmelen	Vinkeveen	
Baarn	Maarsen	IJsselstein	Soest	Vleuten	
Benschop	Mijdrecht	Jutfaas			
Maarsseveen	Vreeswijk	Linschoten			
Zeist					

Friesland (9 %)

Bolsward

Overijsel (33 %)

Dalfsen	Delden (stad)	Enschedé	Delden (ambt)	Borne	Denekamp
Hellendoorn	Diepenveen	Heino	Ootmarsum	Haaksbergen	Tubbergen
Lonneker		Hengelo	Raalte	Losser	Weerselo
Olst				Oldenzaal	
Wierden				Schokland	
Wijhe					

Groningen (7,5 %)

Kloosterburen

Drente (4 %)

1) Ook hier waren veel oud-katholieken.

2. *De kerkelijke organisatie.*

De Hollandse Missie wordt door Manning [1] 'een ongerijmd en machteloos bestuursgebied' genoemd. Zij werd vanuit Munster geleid en had in mei 1829 in Capaccini een niet al te krachtig vice-superieur ontvangen. Daar Capaccini in deze tijd tevens pauselijk internuntius was voor de onderhandelingen met de Nederlandse regering, vertoefde hij meestentijds in ons land. Dit betekende echter niet, zoals men zou denken, een intensiever leiding. De onder hem geplaatste aartspriesters (over Groningen, Friesland enz.) waren namelijk wars van elke vorm van hiërarchie en controle van hogerhand. Wel oefenden zij zelf graag gezag uit, maar zonder veel succes. De situatie werd nog onoverzichtelijker doordat, onafhankelijk van de aartspriesters, paters uit verschillende congregaties hier arbeidden. Zij hadden wellicht nog de meeste parochianen. Het heet bijvoorbeeld, dat van de ongeveer 20.000 rooms-katholieke Rotterdammers er maar 700 samenkwamen bij de enige wereldlijke priester aldaar en al de anderen in de patersstaties kerkten.[2] Deze reguliere geestelijken stonden onder gezag van hun Italiaanse generalen, van wie de vice-superieur weer de gedelegeerde was. Al met al ontbrak dus eenheid, maar niet alleen ten aanzien van de organisatie. Ook in aspiraties. Naast regeringsgezinde priesters zoals pastoor Tomas te Den Haag waren er indifferente zoals de aartspriester te Zoeterwoude en fervente tegenstanders als de pastoor te Monster (van wie wordt vermeld, dat hij in oktober 1830 penningen inzamelde ten behoeve der gekwetste opstandelingen) en te Ewijk, waar na de opstand de pastoor verklaarde pas tot aanmanen tot gehoorzaamheid te kunnen overgaan na toestemming van zijn geestelijke overheid.[3] De leidende figuren vond men dan ook niet zozeer bij hen, die rechtstreeks de Kerk dienden. Van Bommel, oud-docent aan het seminarie van Hageveld, Van Gils, president van dat te Den Bosch, baron Van Wijkerslooth, professor aan dat te Warmond, en de advocaat Van der Horst te Den Haag, de vertrouwensman van vele geestelijken, waren de mannen die de verdediging der rooms-katholieke belangen op zich hadden genomen, toen het gouvernement in 1825 en volgende jaren getracht had aan de roomse landgenoten verdraagzame, verlichte, gallica-

1) A. F. Manning, *De betekenis van C. R. A. van Bommel voor de Noordelijke Nederlanden*, 1956, blz. 24.

2) *R.G.P.*, no. 37, blz. 92.

3) Zie voor Monster: R. A., Binnenl. Zaken, geheim, 30.10.1830 (de gouverneur van Z.-H. aan Van Doorn) en voor Ewijk: Van Dam van Isselt, *a.w.*, blz. 25 e.v.

nistische beginselen op te dringen. Juist in het najaar van 1829 was hun verzet met goede uitslag bekroond. De koning had Van Bommel toen de verzekering gegeven, dat het Collegium Philosophicum binnen drie maanden zou worden opgeheven en dat hij een nieuwe directeur van rooms-katholieke eredienst zou benoemen. Het werd De Pelichy, die Van der Horst in december tot secretaris en adviseur aan zijn ministerie benoemde.

3. *De sociale en politieke status.*

Hoewel in de Franse tijd de koppeling van een staatsambt aan het lidmaatschap van de Hervormde Kerk geliquideerd was, was het er na 1815 nog verre van, dat het rooms-katholieke volksdeel in de openbare functies het aandeel had gekregen, waarop het op grond van zijn aantal recht had. Ten noorden van de grote rivieren was er, om een enkel voorbeeld te noemen, in 1829 geen enkele rooms-katholieke schoolopziener .In Brabant, voor ongeveer 90 % rooms-katholiek, waren er 7 protestants, slechts 4 rooms-katholiek. Het was met name deze situatie, die door de rooms-katholieken als zeer pijnlijk werd gevoeld. Zonder medewerking of verlof van de schoolopziener kon namelijk geen school worden opgericht, geen onderwijzer aangesteld, geen boek op de school worden ingevoerd. Er waren veel meer grieven, en het was vooral Le Sage ten Broek, de blinde notaris van Naaldwijk, die in zijn blad 'De Godsdienstvriend' naast vrijheid van onderwijs vrijheid van drukpers, gelijkheid bij benoemingen enzovoort, bepleitte.

Toch lag Le Sage's betekenis vooral op het culturele en sociale vlak. Politieke leiders kende eigenlijk het zuiden van Nederland alleen, de Brabantse Tweede-Kamerleden Van Sasse van Ysselt en Luiben bijvoorbeeld. Actieve figuren waren verder de gebroeders De Wijs te Den Bosch (verwanten van Van der Horst), Van Adrichem te Boxmeer (zwager van Van Sasse), Scherpenzeel-Heusch en mr. Van den Gheijn in het Rijk van Nijmegen en de jonkheren Jan en Carel van Nispen te Zevenaar.

4. *Georganiseerd optreden vóór augustus 1830.*

Aanvankelijk kwam het eerst alleen op kerkelijk terrein tot een zeker georganiseerd optreden, niet alleen van de Noordnederlandse rooms-katholieken, maar ook van de Belgische. Het initiatief lag daarbij stellig in het noorden. De tegenstand van het Belgische episcopaat tegen het Collegium Philosophicum was namelijk eerst uiterst gering. Drie bisdommen waren er omstreeks 1825 al jaren

vacant; de bisschoppen van Namen en Mechelen (hier De Méan) waren oud en ziekelijk. Het was de advocaat Van der Horst, die erin slaagde De Méan voor een protestactie te winnen. Met Van Bommel, Van Wijkerslooth en Van Gils wist hij te bewerken, dat er een positieve, ultramontaanse politiek werd gevoerd. Al werd Mechelen het hoofdkwartier, vanwaar de adressen en protestontwerpen uitgingen, het waren Noordnederlanders die in de jaren 1825–1828 vorm gaven aan het verzet. De pauselijke internuntius Capaccini sloot er zich bij aan; we zagen al dat hun optreden succes had.

Op politiek terrein lagen de verhoudingen anders. Tot ongeveer 1825 hadden de Noordnederlandse rooms-katholieke leden der Staten-Generaal één lijn getrokken met hun protestantse collega's. Zij vreesden namelijk zich door aansluiting bij de Belgen èn bij het gouvernement èn in de publieke opinie te compromitteren. Er was – vooral door de oprichting van het Collegium Philosophicum – een kentering in gekomen, al was de samenwerking met de Belgen stroef. 'Il n'y avait pas d'antipathie entre nous, mais aussi nulle intimité,' schrijft De Gerlache, die het weten kon.[1] Wat de Belgen nogal irriteerde, was een zeker 'air de supériorité' bij hun Noordnederlandse collega's, een sterk zelfbewustzijn dus, een neiging de zaken vanuit eigen standpunt te bezien.

Dit veranderde, toen ook veel rooms-katholieke Noordnederlanders warm gingen lopen voor de Unie tussen de Belgische klerikalen en liberalen (najaar 1828). Le Sage ten Broek, Van Bommel, Van der Horst – zij beaamden van harte het programma, dat Van Sasse van IJsselt in de Tweede Kamer ontvouwde: 'Nous tendrons une main secourable à nos anciens antagonistes, pour combattre avec eux dans les mêmes rangs et sous les mêmes drapeaux... La presse libre, le culte libre, l'enseignement libre, la puissance paternelle restaurée dans la plénitude de ses droits, l'organisation judiciaire en action, des juges intègres, inamovibles, indépendants...'

Hoezeer dit programma ook gerechtvaardigd was, voor rooms-katholiek Noordnederland is de aansluiting bij 'l'alliage monstrueux' in tal van opzichten een tactische fout geweest.

Allereerst is najaar 1828 de verhouding tot het gouvernement en de protestantse bevolking verslechterd. 'Roomsen zijn Belgenvrienden', ging het heten. De kiem voor het in 1830 zo sterk oplaaiende antiroomse sentiment ontstond toen.

1) E. C. de Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays Bas depuis* 1814 *jusqu'en* 1830, Brussel, II, derde druk, 1859, blz. 209, 210.

Verder kwam het initiatief steeds meer in het zuiden te liggen. Men merkt het al bij de eerste petitiebeweging (november 1828–mei 1829). De Noordnederlandse leiders hebben zich toch wel sterk door de Belgen laten meeslepen, zo sterk, dat soms Belgische propagandamiddelen klakkeloos werden overgenomen. Men leze het curieuze pamflet, bij pakken vol naar Friesland gezonden en daar in het voorjaar van 1829 aan rooms-katholieke parochianen uitgedeeld.[1] Het had als opschrift: 'Aen alle catholyke Belgen' en eindigde met de uitroep: 'laet ons doen sien dat in 1829 het zelve bloed nog in onze aederen vloeijt dat wij in 1790 bereid waren te vergieten voor de vrijheijd van onzen heyligen godsdienst.' Een dergelijke ondoordachte actie maakt de mededeling van Van Dam van Isselt [2], dat in de Lijmers petities circuleerden die onder meer op het gebruik van de Franse taal aandrongen, minder onwaarschijnlijk.

Bedenkelijk was reeds, dat het initiatief zich naar het zuiden verlegde, waardoor het verschil in landaard geaccentueerd werd. Nog bedenkelijker was, dat in het zuiden de radicale groepen steeds meer de overhand kregen. Van Sasse van IJsselt had in zijn programma als ideaal: 'Le maintien d'une monarchie temperée, à l'ombre de laquelle l'oranger puisse prendre racine, croître et verdir, comme le symbole de la liberté!' Prachtig gezegd! Maar in het monsterverbond zaten velen wier bedoelingen veel verder gingen, bijvoorbeeld de bekende Vlaamse journalist Bartels. 'On trouvera dans les registres du pétitionnement hollandais les éléments des succès, *qui eussent couronné une propagande bien entendue de notre révolution de 1830 par delà les grandes eaux*,' schreef hij later, naar aanleiding van de eerste petitiebeweging.[3] Voor de tweede petitiegolf kwam hij persoonlijk naar Den Haag, om er meer stootkracht aan te verlenen. In een artikel, naar zijn krant gezonden, krijgt rooms-katholiek Noordnederland een pluimpje. 'On se réunit dans les villes et les villages; en correspondant, on s'exalte.' Elders bekent hij, dat hij met de door hem zo toegejuichte opwinding niet herstel van grieven beoogde; zij had de geesten eerst, de bodem later, rijp moeten maken '*à l'établissement de la république fédérative des provinces belges, sur la ruine je ne dirai pas de la monarchie hollandaise, mais de toute espèce de monarchie*'. Toen separatistische en republikeinse Belgen de revolutie van 1830 vorm gaven, was het toch wel pijnlijk

1) *R.G.P.* 37, blz. 225; het briefje vindt men op blz. 537.
2) *A.w.*, blz. 262.
3) ADOLPHE BARTELS, *Les Flandres et la Révolution Belge*, *Bruxelles*, 1834, blz. 37.

voor de Noordnederlandse rooms-katholieken dat zij zich voorheen met dezen in hetzelfde schuitje bevonden hadden.

Tenslotte was de aansluiting bij het monsterverbond een gevaarlijke stunt met het oog op de kerkelijke situatie. In Rome keurde men ze af; Capaccini eveneens. Scherper dan de Noordnederlandse leiders zag hij de gevaren ervan. Van Bommel besefte tijdens het tweede petitionnement, dat het niet langer om een revolutie in ultramontaanse zin ging, al was dit de goegemeente in Noord-Nederland voorgehouden; in een mandement – hij was eind 1829 bisschop van Luik geworden – drong hij in januari 1830 op het staken van de petitiebeweging aan. De directeur van rooms-katholieke eredienst deed het in een circulaire aan de bisschoppen. De top van de clergé boog; maar de lagere geestelijkheid en het kerkvolk konden niet overal tijdig worden afgeremd. En toen augustus 1830 het oproer te Brussel uitbrak, zagen zij hierin een dramatisch vervolg op de petitiebewegingen. 'Vele gemoederen geloofden ook bij ons in de eerste geestesverbijstering dat het hun om het heiligste te doen was.' [1]

B. *De reactie van het rooms-katholieke volksdeel op de Belgische opstand.*

Toen de tijdingen van de Brusselse onlusten binnenkwamen, had Van Bommel zich al in Luik als bisschop geïnstalleerd, Gelaten wachtte hij er de gebeurtenissen af, al te gelaten zelfs... 'Het is nu het eenvoudigst, alles aan de Voorzienigheid over te laten. België is verloren voor Willem en als hij niet oppast, verliest hij nog meer. Dan heeft hij ook een pink nodig in Scheveningen en kan hij Karel X gezelschap houden.' [2] Er is toch weinig te bespeuren van bekommering om hen die mede door zijn voorgaan een zware tijd tegemoetgingen.

Minder gelaten zagen de Noordnederlandse rooms-katholieken de ontwikkeling aan. Zij wensten geen scheiding. Immers: de regering van Willem I had werkelijk geen overvloedige waarborgen gegeven, dat hun rechten, nu ze weer een minderheid dreigden te worden, met de nodige zorg zouden worden ontzien. Le Sage ten Broek schreef het ronduit: 'een afscheiding zou noodlottig zijn voor den Catholijken Godsdienst.' Hij was in 1829 van Naaldwijk naar Grave verhuisd en had zich geheel voor zijn persarbeid vrijgemaakt.

1) Aldus Schimmelpenninck in de Tweede Kamer. Cf. *Handelingen Tweede Kamer* 1833-34, blz. 32 e.v.

2) Manning, *a.w.*, blz. 163.

Maar de scheiding werd een feit. En vruchtbaar zal het mijns inziens zijn, bij de reactie der Noordnederlandse rooms-katholieken onderscheid te maken tussen de meer ontwikkelde standen en de 'kleine luyden'.

Onder de eersten zagen de Brabanders aanvankelijk een uitweg. Van Sasse van IJsselt was stellig hun tolk, toen hij 25 oktober 1830 aan de koning schreef [1], dat zijns inziens het Rijk der Nederlanden door de splitsing had opgehouden te bestaan en dat men nu de gewesten moest raadplegen 'aan welke divisie van het Rijk zij genegen waren zich aan te sluiten'. In zijn schrijven ligt opgesloten, dat aansluiting bij België voor hem de overweging waard was. Berichten aangaande 'de Luybensche en Sassensche klub' [2] wijzen in dezelfde richting. Maar Brabant werd door Nederlandse troepen bezet en nu zat er niet anders op dan een onbehaaglijke berusting. De Gerlache geeft de situatie goed weer.[3] Na gememoreerd te hebben, dat het Handelsblad, de Staatscourant, de Arnhemsche Courant, in september 1830 de Belgische opstandelingen behandelden als struikrovers, moordenaars en brandstichters, vervolgt hij: 'Et chose bien autrement pénible, il nous fallut subir les reproches de nos coréligionnaires, de nos amis de la Hollande, zélés catholiques, avec lesquels nous étions en relations intimes depuis cinq années et qui nous imputaient notre tentative de séparation comme une sorte de trahison. – Quoi, disaient-ils, après que nous avons combattu ensemble pendant si longtemps pour une cause commune, vous nous abandonnez! Vous nous rejetez sous le joug de l'implacable calvinisme qui a pesé si rudement sur nos pères pendant trois siècles et qui allait s'alléger enfin, grâce â notre association! Ah, vous ne savez pas ce que c'est que l'intolérance hollandaise, car vous auriez compassion de nous! Et ils versaient des larmes abondantes en nous disant un éternel adieu avec des accents de désespoir.' Dit is wel de reactie geweest van ieder, die enigszins politiek geschoold was. Het is jammer dat hier familiearchieven niet nader kunnen inlichten. De onvermoeibare Witlox schreef tijdens de eerste Wereldoorlog vele, vele rooms-katholieke families aan om inlichtingen over de jaren na ongeveer 1830. Hij kreeg er vrijwel geen. 'Over 't algemeen schijnen de katholieke voormannen geen buitengewonen ijver betoond te hebben in het bewaren hunner papieren,' schreef hij dan ook. De typering die De Gerlache gaf,

1) *R.G.P.*, no. 46, blz. 250.
2) *Idem*, blz. 222.
3) *A.w.*, blz. 270.

vinden we slechts eenmaal terug in een Nederlandse bron, die later ter sprake komt.

Anders was, althans in het begin, de reactie van de kleine man. Bladerend in de archiefstukken, stuit men op twee soorten van verzet, waarin verschillende motieven een rol spelen.

Daar is allereerst het onbeheerste, individuele verzet, voortvloeiend uit een niet te verkroppen spijt over de gang van zaken. Daarnaast is er een meer georganiseerd, ook rustiger, verzet; het is trouwens vaak van later datum, in en na oktober 1830, als de schutterijen opgeroepen worden. Gemeenschappelijk is in beide soorten van reactie een religieuze drijfveer: de strijd tegen een ketterse koning om de vrijheid van godsdienst, van onderwijs. 't Is de nawerking nog van de petitiebewegingen. Soms voegt zich hierbij een sociale drijfveer: de ontevredenheid over de persoonlijke economische nood, een soort jacobinisme, dat moeilijk berusten kon in de verdeling der aardse goederen zoals die was.

Alvorens de gegevens te noemen waarop deze onderscheiding berust, wil ik op twee moeilijkheden wijzen, die het bronnenmateriaal oplevert. De eerste is de reeds gesignaleerde eenzijdigheid, daar gegevens van rooms-katholieke zijde ontbreken; de tweede, dat de berichten die er zijn (rapporten van gouverneurs, politiële autoriteiten, politiespionnen, particulieren), wegens hun overdrijving of gebrek aan overtuigend bewijs ('men verneemt') met de grootste voorzichtigheid gehanteerd moeten worden. Ook Van Beekum klaagt hierover. Zo kwam 31 juli 1831 bij Van Doorn [1] een schrijven binnen van niemand minder dan de provinciale commandant van Noord-Brabant.[2] 'In Waalwijk heerscht een zeer slechte geest; ongeveer veertig ambachtslieden hebben zich blaauwe kielen doen aanmaken, een zwarten gordel, hooge petten met afhangende kwasten.' Tien dagen later bracht de gouverneur van de provincie – op verzoek – nader rapport uit. Het bericht was zijns inziens overdreven. "'t Betreft drie brooddronken schoenmakers; de kielen zijn slechts gewoone boeren kielen.' Zeer nuchter is ook de reactie op de alarmerende brief van Twent van Rosenburg aan de koning over de houding der rooms-katholieke inwoners van Wassenaar, die in de Groen-editie is opgenomen [3] ('Zoo de Noordelijke Provinciën door de Zuidelijken met eenig succes wierden

1) H. J. van Doorn van Westcapelle, van 1830–1836 min. van binnenl. zaken.
2) R.A., Binnenl. Zaken, geheim, 31.7.1831.
3) *Groen van Prinsterer, Schriftelijke nalatenschap,* uitgegeven door dr. C. Gerretson en dr. A. Goslinga. Briefwisseling, eerste deel, 1808–1833, Den Haag, 1925, blz. 794.

aangerand, zal de geest van oproer zich hier spoedig ontwikkelen Reeds heb ik door Roomschgezinden hooren zeggen, dat zoo Uwe Majesteit eene ligting onder de gehuwden beval, men er zich tegen zoude verzetten' enz.). In het R.A. trof ik echter een verslag aan, door de burgemeester van Wassenaar aan de gouverneur van Zuid-Holland gezonden, naar aanleiding van de alarmkreet.[1] Het maakt een rustige indruk. 'Er is tot hiertoe niets opmerkenswaard binnen deze gemeente voorgevallen. 16 October 1830 is de loting voor de reserve van de rustende schutterij in de beste orde en bedaardheid volbragt.' In deze zakelijke brief is vooral van belang, wat er opgemerkt wordt over de houding der rooms-katholieke inwoners ten aanzien van de Belgische opstand. Het sluit geheel aan bij de situatietekening van De Gerlache. 'In den beginne der onlusten in het Zuiden was de spanning der R.C. alhier zeer merkbaar, 't welk aan verkeerde Godsdienstige begrippen moest worden toegeschreven, van welke dwaling zy thans echter voor het grootste gedeelte zijn teruggekomen. '*Dat hoe zeer de R.C. alhier wel geene blijken geven voor de goede zaak gestemd te zijn, zij zich echter stil en ordentelijk gedragen,* waartoe de pastoor en deszelfs tegenwoordigen kapelaan het hunne zoo veel mogelijk bijdragen.' De door mij gecursiveerde karakteristiek is mijns inziens van veel meer dan lokale betekenis.

Wat nu de meer spontane, individuele reacties betreft, was ik zo gelukkig in het R.A. een stuk aan te treffen, dat zeer de aandacht verdient. Het toont aan, dat het toch wel gegist heeft in ons land. Het is een staat [2], die Philipse, de procureur bij het hooggerechtshof, 1 november 1830 (ruim twee maanden dus na de opstand) inzond en die een overzicht geeft van alle aanhangige procedures, uit woelingen voortvloeiende. Deze procedures hebben uit den aard der zaak vrijwel alle betrekking op rooms-katholieken. Het is een keurig stukje bureauwerk, met vijf rubrieken: *a.* provincie en arrondissement; *b.* namen der beklaagden; *c.* aard van het wanbedrijf; *d.* stand der procedures; *e.* aanmerkingen. 26 maart 1831 zond hij een tweede staat in. Het stuk heeft het grote voordeel, dat het van alle sentiment is gespeend. Tal van overdreven berichten die men reeds in verschillende mappen had ontmoet, blijken hier tot hun normale proporties terug te zijn gebracht.

Kolom *a* laat ons de spreiding der onlusten zien; in Noord-

1) R.A., Binnenl. Zaken, 12.11.1830.
2) R.A., Justitie, inventaris 4927, no. 37, wet op het oproer.

Brabant: Den Bosch, Eindhoven, Waalwijk, Oudenbosch, Steenbergen, Ginneken; in Zuid-Holland: Gouda, Zevenhuizen, Dordrecht, Gorkum, Rotterdam, Delft, Brielle, Den Haag, Ooltgensplaat, Hendrik Ido Ambacht; in Noord-Holland: Amsterdam, Haarlem; in Zeeland: Zierikzee, Sluis, Middelburg, Goes, Vlissingen, Groede, Biervliet, Waterlandkerkje, Stoppeldijk, Graauw, Hengstdijk, Droogschor; in Utrecht: Amersfoort; in Gelderland: Nijmegen, Arnhem, Zaltbommel, Ede, Zevenaar, Driel, Aervelt, Wamel, Hervelt; in Overijsel: acht personen uit Twente; in Friesland: Woudsend en Leeuwarden. Deze opsomming geeft nog niet eens een volledig beeld van het aantal processen. In verschillende plaatsen was meer dan een proces aanhangig gemaakt.

Kolom *a* is zeer instructief, wat de spreiding der opstootjes betreft. Nog interessanter is kolom *b*, die de beroepen der beklaagden aangeeft. Het is opvallend, hoeveel personen uit de geringe stand zich hieronder bevinden: schoenmakers, een smidsknecht, een muzikant, een timmermansknecht, een kramer, een 'ruggedrager', enzovoort. Er zijn zelfs beklaagden die aan de rand van de samenleving hun plaats hadden, asociale figuren, zoals Nicolaas van Gent, gewezen pastoor, nu landloper (te Dordrecht) en een landloopster te Haarlem. We hebben in deze lijst blijkbaar te maken met eenvoudige, op drift geraakte figuren, die bovendien soms een wrok tegen het maatschappelijk bestel van hun dagen hadden.

Slechts een paar maal stuiten we op personen uit de meer gezeten burgerij: een korenmolenaar, een stalhouder, een luitenant bij de mariniers, een timmerman. De lijst vermeldt ook enige leerlingen van 'het Latijnsche School' te Oudenbosch. Zij hadden zich schuldig gemaakt aan oproerkreten en het dragen van onwettige kleuren!

Kolom *c* duidt als wanbedrijf vooral aan: het aanheffen van oproerkreten ('leve de Potter!'), oproerige gedragingen, hoon jegens de koning, het dragen van Brabantse kleuren; verder een poging tot desertieverleiding, en: verstandhouding tot muitelingen. Eén misdrijf ligt meer op het commerciële vlak: paardensmokkel naar België.

Bij de 'stand der procedures', die veel blank bevat, treft ons, hoe zwaar de uitgesproken straffen waren. Veel te zwaar, zouden wij zeggen. Een Nijmegenaar, beschuldigd van 'oproerige bewegingen', werd tot een half uur tentoonstelling en acht jaren tuchthuisstraf veroordeeld. Een knecht in een Amsterdamse loodwitmolen kreeg drie jaar celstraf wegens hoon jegens de koning. Wij

bemerken hieruit, hoe fel de autoriteiten reageerden – als bij staat van beleg – en begrijpen ook, dat al spoedig een noodgedwongen rust heerste. In later tijden is zelfs de herinnering aan deze onrustige periode bij sommigen vervaagd. Toen in de Tweede Kamer in 1833 verlenging van de wet op het oproer besproken werd, zei Luiben: 'Onze natie wil niets anders dan rust. Zij schuwt alle woelingen als eene pestziekte. Uit haren aard is zij tot vrede en eensgezindheid genegen. Opruyers en aanhitsers van onrust en woelingen zijn door haar gehaat en verfoeid, en alzoo onbekwaam, om het echt Nederlandsch gevoel te verbasteren.' Toch nam de Kamer de verlenging met 42 tegen 4 stemmen aan.

Dezelfde elementen: godsdienstijver en een zeker sociaal radicalisme, treft men ook aan, waar sprake was van een min of meer in groepsverband optreden der rooms-katholieken, toen de schutterijen moesten uitrukken. In de archieven vindt men spanningen gemeld voor Hilversum, Laren, Lisse, Sassenheim, Hillegom, Noordwijkerhout, Soest, Odijk en Werkhoven. Als typerend voorbeeld geef ik de toedracht in Hilversum uitvoeriger weer.[1]

25 Oktober zouden de mobiele schutterijen zich te Haarlem verzamelen om tot een bataljon geformeerd te worden. De kapitein der Hilversumse schutterij vroeg echter uitstel in verband met de onrustige geest der ingezetenen. Hij had nogal wat noten op de zang: hij wenste geen vertrek op maandag of dinsdag. 'Op Maandag niet, omdat het werkvolk alsdan nog in het bezit zou zijn van het in de vorige week verdiende geld, en op Dingsdag niet, omdat het alsdan Beestenmarkt is, en er zich op dien dag steeds veele beschonken lieden bij elkander bevinden.' Dus werd als datum 27 oktober vastgesteld. Maar 23 oktober kwamen de officier en de gemeentesecretaris van Hilversum met de dringende bede de schutterij daar te doen blijven, en alleen de weinige goedgezinde vrijwilligen, een tiental, te laten komen. 'In de Gemeente Hilversum waar zich een aantal bij het werkvolk, om kwellende handelingen meestal weinig beminde Fabriekanten bevinden, bestaat de bevolking uit 2000 Roomschen, 1200 Protestanten en 1100 Jansenisten. Van dit groot aantal Catholijken heeft zich slechts een vijftal, en daaronder nog wel twee ambtenaren, tot het bewaren der rust aangegeven, waaruit alleen [al] de stemming dier geloofsgenoten kan worden afgeleid.' '*Menigerlei gezegde* ,weliswaar van mindere aangelegenheid, maar daarom niet van alle waarde ontbloot, *zooals*

1) R.A., Binnenl. Zaken, geheim, 25.10. 1830.

onder anderen, dat men de woorden Oranje en Vaderland, niet gaarne zou hooren, dat deze en geene aan de beurt zou leggen om te worden geplunderd, geven voedsel aan de vrees voor onlusten.' [1]

30 Oktober 1830 bracht de gouverneur van Noord-Holland aan Van Doorn een uitvoerig rapport uit [2] over de wijze waarop hij de Hilversumse moeilijkheden had opgelost. Hij is er zo op en top de met zichzelf ingenomen, wijze regent in! Hij was persoonlijk naar Hilversum gegaan en had er de raad toegesproken; daarna had hij de verschillende gezindheden toegesproken, in de eerste plaats de rooms-katholieke priester en zijn kapelaan. 'Zij schenen doordrongen van de hun onder het oog gebragte waarheid, dat de in Belgien plaats hebbende opstand niet om het geloof was uitgebarsten, of dat de rassche vorderingen, die de opstand maakte, in het belang van het geloof wierden voortgezet, maar dat regeeringloosheid het schild was, waaronder... de toomloos geworden woeste horden met plunderen, rooven en branden hun moed... koelden.' Ook sprak hij met de jansenistenleraar en met de predikant. 'Ik deed vervolgens de schutterij in de wapenen komen, nam haar in oogenschouw en sprak tot haar ernstig, maar tevens bemoedigend. Ik stelde de vereenigde schutters ten aanhooren van eene menigte Dorpelingen voor oogen, welke de zaak was, waarvoor zij have en goed gingen verdedigen; – hoe zij te Haarlem gekomen, wakkere en wel te moede cameraden zouden vinden, die met hen een en hetzelfde lot gingen deelen; hoe men voor het onderhoud hunner achtergelaten betrekkingen had gezorgd en hoe zij, eenmaal teruggekomen, en zich wel gedragen hebbende, op de achting van alle weldenkenden zouden kunnen rekenen.'

Er had verder geen enkele ongeregeldheid plaats, ook niet bij het vertrek der troepen. Daarna had hij, voor alle zekerheid, de notabelen nog even de pin op de neus gezet: 'zoo er slegts een enkeld glas wierd verbroken', zou onmiddellijk militaire legering volgen.

Bij het verzet van de rooms-katholieke schuttersplichtigen speelde bovendien de overweging, dat het peil en de verzorging van het Nederlandse leger veel te wensen overlieten, een rol. Men behoefde waarlijk niet te verlangen naar de eer 's konings wapenrok te dragen. Het leger werd toen nog meermalen als een vergaarbak voor ongewenste, soms onmaatschappelijke, figuren beschouwd.

1) Cursivering door mij.
2) R.A., Binnenl. Zaken, geheim, 30.10.1830.

Merkwaardig is in dit verband een brief uit Zwolle, gedateerd 12 oktober 1830, waarin de procureur-crimineel in de provincie Overijsel zijn ergernis luchtte. 'Gisteren werden alhier door den OnderDirecteur van de Ommerschans ruim tachtig van de aldaar geplaatste personen aangebragt, dewelke hij in de Armée wilde ingelijfd hebben; dan de Heer fungerenden Provincialen Kommandant heeft zwarigheid gemaakt om dezelve aan te nemen, eensdeels, wijl hij daartoe geen order had, en anderdeels, wijl het ook geen sujetten waren, voor Zijner Majesteits dienst geschikt. Zoo ik hoor, was het ook een zoodje om voor te schrikken, hetwelk misschien op een schip, doch voorzeker in de Landsdienst niet konde gebruikt worden, als hebbende vele derzelven als zwijnen in de Stad hier en daar in de gooten gelegen, of als beesten beschonken door de stad geloopen.' [1]

En even merkwaardig is in dit opzicht ook de brief van Van Rappard aan Groen uit 1830 [2], waarin hij vanuit de Bredase kazerne klaagt over 'de gestadige omgang met lieden uit de laagste klasse des volks, omtrent welke ik in staat zoude zijn, te twijfelen of het wel menschen waren. Wanneer alle soldaten zoó zijn, bevreemdt het mij niet, dat Napoleon ze als slachtvee beschouwde, en moet ik lagchen bijkans om de teergevoelige menschenvrienden dezer eeuw, die over zoodanig volkje kunnen spreken, alsof het van menschenwaarde bewustzijn had. Gisteren was ik met Van Maanen op de wacht, maar beiden waren wij als verslagen en versuft over de verregaande onzedelijkheid en verdierlijking van het lage gemeen, hetwelk wij er aantroffen.' Het is begrijpelijk dat, waar echte geestdrift ontbrak, de dienst in het leger de schutters afschrikte.

Daar kwam nog bij, dat niet alleen het peil der troepen laag lag, maar ook de verzorging vaak aanleiding gaf tot klachten. Zo schreef de burgemeester van Laren 5 december 1830 [3] aan de gouverneur van Noordholland over de slechte stemming in Eemnes en Laren, vooral ontstaan door brieven van miliciens en schutters uit Bergen op Zoom, Zwolle en de Citadel van Antwerpen, 'houdende dat de liggingen voor de soldaten zoo onzuiver zijn, dat zij wemelen van ongedierte, zoo dat er geen verschoonen met zuiver linnen aan hielp'.

Nee, het is niet verwonderlijk, dat het rooms-katholieke volks-

1) R.A., Binnenl. Zaken, geheim, kopie extract no. 377, La I. 42.
2) Groen-editie, blz. 375.
3) R.A., Binnenl. Zaken, geheim, 5.12.1830.

deel met onbehagen de ontwikkeling der buiten- en binnenlandse gebeurtenissen aanzag.

Maar evenmin is het verwonderlijk dat na enkele maanden van onrust een berustend afwachten volgde.

a. In de eerste plaats moet dan gewezen worden op het feit, dat de ogen der rooms-katholieken steeds meer opengingen voor het revolutionaire element in de Belgische opstand. Het pauselijk hof en Capaccini hadden dit element reeds in de Unie der liberalen en klerikalen aangevoeld; Van Bommel had zich begin 1830 gedistantieerd, de hoge clergé eveneens. Na augustus 1830 lieten steeds meer hun waarschuwende stem horen. Met vette letters schreef Le Sage in zijn blad 'De Godsdienstvriend' (ongeveer november 1830): 'De opstand is nimmer geoorloofd.' De vicaris-generaal Hermans wees 24 september 1831 de geestelijkheid van het district Kuyk onder andere op 'de gehoorzaamheid aan het wettig gezag, die onze godsdienst steeds als een der voornaamste plichten heeft voorgesteld'.[1] In dezelfde richting wijst een rapport van de gouverneur van Utrecht uit april 1831.[2] 'De geest der Roomsch Katholyken schijnt veel gelatener, rustiger en verdraagzamer als tijdens het begin der onlusten; mogelijk werkt de opstand in den Kerkelijken Staat en de bedreigingen der révolutionnairen aan den Paus gedaan, gevoegd bij de schandelijke tonelen van openbare heiligschennis te Parijs, welke onlangs hebben plaats gehad, eenen gunstigen invloed op hunne gemoederen, daar zij nu beginnen te begrijpen, [dat] het geen religieoorlog is, maar eenen opstand tegen alle wettige regeringen en een verzaken van alle christelijke godsdienst...'

b. Angst voor represaillemaatregelen heeft ook invloed uitgeoefend. Tijdens de tweede petitiebeweging wees De Pelichy in een circulaire (15.1.1830) al op dit gevaar. 'La source des bienfaits déjà émanée du Trône' kon wel eens opdrogen[3]! Dezelfde toon beluisteren we in het reeds genoemde schrijven van Hermans. Wanneer velen – wat hij vreest – zich zullen onttrekken aan de schuttersplicht, 'zoude Noord-Brabant nog voor langen tijd verstoken kunnen blijven van die gunsten en aanmoedigingen, welke de voornaamste bestaansbronnen der ingezetenen nog zoo zeer behoeven...' 'Daarenboven, indien de schuttersplichtigen dezer Provincie, welkers ingezetenen bijna allen tot de R.C. Gezindheid be-

1) R.A., Staatssecretarie, Exh. 7.10.1831, La G 30, geheim.
2) Idem, 7.4.1831, La H 11, geheim.
3) Manning, *a.w.*, blz. 133.

hooren, zich onverhoopt aan de Vaderlijke Stem van Onzen Geeerbiedigden Koning onwillig zouden toonen, en de bestaande wetten des Rijks tegenkanten, zoo zoude deze wederstreving en ongehoorzaamheid aan de wetten van den Staat wel eens kunnen strekken tot eene onherstelbare schade voor de instellingen van de R.C. Kerk.'

c. Bovendien stonden notoire rooms-katholieken van meet af als het ware onder curatele. In augustus 1830 krijgt Philipse al een aanschrijving, dat op de 'gedragingen van Van der Horst, Sem [1], Leesberg [2], etc., naauwkeurig acht is te slaan'. Hoe zorgvuldig zij bespioneerd werden, is, behalve uit vele berichten van agenten in de *R.G.P.*'s, ook op te maken uit een brief, 3 september 1831 gericht aan de gouverneur van Utrecht.[3] 'Onder de diepste geheimhouding moet ik UHWG ter kennis brengen, dat men bijna zeker is (zoo als my onder de strikste secretesse zoo even verzekerd is) alhier te lande eene ongeoorloofde correspondentie bestaat tusschen verscheidene personen in 's Hage, Cuilemborg en Amersfoort, – welke al verder met Osnabruk, en Hanover briefwisseling houden; welke allen van eenen staatkundigen inhoud zouden zijn; alle de geimpliqueerde personen van de R.K. gezindheid zynde, geeft dit stof tot nadenken, te meer daar deze briefwisseling zeer geheim, niet door de gewone post, maar door te voet loopende estafetten zoude geschieden, welke zich naar myne kondschap aankomen en afgeven bij eenen Schrit, logementhouder aan de Bilt. De personen welke genoemd worden zijn, de Hr. Van der Horst, geemployeerde bij het Ministerie der R.K. Eeredienst, de Hr. Baron Wijkerslooth van Schalkwijk, pastoor te Warmond zoo ik verneem, de Hr. Wyner te Cuilemburg en de hr. Vermeulen, pastoor te Amersfoort. Mij wordt zelfs verzekerd, dat deze loopende estafetten vrij regulier des nachts vertrekken uit 's Hage en dat uit deze laatste plaats weder in den nacht van maandag tot dingsdag zynde van den 5 à 6den dezer door de hr. Van der Horst eene estafette zal afgezonden worden, welke zeer belangrijke brieven en papieren alsdan bij zich zal hebben, welker inhoud mogelijk van het grootste belang voor het Gouvernement zoude zijn.'

d. Ook moet gewezen worden op het sinds 1829 opgewekte antiroomse sentiment, dat elke rooms-katholiek tot voorzichtigheid noopte. Het leefde in augustus 1830 zo sterk op, dat de minister

1) Sem was pastoor te Den Haag.
2) Notaris aldaar.
3) R.A., Staatssecretarie, 10.9.1831, La E 28bis.

van binnenlandse Zaken een dringende oproep richtte aan de gouverneurs der noordelijke provincies om toch de bevolking in de hand te houden [1]: 'hoe zeer hulde doende aan de goede gezindheid hunner ingezetenen, echter alles trachten af te raden en te voorkomen, waardoor de rust eenigszins gestoord, *andersdenkenden* (cursivering van mij, R.) of vreemdelingen gehinderd en het gouvernement ook alhier in moeilijkheden zou kunnen gewikkeld worden, waarvan het tot nog toe bevrijd is.' 't Lukte niet altijd. Twee gevallen heb ik ter illustratie uit de archieven gelicht.

In *R.G.P.* no. 37, blz. 268, lezen we in een Amsterdamse brief: 'Van tijd tot tijd hoort men oproerkreten; doch wee hen, die in handen van het graauw vallen! Deze en de voorleden week zijn er reeds verscheidene van die ongelukkigen slachtoffers hunner onvoorzigtigheid geworden. Een kruidenier, die toevallig Roomsch is, is gisteren ten gevolge van zyne uitingen halfdood geslagen, waaruit dan ook een soort van mistrouwen tegen de R.K. ontstaat.' In het R.A. bevindt zich het rapport [2], dat de gouverneur van Noord-Holland over deze rel schreef. 'Heden deden de Israëlitische armverzorgers hunne gewone collecte. De kruidenier Aanshuyzen stortte in de bus of schaal eenige gekapte billioen verklaarde duiten. Men maakte de opmerking, dat de Armen hieraan niets hadden en hij zou als toen gezegd hebben: "*ik bewaar mijn guldens voor de Potter en de Brabanders*".' Hierna was er een oploop ontstaan, waren bij de kruidenier de ruiten ingegooid en had een detachement hem ongeschonden naar het Rasphuis gebracht en voor diens eigen veiligheid opgesloten.

Het tweede voorbeeld speelde zich 18 augustus 1831 af in Sneek.[3] Ook hier een oploop en het ingooien van ramen. 'De oorzaak was gelegen in een oproerig gedrag van den zoon van den meester Zilversmid *Warren*, die *Roomschgezind* is en den naam heeft van aan de goede zaak des Lands niet gunstig te zijn. Deze zoon namelijk, een Jongeling van 17 à 18 Jaren, had, by gelegenheid dat een Jodin aan hem in den winkel zijns vaders een Oranjedoek ter koop aanbood, haar toegevoegd: "*Wat doe ik met doeken van zulk eene couleur*; *ga weg met je oranjedoeken, dezulken* (halende eene blaauwe uit zyn zak) *moeten wy hebben*; *blaauw is de ware couleur*; *zulke* (wyzende op de blaauwe) *zullen wy welhaast uit de bovenvensters steken en daarmede vlag-*

1) R.A., Binnenl. Zaken, geheim, 31.8.1830, no. 2, geheim.
2) R.A., Binnenl. Zaken, geheim, 2.11.1830.
3) R.A., Staatssecretarie, 4.9.1831, La T 27, geheim, rapport van de procureur-crimineel in Friesland.

gen; lang leve Potter!" Dit wierd door andere personen gehoord en zeker door deze en de Jodin verder verspreid.'

e. We wezen reeds op de rigoureuze straffen die opgelegd werden. Geen wonder dat de 'Strafbepalingen tegen woelingen' effect sorteerden. Toen leden van de Tweede Kamer eens informeerden of deze – in december 1830 aangenomen – bepalingen in 1832 veel toepassing hadden gevonden, antwoordde de minister: gedurende de eerste 6 maanden zeer schaars. En tevreden constateren de Bijlagen bij de Handelingen der Staten-Generaal: het bloot bestaan der wet is dus blijkbaar voldoende.

f. Een ietwat netelig punt is de vraag, of ook het nationale gevoel en liefde tot Oranje hun invloed hebben uitgeoefend. Witlox sloeg de eerste factor hoog aan. "t Is werkelijk opvallend, hoe sterk het nationale gevoel der Noord-Katholieken, dat zich ook tijdens de vereeniging niet verloochend had, zich bij de scheiding als onwillekeurig deed gelden.' [1] Dit oordeel zegt mij weinig, daar Witlox geen juist inzicht had in de spanningen die de Belgische opstand in rooms-katholieke kringen teweegbracht. Hij sloot zich immers bij Nuyens aan. Het gaat hier echter met name om de vraag, in hoever er in de verschillende delen van ons land omstreeks 1830 reeds van nationaal gevoel gesproken kan worden, en, zo ja, of dit gevoel wel in het geding was. Voor verschillende gebieden meen ik te mogen aannemen, dat er nog maar weinig binding was aan het oude gebied der Zeven Verenigde Nederlanden. Van Beekum noemde Twente, Van Dam van Isselt gebieden als het Land van Maas en Waal. Men kan hier rustig Noord-Brabant en Limburg bijvoegen. Maar ook de volgende passage uit de brief d.d. 11.2.1834 [2] is in dit opzicht interessant. 'Aan Heeckerens [3] personeele opiniën hecht ik zoo zwaar niet (wat betreft het stellige herstel van Groot-Nederland, R.); maar wanneer hij mij zegt, *dat zijne geheele provincie* (Gelderland, R.), *groot en klein, alles liever wil, al was het inlijving bij Pruisen, dan opnieuw onder het juk van Holland te komen,* zoo zie ik geen andere dan droeve dagen voor ons arm land tegemoet.'

En zelfs daar, waar al krachtige nationale banden waren, behoefde er geen tegenstelling te zijn tussen deze en een verlangen één rijk met de Belgen te blijven vormen. Was het niet koning Willem I zelf, die hierop zo lang nog zijn hoop gevestigd had?

1) *A.w.*, blz. 254.
2) Te vinden in *R.G.P.* no. 50, blz. 450.
3) Van Heeckeren was gezantschapssecretaris te Napels.

Van Le Sage, Van Wijkerslooth en Van Sasse van IJsselt (ook van hem!) wordt getuigd, dat zij Oranje een warm hart toedroegen. Het is met name op dit punt, dat wij zo graag uit aantekeningen van rooms-katholieken iets hadden willen putten over de wijze, waarop zij zich de landsgrenzen en de positie van Oranje dachten. Maar de bronnen zwijgen. Toch ben ik geneigd geen al te grote invloed als 'berustingsfactoren' toe te kennen aan het nationale gevoel en de liefde tot Oranje.

Laten we nog een ogenblik terugkeren tot onze inleiding. Daar werd een overzicht gegeven van het complex van factoren, die Van Beekum zag werken in de Twentse woelingen. Het is merkwaardig hoeveel van de opgesomde bezwaren we terugvinden in het gebied ten noorden van de grote rivieren, dat wij behandelden: een grote armoede, afkeer van de militaire dienst, concrete achterstellingen, contact met België. De vraag, of de motieven die de Twentenaren tot onwilligheid aanspoorden, alleen een *lokaal* karakter droegen, moet met een zeer positief '*neen*' beantwoord worden.

DE ZUIDNEDERLANDSE KLOOSTERS VAN HET KAPITTEL WINDESHEIM

EEN BIBLIOGRAFISCH OVERZICHT

DOOR

ERN. PERSOONS

TOT nog toe is er nog maar weinig aandacht besteed geworden aan de studie van de Moderne Devotie in de Zuidelijke Nederlanden. Als men terloops handelde over deze kloosters, werden hiervoor de gegevens gehaald uit algemene werken, die zich eerder op bijkomstige wijze met het onderwerp bezighielden. De aandacht dient echter gevestigd te worden op enkele proefschriften, aangeboden aan de universiteit te Leuven, die alle nog onuitgegeven zijn.

De Zuidnederlandse kloosters vormden in het Kapittel van Windesheim een zekere eenheid. Een van de redenen hiervoor is, dat de eerste Zuidnederlandse kloosters die aansloten bij Windesheim, gegroepeerd waren in een eigen kapittel: het Kapittel van Groenendaal. Toen dit kapittel bij Windesheim aansloot, stond de prior-superior toe, dat men in deze kloosters eigen zangboeken zou gebruiken. Geen van de kanunniken zou tegen zijn wil in naar een ander klooster mogen gezonden worden. Ze krijgen de toelating 's maandags vlees te gebruiken, vrijdags eieren te eten en op de vastendagen melkspijzen, behalve gedurende de grote veertigdaagse vasten voor Pasen. Ze mogen ook hun eigen privilegies behouden en de kloosters die het slot willen aannemen zoals dit onderhouden wordt bij de kartuizers, of die dit reeds doen, zijn hier geheel vrij in.[1]

De Zuidnederlandse kloosters waren in drie bisdommen gelegen:

1) P. Impens, *Chronicon Bethlemiticum,* hs. Wenen, Nationale Bibliotheek, *series nova,* n. 12816, I, 11, 2. f⁰ 23v⁰: 'Deinde concessum est benigne conventibus istis auctoritate capittuli a priore superiore, ut libri cantuales singulis manerent proprij nec nisi spontanei futuro tempore illos mutare cogerentur; nec aliquis fratrum horum monasteriorum a loco sue professionis ad alium locum trasferretur invitus; esus carnium ferijs secundis et ovorum ferijs sextis ac lacticiniorum in ieiunijs ecclesie preter dies quadragesime etiam his congregationibus remaneret; specialia privilegia illis indulta et concessa illibata eis conservarentur; si qui fuerinc qui in futurum clausuram ad modum Carthusiensium observare voluerint, aut qui nunc in presentiarum promissum eam observant, integra et inviolata illis sine alicuius molestia et contradictione permaneat.'

Doornik: Elzegem, Mariëndaal
Gent, Galilea
Kamerijk: Groenendaal, O.L. Vrouw
Rooklooster, St.-Paulus
Zevenborren, O.L. Vrouw
Korsendonk, O.L. Vrouw
Grobbendonk, O.L. Vrouw Ten Troon
Melle, O.L. Vrouw
Ophain, Heer-Izaak-Bos
Mechelen, Bethania
Antwerpen, Facons
Luik: Tongeren, 's Heren Lijden
Luik, St.-Elizabet
Leuven, St.-Maarten
Herent, Bethlehem
Tienen, Barbarendaal

In het bisdom Luik waren verder nog gelegen, buiten de grenzen van België:

Aken, St.-Jan-Baptist
Eindhoven, Mariënhage
Roermond, St.-Hiëronymus
Rugge bij Roermond, St.-Elizabet

Naam van het klooster	Stichting	Aansluiting	Acquoy
I. DE MANNENKLOOSTERS			
Groenendaal, O.L. Vrouw	1343	1412–'3	14–15
Rooklooster, St.-Paulus	1363	1412–'3	16–18
Zevenborren, O.L. Vrouw	1380	1417	21–22
Korsendonk, O.L. Vrouw	1395	1412–'3	30–33
Herent, Bethlehem	1407	1412–'3	56–59
Grobbendonk, Ten Troon	1414	1419	70–73
Ophain, Heer-Izaak-Bos	1416	1443	115–117
Elzegem, Mariëndaal	1416	1420	78–79
Tongeren, 's Heren Lijden	1424	1427	88–89
Luik, St.-Elizabet	1428	1437	100–102
Melle, O.L. Vrouw	1431	1441	109–110
Leuven, St.-Maarten	1447	1462	151–156
II. DE VROUWENKLOOSTERS			
Tienen, Barbarendaal	1404	1412–'3	195–197
Mechelen, Bethania	1421	1424	214–215
Gent, Galilea	1433	1438	218–219
Antwerpen, Facons	1422	1438	219–223

Met 'Acquoy' wordt bedoeld het standaardwerk van J. ACQUOY, *Het Klooster te Windesheim en zijn Invloed,* dl, III, Utrecht 1880, waarin alle kloosters van dit Kapittel behandeld worden.

De bijgaande kaart is een verbeterde uitgave van de kaart van E. de Moreau en A. de Ghellinck.[1] De opstellers van deze kaart hebben zich enkele keren vergist:

Bethlehem is niet gelegen in het bisdom Kamerijk, maar wel in het bisdom Luik;

Oostmalle was voor 1559 niet aangesloten bij het Kapittel van Windesheim;

Van verschillende kloosters voor vrouwen wordt gezegd dat ze behoorden tot het Kapittel, wat niet waar is, al stonden ze onder de invloed ervan, zo bijvoorbeeld St.-Trudo bij Brugge.

I. DE MANNENKLOOSTERS

1. Groenendaal

Tot nu toe bestaat er geen volledige goede biografie over J. van Ruusbroec en ook geen monografie over het klooster Groenendaal. Een proefschrift over het ontstaan van deze priorij wordt op dit ogenblik gemaakt door W. Dupont. Er zijn wel enkele merkwaardige artikels verschenen, vooral over de interpretatie van de bronnen. In dit verband moeten de werken van P. O'Sheridan [2], P. Lefèvre [3] en W. de Vreese [4] genoemd worden. Een goede status quaestionis geeft St. Axters.[5]

Het *chartarium* is slechts gedeeltelijk bewaard. Op het Rijksarchief te Brussel berusten er enkele stukken van.[6] Voor de stich-

1) E. DE MOREAU, *Histoire de l'église en Belgique, tome complémentaire,* dl. I, *cartes,* met medewerking van A. DE GHELLINCK, Brussel 1947, kaart 1a.

2) P. O'SHERIDAN, *Une tentative malheureuse de Ruysbroec: la fondation du second ordre prédit par Joachim de Flore,* in: 'Revue belge d'histoire', dl. I, 1914, p. 98–147. Kr. van L. REYPENS in: 'Dietsche Warande en Belfort', dl. XIV, 1914, p. 405–416 en 505–522.

3) P. LEFÈVRE, *Le séjour du mustique brabançon Jean de Ruysbroec à Bruxelles,* in: 'Revue d'histoire ecclésiastique', dl. XXIX, 1933, p. 387–398; ID., *La valeur historique des écrits de Pomerius sur la vie de Ruusbroec et les origines de Groenendaal,* in: 'Annales de la société royale d'archéologie de Bruxelles,' dl. XL, 1936, p. 148–165.

4) W. DE VREESE, *Bijdragen tot de kennis van het leven en de werken van Jan van Ruysbroec,* in: 'Het Belfort', dl. X, 1896, p. 57–67 en 95–101.

5) ST. AXTERS, *De Geschiedenis van de Vroomheid in de Nederlanden,* dl. II, *De Eeuw van Ruusbroec,* Antwerpen 1953, p. 214-241; men zal hier ook een zeer uitgebreide bibliografie vinden.

6) A. D'HOOP, *Inventaire général des archives ecclésiastiques de Brabant,* dl. IV, *Couvents et prieurés,* Brussel 1929, p. 246–249, n. 14587–14605.

Tongeren
Luik
Korsendonk
Grobbendonk
Antwerpen
Mechelen
Leuven
Herent
Tienen
Bisd. Luik
Groenendaal
Zevenborren
Rooklooster
Heer-Izaak-Bos
Melle
Bisd. Kamerijk
Gent
Elzegem
Bisd. Doornik
Grenzen v. België
Grenzen v. bisdommen
Gent: vrouwenklooster

tingsperiode zijn er een paar te vinden bij A. Miraeus.[1] Verder dienen nog het *inventarium* en de twee *cartularia* van Sayman van Wijc genoemd te worden.[2]

Naast deze archivalische bronnen zijn er ook de verhalende bronnen: voor de aanvangsperiode vooral de kroniek van Hendrik Uten Bogarde (Pomerius).[3]

Tussen de verhalende en de archivalische bronnen in staat het *obituarium*, waarvan M. Dykmans een goede uitgave bezorgde in 1940.[4]

Er moeten zeker interessante zaken bijeen te brengen zijn over de geestelijke activiteit in dit klooster, zoals de gegevens van de hand van P. Verheyden bewijzen voor de boekbinderij.[5]

2. Rooklooster

Voor de kloostergeschiedenis tot 1413 beschikt men nu over de degelijke studie van J. van Cutsem.[6] Voor de verdere perioden moet men zich behelpen met enkele minder goede en onvolledige werken.[7]

De bronnen worden uitvoerig besproken door J. van Cutsem. De meeste archivalische bronnen berusten op het Rijksarchief te Brussel.[8]

De enkele artikels die verschenen zijn over de literaire activiteit

1) A. Miraeus en J. Foppens, *Opera historica et diplomatica*, dl. I, Brussel 1723, p. 779–782.

2) Sayman van Wyc, *Inventarium*, Londen, British Museum, n. 34269. Een *cartularium* Brussel, Rijksarchief, afd. *Kerkel. Archief*, n. 14587; het andere Brussel, Kon. Bibl., *Handschriftenkabinet*, n. 18145.

3) H. Pomerius, *De origine monasterij Viridisvallis una cum vitis B. Joannis Rusbrochii, primi prioris huius monasterii et aliquot coaetaneorum eius*, in: 'Analecta Bollandiana', dl. IV, 1885, p. 257–322. Zie hierover vooral de werken van A. Combes.

4) M. Dykmans, *Obituaire du monastère de Groenendael dans le forêt de Soignes*, tekstuitgaven van de Koninklijke Kommissie voor Geschiedenis, reeds in 8^0, Brussel 1940.

5) P. Verheyden, *De Boekbinderij van Groenendaal*, in: 'Ons geestelijk Erf', dl. XVII, 1943, p. 82–111; Id., *La reliure en Brabant*, in: *Le livre, l'estampe, l'édition en Brabant du XVe au XIXe siècle*, Gembloers 1935, p. 141–188.

6) J. van Cutsem, *De Priorij Rooklooster van 1374 tot 1413*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven 1959.

7) E. Callebaut, *Le prieuré de Rougecloître*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Brussel 1943; S. Pierron, *Histoire illustrée de la forêt de Soignes*, dl. III, *Les établissements religieux*, Brussel, z.j. (1938); A. Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles ou description historique des localités éui formaient autrefois l'ammanie de cette ville*, 3 dl., Brussel 1855–1857.

8) A. D'Hoop, *o.c.*, dl. IV, p. 378–381, no. 16239–16264.

in dit klooster, tonen genoeg het belang van deze stichting aan.[1] Ook een boekencataloog is bewaard.[2]

3. Zevenborren

A. van der Taelen heeft enkele jaren geleden aan dit klooster, te St.-Genesius-Rode gelegen, een kritische monografie gewijd.[3] Hij is er ook in geslaagd op een echt knappe wijze een gedeelte van de oude Statuten terug te vinden.

Van deze instelling bestaat er nog een uitgebreid archief [4], waarvan de gegevens kunnen aangevuld worden aan de hand van verschillende verhalende bronnen.[5]

Over de literaire activiteit heeft H. Nelis enkele gegevens bijeengebracht, die echter nooit uitgegeven zijn.[6]

4. Korsendonk

Fl. Prims heeft hierover een vulgariserende monografie geschreven [7], waarin echter alleen de gegevens verwerkt worden die voorkomen bij T. Welvaarts.[8]

Het *chartarium* werd in 1948 door Fl. Prims ontdekt op het

1) W. de Vreese, *De Dietsche Boeken van het Rooklooster omstreeks het Jaar 1400,* in: *Album Kern,* Leiden 1903, p. 397–403; J. Gessler, *Vlaamse Boeken uit Middeleeuwse Catalogi,* in: 'Leuvense Bijdragen. Tijdschrift voor moderne Philologie', dl. XL, 1950, p. 34–40.

2) *Registrum librorum librarie Rubeaevallis,* Brussel, Koninkl. Bibl., *Handschriftenkabinet,* n. II 152.

3) A. van der Taelen, *De vroegste Geschiedenis van de Priorij van Zevenborren (1389–1417). Egidius van Breedeyck en de Moderne Devotie,* onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven 1958. Deze schrijver zet op dit ogenblik zijn onderzoek voort naar de oudste Statuten in de Windesheimse kloosters.

4) A. D'Hoop, *o.c.,* dl. IV, p. 333–356, no. 15492–16096.

5) Voor de beginperiode vooral A. van der Hecken, *Origo Septemfontium,* Brussel, Kon. Bibl. *Handschriftenkabinet,* n. 11974–'85; J. Gielemans, *Tractatulus de orgine monasterii Septem Fontium,* in: *Anecdota ex codicibus hagiographicis Joannis Gielemans,* (*Subsidia hagiographica,* dl. II), Brussel 1895, p. 396–417; A. Pontanus, *Gazophylacium Soniacum,* Brussel .Kon. Bibl., *Handschriftenkabinet,* no. 11974–'85, f° 2–70v°.

6) Bewaard Alg. Rijksarchief, Brussel, afd. *Manuscriptenverzameling,* n. 4345. Onder de n. 4341–4350 worden daar nota's van de hand van H. Nelis bewaard over de codicologie der Zuidnederlandse kloosters van het Kapittel van Windesheim. N. 4343, handelend over Groenendaal, is sedert 1958 weg. Vooral de n. 4341 (Bethlehem), 4342 (Korsendonk), 4344 (Rooklooster), zijn de moeite waard om te dienen als uitgangspunt voor een verdere studie.

7) Fl. Prims, *Onze-Lieve-Vrouw Priorij te Korsendonk,* (*Campinia sacra,* dl. VIII), Antwerpen 1947.

8) T. Welvaarts, *Geschiedenis van Corsendonck,* 2 dl., Turnhout 1880.

seminarie te Mechelen – juist toen zijn monografie verschenen was – en gedeeltelijk uitgegeven.[1]

L. Ceyssens heeft de school die door Korsendonk van 1645 tot 1761 geleid werd, behandeld.[2] Over de bibliotheek van deze instelling bestaan er enkele artikels van J. van den Gheyn [3], D. De Bruyne [4] en Fl. Prims.[5] Het blijkt dat Korsendonk een rijke bibliotheek bezat; een cataloog hiervan komt voor bij A. Sanderus.[6]

5. Bethlehem

Hierover bestaat er een monografie zonder veel waarde van F. Timmermans.[7]

Het *chartarium* schijnt verloren te zijn, slechts enkele stukken worden op het Rijksarchief te Brussel bewaard.[8] Het *obituarium* is wel bewaard en verdiend zeker een nadere bestudering.[9]

Kostbare gegevens, voor de kennis niet alleen van dit klooster, maar ook voor de geschiedenis van het Kapittel, zijn te vinden in de kroniek van P. Impens.[10]

Een bibliotheekcataloog is ook bewaard.[11]

1) Fl. Prims, *Het Chartarium van de O.L.V. Priorij van Korsendonk* (*Oud-Turnhout*) *van af de stichting 1395 tot rond 1415*, in: 'Handelingen van de koninklijke Kommissie voor Geschiedenis', dl. CXIII, 1948, p. 119–204.

2) L. Ceyssens, *Het onderwijs te Turnhout vóór 1830*, Turnhout 1934.

3) J. van der Gheyn, *La bibliothèque du prieuré de Corsendonck*, in: 'Taxandria', 1909, p. 201–213. Hij heeft ook het *obituarium* uitgegeven: Id., *L'obituaire de Corsendonck*, in: 'Annales de l'académie royale de Belgique', dl. LII, 1900, p. 295–342.

4) D. de Bruyne, *De la provenance de quelques manuscrits*, in: 'Revue bénédictine', 1934, p. 108–121.

5) Naast het hoger geciteerd werk ook Fl. Prims, *Korsendonckse geestelijke Literatuur*, in: 'Bijdragen tot de Geschiedenis', dl. XX, 1929, p. 142–144.

6) A. Sanderus, *Bibliotheca Belgica manuscripta*, dl. II, Rijsel 1644, p. 46–72 (de lijst werd aan A. Sanderus meegedeeld door de prior J. Hoybergius). Over de bibliotheek zijn er verder nog enkele gegevens te vinden in *Catalogue des livres des couvents supprimés*, Antwerpen 1785.

7) F. Timmermans, *Bethleem sive coenobii Bethleemitici canonicorum ordinis sancti Augustini origo et progressus*, Leuven 1893.

8) A. D'Hoop, *o.c.*, dl. IV, p. 215–217, n. 14178–14205.

9) Bewaard op het Alg. Rijksarchief te Brussel, afd. *Kerkelijk Archief*, n. 14178.

10) P. Impens, *Chronicon Bethlemiticum*. Gezien zijn grote waarde wordt eronder uitvoeriger over deze kroniek gehandeld. We bereiden op dit ogenblik een uitgave ervan voor, maar het zal nog wel enkele jaren duren eer het zo ver is, gezien de uitgebreidheid van de stof.

11) Brussel, Kon. Bibl., *Handschriftenkabinet*, n. 14673.

6. O.L. Vrouw Ten Troon

In 1899 wijdde P. Goetschalckx een vrij uitvoerig hoofdstuk aan dit klooster in het derde deel van zijn *Geschiedenis van Grobbendonk,* nadat hij het jaar tevoren verschillende documenten over dit klooster had uitgegeven.[1] Fl. Prims schreef in 1932 voor zijn reeks *Campinia sacra* een vulgariserende monografie hierover zonder al te veel waarde.[2] Ten slotte handelt ons proefschrift ook over de beginperiode ervan.[3]

Hoofdbron voor de geschiedenis van dit klooster is het *chartarium,* berustend op het Alg. Rijksarchief.[4] Belangrijke gegevens zijn ook te vinden in de *Cathalogus fratrum*, een lijst van bewoners van deze instelling[5]

Er zijn maar weinig sporen overgebleven van de literaire activiteit, omdat de bibliotheek tijdens de Tachtigjarige Oorlog in vlammen opging.[6]

7. Elzegem

Over dit klooster bestaat er nog geen monografie. Het *chartarium* schijnt verloren te zijn, maar dit verlies wordt gedeeltelijk goedgemaakt door een *cartularium,* waarvan de regesten uitgegeven zijn door E. Coppieter Stochove.[7] Een belangrijke bron is het *obituarium,* uitgegeven door A. Fayen.[8]

Het is zeker dat het *scriptorium* ook werkte voor andere instel-

1) P. Goetschalckx, *Geschiedenis van Grobbendonk,* dl. II, Hoogstraten 1898, p. 361–423 (aanhangsel); dl. III, Hoogstraten 1899, p. 272–345.

2) Fl. Prims, *Onze-Lieve-Vrouw Ten Troon te Ouwen-Grobbendonk,* (*Campinia sacra*), dl. II, Antwerpen 1932. Zie ook: *De schoonste Dag der Throon Priorij. 25 maart 1420,* in: Antwerpiensia', dl. VI, 1932–1933, p. 230–237.

3) E. Persoons, *De vroegste Geschiedenis van de Priorij O.L. Vrouw Ten Troon* (*1414–1438*), onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven 1960.

4) A. D'Hoop, *o.c.,* dl. IV, p. 287–291, no. 15005–15075; enkele stukken uitgegeven door Fl. Prims, *Onuitgegeven Documenten betreffende de Priorij van O.L.Vr. Ten Troon* (*Grobbendonk*) (*1430–1437*), in: 'Bijdragen tot de Geschiedenis', dl. XXIII, 1932, p. 16–92.

5) Brussel, Alg. Rijksarchief, afd. *Kerk. Arch.,* n. 15017.

6) Fl. Prims, *Drie ascetische Schrijvers der Throonpriorij: Jan Storms* (+ *1488*), *Jacob Roecx* (+ 1527) *en Cornelis Bellens* (+ 1574), in: 'Verslagen en Mededeelingen der koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde', 1932, p. 263–285.

7) E. Coppieter Stochove, *Cartulaire de l'abbaye* (*sic!*) *d' Elsegem,* in: 'Annales de la société d'histoire et d'archéologie de Gand', dl. VIII, 1908, p. 269–272.

8) A. Fayen, *Le prieuré d'Elseghem près d'Audenaerde et son obituaire,* 'ibid.', dl. IV, 1901–1902, p. 327–394.

lingen.[1] De cataloog van de boeken van dit klooster, verkocht bij de opheffing, bestaat in druk.[2] Hierin worden 191 nummers vermeld, waarvan 45 handschriften.

8. Ter Noet Gods te Tongeren

Over dit klooster bestaat er een kort artikel van J. Paquay, waarin de voornaamste bronnen aangeduid worden.[3] Van belang is ook het werk van Ch. Thijs, al kunnen veel daarin vermelde gegevens niet geïdentificeerd worden.[4] Daar een voornaam gedeelte van de bronnen in privaat bezit berust [5], kan er voorlopig niet aan gedacht worden een monografie erover te schrijven. De verspreiding van de bronnen is te verklaren door het feit dat de laatste kloosterlingen bij de secularisatie door de Fransen hun zaken in veiligheid brachten bij particulieren. Een gedeelte hiervan werd door de Fransen ontdekt en in het openbaar verkocht.

Belangrijke gegevens zijn te vinden in het *cartularium* dat op het Rijksarchief te Hasselt berust. Het *obituarium* ging verloren bij de brand van de Leuvense universiteitsbibliotheek in 1940.

Van de nog bestaande handschriften zijn enkel de Middelnederlandse tot nu toe bestudeerd geworden.[6] Een cataloog van de bibliotheek is uitgegeven door A. Sanderus.[7]

1) E. van der Straeten, *Artistes belges du XVe et XVIe siècles mentionnés dans les archives de l'hôpital Notre-Dame à Audenaerde,* in: 'Annales de l'académie d'archéologie de Belgique', dl. XI, 1854, p. 234.

2) P. de Coesin, *Catalogue d'une collection de livres provenus du prieuré supprimé d'Elzeghem,* Gent 1782.

3) J. Paquay, *Het Regulieren Klooster en Latijns College te Tongeren,* in: 'Bulletin de la société scientifique et littéraire du Limbourg', dl. XXXVIII, 1923, p. 107–123.

4) Ch. Thijs, *Essai de biographie Tongroise,* Tongeren 1891.

5) Mej. Sleghers te Luik en baron de Schaetzen te Brussel. Ook de handschriften in het bezit van de franciscanen te Hasselt zijn niet steeds beschikbaar.

6) G. Remans, *Een onbekend Leven van de Gelukz. Jan Ruysbroec ontdekt,* in: 'Limburg', dl. XXVII, 1947–1948, p. 181vv.; Id., *Handschriften in de Boekerij der Minderbroeders te Hasselt,* in: 'Het Oude Land van Loon', dl. IV, 1949; P. Verheyden, *Een pas ontdekte Stempelband van het Tongerse Klooster Ter Nood Gods,* in: *Miscellanea J. Gessler,* dl. II, 1948, p. 1241–1242; L. Indestege, *Middelnederlandse geestelijke Gedichten, Liederen, Rijmspreuken en Exempelen,* Antwerpen 1951; E. Bruning, *De Middelnederlandse Liederen van het onlangs ontdekte Handschrift van Tongeren* (*omstreeks* 1480), Gent 1955; (J. Deschamps), *Tentoonstelling van Middelnederlandse Handschriften uit beide Limburgen. Catalogus,* Hasselt 1954, p. 57–58.

7) A. Sanderus, *o.c.,* dl. II, Rijsel 1643, p. 181–205.

9. Heer-Izaak-Bos

Over deze instelling bestaat er een uitmuntend gedocumenteerd artikel van F. Baix.[1]

Een groot gedeelte van het archief bestaat nog [2] en ook beschikt men over verschillende verhalende bronnen.

Op verschillende plaatsen worden er handschriften van dit klooster bewaard, voornamelijk in het huidig klooster van premonstratenzers en in het seminarie te Mechelen.[3] F. Baix heeft in zijn artikel ook de verschillende schrijvers en kunstenaars opgespoord, zonder echter na te gaan welke van hun werken nog bestaan.

Op te merken is dat dit klooster pas in 1443 in het Kapittel werd ingelijfd, al bestond het sinds 1416. Van 1416 tot 1443 was het afhankelijk van Zevenborren.

10. St.- Elizabet te Luik :'Bons-Enfants':

Van dit klooster is er slechts weinig bewaard gebleven. L. Halkin heeft in 1940 hieraan een artikel gewijd, waarin echter alleen de 15e eeuw behandeld wordt, vooral steunend op de kroniek van P. Impens.[4]

De oudere literatuur en enkele historische gegevens zijn te vinden in het *Monasticon Belge* [5] en bij Th. Gobert.[6]

11. Melle

Voorzover bekend, is over deze instelling nog niets verschenen. Wel is pater Verbiest, een jozefiet, bezig met een monografie voor te bereiden. Enkele gegevens erover zijn te vinden bij J. van Gestel [7] en A. Sanderus.[8]

1) F. Baix, art. *Bois-Seigneur-Isaac,* in: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique,* dl. IX, 1937, kol. 547–572.

2) A. D'Hoop, *o.c.,* dl. IV, p. 327–329, n. 15443–15475. Er bestaat nog een uitgebreid *cartularium* van dit klooster, bewaard op het Alg. Rijksarchief te Brussel, afd. *Kerk. Archief,* n. 15443.

3) C. de Clercq, *Catalogue des manuscrits du grand séminaire de Malines,* (*Catalogue général des manuscrits des bibliothèques de Belgique,* dl. IV), Gembloers en Parijs 1937, n. 18–54).

4) L. Halkin, *La maison des Bons-Enfants de Liège,* in: 'Bulletin de l'institut archéologique liègeois', dl. LXIV, 1940, p. 5–54.

5) *Monasticon Belge,* dl. II, Luik 1955, p. 375–382, artikel van de hand van J. Ruse.

6) Th. Gobert, *Les rues de Liège anciennes et modernes,* dl. III, Luik 1901; Id., *Liège à travers les âges,* dl. II, Luik 1925, p. 221–223.

7) J. van Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis,* dl. II, Den Haag 1726, p. 290–292.

8) A. Sanderus, *Flandria illustrata,* dl. III, Den Haag 1732, p. 173–176.

Het fonds van dit klooster op het Rijksarchief te Gent omvat 101 oorkonden, gaande van 1338 tot 1718, en verder 34 nummers, zijnde twee *obituaria* en bundels kaarten en registers in verband met het goederenbeheer.

12. St. Maarten te Leuven

In 1954 behandelde pater W. Lourdaux dit klooster in een licentiaatsverhandeling, die het uitgangspunt werd voor de bestudering van de andere Zuidnederlandse kloosters van het Kapittel.[1] Zo pas heeft hij zijn onderzoek voortgezet en het resultaat is een hoogst merkwaardige doctoraatsverhandeling, die binnenkort zal gepubliceerd worden.[2]

Wat de bronnen betreft, bevindt men zich in een zeer gunstige positie. De archivalische bronnen[3] worden aangevuld door enkele goede kloosterkronieken.

A. Sanderus deelt de cataloog van de bibliotheek mee.[4] Daarnaast heeft men nog twee catalogen uit de 17e eeuw van de hand van Pieter van Sint-Truiden.[5] W. Lourdaux heeft 180 handschriften teruggevonden, verspreid over verschillende bibliotheken. De martinisten hebben ook talrijke drukken verzorgd. De aandacht dient nog gevestigd te worden op de *cataloog van geleerde Reguliere Kanunniken* van Pieter van Sint-Truiden[6], waarover verder nog zal gehandeld worden. Dit klooster is zeker lange tijd het belangrijkste intellectueel centrum geweest van het Kapittel.

II. DE VROUWENKLOOSTERS

In 1431 werd op het algemeen kapittel verboden, dat in het ver-

1) W. Lourdaux, *De Moderne Devotie te Leuven van 1433 tot 1483,* onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven 1954.

2) W. Lourdaux, *Moderne Devotie en kristelijk Humanisme. De Geschiedenis van Sint-Maarten te Leuven van 1433 tot het Midden der XVIIe Eeuw,* onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Leuven 1960.

3) A. D'Hoop, *o.c.,* dl. IV, p. 292–301, n. 15076–15258.

4) A. Sanderus, *Bibliotheca Belgica manuscripta,* dl. II, Rijsel 1643, p. 208–233. Naast A. Sanderus loven ook J. Gramaye, *Antiquitates illustrissimi ducatus Brabantiae,* Leuven 1708, p. 17, en C. van Gestel, *o.c.,* dl. II, Den Haag 1725, p. 165, de waarde van deze bibliotheek.

5) Brussel, Kon. Bibl., *Handschriftenkabinet,* n. 21874 (deze is ongewijzigd door A. Sanderus overgenomen) en Brussel, Kon. Bibl., *Handschriftenkabinet,* n. II 1164.

6) Brussel, Kon. Bibl., *Handschriftenkabinet, Fonds Goethals* n. 72. Z.E. pater W. Lourdaux bereidt een uitgave van deze tekst voor.

volg nog vrouwenkloosters zouden opgenomen worden.[1] Paus Eugenius IV bevestigde dit in 1436, maar maakte een uitzondering voor Facons en Galilea.[2] Zo is het te verklaren dat na 1436 geen andere vrouwenkloosters meer opgenomen werden in het Kapittel.

Was het dus niet meer mogelijk opgenomen te worden, dan kon men toch nog altijd de statuten hervormen naar het model van die van Windesheim.[3] Andere kloosters gingen nog verder en lieten zich besturen door kanunniken van de mannenkloosters van het Kapittel. Zo hingen van Korsendonk in de 15e eeuw af: St.-Lucia te St.-Truiden (1421), O.L. Vrouw Ten Elze te Zichem (1489) en O.L. Vrouw Presentatie te Oostmalle (1489).

1. Barbarendaal te Tienen

Over dit klooster vindt men enkele schaarse gegevens bij P. Bets.[4] Er schijnen niet veel bronnen meer over te zijn [5], de voornaamste bron is de kroniek van P. Impens.

2. Bethania te Mechelen

Enkele zaken werden bijeengebracht door J. Schoeffer.[6] De voornaamste bron is een kroniek, begonnen in 1486 en voortgezet tot in de 18e eeuw.[7] Verder heeft men nog twee registers met oorkonden, waarin ook de volledige lijst voorkomt van de bestuurders, priorinnen en kanunnikessen.[8]

1) *Acta capituli Windeshemensis,* ed. S. van der Woude, Den Haag 1953, p. 24: 'Inhibitum est omnibus personis generali capitulo subiectis sub poena obedientiae, quod nemo de cetero moveat de monasteriis monialium assumendis aut incorporandis capitulo.'

2) *Ibid.,* p. 31.

3) De statuten van Oostmalle zijn in het bezit van Z.E. pater Goegebuer, augustijn, te Gent. De statuten werden door J. Gallee uitgegeven onder de titel: *Middeleeuwsche Kloosterregels,* I, *De Regel der Windesheimsche Vrouwenkloosters,* in: 'Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis', dl. V, 1895, p. 250–322.

4) P. Bets, *Histoire de la ville et des institutions de Tirlemont,* 2 dl., Leuven 1860–1861. In Tienen was er nog een tweede klooster van Reguliere Kanunnikessen, St.-Agnes of Cabbeek. Dit volgde de statuten van Windesheim en hing eerst af van Bethlehem en dan van Tongeren. De archieven van dit klooster bevinden zich in de kliniek van de grauwzusters en bestaan uit een rijk *chartarium,* verschillende registers en liggers.

5) A. D'Hoop, *o.c.,* dl. IV, p. 366-367, nr. 16150-16158.

6) J. Schoeffer, *Historische Aanteekeningen rakende de kerken, de kloosters,...der Stad Mechelen,* dl. II, Mechelen, z.j., p. 339–364.

7) Mechelen, Stadsarchief, EE, *Kronieken,* XXVI, 1 – XXIX, 1 en XXIX, 2. Het eerste deel schijnt verloren te zijn.

8) Cfr. P. van Doren en V. Hermans, *Inventaire des archives de la ville de Malines,* dl. VIII, Mechelen 1896, p. 172–175.

Lange tijd werd er getwist over de vraag of er al dan niet een drukkerij bestond in dit klooster vóór 1466.[1]

3. Galilea te Gent

De archieven hiervan zijn verspreid over drie depots:
a. het Rijksarchief te Gent [2],
b. het Stadsarchief te Gent [3],
c. het Bisschoppelijk Seminarie te Brugge.[4]

Dit klooster schijnt een belangrijk centrum geweest te zijn van intellectueel leven, maar hiervan is nog maar weinig onderzocht geworden.[5]

4. Facons te Antwerpen

Fl. Prims heeft hierover enkele gegevens meegedeeld.[6] Hij steunde hiervoor vooral op het zogenaamde *registrum falcontinum,* een soort kroniek uit de 17e eeuw, bewaard op het Bisschoppelijk Seminarie te Mechelen. Hierin zijn kostbare gegevens te vinden voor de ontwikkeling van het Kapittel in de Zuidelijke Nederlanden in de 16e en 17e eeuw. Het is één van de enige kronieken die uitgebreid handelt over de hervormingspogingen in de schoot van het Kapittel na het Concilie van Trente.

Tenslotte willen we nog even de aandacht vestigen op enkele belangrijke teksten, afkomstig uit de Zuidnederlandse kloosters van het Kapittel.

1) J. Habets, *Archieven van het Kapittel der hoogadellijke Abdij Thorn,* dl. I, Den Haag 1892, p. LXIVvv.; H. Cordemans de Bruyne, *Histoire de l'art typographique J Malines,* in: 'Bulletin du cercle archéologique de Malines', dl. IV, 1895–1896, p. 1–111; G. van Caster, *Document relatif à Béthanie,* 'ibid.', dl. VII, 1897, p. 183–188; R. Foncke, *Een Mechelse Armarijs,* in: 'Het Boek', dl. IV, 1915, p. 312–314; J. Enschede, *Een Drukkerij buiten Mechelen vóór* 1466, 'ibid.', dl. VII, 1918, p. 286–292; J. Hessels, zelfde titel, 'ibid.', dl. XII, 1923, p. 15–37.

2) A. Diegerick, *Les archives de l'état à Gand,* in: 'Revue des bibliothèques et archives de Belgique', dl. III, 1905, p. 276: 146 oorkonden en 52 registers en bundels.

3) V. van der Haeghen, *Inventaire des archives de la ville de Gand. Etablissements religieux,* Gent 1887–1889, p. 270 en 310: 15 oorkonden, 8 registers en 42 bundels.

4) Volgens een mededeling verstrekt door prof. dr. J. De Smet. De omvang van het fonds op deze plaats is ons niet bekend.

5) G. Lieftinck, *De Middelnederlandsche Tauler Handschriften,* doctoraatsverhandeling, Groningen 1936, p. XXXI–XXXIII, 1–26, 133–137 en 370.

6) Fl. Prims, *Valkenbroek in de XVe Eeuw,* in: Antwerpiensia'', dl. X, 1936, p. 406–414; Id., *Valkenbroek in de XVIe Eeuw,* 'ibid.', dl. X, 1936, p. 415–423 en Id., *Valkenbroek en Windesheim in de XVIIe Eeuw,* 'ibid.', dl. X, 1936, p. 424–440.

1. P. Impens, *Chronicon Bethlemiticum*

a. De overlevering

1. Wenen, Nat. Bibl., *series nova,* n. 12816 (oud n. 311–95). Dit is waarschijnlijk de autograaf. Hij draagt de titel: *Compendium decursus temporum monasterii Christifere Bethlemiticae puerperae ordinis canonicorum regularium iuxta Lovanium.* Het is een papieren handschrift, in f⁰, 337 folia, het einde ontbreekt, de band is uit de 17e eeuw.

Dit handschrift behoorde vroeger toe aan de Keizerlijke Familiebibliotheek.[1] Later is het overgebracht naar de Nationale Bibliotheek. Het waren de bollandisten die voor het eerst de aandacht vestigden op dit werk, maar met weinig succes.[2]

Een microfilm van dit handschrift is in ons bezit.

2. Wenen, Nat. Bibl., *series nova,* n. 12815 (oud n. 9398). Volgens L. Halkin is dit een getrouwe kopie van de autograaf. Het is een papieren handschrift uit de 17e eeuw, met 808 bladzijden en 12 folia.[3] Het handschrift komt uit de blibliotheek van Korsendonk, werd later overgebracht naar de Keizerlijke Familiebibliotheek en ten slotte naar de Nationale Bibliotheek.

3. Averbode, norbertijner abdij, *Handschriftenverzameling,* n. XV F 1. Getrouwe kopie, uit de 17e eeuw, zoals blijkt uit het *explicit.*[4] Hieruit blijkt ook dat van de autograaf toen reeds de laatste bladzijden ontbraken, zoals dat nu het geval is voor handschrift n. 12816 van de Nationale Bibliotheek te Wenen.

4. Brussel, Alg Rijksarchief, afd. *Kerkelijk Archief,* n. 14182, Kopie uit de tweede helft van de 17e eeuw, waarschijnlijk vervaardigd op bevel van Cobenzl door bemiddeling van Paquot De kopiïst was blijkbaar weinig bekend met het Latijn en de paleografie.

5. Brussel, Kon. Bibl., *Handschriftenkabinet,* n. 1278–'9. *Compendium* gemaakt door J. Hoybergius in 1642. Lange tijd was dit het enig bekende handschrift. Perkamenten band, papier, 263 folia.[5]

1) A. Becker, *Die Sammlungen der vereinten Familien- und Privat-Bibliothek Sr. M. des Kaisers,* dl. I, Wenen 1873, kol. XVII.

2) *Catalogus codicum hagiographicorum qui Vindobonae asservantur in bibliotheca privata Causaris Austriaci,* in: 'Analecta Bollandiana', dl. XIV, 1895, p. 262.

3) L. Halkin, *Un oeuvre historique belge à récupérer à Vienne· la chronique de Bethléem,* in: 'Revue belge de philologie et d'histoire', dl. XXIV, 1945, p. 202–210.

4) 'Sequentia ex libro originali vel ablata vel perdita non potui ascribere et sic finem imposui 24a martii 1644.'

5) Ch. Piot, *Chronique du prieuré de Bethléem et manuscrits de l'abbaye d'Orval,* in: 'Compte-rendu des séances de la commission royale d'histoire', dl. III, 1875–1876, p. 123–187. J. Acquoy kende de kroniek alleen door dit *compendium.* Volgens dit handschrift heeft ook J. Kervijn de Lettenhove een klein gedeelte van de kroniek uitgegeven

b. De schrijver

Petrus Impens werd in 1452 te Tienen geboren In 1468 werd hij geprofest in Bethlehem. Later werd hij subprior, om vervolgens rector te worden in Mariëndaal te Diest. Teruggekeerd naar Bethlehem werd hij daar in 1504 prior. Hij stierf er op 13 december 1523.[1]

Wanneer de kroniek precies is geschreven, is nog niet vastgesteld, waarschijnlijk in het begin van de 16e eeuw.

c. De waarde

Wie zich een idee wil vormen van de rijkdom van deze kroniek, leze even de opgave van de hoofdstukken die door H. Nelis is gepubliceerd.[2]

Naast hoofdstukken over de politieke en algemene kerkelijke toestand, zoals bijvoorbeeld II, 4, 1–8 [3], vindt men er hoofdstukken in over elk Zuidnederlands klooster van het Kapittel.[4] De

in: *Chroniques relatives à l'histoire de la Belgique sous la domination des ducs de Bourgogne,* dl. III, Brussel 1876, p. 339–468.

1) Het *obituarium* van Bethlehem zegt over hem: 'Anno XIIIIc LXXXVII, XIIII septembris, frater Petrus Ympens, Thenis oriendus, ex suppriore apud sorores nostras in Dyest missus, confessoris locum condignum habuit XVI annis, unde ad prioratum in conventu proprio anno XVc IV, III⁰ januarij pro merito sublimatus est. Qui vir magnae prudentiae et experientiae iuvato professionis suae iubilaeo, cum suppriore suo fratre severino, ceteris fratribus congaudentibus, vitam cum officio reddidit Altissimo anno XVc XXIII, die XIIIa decembris, prioratus sui videlicet anno vicesimo, professionis autem LIIIIto nondum tamen completo necnon aetatis suae anno LXXII' (Alg. Rijksarch., afd. *Kerk. Arch.,* n. 14178), fr. J. Kervijn de Lettenhove, *o.c.,* p. XII, nota 2.

2) H. Nelis, *Note sur le Chronicon Bethlemiticum de Pierre Impens,* in: 'Bulletin de la commission royale d'histoire', dl. XCIII, 1929, p. 199–243.

3) II, 4, 1. De maximis calamitatibus quibus mundus tempore fundationis plenus erat, ita ut miracula videatur in tanta adversitate temporum monasterium fundari aut proficere potuisse.

2. De calamitate scismatis quod fuit in sede apostolica multis annis.
3. Calamitas et dissentio in episcopatu leodiensi.
4. De gravi heresi orta in bohemico regno.
5. Dissentio gravis duorum imperatorum.
6. Dissentio gravis regum franciae et angliae quae partim brabantiam tangit.
7. Turbatio gravis in Brabantia et finibus eius ut in Gelria et partibus ultra Mosam constitutis.
8. Mirum in tanta malitia temporum alicui spem inesse fundandi monasterium.

4) Bijvoorbeeld over Ten Troon te Grobbendonk, III, 3, 1: De fundatione monasterii beatae Mariae in Throno sub perpetua clausura; III, 3, 3: Monasterium Throni beatae Mariae primum post Bethleemiticum cenobium inclusionem vovet; V, 3, 12: Prior Bethleemiticus et prior de Throno Mariae generali capitulo iudice apostolice contra fratrem Johannem Passert ordinantur; V, 3, 13: Prior Bethleemiticus et prior Throni Mariae Basileam petunt contra fratrem Johannem Passert.

kroniek is ingedeeld in boeken, dan in *articuli* en deze op hun beurt in paragrafen. Het zou te ver voeren te trachten alle *articuli* samen te vatten, ook omdat er niet altijd voldoende eenheid in steekt.

2. P. van Sint-Truiden, *De Kataloog van de Geleerde Reguliere Kanunniken.*[1]

Zoals reeds gezegd, berust dit handschrift nu in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.[2] Het is ingebonden in een bruine kalfslederen band en bestaat uit 40 papieren folia, metende 200 × 150 mm. In de marge staan de afkortingen van de geraadpleegde werken.

De titel van deze cataloog is: *Codex Canonicorum Regularium Sancti Patris Augustini eorumdemque operum praelo editione uti et manuscriptorum modo extantium.* Dus alle reguliere kanunniken zouden hierin aangegeven worden met hun werken, maar in de praktijk beperkt het werk zich tot de schrijvers van het vroegere Kapittel van Windesheim. Eerst wordt een korte biografische nota gegeven, dan de werken, hetzij in druk, hetzij in handschrift en dikwijls vergezeld van de vindplaats van de opgesomde werken. In de marge worden de gebruikte bibliografische repertoria vermeld.

Deze voorname bron werd in de tweede helft van de 17e eeuw samengesteld door Pieter van Sint-Truiden. Hij werd in 1610 te Mechelen geboren en trad in 1628 in St.-Maarten te Leuven in. In 1652 tot prior aldaar verkozen, werd hij kort daarop secretaris van het Windesheimse Kapittel. Van 1656 tot 1669, het jaar van zijn dood, was hij algemeen prior van dit Kapittel.

Pieter van Sint-Truiden wilde met deze cataloog de intellectuele waarde van de reguliere kanunniken onderlijnen. Tijdens zijn verblijf in vreemde kloosters won hij inlichtingen in voor de samenstelling. Maar niet altijd was het mogelijk ter plaatse alles na te gaan; zo waren bijvoorbeeld veel kloosters ten gevolge van de Hervorming verdwenen. Om in dit gebrek te voorzien, gebruikt hij de bestaande werkinstrumenten. In de marge van zijn cataloog verwijst hij naar de aangewende studies. Naast kloosterkronieken vindt men er de toen bestaande bibliografische repertoria in vermeld.

1) Deze uiteenzetting steunt op de gegevens die voorkomen bij W. Lourdaux, *Moderne Devotie en Kristelijk Humanisme. De Geschiedenis van Sint-Maarten te Leuven van 1433 tot het Midden der XVIIe Eeuw,* onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Leuven 1960, p. 67–74.

2) Cfr. A. Pinchart, *Catalogue de la bibliothèque de M. Goethals,* Brussel 1878, p. 29–30, n. 72.

Dit korte artikel toont genoegzaam aan dat er nog heel veel te doen is betreffende het Kapittel van Windesheim in de Zuidelijke Nederlanden. Van slechts enkele kloosters bestaat er een monografie, over het Kapittel van Groenendaal weet men zo goed als niets, men weet zelfs niet in welk jaar het aansloot bij Windesheim. Over de geestelijke activiteit is nog zeer weinig opgezocht en toch zijn er veel handschriften bewaard gebleven. Een vruchtbaar terrein wacht de onderzoekers.

KERKHISTORISCHE GEGEVENS VOOR DE GESCHIEDENIS VAN HASKERLAND

DOOR

M. P. VAN BUIJTENEN

I

HASKER CONVENT

HET is verre van eenvoudig Haskerland zijn plaats te wijzen in het geheel der Friese grietenijen, omdat voorlopig de genesis van het latere derde stemhebbende kwartier, de zogenaamde Zevenwouden, onduidelijk is. Onduidelijker nog in ieder geval dan de eveneens niet geheel doorzichtige ontwikkelingsgeschiedenis van Oostergo en Westergo, van welker grensverschuivingen Haskerland in de middeleeuwen vermoedelijk de gevolgen heeft ondervonden.

Het is aan geen twijfel onderhevig, dat Haske de boventoon gevoerd heeft bij de benaming van de grietenij. Haskerland, een vrij jonge vorm, Haskerwâld en de oude naam Haschera Vyfga – de vijf dorpen van Hascha – laten dit zien.[1] Men moet veronderstellen dat Oudehaske het middelpunt is geweest, waar later Nyehaske, Haskerhorne hun namen aan ontleenden. Met Snikzwaag en Westermeer zijn dit vermoedelijk, later althans, de componenten van de Haschera Vyfga. Maar zelfs het in de dertiende eeuw ontstane Haskerconvent, dat op vrij grote afstand van het oude Hasca [2] is gelegen, heeft er zijn naam ontvangen. Derhalve was Hasca dus een plaats, die tot ver in het rond haar invloed had of geeft dit woord een meer algemeen begrip aan.

Hasker Convent en Hasker Alterhus

Met dit klooster zijn wij tevens, gelijk zo vaak in de geschiedenis, bij de oudst bekende lokale bronnen van de grietenij Haskerland.

1) F. Buitenrust Hettema, *Friese plaatsnamen, tegelijk een bijdrage tot de oude aardrijkskunde van Friesland, Nomina geographica Neerlandica,* IV, Leiden 1899, p. 72.
2) De oudste bron, een Latijnse *Vita,* waarover hierna, schrijft *Hascha.*

Muller[1] wijdt in zijn werk over de kerkelijke indeling een beschouwing aan dit klooster onder de plaatsnaam *Haskerdiken*, dat ongeveer aan de andere zijde van de grietenij gelegen is. Hij zegt ervan: 'Een jongere parochie, die in 1315 zelfs nog niet als kapel genoemd wordt, doch in 1505 reeds bestond en sedert 1746 gecombineerd is met Niehaske.'

'Hier stond het *B. Maria V.*-klooster: 'Vallis Rosae in Hasca', 'Maria Rozendael' of Hasker convent, aanvankelijk van Augustinessen, doch sedert het begin der 15e eeuw van Regulieren, vermoedelijk door overplaatsing van de monniken van het Hasker Alterhus in Westergo hierheen. Zoo meen ik thans de duistere verhouding tusschen het Hasker Alterhus en het Hasker convent te moeten verklaren. Het eerste dier twee wordt drie malen vermeld, in het kloosterlijstje van Westergo der 13e eeuw, in het Friesche kloosterlijstje van ± 1326 en in een stuk van 1355. Uit het eerste stuk blijkt, dat het in Westergo stond en dus in geen geval hetzelfde kan zijn als het latere Hasker convent, maar de naam bewijst, dat er verband moet bestaan hebben. Nu wordt in een stuk van 1402 gesproken van *prepositus, prior, priorissa totusquec onventus in Hasca*, waaruit blijkt, dat het Haskerconvent destijds een dubbelklooster was en de proosdij twee prioraten vormde. Waar nu het klooster te Hasca, 'Maria Rozendael', oorspronkelijk een nonnenklooster was en Hasker Alterhus een monnikenklooster, beide van de Augustijnen (*Monasterium in sanctuario S. Marie ordinis S. Augustini in Bordengo*, en *Prepositus de Esca Alterhus S. Augustini*), waar beide later tot de orde der Reguliere Kanunniken overgingen (*Hascheralterhusen Regulares*; *Hasker convent canonici regulares*), waar het Alterhus na de 15e eeuw niet meer voorkomt en het convent te Hasca na 1402 steeds een mannenklooster wordt genoemd, daar vermoed ik thans, dat de twee kloosters tot in de 14e eeuw samen de proosdij Hasca vormden en dat in die eeuw het Alterhus in Westergo is verlaten en de monniken naar Hasca zijn verhuisd, dat toen een dubbelklooster werd, doch later door de nonnen verlaten is. De kapel van het convent heeft na de hervorming als

1) *Toelichting*, p. 520. Onder de afgekorte titel *Toelichting* versta men het tweede deel van mr. S. Muller Hzn., *De indeeling van het Bisdom, Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het Bisdom Utrecht in de Middeleeuwen. Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het Oud Vaderlandsch Recht*, tweede reeks, n. 17, 's-Gravenhage 1915. Dit deel is ook verschenen als anastatische druk in de *Geschiedkundige Atlas van Nederland*, IX, 1921.

Als *Bronnen* zal geciteerd worden het werk van Muller, verschenen als n. 8, tweede reeks, uit de *Werken van het Oud Vad. Recht*, 's-Gravenhage 1906.

kerk gediend en is in 1818 door de tegenwoordige vervangen.'

Gelijk Muller reeds opmerkte, is de verhouding van deze klooster- en ordencombinaties duister. Een kleine opheldering wat de verschillende orden betreft waartoe deze kloosters behoord zouden hebben, levert het *Monasticon Batavum*.[1] De bewerker brengt terecht de bewoners terug tot regulieren en regularissen, die de regel van Augustinus onderhouden. Wel volgt hij Muller na door twee kloosters samen te voegen. 'De proosdij Haska zou volgens de *Acta Sanctorum* in 1231 zijn ontstaan uit een nederzetting van den kluizenaar Doede. Zij omvatte twee priorijen: Hasker Alterhus van monniken en Maria Rozendaal van vrouwen. In de 14e eeuw zijn de monniken uit Alterhus in Westergo verhuisd naar Haska, zoodat het Haskerconvent een dubbelklooster werd. Later zijn de nonnen dan vertrokken en is alleen het mannenklooster overgebleven.'

De redenen waarom Muller tot deze opvatting van de verhuizing en de combinatie is gekomen, zijn de benaming Hasker Alterhus en de vermelding ervan onder Westergo. Hierdoor was het hem onmogelijk er het Hasker Convent, dat niet in Westergo ligt, onder te verstaan, dat eventueel een dubbelklooster geweest kon zijn, zoals zovele kloosters in die tijden mannen- en vrouwenkloosters tegelijk waren.

Muller is verder gegaan en heeft het Hasker Alterhus in Westergo trachten te lokaliseren.[2] Hij geeft daarvoor op: 'Waarschijnlijk "Het Klooster", zooals de plaats thans nog heet, onder Oppenhuizen. In de lijst der Friesche kloosters van ± 1326 staat evenzoo *Prepositus de Esca alterhus Sti. Augustini,* waaruit blijkt, dat het een monnikenklooster was. Het kan niet het latere Haskerconvent in Haskerland zijn, want dit lag buiten Westergoo en was een nonnenklooster. Dat het klooster bij Oppenhuizen een monnikenklooster was, blijkt uit de Broeresloot, die erbij ligt. Dit nu is als ik wel zie het eenige mannenklooster in Westergoo, dat de Augustijner-proosdij Ascher alterhusen *kan* geweest zijn, daar alle andere óf bij name bekend zijn óf geen Augustijner-proosdij waren.' Onder de vermelding van de parochie Oppenhuizen herhaalt hij later zakelijk deze veronderstelling.[3]

1) *Monasticon Batavum,* II, *De Augustijnsche orden benevens de Broeders en Zusters van het Gemeene Leven,* ed. M *Schoengen,* 'Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen', afd. Lett., nwe reeks, XLV, Amsterdam 1941, p. 86.

2) *Bronnen,* p. 353, noot 4.

3) *Toelichting,* p. 581.

Een volgende onderzoeker [1], die de toestanden ter plaatse nauwkeurig heeft onderzocht, wijst met beslistheid het bestaan van een klooster [2] in Oppenhuizen, dat overigens nergens wordt genoemd, van de hand. Er zijn op de aangegeven plaats bij de Broeresloot geen corporalanden van een klooster aan te wijzen. De naam Broeresloot kan bovendien verband houden met de roepnaam 'Broer', welke bij de Bonninga's ter plaatse, in gebruik was.

Bakkeveen en Hascha

Er is naar onze mening een meer sluitende oplossing te vinden voor de bestaande ongerijmdheden, al moet daarbij ook van – in letterlijke zin verregaande – veronderstellingen worden uitgegaan. Deze proeve van oplossing voert namelijk via Bakkeveen naar Hascha in het eerste kwart der 13e eeuw.

De naam Hasca treft men voor het eerst aan in het leven van Dodo. Deze wordt bij de premonstratenzers of witheren als zalige vereerd. Het handschrift met de levensbeschrijving, dat afkomstig is uit het kapittel van St.-Salvator of Oudmunster in Utrecht, werd in de reeds genoemde *Acta Sanctorum* [3] door de bollandisten uitgegeven. Ook de Friese historieschrijvers kennen deze levensbeschrijving, waarin het volgende beeld wordt gegeven. Dodo, een zeer menslievend man, die veel doet voor de armen, huwt – zij het tegen zijn zin – na de dood van zijn vader. Enkele jaren later besluit hij de wereld te ontvluchten en gaat met zijn moeder en echtgenote naar het premonstratenzer klooster Mariëngaarde bij Hallum. Na verloop van jaren vraagt en verkrijgt hij van de abt toestemming op een meer verborgen plaats zich te mogen terugtrekken voor een kluizenaarsbestaan. Wij zien hem daarop dan naar het zuidoosten van Friesland gaan, naar het nog wel weinig gecultiveerde gebied van 'Baccavene'. Hier bouwde hij zich een kluis en leefde er vele jaren in de eenzaamheid. De beschrijving, die verder hoog opgeeft van zijn ascese en deugden, vermeldt, dat hem tweemaal op wonderbare wijze een verhuizing naar Hascha was aangekondigd. In Baccavene had een van de duivel bezetene dit eerst gedaan. De tweede maal laat de *Vita* dit aan Dodo mededelen door een goddelijke stem. Uit die passage krijgen wij een beeld van het Hascha uit de 13e eeuw. 'Genoemde frater Dodo

1) O. Santema, *Ta de skiednis fen Toppenhusen en Twellingea,* Ljouwert 1939, p. 38.
2) De naam 'Het Klooster', waarmede in Friesland nogal royaal wordt omgesprongen, ziet waarschijnlijk op een bepaalde figuratie van een huizencomplex.
3) *Acta Sanctorum,* T. III Martii, ed. J. Bollandus S.J., Antverpiae 1668, p. 857ssqq.

kwam door een goddelijke ingeving naar voornoemde plaats, de Hascha genaamd, toen deze nog ongecultiveerd was, en er geen gebouwen stonden behalve een zeer bescheiden bedehuis. Daarin bevonden zich twee oude beelden, een van de Gekruisigde en het andere van de maagd Maria. Op zekere keer staande bij het kruisbeeld, hoorde hij – juist toen hij door zijn metgezellen werd geroepen en op het punt stond te vertrekken – een stem als komende van het kruisbeeld: "Waarom haast gij u zo? Want gij zult heel lang nog op deze plaats verblijven".' De schrijver van het verhaal gaat dan in een volgende alinea over tot de mededeling: 'Later, na verloop van vele jaren, werd hij naar dit Hascha geroepen door een groot en welbekend "geestelijke", wijlen Heer Wibrand de Hascha.'

Een aantal wonderen, door Dodo verricht, worden opgesomd, waaruit onder andere blijkt, dat het dorp Westermeer in deze tijd al bestaat. Tenslotte volgt het bericht van het overlijden van Dodo op zondag 30 maart 1231. Hij werd door neerkomend gesteente van zijn vervallen huis dodelijk gewond. Hij had vijf jaren in zijn tweede kluis in Hascha geleefd.

Na Dodo's verscheiden, besluit zijn levensbeschrijver, verenigde heer Wibrandus de Hascha, zaliger gedachtenis, om zich heen twee geestelijken met hun familie, namelijk heer Siricus en heer Sifridus en enkele leken. Zij allen verzaakten gelijkelijk de wereld, zichzelf en het hunne als eerstelingsoffer aan God opdragende, en stichtten deze plaats, namelijk Hascha, een klooster om God en Maria en alle heiligen te dienen.

Afgezien van de opmaak van middeleeuwse heiligenlevens, die doorgaans naar een sjabloon zijn opgemaakt, zit er, mits kritisch gelezen, nog wel enig historisch perspectief in dit verhaal. De dieptewerking daarvan wordt verhoogd wanneer van elders wat hulplijnen worden getrokken.

De aanvang van Dodo's leven als religieus moeten wij zoeken in Mariëngaarde bij Hallum lang voor 1226. Immers, hij bracht vijf jaren in Hascha door en tevoren nog vele jaren in Baccavene. Thomas van Cantimpré, levend 1201–1270, beweert hem op zeer hoge ouderdom ontmoet te hebben. Dodo's intrede in Mariëngaarde als gehuwd man – gezien zijn lang verblijf in Baccavene – stellen de geschiedschrijvers tijdens het abbatiaat van Siardus, de 5e abt van Mariëngaarde, die bestuurde van 1194 tot 1230.

Geheel in overeenstemming met de feiten, vermeld in het leven van Dodo, is de vestiging van een uithof door het klooster Mariëngaarde in Baccavene. Dit heeft onder abt Siardus plaatsgevonden.

Slechts in het voorbijgaan wordt in een bepaalde passage hierover elders gesproken: 'Op zekere tijd ging de goede vader (abt Siardus) naar een "alodium" (eigen bezit), dat hij gefundeerd had met zijn broeders, gelegen op de heide bij Threnthia (Drente). Aan dit bezit en deze plaats gaf hij de naam *Curia Sancte Marie* (Mariënhof).[1] Enigszins opgesierd in de 16e-eeuwse abtenlevens van Sibrandus Leo luidt hetzelfde verhaal over Siardus' stichting in Zuidoost-Friesland veel positiever. Door zijn vroom leven zou abt Siardus velen bewogen hebben schenkingen te doen aan zijn klooster en hij vervolgt: 'De bewoners van de Wouden toch, die grote betekenis hadden voor het vervenen, boden uit eigen beweging, door een grote liefde tot deze heilige man geleid, de gehele 'pagus' in Backafeen aan. Zij werden terstond door hem tot het geloof gebracht en in de wet Gods onderwezen. Hij richtte voor hen een kerk op, die gesteld werd onder de bescherming van de H. Maagd, die hij ook Mariënhof geheten wilde hebben.' [2]

Tussen het 13e-eeuwse gegeven van het verworven 'alodium' op de heide bij Drente en de spontaan aangeboden 'pagus' in Backafeen, ligt precies de evolutie van Mariëngaarde van de 5e abt Siardus tot de 37e, Godefridus Doeys, onder wiens bestuur Sibrandus Leo's kroniek in de 16e eeuw ontstaat.

De 'curtis' van het kapittel van Ste.-Marie

Wij moeten echter nu Hascha en Backafene laten rusten en een ogenblik aandacht wijden aan een oorkonde van het kapittel van Sinte-Marie te Utrecht van het jaar 1207. Het kapittelarchief registreert op dat jaar in een akte, overgenomen uit een ouder leenregister [3], onder het opschrift 'Oestenwolde' de verkoop van een

1) 'Quodam tempore bonus pater accessit ad alodium, quod fundavit cum fratribus suis, situm in mirica prope Threntheam, cui quidem alodio et loco hoc nomen imposuit: Curia Sancte Marie.' *Gesta abbatum. Gedenkschriften van de abdij Mariëngaarde in Friesland,* ed. Aem. W. Wybrands, Leeuwarden 1879, p. 125.

2) '...et summae per Frisiam totam aestimationis existens, multorum animos ad ditandum suis monasterium donationibus commovit. Sylvani nempe, quorum tunc magna in cespitum fodinis potentia fuerat, summo sancti patris amore capti, totum pagum in Backafeen ipsi ultro offerunt, ubi evestigio ab ipso ad sacra invitati et in lege summi Dei eruditi; ecclesiam ipsis erigit, cui D. Virginem tutelarem praeponit, quam et Mariae Curiam appellari voluit.' *Sibrandus Leo's abtenlevens der Friesche kloosters Mariëngaard en Lidlum,* ed. D. A. Wumkes, Bolsward 1929, p. 7.

3) Register n. 1826 II, Rijksarchief Utrecht. '*Oestenwolde*. Iste est antiquior liber vasallorum preposituге beate Marie traiectensis qui incipit: In Dei nomine Amen. Invenitur in eodem libro quedam epistola notatu digna ita incipiens.' Volgt dan de aanstonds te noemen oorkonde in het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht.*

gedeelte van een '*curtis*' (hof). Deze hof werd verkocht aan de zonen van de vroegere pachter, Wibrandus Tizelinga. Voor de koopsom, die men ontvangt, wordt elders direct een nieuw stuk land gekocht. Uit de '*corroboratio*' [1], de bevestiging van de verkoop, wordt duidelijk, dat de verkochte hof in Friesland ligt, waarheen de naam Wibrandus Tizelinga eigenlijk al verwijst. Vermoedelijk vanwege de registratie in het deel dat met 'Oestenwolde' begint, noteerde de uitgever van het oorkondenboek als plaats van ligging van de verkochte hof: 'Onbekend, doch blijkbaar in Friesland en wellicht bij Oosterwolde in Stellingwerf.' Eveneens voor het door het kapittel van Ste.-Marie uit de koopsom verworven goed (een weide 'Weda' genoemd), gaf hij een vermoedelijke ligging aan, namelijk de (stads)weide bij Utrecht.

Wanneer men echter het bedoelde register nagaat, blijkt duidelijk, dat het 'Oestenwolde' van de aanhef moet slaan op Oosterwolde in Gelderland, waar Ste.-Marie meer leengoederen heeft bezeten. Dr. Ketner is van oordeel dat hij in diezelfde omgeving de weide 'Weda' kan lokaliseren.[2]

De hof in kwestie is dus, zoals reeds eerder bleek, gelegen in Friesland en wel in het gebied waar Ste.-Marie invloed had. Let men nu op de kopers van het goed en op de naam welke het draagt, dan is het wellicht toch de moeite waard aan het 'alodium', door Siardus van Mariëngaarde verworven, te denken, hetwelk tijdens zijn abbatiaat is aangekomen. Bovendien verkrijgen wij, indien deze hypothese wordt aanvaard, een aannemelijke verklaring voor het dubieuze klooster bij Oppenhuizen. De zonen van Wibrandus Tizelinga, die in 1207 van Ste.-Marie de '*Alferhove*' kopen, zijn Sibodo en *Dodo*.[3]

In dit geval heeft Dodo, die gehuwd was, na 1207 zijn deel in de 'Alferhove' ingebracht in Mariëngaarde onder abt Siardus. Toen hij, om welke reden dan ook, van standplaats wilde verwisselen, ging hij geen avontuur in het onbekende tegemoet, maar zocht en hervond zijn oude en afgelegen omgeving. Van dit punt uit heeft Mariëngaarde zijn bezit weten uit te breiden.

1) '...omnibus ergo presentium literarum inspectoribus et precipue in Frisia manentibus... prohibemus', *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot* 1301, ed. K. Heeringa, II, 's-Gravenhage 1940, n. 580, p. 47.

2) Vriendelijke mededeling van dr. F. Ketner te Utrecht.

3) '...notum facimus universis Christi fidelibus, quod partem curtis in Alferhove, quam habuit Wibrandus Tizelinga in pacto quinque librarum ac trium unciarum, Sibodoni et Dodoni filiis suis vendidimus.' *OBSU,* II, n. 580, p. 47.

Op het moment dat Dodo zijn domicilie opnieuw verlegt en wel naar Hascha, neemt hij dan met zijn goederen en misschien met zijn gezellen – want zijn *Vita* noemt toch '*socii*', die met hem op verkenning zijn in Hascha – ook de naam uit Baccavene mee. *Domus* = huis en hof zijn technische begrippen in de middeleeuwen, die omkeerbaar zijn. *Haschera Alterhusen* is dan de naar Hascha overgeplante '*Alferhoven*'. De misstelling van de f. voor de t., of andersom, die paleografisch niet onbegrijpelijk is, kan dan óf afkomstig zijn van de afschrijver van het oude leenregister óf van die van de kloosterlijsten, waar in plaats van *Haschera Alterhusen* een andere maal de schrijfwijze verbasterd wordt tot *Esca Alterhus*.

Hasker Convent en Hasker Alterhus identiek

De middeleeuwse kloosterkaart en de vroegste geschiedenis van Mariëngaarde worden ongetwijfeld opgehelderd door de beide namen gelijk te stellen. Wij zijn daarmede niet alleen verlost van een denkbeeldig klooster in Oppenhuizen, maar het geschuif met de verschillende kloosters in Haskerland blijkt dan verder onnodig. Ook het begin van een vestiging van een uithof in Bakkeveen door Mariëngaarde krijgt een reële grondslag door de aanbreng van Dodo's goed. De verhuizing van Dodo naar Bakkeveen, van Mariëngaarde uit, heeft dan niets bijzonders meer. Tenslotte wordt de geschiedenis van Hasker Convent tot meer normale proporties teruggebracht. Onnodig daar nog van twee kloosters uit te gaan Wij kunnen ons het verloop als volgt voorstellen, ons daarbij baserend op het verhaal van Dodo's leven, ontdaan van zijn middeleeuwse ascetische bedoelingen Nadat Dodo zich in Bakkeveen als eremiet gevestigd heeft, ziet hij blijkbaar, uit eigen aandrift of op instigatie van anderen, naar een nieuw verblijf om. Het laatste staat eigenlijk met zoveel woorden in de levensbeschrijving 'Na een groot aantal jaren werd hij naar deze plaats Hascha geroepen door een voorname en machtige geestelijke, heer Wibrandus de Hascha.' [1] Het tevoren medegedeelde over een vroeger bezoek laat zien, dat er bij Dodo een zekere twijfel en aarzeling bestond voor een verplaatsing van Bakkeveen naar Haske. Kennelijk verhult de schrijver van Dodo's leven dit onder een religieus motief: 'Toen hij, door zijn metgezellen geroepen, op het punt stond weg te gaan,

1) 'Postea multis annis expletis, vocatus est ad locum istum Hascha a quodam magno et nominato Clerico piae memoriae Domino Wibrando de Hascha.' *Acta Sanctorum*, p. 852.

hoorde hij een stem als kwam die van het kruisbeeld: "Waarom deze haast, want gij zult nog heel lang hier blijven!"' [1]

Wibrand van Haske is dus de machtige man, die invloed uitoefent. Dodo verschijnt als het ware 'on call'. Zo gauw na een vijfjarig verblijf door een ongeval Dodo is heengegaan, komt als apotheose van dit leven de mededeling: 'Heer Wibrand de Hascha, zaliger gedachtenis, verenigde om zich heen twee geestelijken met hun families en wat leken en ze begonnen een kloosterleven.' [2] Het wil ons voorkomen, dat dit juist de strekking van het verhaal vormt: de kloosterstichting van Haske op zo'n hechte religieuze grondslag als het voorbeeld van de asceet Dodo. Dat dit voor de middeleeuwen met zich brengt het leggen tevens van een materiële basis, spreekt eigenlijk vanzelf.

Ofschoon de orde van Premonstreit blijkens haar *martyrologia* Dodo als een der haren beschouwt, komt dit aspect in de *Vita* allerminst naar voren. 'Copulavit se Fratribus de Horto S. Mariae' ('Hij verbindt zich aan de broeders van Mariëngaarde') en hij vraagt de naamloze abt, die Siardus zal moeten zijn, naar een eenzame plaats gezonden te worden. Dit is alles. Aan de glorie van Prémontré wordt weinig geofferd, zodat het doet denken aan verschillende andere stichtingsverhalen van Friese kloosters, waar de grondleggers nogal eens van keuze veranderden. In 1231 zou dan op instigatie van Wibrand van Hascha, 'Maria Rozendael,' alias Hasker Convent, alias 'Haschera Alterhusen' als dubbelklooster vermoedelijk gesticht zijn.

Analogie met Gerkesklooster

Mocht iemand menen, dat in het stichtingsverhaal van Haske, zo opgevat, de rol van de voorname en machtige geestelijke Wibrandus van berekening getuigt, dan willen wij dit niet alleen toestemmen, maar er verder nog aan toevoegen, dat dit misschien niet de enige maal was, dat genoemde geestelijke zich van die kant liet kennen.

Wanneer de 'macht', aan Wibrandus als geestelijke toegekend,

1) 'Deinde quadam vice consistens coram Crucifixo, cum vocatus a sociis abscedere vellet, audivit vocem quasi de imagine Crucis sonantem: Quare sic acceleras? Nam diutius in isto loco es permansurus.' *L.c.*

2) 'Ipso mortuo Dominus Wibrandus de Hascha bonae memoriae, coadunavit sibi duos Clericos cum familiis eorum, Dominum Siricum et Dominum Siridum, et paucos laicos: qui omnes unanimiter renuntiantes seculo, se et sua Deo primitias offerentes, fundaverunt locum istum, sclicet Hascha, ad serviendum Deo et B. Mariae et omnibus Sanctis in secula seculorum. Amen.' *L.c.*

zou inhouden, dat hij ook een tijdlang het decanaat van Oostergo vervulde, dan blijkt zijn interventie bij het ontstaan van Hasker Convent een voorstudie voor een latere onderneming op breder basis.

Tijdens het abbatiaat van Ethelgerus, 1240–1259, deden zich volgens het breed uitgesponnen verhaal van Mariëngaarde's kroniek een aantal verwikkelingen voor, die een duidelijk licht werpen op de gang van zaken bij de stichting van Gerkesklooster. Gericus, een rijk en machtig man uit Twijzel, wenste een klooster te gaan vestigen. De kroniek zegt onomwonden, dat er zeker bij Gericus mede voorzat – wijl hij kinderloos was – de naam van zijn geslacht te vereeuwigen.[1] Zijn opzet moet in zoverre geslaagd geacht worden, dat Gerkesklooster tot op heden nog als dorp in Achtkarspelen zijn naam draagt, hoe wispelturig de drager ervan ook zal blijken. Gericus zocht voor zijn klooster eerst aansluiting te verkrijgen bij de abt van de reguliere kanunniken van Ludingakerk, dezelfde orde als waartoe Hasker Convent behoorde. Wanneer hem niet genoeg service van die kant wordt geboden, onderhandelt hij met abt Sidachus van de cisterciënzers uit Klaarkamp, om na deze de rug te hebben toegekeerd, te belanden bij de premonstratenzer abt Ethelgerus van Mariëngaarde. Deze accepteert hem en stelt enige witheren te zijner beschikking om in de geest van hun orde de levenswijze te beinvloeden. Dan ontstaat er strijd tussen Klaarkamp en Mariëngaarde en verschijnt een zekere Wibrandus ten tonele. Als komend van de tegenpartij is het beeld dat ons van hem wordt voorgehouden, minder aantrekkelijk. De persoonsbeschrijving van Wibrandus is sarcastisch gesteld.[2] Terwijl Gericus van de ene abt naar de andere loopt, is intussen in Klaarkamp, waar zijn oom abt is, ingetreden de edelman Wibrandus, tevoren deken

1) 'Gericus siquidem, vir dives et potens in Twislum, parrochia Beati Augustini, liberos non habens, quoad seculum suorum bonorum heredem esse cupiens Deum bonorum omnium largitorem, in monumentum eciam forte sui nominis ac parentum suorum, claustrum cepit edificare in Wigarathorpe suorum prediorum, in eo cum sua familia et aliis, quos ad Deum attrahere posset, studiosius cupiens famulari.' *Gesta abbatum,* p. 212.

2) 'Intera vir nobilis Wibrandus, Ostergie decanus, relicto decanatu quem (ut vulgo dicebatur) iusto titulo vix possidebat, – a noviciatu quem receperat ab abbate Sidacho suo avunculo emancipatus – monachus ipsius efficitur. Et hic quidem, arcioris forte consciencie stimulis permotus, ut ita dixerim, avunculum arguere cepit eo, quod tepidiorem plus debito se exhibuisset in ordinis sui dilatacione: fratrem Gericum, quem abbas de Orto iam recepisset pro temporalium habundancia, a se iampridem repulsum, cum adeo bene – et forte plus bene – eidem, tam in personis quam in rebus, valuisset providere.' *Gesta Abbatum,* p. 213–214.

van Oostergo. In het voorbijgaan insinueert de schrijver, dat algemeen werd getwijfeld aan de juistheid van de titel, waarop hij zijn decanale bevoegdheid uitoefende. Deze kersverse monnik, nauwelijks zijn proeftijd achter de rug hebbend, bracht – vanwege zijn wat nauwgezetter geweten misschien, sneert de chroniqueur: – zijn oom-abt onder het oog, dat deze wel wat laks was, waar het erom ging de orde uit te breiden. Sidachus toch had de rijke buit aan inkomsten, van Gericus te verwachten, in handen van Mariëngaarde laten vallen. Maar de oud-deken weet voor zijn oom, abt Sidachus, nog wel een uitweg om de geleden schade goed te maken. Omdat Gericus voor zijn nieuwe stichting in Achtkarspelen, dat dan ressorteert onder de bisschop van Munster, geen jurisdictie in geestelijke zaken over zijn onderdanen heeft gekregen, ligt hier voor Klaarkamp een kans. Wibrandus, die bij zijn intrede in Klaarkamp wel van kleed verwisseld had als teken dat hij de oude mens aflegde, heeft blijkbaar de fijne kneepjes van zijn oude decanale functie nog niet vergeten. Hoewel de zaak, ook naar het oordeel van Wibrandus, niet zo eenvoudig ligt, veronderstelt hij in Munster de gewenste volmachten te kunnen verkrijgen. Terwijl de abt van Klaarkamp dan kans ziet Gericus in het gevlij te komen, reist Wibrandus naar Munster. De uiteindelijke afloop is zo, dat er tussen de drie abten die bij de vestiging betrokken zijn, namelijk Ludingakerk, Mariëngaarde en Klaarkamp, een compromis tot stand komt. Het eerste klooster had onder verkrijging van schadeloosstelling zijn rechten aan Mariëngaarde overgedragen. Klaarkamp en Mariëngaarde lossen het conflict in dier voege op, dat men de volgelingen van Gericus zelf zal laten kiezen bij welke abdij – Klaarkamp of Mariëngaarde – zij aansluiting wensen. Naar rato van het aantal dat bij elke abdij toetrad, werden de goederen verdeeld. Uiteindelijk verkreeg het zo ontstane Gerkesklooster de cisterciënzer signatuur en weldra z'n pleitbezorger Wibrandus tot abt. De witheren werden tevreden gesteld met een uithof in deze omgeving.

Mocht Wibrandus, de deken van Oostergo, al niet identiek ziin met Wibrandus de Hascha, die na Dodo's dood de stoot gaf tot de stichting van Hasker Convent en de hand had in de verhuizing van Bakkeveen naar Haske, soortgelijke motieven spelen er in ieder geval in mee.

Het zou onbillijk zijn alleen materiële drijfveren te veronderstellen bij deze en dergelijke kloosterfundaties. Wel ontbreken de materiële facetten niet en ze spelen terecht een belangrijke rol. Het

zijn de kloosters, die voor een deel en bij voorkeur in de onderontwikkelde gebieden van die tijd opereren en er het benodigde investeren. Evenals thans magistraten rondreizen en elkaar soms in concurrentie bestrijden over de wijze van industrieaantrekking, zo was het in de middeleeuwen ook niet steeds onverschillig over de ervaring in welke specialiteit men zou beschikken na de oprichting van een abdij. Dit dan niet onder het aspect van de spiritualiteit, maar van agricultuur en alles wat met bodemgebruik als inpoldering, regeling van de waterstaat en vervening samenhing. Over de taken die in dit opzicht in Haskerland lagen, laat de kaart van de grondsoorten in de grietenij noch de geschiedenis van Hasker Convent veel twijfel bestaan.

Kolonisatie van Hasker Convent in Staphorst

Getuigen de 15e-eeuwse op het Rijksarchief in Friesland nog aanwezige oorkonden van bemoeiingen met verveningen en in cultuur brengen van woest land, merkwaardiger nog is een vroeg 14e-eeuwse activiteit, op verre afstand van Hasker Convent, echter in hetzelfde kader, ondernomen. Uit de gegevens [1] blijkt, dat in 1304 proost Utetus van Hasker Convent en zijn monniken vanwege het benedictijner klooster Ruinen in Drente, in erfpacht hebben ontvangen een hof en daarbij vijf hoeven in het veen in Staphorst. In 1346 treffen wij bij een geschil over de roggepachten en tienden, welke door de boeren in die omgeving moeten worden opgebracht, naast proost Wolfardus een Volperdus aan, de hofmeester van Antiquo Staphorst.[2] In 1355 dragen de heren van Kuinre hun rechten in Staphorst, Hesselingen en Werkhorst over aan het convent van Hasker Alterhus [3] tegen het recht dat de monniken toekomt op tienden in Bulinge. Tenslotte blijkt in 1402, na een beheer van de Staphorster bezittingen van een honderd jaar, Hasker Convent de erfpachtgoederen weer aan de benedictijnen van Ruinen te hebben overgedragen.[4] Dat dit beheer zorgvuldig is geweest en niet inefficiënt, kan worden afgelezen uit de hoogte van de som welke de benedictijnen dan voor de verbeteringen aan gronden, huizingen en voorraden betalen. Tweeduizend Gelderse florenen moet in deze jaren een respectabel bedrag heten.

Uit deze kolonisatie in Staphorst ver van het moederklooster

1) *Oorkondenboek van Groningen en Drente,* I, Groningen 1896, p. 154, n. 224.
2) *Idem,* p. 274, no. 392.
3) *Idem,* p. 305, n. 439.
4) *Idem,* II, p. 330, n. 1120.

Haske, reeds zo vroeg en succesvol ondernomen, kunnen twee conclusies worden getrokken. Ten eerste moet al in 1304 het klooster – dat in 1402 dan duidelijk als dubbelklooster naar voren komt – over een groot elan en over veel deskundige werkkrachten hebben kunnen beschikken. Ten tweede mogen wij uit deze gegevens ook wel afleiden, dat in de eerste jaren de klimaat verbeterende invloed vooral op de naaste omgeving gericht geweest zal zijn, eer men zich in Staphorst waagde. Zeker niet toevallig is de aard van het gebied, waar deze reguliere kanunniken hun activiteit ontplooien: de veengebieden van Haske en Rouveen-Staphorst.

Bekijkt men zo in achterwaartse richting nog eens de levensbeschrijving van Dodo en de daaraan door ons toegevoegde veronderstellingen, dan schijnt er een zware veenexploitatiedraad doorheen te lopen. Dodo, zoon van een pachter in het veengebied bij de Drentse grens, later eigenaar van een deel van de Alterhof ter plaatse, bewerkt door zijn intrede bij de Mariëngaarder witheren, dat het ontginningsgebied daar krachtig wordt aangepakt. De aanvangsperiode van Bakkeveen moeten wij dan stellen op iets na 1207.

Bij zijn eerste bezoek aan Hascha, dat moet liggen vele jaren voor zijn definitieve vestiging aldaar in 1226 en minstens enkele jaren na 1207, is deze plaats volgens Dodo's levensbeschrijver *incultus*, ongecultiveerd en is er als enig gebouw een bescheiden kerkje.

Wanneer dit leven van Dodo wordt geschreven, is de toestand dus blijkbaar al geheel anders. Op het moment van teboekstelling is Wibrandus, die als *bonae memoriae* wordt aangeduid, al ter ziele. Betekent het *de Hascha* bij diens naam, dat hij ter plaatse geboren is of dat hij, als invloedrijk geestelijke in Hascha, de animator is van de cultivering van dit gebied? Het laatste komt ons het meest waarschijnlijk voor. Wibrand weet dan Dodo uit Baccavene naar Hascha te doen komen, waar hij de basis legt voor zijn klooster, welks bewoners dan al na een goede halve eeuw zoveel reputatie moeten hebben op het gebied van de verveningen, dat de abt van Ruinen hun zijn hof, boerderijen en moerassen bij Staphorst durft te verpachten.

Geheel ongecultiveerd moet men zich de omgeving van Haske niet voorstellen, waar tenminste in het begin der 13e eeuw al een kerk is. Ook moet, blijkens de wonderen in Dodo's levensverhaal ingevoegd en tijdens zijn leven in Hascha geschied, dus tussen 1226 en 1231, ook Westermeer reeds hebben bestaan. De reis voor een later op Dodo's voorbede genezen zieke gaat over water.

Als veengebied in een eerste stadium van ontwikkeling hebben wij Haskerland aan het einde van de 12e en het begin der 13e eeuw te beschouwen. De naamsverklaringen [1], die gaan van: 'met laag struweel begroeid gebied, droog land met slecht gras' tot: 'grijs, matgrauw' – het 'hazegrauwt', om met Gezelle te spreken – duiden dan het gebied karakteristiek genoeg aan.

Oostergo – Westergo?

Een zekere onbepaaldheid en onvastheid vertonen vermoedelijk ook de grenzen. In de nieuwere tijd pleegt men Haskerland zonder meer tot de Zevenwouden te rekenen. De vraag is of zulks met recht en reden ook voor de middeleeuwen opgaat. Uiteraard is Haskerland als grietenij – de Hasker Vyfga – een jonge formatie. Al te gemakkelijk neemt men maar aan, dat er in de oude grenzen geen of geringe wijzigingen hebben plaatsgevonden. Oostergo en Westergo worden als een soort onveranderlijke eenheden beschouwd, waarin hoogstens latere onderverdelingen – wij noemen bijvoorbeeld Bornego – hebben plaatsgevonden. Ofschoon het meer dan tijd wordt aan de hand van de bestaande gegevens de vroegere indeling van Friesland opnieuw aan een onderzoek te onderwerpen, kan hiervan thans geen sprake zijn.

In beginsel echter zouden wij er het volgende van willen zeggen: Westergo, Oostergo en Suthergo zijn allerminst vaststaande grootheden, maar hebben onderling in de loop der eeuwen kennelijk van grenzen gewisseld. Oostergo, waarbij het latere Bornego gerekend moet worden, heeft zich vermoedelijk veel zuidelijker uitgestrekt dan wordt aangenomen. Westergo heeft denkelijk later oostelijk gebied aan Oostergo moeten afstaan.

De kerkelijke indeling, die soms al te veel als richtsnoer zonder afwijkingen wordt gehanteerd, laat juist in de begrenzing der aartsdiaconaten en de erop toegepaste correcties zien dat het hier niet om wetten van Meden en Perzen gaat. Ter illustratie van dit gegeven mogen wij wijzen op wat de kerkelijke indeling leert in het grensgebied van de aartsdiaconaten van Oudmunster (St.-Salvator) en Sinte-Marie in de omgeving van Bakkeveen. Men zou – ook als argument tegen onze identificatie van Alferhove – Alterhove met de latere uithof Mariënhof van de witheren – kunnen stellen, dat dit bezit van het kapittel van Sinte-Marie onmogelijk in Opsterland kan liggen. Het gebied van dit kapittel heet dan begrensd te

1) J. J. Kalma, *Fryske plaknammen,* II, Ljouwert 1949, p. 59.

zijn tot de Stellingwerven. Maar zelfs in de 16e eeuw zien wij ten aanzien van Wijnjeterp [1] in hetzelfde Opsterland, dat men voor dit dorp – kennelijk omdat men niet zeker is van de werkelijke toestand, die gewisseld moet hebben – de institutie voor de pastoor èn bij St.-Salvator èn bij Ste.-Marie haalt. Iets van dien aard gebeurt ook met de Stellingwerfse dorpen Oldeberkoop en Peperga, waar het kapittel van Oudmunster de pastoor institutie verleent, terwijl het gebied Stellingwerf in en onder het kapittel van Ste.-Marie diende te ressorteren.

Zo staat vast, dat in de latere grietenij Haskerland Snikzwaag en St.-Jansga onder Snikzwaag, waarvan alleen een kerkhof nog rest, met de in Utingeradeel gelegen dorpen Akmarijp en Terkaple in kerkelijk opzicht onder Westergo, het decanaat Wagenbrugge, hebben gestaan.[2] Merkwaardig blijft – ook Muller zegt het – dat, hoewel zulks van de 13e tot het begin van de 15e eeuw heeft geduurd, deze vier aangehaalde namen in 1305 in één adem genoemd worden in verband met de kerk van Oldeboorn. Naar onze overtuiging betekent dit alleen, dat wij in een grensgebied verkeren, waar heen en weer schuiven van parochies van Westergo naar Oostergo tot de mogelijkheden en feitelijkheden behoorde.

Wanneer wij nu de ligging van Hasker Convent in ogenschouw nemen aan het water, 'It Deel' genaamd, dat zijn loop vervolgt in de Dracht, dan wijst voor Friesland de naam 'It Deel' op een oude grensscheiding [3], die later onder de naam Delf ook om het klooster is getrokken.[4] Heeft Westergo zich zover naar het oosten uitgestrekt, dan verwondert ons niet meer de ligging van Terkaple, Akmarijp, Sint Jansga en Snikzwaag in kerkelijk Westergo. Evenmin behoeven wij dan Hasker Convent op een kloosterlijst van Westergo als een anomalie te beschouwen en om die te ontlopen de geforceerde exegese van Muller te blijven volgen door aan de Broeresloot een niet bestaand klooster te projecteren! De gelijkstelling van Haskera Alterhus met het latere Hasker Convent vindt haar gerede verklaring dan in de stichting door Dodo.

1) *Toelichting*, p. 62.
2) *Toelichting*, p. 58.
3) J. J. Spahr van der Hoek, *Oriëntaesje op inkelde grinswetters yn Fryslân*, 'It Beaken', XXI, 1959, p. 143.
4) K. A. Rienks en G. L. Walther, *Binnendiken en slieperdiken yn Fryslân, Atlas*, Bolswert 1954, p. 187.

Ter voorkoming van verdere verwarring, waartoe het Hasker Convent en zijn grondlegger blijkbaar aanleiding moeten geven, is het dienstig ook een gelijkstelling aan te nemen van Dodo van Haske met de Dodo, die in de rechtshistorische literatuur een klein plaatsje heeft verworven. Laatstgenoemde Dodo zou een dominicaan zijn uit Friesland, een heilig man van wie een verzachtende invloed moet zijn uitgegaan op de nog barbaarse zeden zijner landgenoten. Onlangs heeft men hem weer ten tonele gevoerd. Halbertsma [1] brengt in navolging van Fruin en Fockema Andreae de passage naar voren, waarin de, volgens hem verder onbekende, dominicaan ijvert om Friesland te verlossen van de ruwe gewoonte om het lijk van een door manslag omgekomene zolang te bewaren tot een of meer leden van de vijandige sibbe eveneens waren gedood. Eerst daarna volgde de teraardebestelling.[2] Dit bericht is afkomstig uit *De Apibus* of het *Biënboec*, van Thomas van Cantimpré. Bij de uitgave van het leven van Dodo van Haske hebben reeds de bollandisten [3] in 1668 aannemelijk gemaakt, dat deze mededeling, die niet in alle handschriften van de Latijnse versie van het *Biënboec* voorkomt, op de eremiet Dodo van Haske moet slaan. De vergissing zou daar vandaan komen, dat het verhaal over de bewaring van het lijk wordt ingeleid met de woorden: 'Ik heb een heilig man gezien van dezelfde orde, hoog in leeftijd en Dodo genaamd, van de Friese stam enz.' Omdat dit verhaal volgt op een beschrijving van Aegidius van Gent, die tot de dominicaner orde behoorde, vult de uitgever bij de woorden 'van dezelfde orde' in 'van de predikheren'. Omdat nu dit gegeven over Dodo alleen te vinden is in een Kamerijks handschrift, vraagt de

1) H. Halbertsma, *Enige merkwaardige gebruiken in het Friesland der dertiende eeuw*, 'Berichten van de Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek.' jrg. VI, Amersfoort 1955, p. 155.

2) 'Vidi et alium eiusdem Ordinis virum beatum, valde longaeva aetate provectum, Dodonem nomine, Frisonem natione: qui praedicatione sedula tantum in sua Frisonum gente profecit vt eam a ferocitate sua plurimum mitigaret. Ab antiquissimo enim tempore in consuetudinem immanissimam haec habebant Frisones, quod occiso homine vnius congregationis, ab altera occisum corpus non sepeliebatur a suis, sed suspensum in loculo seruabatur et desiccabatur in domo, quousque ex cognatione contraria in vindictam occisi, plures vel saltem vnum aduersa cognatio pro morte vicaria trucidaret: et tunc primum mortuum suum sepulturae debitae cum magna solemnitate tradebant. Hunc crudelissimum et inauditum morem dictus Frater in illa gente remouit.' *Acta Sanctorum, l.c.*, p. 851.

3) 'Quidni autem desit elogium B. Siardi, qui vno solum ante B. Dodonem anno mortuus est, cui huius potuisset subijci ac dici ipse eiusdem ordinis.' *Acta Sanctorum, l.c.*

bollandist zich – ons inziens terecht – af, of er soms niet meer delen ontbreken. Wanneer ook overgeslagen zou zijn het leven van de de eveneens in Friesland levende zalige Siardus, die slechts één jaar voor Dodo stierf, namelijk 1230, dan gaat de bewering 'van dezelfde orde', te weten die van Prémontré, wel op, althans wat het begin van diens kloostertijd betreft. In ieder geval heeft ook de 17e-eeuwer Martinus Hamconius [1] deze mededeling op de creditzijde van Dodo van Haske gesteld.

Veel moeilijker is de vraag te beantwoorden of het door Dodo bestreden misbruik zich richt tegen een gangbare, maar ongewenste, rechtspraktijk, dan wel tegen een ongelimiteerde en niet te tolereren bloedwraak. Fruin [2] heeft aan het eerste gedacht. Fockema Andreae [3] echter vindt in de Friese wetgeving geen directe aansluiting, maar houdt met de Duitse auteur Frauenstädt deze gewoonte voor een niet onwaarschijnlijke bloedwraak.

Ogenschijnlijk zou men oordelen, dat een rechtsprocedure welke terwille van een verslagene de ondergang van verschillende anderen gedoogde, die naam niet verdiende. Zouden wij met een nog in het oudste Germanendom gewortelde gewoonte te doen hebben, dan is zulks wel aanvaardbaar. In de oude bloedwraak spelen motieven mee van verantwoordelijkheid van de gehele 'sibbe' voor de daden, in casu ook de moorden en manslagen der bloedverwanten. De belangrijkheid van de verslagene werd 'afgemeten' en zoals ook overal elders waar bloedwraak gold, ontstaat de neiging bij de weerwraak 'op te bieden', met andere woorden een voornamer man of meer mannen van de tegenpartij te doden.[4]

Leest men echter over de procedure bij doodslag de studie van Pols [5] na, dan speelt daarbij vanouds de bewaring van het lichaam

1) Dodo. Hic magna in Sylvis operans confinibus Haschae,
Tetrum illum extinxit divino numine morem,
Quo nullum occisum terrae mandare solebant
Frisii, in Authorem ni mors prius ulta fuisset,
Aut fratrem aut aliquos Authori sanguine iuncto.

MARTINI HAMCONII *Frisia,* Amstelodami 1623, p. 80.

2) R. FRUIN, *Over het bewaren van het lijk voor het proces bij de Friezen,* 'Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Ned. Letterkunde', Leiden 1886, p. 73.

3) S. J. FOCKEMA ANDREA, *Het bewaren van het lijk eens verslagenen bij de Friezen volgens Thomas Cantipratanus.* (*Apes*). 'Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Ned. Letterkunde', Leiden 1886, p. 79.

4) W. GRÖNBECH, *Kultur und Religion der Germanen,* 5 Auflage, Stuttgart, S. 55.

5) M. S. POLS, *De Middeleeuwsche Rechtspleging in zake van doodslag,* 'Verslagen en mededeelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen', Afd. Lett., 3e reeks, IIe deel, Am-

van de verslagene zó'n belangrijke rol tot in de late middeleeuwen, dat men zich afvraagt of misschien het optreden van Dodo toch niet gericht geweest kan zijn tegen de gangbare rechtspraktijk.

De procedure bij doodslag verloopt in grote lijnen, naar Pols uiteenzet, aldus: 'Werd de doodslager op de daad betrapt, en hetzij ter plaatse gevat, hetzij op het aangeheven wapengerucht achtervolgd en gevangen, dan werd hij onverwijld met het lijk en de bloedige teekenen van de daad voor den rechter gebracht, die de vierschaar spande. Op de enkele klacht en het bewijs van de handhafte daad (de ontdekking op heeterdaad) viel het oordeel, en werd de levende bij den doode gelegd, dat is zonder uitstel geëxecuteerd. In den regel liep vermoedelijk alles in één dag af. De klacht geschiedde door de bloedverwanten van den doode, wien de schuldige ook ter executie werd overgelaten. En met den dood van den dader was de zaak geëindigd, waren met name de wederzijdsche bloedverwanten onderling van rechtswege verzoend.'

'De rechtsbronnen toonen echter enkele verschillen. Zoo erkennen enkele nog een recht van den heer op het goed of een deel daarvan, terwijl andere zoodanig recht uitsluiten. Enkele erkennen het geoorloofde eener verzoening met den doodslager, mits met vrijwillige toestemming van den heer en van de bloedverwanten van den doode, andere verbieden haar. Veel kans op verzoening bestond trouwens niet, zoolang de procedure hare aanvankelijke snelheid behield.'

Maar ook dalen de kansen op verzoening, waartoe ongetwijfeld een figuur als Dodo wenste op te wekken, wanneer door het ostentatief bewaren van het lichaam de herinnering aan de manslag werd levendig gehouden – ook al zou zulks wettelijk voorgeschreven zijn, zoals het lange tijd ook is geweest.

Moeilijker verloopt de procedure als er geen betrapping op heterdaad is en niet dezelfde dag wordt geprocedeerd met alle voordelen van dien. Er bestonden dan middelen om kunstmatig het procesvoordeel van de dag zelf, waarop het feit had plaatsgevonden, tot de volgende dag te rekken. 'Het reeds bekende geval,' aldus Pols, 'dat de dag te ver verstreken was om het recht te voldingen, wees als van zelf den weg dien men had te volgen: eene gesimuleerde voortzetting van de handhafte daad. Men bewaarde het lijk, en, zoo de dader gevat was, ook dezen, hervatte op den

sterdam 1885, p. 203vv. R. His, *Das Strafrecht der Friesen im Mittelalter,* Leipzig 1901. Niet geraadpleegd werd het recente werk van P. E. Wallén, *Die Klage gegen den Toten im nordgermanischen Recht,* Stockholm, (1958), 343 bladzijden.

rechtsdag den wapenroep en verscheen zoo in het gericht. Die wapenroep werd nu het teeken van het handhafte der daad, en ontaardde ten slotte in een procesvorm, die niet meer bij den optocht naar het gericht, maar in het gericht zelve als deel der gerichtshandelingen werd nagekomen. Evenzoo ging het met het doode lichaam. Het brengen in het gericht was oorspronkelijk niet anders geweest, dan het produceeren van het bewijs dat de doode van mans handen was gestorven, dat een doodslag was gepleegd. Het zien van het lijk, zooals het daar onder de oogen van de gerichtsvergadering lag met de zichtbare teekenen van een gewelddadigen dood, was de lijkschouw in haar oudsten, eenvoudigsten vorm. Het is dus zeer verklaarbaar dat de tegenwoordigheid van het doode lichaam als een onmisbaar vereischte voor de klacht werd beschouwd, en een zeer ernstige beteekenis had, zoolang het lijk onmiddellijk na de ontdekking in de gerichtsvergadering werd gebracht onder geleide van hen, die den wapenroep gevolgd waren en dus een waarborg gaven dat het zich nog in den toestand begond waarin het ontdekt was. Die beteekenis ging echter verloren, wanneer het niet onmiddellijk geschiedde, en gelegenheid was geweest de uiterlijke gedaante van het lijk te veranderen. Van daar de bewaking van het lijk, als de tijd van den dag om recht te houden verstreken was. En bij langer uitstel verloor de latere bezichtiging door het gericht alle waarde. Men voorzag hierin door de lijkschouw onmiddellijk te doen plaats hebben buiten de gerichtsvergadering, en daarvan een kenning te nemen, die men dan later in de gerichtsvergadering produceerde. Volgens de dingtalen werd daartoe over het lijk zelve vierschaar gebannen en bij vonnis gekend; maar bij afwezigheid van den rechter en een voldoend aantal schepenen of andere gerichtslieden, zal het ook wel bij eenvoudige schepenkennis zijn geschied. Het produceeren van het lijk was nu niet meer noodig, en het ongerief, aan het bewaren verbonden, deed het op enkele plaatsen waarschijnlijk dadelijk geheel vervallen en vervangen door de kenning der lijkschouw en van het verlof tot begraven, waarmede men nu klaagde, *evenals ware het doode lichaam tegenwoordig*. Elders daarentegen bleef het nog een voorwaarde voor de klacht, kwam men aan het ongerief, door het ontbindingsproces veroorzaakt, door andere middelen tegemoet, het balsemen van het lijk, het afkappen van de hand, het vervangen door een wassen hand of ander teeken. Dit behoud laat zich op verschillende wijze verklaren. Als procesvorm kan het zich reeds zoo sterk vastgehecht hebben aan de geheele procedure, dat men

het als vorm, afgescheiden van den inhoud, onmisbaar bleef achten. Maar wellicht behield het nog eenige beteekenis, zoolang de gewoonte nog niet algemeen was de schepenkenning van de lijkschouw op schrift te brengen. Evenals men door den wapenroep het handhafte van de daad voortzette tot in de gerichtsvergadering, zette men hierdoor de lijkschouw voort, de zinnelijke waarneming van den toestand van het lijk door het gericht zelve, tot in de gerichtsvergadering, bleef men hierin het *formeele* bewijs van den gewelddadigen dood zien.'

Verzet Dodo zich tegen zulk een gang van zaken, die later algemeen werd afgeschaft, dan mogen wij in hem een wegbereider voor mildere rechtsopvattingen zien. Echter blijft de vraag of inderdaad deze procesgang, die in de Germaanse landen algemeen verbreid was, met die in Friesland strookt.

II

HASCHERA VYFGA

De eerste grove aanzetten van de ontwikkelingslijnen voor rechtspraak en bestuur in Haskerland vertonen zich reeds in het leven van Dodo van Hascha. Met de gang van zaken in het verdere Friesland voor ogen, mogen wij misschien wel zeggen, dat in de 13e eeuw die ontwikkeling al meer betekenis gehad moet hebben dan genoemde bron laat zien. In Oostergo en Westergo is de decanaats- en deelsindeling niet alleen duidelijk zichtbaar, maar er vertoont zich daar in diezelfde eeuw reeds naspeurbaar een uiteenvallen van de grotere bestuurseenheden. De bestaande rechtsliteratuur laat er verder geen twijfel over bestaan, dat in de wereldlijke en kerkelijke rechtspraak bepaalde, uitgewerkte systemen sedert eeuwen reeds de grondslag vormden voor de rechtsbedeling.

Zelfs is voor Oostergo en Westergo in grote trekken na te gaan, hoe, door samengroepen van dorpen tot combinaties, de jongere grietenijindeling tot stand komt, welke tot in de tegenwoordige gemeentegrenzen Frieslands kaart markeert. Bij Haskerland treden deze gezichtspunten eerst in een veel later stadium duidelijk naar voren.

De '*parochies*'

Wel ontmoet men in de administratie van kerkelijke zijde enkele parochies, welke straks met andere de Haschera Vyfga zullen uitmaken, maar dit samengesteld verband tussen deze parochie- en

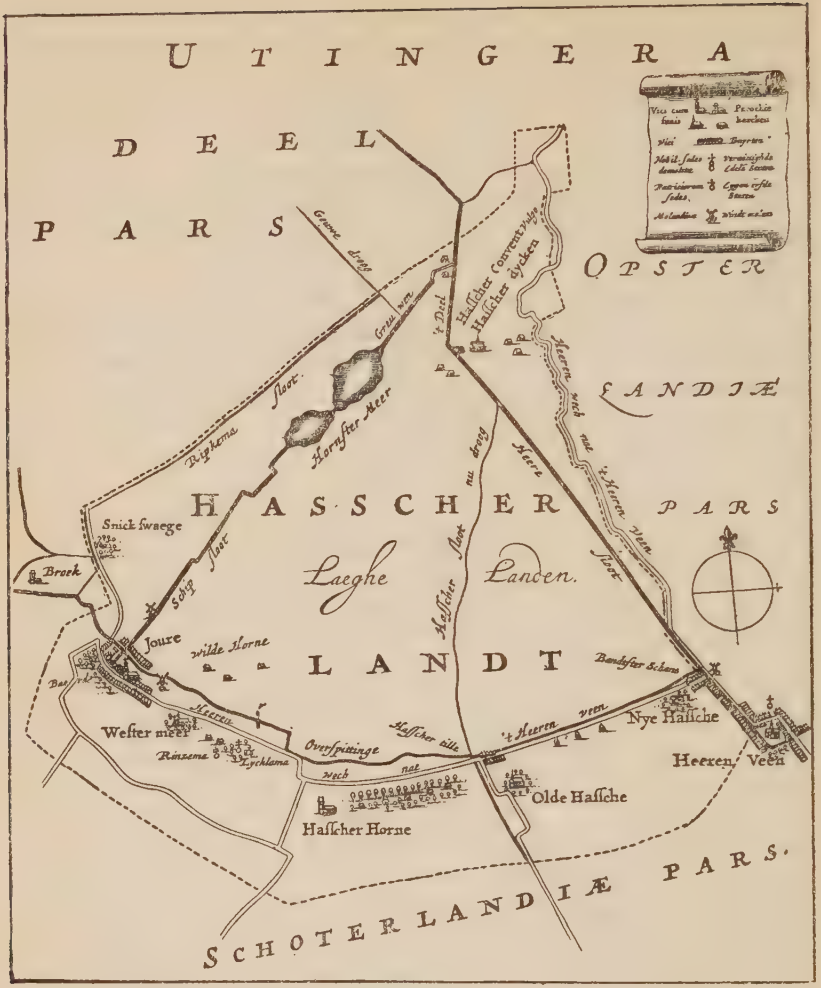

dorpsgemeenschappen constateren wij pas in de volle 15e eeuw. Toch kunnen wij van deze parochies afzonderlijk in een vroeger stadium wel iets gewaarworden. Hierbij doet zich een voor Friesland, waar men in het historisch bestuurspatroon nogal aan anomalieën gewend is, wel zeer eigenaardige situatie voor. Het is geen abnormaal verschijnsel, dat het hoofddorp, hetwelk zijn naam eertijds aan een grietenij gaf, bijvoorbeeld Wons in Wonseradeel, Hennaard in Hennaarderadeel, zijn positie van bestuurscentrum moest afstaan aan een dorp van in eerste aanleg tweede grootte.

Zo'n onttroning kwam dan meestal na verloop van jaren. In Haskerland nu ontmoeten wij Joure weldra als dominerende plaats van de grietenij, zetel van een in verhouding niet onbelangrijke markt, terwijl het in de middeleeuwen geen parochie was. De vraag is zelfs, of deze positie er niet toe kan hebben bijgedragen, dat Joure in later tijd onder de 'vlekken' gerekend is blijven worden.

Voorlopig zullen wij onze aandacht bepalen tot de parochies van de Vyfga en tot Joure als niet-parochie. In het leven van Dodo is reeds sprake van een kapel in Hascha en in diens mirakellijst wordt Westermeer genoemd. Beide plaatsen worden in de 13e eeuw dus al vermeld. Hiernaast vinden wij in een, door Muller gecommentarieerde, lijst van kerken uit 1315 een uitvoeriger opgave. Om verder misverstand te voorkomen, dient te worden vastgesteld, dat Mullers commentaar de zaken niet geheel juist weergeeft. Hij beroept zich voor zijn mening op enkele auteurs in Friesland. 'Omtrent de geschiedenis van het decanaat Borndego zijn wij iets beter op de hoogte, daar het mij met Mr. A. J. Andreae en F. Buitenrust Hettema voorkomt, dat het lijstje der vóór 1315 aan de Commanderij te Nes der Duitsche Orde behoorende kerken en kapellen, vervat in den brief van bisschop Guido van 28 Januari 1315, den omvang van dat decanaat aangeeft, omdat ze samen nagenoeg volkomen met de grietenijen Utingeradeel, Haskerland, Aengwirden, Schoterland en Opsterland, dat is het oude Bornvrede, overeenstemden.' [1]

Later bij de behandeling van de afzonderlijke parochies [2] herhaalt hij de mening, dat 'tot 1315 alle kerken van Borndego, toen nog kapellen genoemd', aan de St.-Georgius-commanderij der Duitse Orde te Nes behoord zouden hebben. Als dit juist zou zijn, dan ware deze oorkonde ook voor Haskerland van zeer veel belang, omdat – deels volwaardig, deels in aanleg – de 'Vyfga' erin voorkomen, zodat er een zekere afhankelijkheid van het Duitse huis uit zou blijken. Muller heeft zich echter vergist. In 1243 schenkt, onder voorbehoud van een jaarlijkse pensie, de verkoren bisschop van Utrecht, Otto, de kerk van Oldeboorn aan het Duitse huis in Nes in Utingeradeel.[3] Naar luid van een bevestigingsoorkonde van 1315, uitgaande van bisschop Guy van Henegouwen, wordt die schenking van 1243 herhaald om tegemoet te komen

1) *Toelichting*, p. 28.
2) *Toelichting*, p. 523.
3) J. J. de Geer tot Oudegein, *Archieven der ridderlijke Duitsche Orde, Balie van Utrecht*, II, Utrecht 1871, p. 616.

aan de bezwaren van deken en domkapittel in Utrecht, die bij de handeling in 1243 niet waren gekend.[1] Aan de commanderij in Nes komen dan behalve de kerk van Oldeboorn, de kapellen van Nes, Oldecatrijp, Luinjeberd en Rottum. Vervolgens somt de oorkonde van 1315 een serie van kapellen op, vroeger behorend tot de kerk van Oldeboorn, die in de toekomst aan de bisschop ter begeving zullen blijven staan. Het zijn er dertig met name, en acht niet met name genoemd. Muller verstaat de oorkonde zo, dat al deze kapellen, in ieder geval van 1243 tot 1315, aan het Duitse huis zouden hebben behoord en dat genoemde 38 stuks in 1315 weer werden teruggenomen. De juiste opvatting zal wel deze zijn, dat in 1243 de kerk van Oldeboorn weliswaar 'cum suis attinentiis' aan Nes werd geschonken, maar dat dat geenszins de 38 kapellen zijn of zoveel althans als er in 1243 reeds bestonden. Ware dit wel het geval geweest, dan zou zulks ongetwijfeld in 1243 met zoveel woorden, onder opgave van deze kapellen, zijn gezegd en zou, als aan Nes in 1315 zo'n groot getal kapellen weer werd ontnomen, de redactie wel duidelijker zijn geweest. Wij hebben de overtuiging, dat met de onderhorigheid van genoemde kapellen aan de kerk van Oldeboorn niet anders wordt bedoeld, dan dat zij zijn voortgesproten uit de kerk van Oldeboorn als moederkerk, zodat uit dien hoofde de Utrechtse bisschop hierop bepaalde rechten kon doen gelden.

Voor ons doel is de uitgebreide kapellenlijst onder tweeërlei opzicht nog van belang. In ieder geval weten wij, dat in 1315 Hasca met twee kapellen, Westermere en Ackronrijprasuagh onder de bisschoppelijke kapellen behoorden die te eniger tijd Oldeboorn als 'ecclesia matrix' moeten hebben erkend. Met Muller willen wij aannemen, dat Ackronrijprasuagh identiek is met Snikzwaag [2], en dat onder de onder Hasca opgegeven twee kapellen Nijehaske en Haskerhorne verstaan zullen moeten worden. Indien dit juist is, dan zijn daarmede de componenten van Haschera Vyfga bijeen.

Ook weten wij uit de oorkonde van 1315, dat men aan het woord 'capella' een ruimere betekenis heeft toe te kennen dan waartoe de tegenwoordige opvatting aanleiding geeft. Aan Nes worden in dat jaar behalve de kerk van Oldeboorn de kapellen van 'Oldakatrip, Lionigaberde en Rutna' geschonken. Luinjeberd nu was al in 1281 aan het Duitse huis vergeven [3], zodat wij ook hier met een

1) De Geer tot Oudegein, *a.w.*, p. 616.
2) *Toelichting*, p. 521.
3) De Geer tot Oudegein, *a.w.*, p. 618.

bevestiging te doen hebben. Van déze 'kapellen' – dus niet rechtstreeks van die van Hasca – wordt gezegd, dat ze 'parochiales' zijn. Dit zullen wij ook wel van een deel der 38 zo moeten verstaan, omdat het gebied hetwelk zij bestrijken, het grootste deel van Frieslands Zuidoosthoek omvat. Een aantal van deze kapellen moet dus min of meer volledige rechten van parochiekerk hebben bezeten, met doop- en begraafrecht. Deze constatering onderstreept nog eens hetgeen Nolet en Boeren dienaangaande reeds vaststelden, namelijk dat er geen afdoend criterium voor het onderscheid tussen kapel en parochiekerk in de middeleeuwen valt aan te geven.[1]

Niet buiten het verband van Haskerland, maar wel van de hier behandelde vijf kerken, is nu de vermelding hier van 'Accrom'' Genoemde kapel sluit de lijst van de 38 af. In 1315 staat zij kennelijk nog in bijzondere relatie met Utrechts bisschop, maar moet te eniger tijd zijn overgegaan aan Hasker Convent. Op 23 maart 1472 immers verklaren drie gevolmachtigden van de parochianen van het kerspel 'Ackerem' met prior en convent van Haske een overeenkomst te hebben aangegaan, waarbij in 1492 het convent afstand zal doen van de kerk van 'Ackerem', het personaatschap, de pastorie met de bijbehorende hofstede met 60 pondematen land, en het huis van de jongerpriester met de bijbehorende hofstede.[2] Dit bezit moet dus verworven zijn na 1315 en derhalve in de bloeiperiode van de 14e eeuw, toen Hasker Convent met succes zelfs diep in Overijssel, in de omgeving van Staphorst, opereerde op het gebied van de vervening.

De vijf dorpen en Joure

In het latere Haskerland moeten in de 14e of 15e eeuw de vijf parochies, representerende de vijf dorpsgemeenschappen, zich tot een staatkundig saamhorigheidsbesef hebben opgewerkt. Evenals bij de grietenij Achtkarspelen deze ontwikkeling uit de acht parochies zich nog in haar naam uitdrukt, zo doet de naam Haschera Vyfga een 'Vijfkarspelen' veronderstellen. Maar niet eens veronderstellen alléén. Het in 1489 gebruikte zegel van de Vyfga spreekt duidelijk van het *S[igillum] quinque parochiarum de Hasca*: 'Zegel van de Vijfkarspelen van Hasca'.

1) W. Nolet en P. C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen,* Amsterdam 1951, p. 311–312.

2) Kloosterstukken Rijksarchief Friesland, Haskerconvent, oud register 35, inv. 1602. I.

Wie nu, de afbeelding van dit zegel ziende, zou menen de nadruk op de kerkelijke en niet op de wereldlijke zijde van de parochie-dorpsgemeenschappen te moeten leggen vanwege het erop voorgestelde Lam Gods met vaan en langarmig kruis, trekt zijn conclusie vermoedelijk te vroeg. Uiteraard is de symbolische voorstelling van het Lam Gods een religieus gegeven. Smit, die in zijn boek een kort hoofdstuk wijdt aan het Lam en het Kruis [1], vestigt er de aandacht op, dat in de 13e eeuw, wanneer het Lam in Brabant wordt afgebeeld, 'het dier toen reeds langer dan twee eeuwen zijn tocht als symbool eener geestelijke beweging tot het uitroeien der eigen richting' achter de rug had. De bewegingen toch van *Pax Dei* en *Treuga Dei,* die elkaar opvolgen, stellen zich ten doel om bijvoorbeeld wekelijks vier dagen lang de eigen richting (dat wil zeggen dat de partijen zelf zich recht trachten te verschaffen) op te schorten, om tijd tot minnelijk overleg te winnen. 'Met de uitvoering en handhaving hield zich eene bijzondere rechtspraak bezig, waarvan het Lam het teeken werd.' Brabant kent de godsvrede ook in de 14e eeuw. Is het met deze gegevens voor ogen onredelijk te veronderstellen, dat de samenwerking der vijf van Hasca er in eerste instantie op gericht is om een minimum van 'bevrediging' in eigen gebied te verwerkelijken? Is deze veronderstelling niet alleszins aanvaardbaar juist in die omgeving, waar misschien blijkens het leven van Dodo nog in de 13e eeuw de eigen richting geworteld was, welke door hem als een euvel werd gevoeld en zich manifesteerde in het onbegraven laten van een verslagene tot weerwraak was gepleegd?

Terwijl in 1489 duidelijk het gerecht van de 'Vijfkarspelen' naar buiten treedt, waarmede ongeveer de circumscriptie van Haskerland is gegeven, blijkt dat intussen een andere grootheid op dit gebied naar voren is gekomen. Joure is geen parochie en geen dorp [2] aanvankelijk, maar tot op heden de hoofdplaats van Haskerland, die de andere vijf dorpen in de schaduw stelt. Misschien zijn het juist wel plaatsen als Joure en Heerenveen, welke ertoe hebben bijgedragen, dat men bij de naam 'vlecke' voor Friesland een dorp van groter allure is gaan veronderstellen. Postma [3], die aan de

1) J. P. W. A. Smit, *De Brabantsche beelden en teekens van recht,* 's-Gravenhage 1957, p. 122.

2) Een nadere formulering over de wijze waarop Joure moet zijn ontstaan, zal binnenkort verschijnen in: M. P. van Buijtenen, *Het Friese dorp in de middeleeuwen rechtshistorisch verkend,* Assen 1961.

3) O. Postma, *Over de positie van het vlek in Friesland in de tijd van de Republiek,* 'De Vrije Fries', XLIV, 1960, p. 51.

Zegel van Haskervyfga 1489

S (IGILLUM) QUINQUE PAROCHIARUM DE HASCA

Rijksarchief Leeuwarden
Haskerconvent

positie van het vlek in Friesland in de tijd van de Republiek speciale aandacht wijdt, zegt: 'In de *Encyclopaedie van Friesland* lezen wij dat *vlek* is de 'onofficiële' aanduiding van een groot dorp tussen dorp en stad in. Dit is voor de latere tijd zeker juist, maar de oudste betekenis zal wel iets anders zijn geweest. Vermoedelijk zal een buurt van zekere grootte wel zo genoemd zijn als ze niet de naam dorp mocht dragen omdat het niet een historisch gevormde 'gemeente' was en geen stemhebbende plaatsen had en bijgevolg geen stem in de grietenij.

Zo heette de gebuurte Statum, ontstaan op het gebied van het dorp Makkum, een 'vlek' naast het 'dorp' Makkum gelegen; dit blijkt uit aanduidingen als 'd'vlecke *tot* Makkum' en 'huis tusschen d'vlecke ende dorpe Makkum'. Later was de combinatie van het oude dorp en Statum samen het vlek Makkum. Toen kregen ook grotere dorpen als Joure en Kollum de naam 'vlek'.

Naast deze dorp-vlekken waren er ook nieuwe vlekken die geen 'dorp' waren en het ook niet meer konden worden. Zulke vlekken waren Balk, Heerenveen en Gorredijk. Deze hadden dus *geen stem in de grietenij* en konden bijv. geen invloed uitoefenen op het aanwijzen van volmachten voor de Staten. Daarbij had trouwens ieder dorp maar één stem, zodat het kleinste dorp even veel te zeggen had als het grootste.

Deze laatste soort 'vlekken' kunnen ontstaan zijn op het gebied van één bepaald dorp zoals Gorredijk op het gebied van Kortezwaag; op het gebied van twee dorpen zoals Balk op dat van Wijkel en Harich (hierbij wordt soms ook nog Rugahuizen genoemd; dit beschouw ik echter als een zeer twijfelachtige zaak; zie in dit verband ook de kaart van Gaasterland bij Eekhoff); maar zelfs ook op het gebied van meer dan één grietenij. Zo is Heerenveen ontstaan op het gebied van Schoterland, Haskerland en Aengwirden en Rottevalle op het gebied van Smallingerland, Achtkarspelen en Tietjerksteradeel.'

Het hier geciteerde artikel laat enkele punten terecht buiten beschouwing, omdat de periode van de Republiek als tijdslimiet genomen is. Als van Joure wordt gezegd: Toen kregen ook grotere dorpen als Joure en Kollum de naam *vlek*,' dan is dit als constatering in orde, want Joure is een stemhebbend dorp in de 17e eeuw, maar sinds wanneer dit het geval is, wordt niet vermeld. Joure's ontstaan valt ongeveer aan te wijzen. Het moet in het midden van de 15e eeuw zijn beslag gekregen hebben. Dit was te laat om in net systeem van de kerkelijke indeling nog een volwaardige plaats te

veroveren als parochie en de eigen parochie, in casu Westermeer, aan kant te schuiven, hetgeen wij in de Nijehove van Leeuwarden zien.[1] Door het ontbreken daarvan krijgt de ter plaatse neergestreken bevolkingsgroep iets ambivalents.

Slaat men Mullers kerkelijke indeling erop na, dan vinden wij dienaangaande een andere opvatting. '"Die Hjaure", de Jouwer, moet in de 15e en het begin der 16e eeuw een afzonderlijke parochie zijn geweest, daar het in het kadaster van 1505 (waar het echter onder Doniawerstal wordt geplaatst) als administratief dorp voorkomt, wat het steeds is gebleven. Doch in de Beneficiaalboeken van 1542–'4 komt het niet meer als parochie voor, zoodat deze toen reeds weder moet zijn opgeheven en met Westermeer vereenigd. In 1593 is het weder tot een afzonderlijke kerkelijke gemeente gemaakt, die in 1644 een eigen kerk heeft gekregen.'[2]

De enige bron waarop de auteur zich hier beroept, is 'Het Friese zogenaamde "Kadaster van 1505"', dat door Postma van zijn kadastraal karakter ontdaan[3], tot een register[4] van de jaartax is gereduceerd. Bij raadpleging hiervan ervaart men spoedig, dat Muller is misleid geworden door de naam Hyauwre in dit register, waarmede, zoals een vergelijking met het Beneficiaalboek duidelijk maakt, Oldeouwer in Doniawerstal is bedoeld.

1511	1542
1 Goyngryp	1 Goengryp
2 Broeck	2 Broek
3 Bonszwaeghe	3 Boenswage
4 Langweer	4 Langweer
5 In de Dycken	5 Dycken
6 Ter Oele	6 Oele
7 In de Nye Meer	7 Nyemeer
8 Sanct Nyclaesga	8 St. Nyclaesgae
9 Hyauwre	11 Oldeouwer
10 Oesterhaule	13 Austerhaule
11 Oester Nyegae	12 Austernygae
12 Donyegae	10 Donyegae
13 Tzerckgaest	9 Tierckgeest

1) M. P. van Buijtenen, *St. Vitus van Oldehove,* Utrecht 1950,
2) *Toelichting,* p. 521.
3) O. Postma, *Het Friese zogenaamde 'Kadaster van 1505', dat niet van 1505 is,* 'Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden', VIII, p. 46.
4) *Charterboek van Friesland,* II, Leeuwarden 1773, p. 26.

Het had Muller als aanwijzing genoeg moeten zijn, dat een parochie, wanneer zij in 1505 (lees 1512) nog bestond, niet zonder spoor of vermelding na te laten in 1542 verdwenen kan zijn.

Dubieus is ook wat nu eigenlijk aan een ander schrijver van de 'parochiegeschiedenis' van Joure precies voor ogen stond. Deze is namelijk van oordeel 'dat het vrijwel zeker is, dat een zelfstandige parochie Joure vóór de Hervorming helemaal niet of maar heel kort heeft bestaan'.[1] Hij projecteert dan aan het begin van Joure's verschijnen in de bronnen aldaar een 'bijkerk'. De bron, waarvan hij zich hier bedient, is de marktbrief van Joure van 1466. Volgens onze opvatting heeft deze 'bijkerk' nooit bestaan en is Joure steeds kerkelijke parochie – Westermeer – geweest tot aan de Hervorming. Een uiteenzetting over de positie van de marktplaats Joure is een studie apart, welke slechts zijdelingse betekenis heeft voor de kerkgeschiedenis en hier buiten onze opzet valt.[2]

1) A. B. de Jong, *Ontstaan en geschiedenis van de parochie Joure,* 'Frisia Catholica IV,' Groningen (z.j.).
2) Hieraan hopen wij binnenkort een aparte studie te wijden.

BERICHT

BONIFATIUS' LEVENSEINDE

UIT de geschreven berichten over de marteldood van de H. Bonifatius en gezellen was niet met zekerheid af te leiden, waar dit feit precies had plaatsgehad. Ook de latere berichten over de gebouwen die op het martelveld verrezen, over de middeleeuwse bedevaarten naar Dokkum, en de ontwikkeling van de stad brachten de verlangde zekerheid niet. Eindelijk heeft het Rijksinstituut voor Bodemonderzoek in 1954 de kans gekregen om op de markt te Dokkum te graven. Welnu in 'De Vrije Fries' (44, 1960, 1–46) publiceerde de leider der opgravingen, H. Halbertsma, een studie onder de titel *Bonifatius' levenseinde in het licht der opgravingen,* waarin hij de resultaten van de werkzaamheden bekend maakt, en deze toetst aan alle uit de historie van Dokkum bekende feiten. Ofschoon nog niet alles is opgelost, aangezien de opgraving wegens de bestaande gebouwen niet ver genoeg kon worden voortgezet, is er toch zeer veel aan het licht gekomen. Op of bij het huidige marktplein, toen aan een samenvloeiing van twee riviertjes gelegen, moet de martelie plaatsgehad hebben. Reeds toen was Dokkum een handelsplaats van enige betekenis, die het doel van Bonifatius' reis kon zijn, en die hij met zijn beide schepen kon bereiken. Na de marteling op de rand van de terp, hebben de christenen deze aan de Noordzijde kunstmatig verlengd, om daarop de eerste kerk te bouwen. Deze stond niet op dezelfde plaats als de latere Norbertijner abdijkerk, doch waar thans de nederlands-hervormde kerk staat. De bekende bron lag bij de kerk, en is bij een vergroting der kerk in het gebouw gekomen en moet thans liggen binnen de nederlands-hervormde kerk. Wanneer men dit eenmaal weet, en de berichten opnieuw naleest, klopt alles bijzonder goed.

Nijmegen R. POST

BOEKBESPREKING

E. J. Haslinghuis. *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst:* deel II: De *Provincie Utrecht:* eerste stuk: *De Gemeente Utrecht.* Eerste afdeling Staatsdrukkerij en uitgeverijbedrijf, 's-Gravenhage 1956

Het einde van het tijdschrift 'Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht', waaraan het bovengenoemde boek was opgezonden, en de eerste moeilijkheden bij de start van dit nieuwe tijdschrift, zijn de oorzaak geweest dat de aankondiging van het bovengenoemde boek tot nu toe achterwege is gebleven. Het is jammer, want de lezers van het ter ziele gegane tijdschrift zouden zich evenzeer als die van het nieuwe Archief interesseren voor de in dit boek geboden geschiedenis, beschrijving en afbeelding van de stad Utrecht, die gedurende vele eeuwen het bestuurlijk middelpunt is geweest van de kerkprovincie, waarvan de tijdschriften de geschiedenis willen bekend maken en de bestudering ervan bevorderen. In een fraaie quarto-editie van 144 bladzijden wordt de lezer op royale wijze ingeleid zowel in de literatuur over de Utrechtse stadsgeschiedenis als in de geschiedenis zelf van de Romeinse tijd tot aan onze dagen toe. Hierbij worden op goede grond enkele legenden, als die over Wiltenburg en de bezetting door de Slavische volkeren, afgewezen.

De stadsgeschiedenis wordt toegelicht met zeer scherpe reprodukties van verschillende Utrechtse plattegronden binnen de vesting, doorsneden door de bekende oude en nieuwe grachten, verder met de talrijke kerken en torens op een betrekkelijk klein gebied bijeen gebouwd.

De beschrijving der monumenten begint met de verdedigingswerken, vervolgt met bruggen, werven, kluizen en kelders en dergelijke, gaat over naar de militaire gebouwen en komt dan tot de paleizen, waarvan verscheidene ons bovenmatig interesseren, zoals het Bisschopshof, het Paushuis met de prachtige afbeeldingen, het Statenhuis in het oude Minderbroederklooster en zovele andere, als het paleis van koning Lodewijk Napoleon, waarin thans de universiteitsbibliotheek gevestigd is. De eigenlijke kerkelijke gebouwen, kerken en kloosters, komen in de volgende aflevering ter sprake.

Welk een weldaad voor de Utrechtenaren om zulk een degelijke

en mooie beschrijving en afbeelding van hun stad ter beschikking te hebben en welk een genot kan dit betekenen voor de bezoekers van de zeer oude bisschopsstad.

Na de studie van dit boek zullen zij de stad met andere ogen bezien en meer genieten. Hoe gemakkelijk loopt anders zelfs de overigens belangstellende wandelaar voorbij aan zeer fraaie gebouwen of resten daarvan, aan gebouwen met een zeer rijke historie.

Wij vertrouwen daarom, dat de moeite van de schrijver en de kosten door het rijk aan dit boek besteed rijke vruchten zullen dragen.

Nijmegen R. Post

STUDIËN OVER PAUS ADRIAAN VI

DOOR

R. R. POST

Inleiding

HET jubileum van 1959, vijfhonderd jaar na de geboorte van paus Adriaan, heeft deze eerste en tot nu toe enige Nederlandse paus meer in de belangstelling van geleerden, journalisten en lezers gebracht. Het heeft geleid tot herdenkingen met de vereiste redevoeringen en tot twee tentoonstellingen, namelijk die van Utrecht en Leuven, en tot wetenschappelijke publikaties. Ik zou niet gaarne alles willen opnoemen wat in boek, tijdschrift, krant en brochure is verschenen; verschillende van die publikaties zijn zeer belangrijk, andere waren haastig opgestelde gelegenheidsstukken. Ik wil echter verwijzen naar het nummer van de *Bibliotheca ephemeridum theologicarum Lovaniensium*, vol. XIV, dat aan paus Adriaan is gewijd met de titel: *Adrien VI, le premier Pape de la Contreréforme. Sa personalité, sa carrière, son oeuvre* (1959), welke titel reeds een bepaalde opvatting verkondigt.

Vermeld zij ook het *Gedenkboek, catalogus van de 'Herdenkingstentoonstelling Paus Adriaan VI, Utrecht - Leuven* 1959', waarin onder andere de herdenkingsrede van pater Pontianus Polman O.F.M. is opgenomen. Vermeld mag zeker worden het artikel van G. van Klaveren Pz., *Utrechtsche Familieleden van paus Adriaan VI*, in *Jaarboekje van 'Oud Utrecht'* (1958), omdat hij nogmaals het Utrechtse archief met het oog op genoemd onderwerp met enig succes heeft doorzocht. Tenslotte noem ik mijn bijdrage in *Dancwerc: Opstellen aangeboden aan prof. dr. D. Th. Enklaar ter gelegenheid van zijn vijf-en-zestigste verjaardag* (Groningen 1959): *Adriaan Florenszoon, Familie, Opleiding* (p. 235–248). Dit artikel loopt namelijk tot aan de verhuizing van Adriaan naar Leuven om er zijn universitaire studies te beginnen. Daaraan wil ik aanknopen en aan zijn Leuvense jaren de hier volgende studies wijden.

1. *De Leuvense jaren. Student en docent*

Adriaan Florenszoon werd 1 juni 1476 te Leuven geïmmatriculeerd.[1] Aan de datum valt niet te twijfelen, maar zonder moeilijk-

1) E. van Even, *Renseignements inconnus sur la vie du pape Adrien VI*, in: 'Messager des sciences historiques' 1856. Herdenkingstentoonstelling paus Adrianus, 112 no. 123. *Matricule d'université de Louvain* publiée par J. Wils (Bruxelles 1946), II 344.

heden is hij niet. Immers in juni viel niet het begin van een nieuw Leuvens studiejaar. Dit begon daags na het feest van Dionysius, dat is op 10 oktober. Adriaan moet bij het begin van zijn academische loopbaan naar onze begrippen midden in de stof gevallen zijn; hetgeen echter toen niet ongewoon was, want elke dag, gedurende het hele jaar dus, hadden er inschrijvingen plaats.[1] De moeilijkheid komt voort uit wat we weten over het einde van zijn studie in de *Artes*.

De gewone duur van de studie bedroeg volgens de bepaling van 24 oktober 1427 minstens drie winters en twee zomers.[2] Het gewone verloop van de studies zou voor Adriaan aldus kunnen worden aangegeven. De *determinatio* tussen 13 en 25 december 1476; baccalaureaatsexamen kort na 2 februari 1478; en licentiaat, gevolgd door het verkrijgen van de meesterstitel, februari 1479. Dit op grond van verschillende bepalingen der statuten van 1427 en 1429 met de aanvullingen daarop tot 1446.[3] Maar als datum van het meesterschap (*magisterium*) wordt gewoonlijk opgegeven niet 1479 doch 1478. Ofschoon het jaar 1478 niet kan worden aangetoond met behulp van de lijsten van examens der Leuvense Artistenfaculteit, aangezien de acta lopende van 12 november 1447 tot 5 januari 1535, het derde tot en met zevende deel, verloren zijn gegaan [4], kunnen we het jaartal 1478 niet zomaar verwerpen. Het wordt ons namelijk medegedeeld door Adriaans oudste en betrouwbare levensbeschrijver, de Leuvense theologie-professor Gerard Morinck [5], in een boek een vijftiental jaren na Adriaans dood geschreven. Hij weet erbij te vermelden, dat Adriaan de primus was van zijn groep. Waarschijnlijk hebben hem de Leuvense gegevens nog wel ten dienste gestaan. Het bericht dat hij primus was, wijst op een gezamenlijk examen, zodat we niet kunnen aannemen, dat Adriaan alleen op een zeer uitzonderlijke datum zijn eindexamen van de Artistenfaculteit zou gemaakt hebben. Dit zou overigens in strijd zijn met hetgeen blijkt uit de promoties volgens de overgeleverde acta van 1428–1447 en die van na 1535.

Men zou een oplossing kunnen zoeken door een verandering

1) *Matricule* enz. passim.

2) Gepubliceerd in: 'Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique', I (1804), 384.

3) Gepubliceerd in: 'Compte rendu des séances de la Commision Royale d'histoire', 3e série, IX (1867), 151-206.

4) 'Analectes', l.c. 236.

5) Uitgegeven door C. Burman, *Hadrianus VI, sive Analecta historica de Hadriano sexto Trajectino Papa Romano,* Utrecht 1707, 9.

van studieordening tussen 1447 en 1476 aan te nemen, hetgeen in zover voor de hand schijnt te liggen, dat zowel E. H. J. Reusens [1], als in navolging van hem L. van der Essen [2] de studieduur der *Artes* op twee jaren stellen, terwijl zij de examens van baccalaureaat en licentiaat respectievelijk vóór 13 december (S. Lucia), en kort na 17 september plaatsen. In dit geval zou Adriaan in juni met zijn studies begonnen kunnen zijn, en in december 1477 zijn baccalaureaat, in september 1478 zijn licentiaat, gevolgd door het magisterium, behaald kunnen hebben. Maar het blijkt, dat deze veronderstelling op 17e-eeuwse statuten en andere berichten steunt. Men kan daaruit niet concluderen, dat het zo in Adriaans tijd geregeld was; eigenlijk is het uitgesloten, omdat blijkens de uitgegeven acta van 1535 en volgende jaren het licentiaatsexamen nog steeds in februari-maart plaats had.[3]

Aangezien we de data 1476 en 1478 moeten handhaven, zou ik op een andere manier een oplossing willen zoeken en wel met behulp van de statuten van 1429 en een toelichting daarbij door de faculteit in 1430 gegeven.

In de statuten van 1429 [4] wordt voor hen die willen determineren het volgende bepaald: *Item quod determinaturi doceant coram domino decano, medio juramento se audivisse doctrinale Alexandri pro majori parte, notabilem partem Grecismi, universalia Porphyrii, predicamenta Aristoteles, librum periarmenniarum, sub aliquo magistro in Artibus, in studio universali vel particulari, vel summulas Petri Hispani istis predictis libris Aristotelis correspondentes. Et quod prestent sibi juramenta obedientiae et fidelitatis.* Het loont de moeite om verder in deze bepaling door te dringen, omdat de leerstof van de *Artes* er nader door wordt aangegeven.

Voor deze *determinatio* moet de student een eed afleggen, dat hij bepaalde studies heeft gemaakt. Opgemerkt zij eerst, dat het universiteitsleven op allerlei eden steunt. Telkens moeten de studenten en docenten allerlei zaken onder ede bevestigen of beloven. De vereiste studie wordt aangegeven met enkele boeken, en wel ten opzichte van twee vakken, namelijk het Latijn en de logica, de vakken die ook op de stadsscholen worden onderwezen. Op het Latijn hebben de beide eerste boeken betrekking: het *doctrinale Alexandri* is de bekende en op de stadsscholen algemeen gebruikte

1) 'Analectes', l.c. 380-381.
2) L. van der Essen, *L'Université de Louvain* (1425-1940), Bruxelles 1940, 236.
3) 'Analectes', II (1865), 302v.
4) 'Compte rendu', l.c. 175.

grammatica van Alexander de Villa Dei.[1] *Grecismus* was eveneens een grammaire, in 1212 geschreven door Everard de Béthune, en in 1487 te Parijs en in 1490 te Rouaan gedrukt als: *Graecismus de figuris et octo partibus orationis seu grammaticae regulae, versibus latinis explicatae.*[2] De drie volgende boeken betreffen de logica. De *universalia Porphyrii* is een commentaar op werken van Aristoteles, het werk *Predicamenta* en *Liber Peri Hermeneias* zijn van Aristoteles zelf. Voor datgene wat in de drie boeken overeenkomt met het handboek: de *Summulae Petri Hispani,* kon ook dit boek gebruikt worden. Dit werk van Hispanus is het op de middeleeuwse stadsscholen algemeen gebruikte handboek voor de logica.[3] De beide grammaticae en het logica-boek moeten voor Adriaan oude bekenden geweest zijn. Wat dat betreft zou hij zich direct voor het eerste examen hebben kunnen opgeven. Er werd ook niet geëist dat van beide vakken een universitaire studie was gevolgd. Integendeel, uitdrukkelijk werd toegestaan, dat de leerling de stof ook op de stadsschool, in *studio particulari,* kon hebben bestudeerd.

De stof die voor het baccalaureaatsexamen was voorgeschreven, was belangrijk uitgebreider dan die voor het eerste examen. Behalve dat de studenten een lijst van boeken, waarover zij het onderwijs hadden gehad, moesten inleveren [4], moesten zij zweren, dat zij naast de boeken van het eerste examen nog lessen hadden gehoord over *duos* (*libros*) *priorum, duos posteriorum, quatuor topicorum et duos elenchorum, tres libros physicorum et de anima in toto et in parte* [5], hetwelk in het algemeen kan worden samengevat met de termen: nieuwe logica en natuurfilosofie. Dit examen kon iemand van 14 jaar al afleggen, maar hierbij werd vereist, dat hij in het tweede studiejaar was, en dat hij aan de universiteit de studie had gemaakt. De lessen van de stadsschool waren voor het baccalaureaat niet voldoende. In de bepaling dat de kandidaat in het tweede studiejaar moest zijn, kon door de faculteit gedispenseerd worden volgens het besluit van 1430.[6]

Het wil mij nu voorkomen, dat Adriaan voor een dergelijke dispensatie in aanmerking heeft kunnen komen en wel op grond van het feit, dat hij op een school met de beide topklassen, waarop

1) D. Reichling, *Das Doctrinale des Alexander de Villa Dei,* Berlin 1893.

2) R. R. Post, *Scholen en Onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen,* Utrecht 1954, 148.

3) Aldaar 152; vergelijk echter ook p. 176 onderaan.

4) 'Compte rendu', l.c.

5) Aldaar, 178. 6) Aldaar, 183.

filosofie werd gegeven, zijn lagere studies had gemaakt. Adriaan, in juni 1476 gekomen, heeft toen de lessen gevolgd die voorgeschreven werden, en die hij voor het baccalaureaat kon gebruiken. Hij heeft in december kans gezien om de eerste proef (*determinatio*) te maken en drie maanden later, in februari 1477, het baccalaureaats. Daarna had hij nog een jaar, voor het licentiaat, dat dan in maart 1478 heeft plaatsgehad. Bij het licentiaat was hij bijna 19, wat overeenkomt met de statuten.[1] Wel was de leeftijd voor het magisterium van 19 op 20 gezet. Maar dit schijnt bedoeld voor het uitoefenen van het docentschap.[2]

De stof van het licentiaat wordt in de statuten niet duidelijk uitgelegd, maar kan worden afgeleid uit hoofdstuk XIII van de statuten, waar sprake is van de voorgeschreven boeken.[3] Heel duidelijk is dat niet, maar in de eerste drie alinea's van de bepaling schijnt sprake te zijn van de boeken voor de *determinatio* en voor het baccalaureaat, en in de vierde van die voor het licentiaat. Er wordt daar gesproken van acht boeken van de metaphysica, vier van de mathematica, namelijk een traktaat *de sphera,* het eerste boek van Euclides, een traktaat over de arithmetica, en een traktaat over de muziek, waarbij de vier vakken van het *quadrivium* gegeven zijn (astronomie, geometrie, arithmetica, muziek), en verder zes boeken over de ethica. De *docent* in de mathematica las echter slechts in de winter, van 1 oktober tot 1 februari, maar dan alle dagen en wel na de middag. De zeven vrije kunsten waren derhalve nog aanwezig met uitzondering van de rhetorica, maar de filosofie heeft de overhand gekregen. Het begin der studie bevat wat grammatica, en het slot iets van de vier vakken van het *quadrivium*, maar de meeste tijd werd aan wijsbegeerte besteed. Hoeveel van al de vakken werd gegeven, kan een kenner enigszins uit de aangehaalde werken opmaken, maar omdat alles van het peil der lessen en van de gestrengheid der examens afhankelijk is, weten we er niet veel van. Ofschoon de hier gegeven bepalingen in de eerste jaren na de stichting der universiteit opgemaakt zijn, dat is een veertig, vijftig jaar voor de studietijd van Adriaan, is niet te verwachten dat er grote veranderingen zijn gekomen. Het was het program van de Artistenfaculteit aan de universiteiten in het algemeen, dat bijvoorbeeld ook Luther te Erfurt heeft afgewerkt. Eerst na Adriaan is onder invloed van het humanisme een wezenlijke verandering ingetreden.

De meeste der lessen werden gegeven in de zogenaamde peda-

1) Aldaar, 182 en 191. 2) Aldaar, 182-191. 3) Aldaar, 176-177.

gogieën of convicten, en wel met name in de vier oudste, die er in de tijd van Adriaan bestonden, te weten: 'de Lelie', 'het Kasteel', 'de Valk' en 'het Varken', terwijl er nog een gemeenschappelijk gebouw was, *Vicus,* 'de Wijk', geheten, waar in die tijd slechts de ethica werd gegeven. Het vak werd op wat plechtige wijze, waarbij een bepaalde kledij voor de docent was voorgeschreven, gegeven, terwijl het alleen op 'feestdagen', dat is op dagen waarop de andere lessen uitvielen, mocht gedoceerd worden. De lessen begonnen 's morgens vroeg, namelijk om zes uur. Binnen de convicten waren de lessen op ongeveer gelijke uren als op de stadsscholen, namelijk van 6 tot 7, van 10 tot $10^1/_2$, van $1^1/_2$ tot $2^1/_2$ en van 4 tot $5^1/_4$ uur. Behalve het luisteren naar de lessen moest de student ook deelnemen aan zogenaamde disputen. Er waren verschillende soorten:

De gewone. Deze werden gehouden op de gewone werkdagen van het studiejaar. Hiervoor waren 2 termijnen van het jaar gereserveerd, op voorbeeld van Parijs: een van 26 augustus tot 9 oktober, en van 9 oktober af (waarschijnlijk tot examentijd in februari). Ieder baccalaureus moest er tweemaal actief aan deelnemen om aan de eisen van overgang te voldoen. Het dispuut stond onder leiding van een docent, en andere docenten konden daarbij worden uitgenodigd.[1]

Een andere was een meer plechtige zaak: de *disputatio de quolibet,* waarbij de meester de eigenlijke rol vervulde. Met name is hierbij Adriaan herhaaldelijk opgetreden, en we moeten daarop terugkomen.

Een derde was het buitengewone. Dit dispuut werd op de feestdagen gehouden en wel 's middags om één uur in het gemeenschappelijk gebouw, en alleen door studerenden, zonder medewerking van professoren. Het geschiedde wel in ernst; het was verplicht en met allerlei sancties beveiligd. De deken koos in het begin van de maand uit de vier pedagogen om beurten een leider. Hij moest telkens twee baccalaurei uitkiezen, die gehoorzamen moesten op straffe van een jaar uitstel van de graad; verder ook een die nog geen baccalaureus was (namelijk een determinans). De twee eersten moesten antwoorden op een vraag uit de logica, of de natuurfilosofie, de laatste over een grammaticale kwestie. De voorzitter mocht niet op de stoel van de docent zitten, maar ernaast; de determinans op een krukje; de twee baccalaurei op een bankje. Elke student moest tweemaal aan zulk een plechtigheid actief deel-

1) Aldaar, 171-172.

nemen om de verlangde graad te kunnen behalen. Ieder die de magistersbaret zou krijgen, moest zweren, dat hij minstens drie keer op deze wijze had gedisputeerd, en bovendien nog drie dergelijke disputen had bijgewoond.

Wij kunnen ons voorstellen, dat onze jongeman Adriaan Florenszoon uit Utrecht zich bij dergelijke disputen bijzonder geweerd heeft. Daardoor was hij later in staat om zijn *quaestiones quodlibeticae* op te stellen. Intussen moet hij in 1478 tot het magisterium toegelaten zijn en blijkens de af te leggen eed werd van hem verwacht, dat hij minstens twee jaar in Leuven zou blijven en actief doceren in de Artistenfaculteit. Onder de verschillende eden die hij moest afleggen komt ook de belofte voor, dat hij in zijn lessen niet een zuiver theologische kwestie als de Triniteit, de Incarnatie of de Eucharistie zou aansnijden, zolang hij in de *Artes* doceerde, en dat hij de leer van Aristoteles zou leren voorzover deze niet in strijd kwam met het geloof.[1] Inderdaad is Adriaan vooreerst in Leuven gebleven en heeft in de Artistenfaculteit gedoceerd.

Eén bijzonderheid moet nog worden opgemerkt. We vernemen niets van een vakantie. Het schooljaar liep in één stuk door van 9 oktober, de feestdag van Dionysius, tot die feestdag het jaar daarop, als het volgende jaar begon. In de statuten wordt geen vakantie genoemd en ook in de stadsscholen bestond nauwelijks vakantie. Het volgt bovendien uit de volgende feiten. Vooreerst werd er op elke dag van het jaar ingeschreven. Het eerste rectoraat liep van 1 september tot 28 februari en het tweede rectoraat van 1 maart tot 31 augustus. Zo op dezelfde wijze liepen de termijnen van de gewone disputen van 26 augustus tot 10 oktober [2] en van 10 oktober verder. De pedel moest eenmaal per jaar in de verschillende lokalen controleren of de lessen wel betaald waren. Welnu, dit geschiedde op 12 januari, op de derde lesdag na het begin van het nieuwe schooljaar (*ordinarium*) [3], op de derde lesdag na Pasen, op de derde lesdag na het octaaf van Drievuldigheidszondag, op de derde lesdag na Bartolomeüs 24 augustus, en op de derde lesdag na St.-Martinus 11 november.[4] Dat is dan ongeveer elke twee

1) Aldaar, 181-182. 2) Aldaar, 171.

3) Het woord *ordinarium* betekent schooljaar, zie: *Matricule de l'université de Louvain I*, publiée par E. Reusens, Bruxelles 1903, XII. De opvolging van de bovengenoemde data zou betekenen, dat het schooljaar ± 1 maart begon. Het zou dan eindigen met de examens, die in februari vooral gehouden werden. Maar andere gegevens verzetten zich en ieder meent dat het schooljaar ± 10 oktober begon. Het is mij niet duidelijk geworden.

4) 'Compte rendu', 195-196.

maanden. Er wordt dus verondersteld dat er op al die dagen les gegeven wordt en dat de studenten aanwezig zijn. Er is geen plaats voor vakanties. Bovendien was er elke maand een andere deken van de faculteit, elke maand een andere leider van de buitengewone disputatie; nooit staat erbij dat er uitzonderingen zijn voor vakantiemaanden.

De betalingen bij verschillende gelegenheden waren hoog, ondanks de maatregelen der universiteit om hieraan grenzen te stellen. Adriaan zal de benodigde gelden betaald hebben, zoals hij ook het inschrijvingsgeld heeft betaald; anders zou de toenmalige rector bij de naam genoteerd hebben, dat de student arm was (*pauper*), zoals hij gewoonlijk deed.[1]

Dit neemt niet weg, dat wij op gezag van Morinck kunnen aanvaarden dat Adriaan in 1476 door tussenkomst van vrienden in het genoemd college 'het Varken' een beurs heeft verkregen [2], dat wil zeggen dat hij daar zonder betaling kon wonen, eten en de lessen volgen. Dat Adriaan de plaats in het pas kort gestichte college verwierf, was waarschijnlijk te danken aan de toenmalige president van het college, de landgenoot Nicolaas van der Meeren uit Utrecht (*Ultrajectensis*).[3]

Op gezag van Morinck hebben we aangenomen, dat Adriaan in 1478 het magisterium behaalde en wel als primus van zijn groep, verdeeld over de vier genoemde colleges. Deze rangorde werd in het Leuvense milieu hooggeacht. Bij de opgave van de professoren van de vier colleges werd in de regel opgegeven, welke volgorde de student in de jaarlijkse prijskamp had behaald, en welk college hem het onderwijs had gegeven: bijvoorbeeld: *Antonius Crabbe alumnus Porci inter 77 licentiandos primus, J. v. Kerkhove e Porco in schola artium tertius, N. le Price e paedagogio Porci quintus, J. Bourgois promotus in artibus e Falcone* ('de Valk') *septimus*.[4]

Adriaan bleef er na zijn promotie tot magister (intussen 19 jaar geworden) wonen en het doceren begon binnen het college 'het Varken' in een van de boven aangegeven vakken [5]; waarschijnlijk commentarieerde hij voor de studenten de bovengenoemde boeken.

1) E. v. Even, *Adriaan Floriszoon van Utrecht aan de hoogeschool van Leuven (1476-1515)*, in: 'Dietsche Warande', N.R. VII (1894), 385. *Matricule* II 344.

2) Morinck bij Burman, 7.

3) E. H. J. Reusens, *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain (1415-1797)*, IV, 1886-1888, 160.

4) Aldaar, *Documents,* IV, 114, 388.

5) Aldaar, *Documents,* IV, 114.

Dat hij daarnaast ook in 'de Valk' zou gedoceerd hebben, wat Morinck veronderstelt, is niet aan te nemen.

Tegelijkertijd begon hij zijn theologische studiën. Hij liet zich dus tevens als student in de theologische faculteit inschrijven, zoals het gewoonte was. Hij had nog een lange studie voor de boeg en voor we hem hier volgen, zullen we trachten aan te geven, waar hij te Leuven gewoond heeft. Hij verbleef nog lange tijd in dit college, want in de stadsrekening 1490–1491 wordt twee keer mr. Adriaan in 'het Varken' genoemd.[1] Dit klopt niet geheel met de mededeling van Molanus. Deze citeert namelijk een kapittelbesluit van 30 juni 1490, waarbij aan Adriaan Florenszoon, pas kanunnik van de Leuvense St.-Pieter geworden, toegestaan is om de inkomsten van zijn prebende voor een jaar te behouden zonder de verplichtingen aan de prebende verbonden te vervullen, omdat hij dat jaar de *capellania primaria* in de kerk van het Groot Begijnhof moest waarnemen.[2] Molanus voegt eraan toe, dat de jonge kanunnik in het begijnhof gewoond heeft en daar een begijn als huishoudster had, die zeer oud geworden is en die hij persoonlijk nog gekend heeft. Dit kan derhalve niet op 1490–'91 slaan, aangezien hij toen nog in 'het Varken' woonde, maar misschien op enige tijd later, hetgeen veronderstelt dat Adriaan dit beneficie in het begijnhof langer heeft behouden. Blijkens een schepenoorkonde van 18 oktober is Willem van Gerven pastoor in het Begijnhuis, en hij of zijn broer bleven daar, zolang Adriaan leefde. Het lijkt mij echter mogelijk dat de *capellania primaria* naast het pastoorschap bestaan heeft.[3]

Feit is dat Adriaan 11 februari 1501 eigenaar werd van een huis aan de Prooststraat, en dat hij 3 september 1502 een groot huis kocht in de Oude Munt, later Meierstraat, thans Hogeschoolstraat.[4] Waarschijnlijk is, dat hij beide huizen achtereenvolgens bewoond heeft. Indien dit zo is, kwam Willem van Croy in 1504 naast hem wonen, hetgeen misschien heeft bijgedragen tot de verdere carrière van Adriaan aan het hof, waar Willem de Croy, heer van Chièvres, sinds 1504 meestal verbleef en later als gouverneur van Karel V met Adriaan aan diens vorming werkte. Dit huis werd na de dood van Adriaan de grondslag van het pauscollege.

Intussen had Adriaan drie belangrijke feiten beleefd. Hij was

1) 'Dietsche Warande', VII (1894), 386-387.
2) J. Molanus, *Les quatorze livres sur l'histoire de la ville de Louvain,* ed. P. F. X. de Ram, Brussel 1801, 793. Vgl. catalogus no. 171.
3) 'Dietsche Warande', VII (1894), 387-388.
4) 'Dietsche Warande', VII (1894), 391-392.

priester geworden, had de hoogste academische graden in de theologie behaald en was benoemd tot professor in de theologische faculteit te Leuven.

De priesterwijding moet vóór 30 juni 1490 plaatsgehad hebben, aangezien blijkens het boven geciteerde stuk van die datum hij toen reeds functies te verrichten had die een wijding veronderstellen.[1] Maar van de voorbereiding weten we niets, noch ook door wie en waar hij gewijd is.

De studie in de theologie duurde van 1478 tot 1491 en kon goed samenvallen met het docentschap in de *Artes,* waardoor tevens de woning en enig inkomen verzekerd was. De theologiestudie duurde in die tijd aan alle universiteiten ongeveer 12 jaren. Zij bestond uit een voorbereidingstijd van vijf à zes jaren om te komen tot de laagste graad van het baccalaureaat (*baccalaureus cursor*). Daarna moest deze baccalaureus cursor nog twee andere graden van het baccalaureaat behalen: hij moest namelijk *baccalaureus sententiarius* en daarna *baccalaureus biblicus* worden, hetgeen drie jaren vorderde, bestaande uit theorie en praktijk. Behalve dat de baccalaureus nog lessen van professoren moest horen, had hij gedurende één jaar een boek van het Oude en een van het Nieuwe Testament uit te leggen. Vervolgens moest hij gedurende twee jaren vier boeken van het *Liber Sententiarum* van Petrus Lombardus verklaren. Na 8- à 9-jarige studie kon hij eindelijk als *baccalaureus formatus* de studie van het licentiaat beginnen, een studie waarvoor vier jaren stonden. Op het licentiaat volgde het doctoraat spoedig, bijvoorbeeld 2 maanden later. Alles tezamen waren dan 12 à 13 jaren verlopen.[2] Voor Adriaan betekende dit een studie in de theologie van 1478 tot 1491. Blijkens de vermelde stadsrekening maakte Adriaan 1 augustus 1490 zijn licentiaat in de theologie, en behaalde 8 juni 1491 het doctoraat.[3]

De tijd tussen Adriaans licentiaat en zijn doctoraat was abnormaal lang, hetgeen schijnt samengehangen te hebben met de kosten die aan dergelijke examens en de daarmede gepaard gaande feesten (en fooien) verbonden waren. Volgens Morinck heeft niemand minder dan de hertogin Margaretha van York[4], weduwe van Karel de Stoute, die tot aan haar dood op 23 november 1503 her-

1) Het is waarschijnlijk dat Adriaan vóór 20 november 1489 reeds priester was. Hij wordt nl. in een oorkonde van de Utrechtse St.-Pieter *dominus* genoemd – hetgeen bij priesters gewoonlijk geschiedt (vgl. *dominee*).

2) H. de Jongh, *L'Ancienne faculté de théologie de Louvain,* Louvain 1911, 63-65.

3) 'Dietsche Warande', VII (1894), 386-387.

4) Moringus 17.

haaldelijk enige tijd in haar huis in de Burgstraat te Leuven woonde, het benodigde geld verstrekt.[1]

Dit was het eerste contact van Adriaan met een lid van het hof. Wie dit contact gelegd heeft, is onbekend.

Intussen steeg Adriaans zon aan de universiteit. Reeds 1 oktober 1488 werd hij door de faculteit der *Artes* tot lid van de senaat gekozen. Niet zonder meer hadden de professoren van die faculteit, die toen als een voorbereidende academische studie gold, zitting in het hoge bestuurslichaam. Zij konden slechts enkele afgevaardigden hiervoor kiezen. Verder werd Adriaan tot gewoon hoogleraar in de theologische faculteit benoemd: men stelt dit gewoonlijk in 1491 na het behalen van zijn doctorsgraad. Maar aangezien hij reeds vóór 30 juni 1490 een prebende in de St.-Pieterskerk had verkregen die op de eerste plaats voor theologieprofessoren bestemd was, zou men de benoeming al iets eerder kunnen plaatsen. Waarschijnlijk werd hij reeds in het vooruitzicht van het licentiaat (1 aug. 1490) benoemd.[2] Hij zal dan ongeveer 10 oktober 1490 met zijn lessen begonnen zijn, en daarmede is hij pas opgehouden, toen hij in 1515 naar Spanje werd gezonden. Ook daarna bleef hij zich nog als Leuvens professor beschouwen en hield enig contact met collega's en met de universiteit. Als professor moest hij naast zijn docententaak enkele min of meer eervolle, doch ook lastige functies vervullen. Adriaan was namelijk rector van de universiteit van augustus 1493 tot februari 1494, en eveneens van augustus 1502 tot februari 1503. Bovendien had hij enige malen zitting in het hof van appèl, welke taak wisselde met elke rectorswisseling, namelijk eenmaal in 1496, tweemaal in het studiejaar 1497–1498, en eenmaal in 1500.[3] Ook werd hij op zijn beurt deken van de theologische faculteit, onder andere reeds 17 juli 1493. Deze dekens losten elkander ieder half jaar af.[4] Later ontving Adriaan een andere waardigheid, die hoewel blijvende, toch geen reëele invloed verleende, namelijk die van vice-kanselier. Deze functie was in Adriaans tijd al verbonden aan het dekenaat van St.-Pieter te Leuven, en daar Adriaan in 1497 deken van die kapittelkerk is geworden, heeft hij

1) 'Dietsche Warande', VII (1894), 386.

2) Dat een schepenakte van 8 jan. 1501 Adriaan tegelijk professor van de *Artes* en de theologie, en nog wel rector van de universiteit noemt, schijnt een overdreven titelatuur ('Dietsche Warande', VII (1894), 384.

3) E. Reusens, *Documents,* I 261.

4) H. de Jongh, *L'Ancienne faculté de théologie de Louvain,* Louvain 1911, 63.

sindsdien als vice-kanselier gefungeerd.[1] Als zodanig moest hij de graden van het licentiaat en doctoraat verlenen aan hen, die daartoe de vereiste examens hadden afgelegd. In feite kwam het neer op het uitreiken van de diploma's, of het doen uitreiken daarvan in zijn tegenwoordigheid.

Deze functies mogen in sommige jaren veel tijd van Adriaan gevraagd hebben, zijn eigenlijke taak bleef het studeren, het doceren en het leiden van studenten bij hun studies. Hoe hij zich van deze taak gekweten heeft, kan men slechts afleiden uit de goede naam die hij genoot, uit de promotie die hij later maakte, uit de adviezen die hij op verzoek aan enkelen heeft gegeven, uit de toespraken die hij bij enkele promoties tot het doctoraat heeft gehouden, uit enkele brieven aan Erasmus, en vooral uit de door hem geschreven wetenschappelijke werken.

Wanneer we dit alles globaal bezien, dan valt het eerst op dat Adriaan de theologie als geheel heeft beoefend. In zijn tijd werd er nog nauwelijks onderscheid gemaakt tussen de theologische vakken die wij heden kennen, als dogmatiek en moraal, exegese, kerkelijk recht en liturgie. Deze vakken waren hem alle eigen, ofschoon toch de moraalkwesties zijn bijzondere aandacht hebben gehad.

2. *De Quaestiones quodlibeticae*

Twee van Adriaans werken zijn tijdens zijn leven gepubliceerd, zonder dat hij zelf de druk heeft verzorgd: namelijk de *Quaestiones quodlibeticae XII* en de *Quaestiones in quartum Sententiarum librum*. Dit laatste werd zelfs tegen zijn wil uitgegeven. Nog ongedrukt is zijn *Commentarius sive Expositiones in Proverbia Salomonis*, cap. I tot XIII v. 6. Het is overgeleverd in een codex – thans in de bibliotheek van het seminarie te Mechelen – die grotendeels door Adriaan eigenhandig is geschreven.[2] Een deel van dit werk heeft Adriaan voor zijn doctoraat uitgewerkt, op het einde van juni 1491, en zou als proefschrift kunnen aangemerkt worden. Een ander deel ervan is later, namelijk na 1499, opgesteld; hij citeert daarin namelijk de door hem in 1499 gehouden *quaestio quodlibetica*.[3] Verder zijn er nog *Responsa ad consultationes* en *Orationes theologiae*, voor het merendeel

1) 'Dietsche Warande', VII (1894), 389. In een schepenakte van 25 jan. 1498 wordt Adriaan deken van St.-Pieter genoemd.

2) Herdenkingstentoonstelling paus Adriaan VI, catalogus no. 136.

3) Reusens, *Syntagma doctrinae theologae Adriani sexti, Pont. Max.*, Leuven 1862, XXXIII.

door Reusens in 1862 in zijn *Syntagma* uitgegeven. De belangrijkste hiervan zijn de toespraken bij het verlenen van een doctoraat, genaamd *Aulae doctorales,* bijvoorbeeld in *Aula Petri Piscatoris* van Antwerpen, dat wil zeggen: toen Petrus Vissers gedoctoreerd is. Het zijn ofwel gelukwensen en opmerkingen, ofwel moeilijkheden die hij tegen de gestelde theses inbracht. Op grond van deze werken heeft E. Reusens in 1862 in zijn Leuvens proefschrift *Syntagma doctrinae theologiae Adriani VI,* de theologische opvattingen van Adriaan Florenszoon uiteengezet, hoofdzakelijk met woorden uit de genoemde werken genomen. De belangstellende lezer zij hiernaar verwezen. Hier zal ik trachten een idee te geven van de inhoud van Adriaans beide gedrukte hoofdwerken, en van de door hem gebruikte methode. Daarbij komen hier twee kwesties ter sprake: Adriaans mening over '*Sola Fides*' en zijn opvatting van de *pauselijke onfeilbaarheid.*

Het eerstgenoemde werk is een uitvoerig verzamelboek, zoals de titel *Quaestiones quodlibeticae XII* aangeeft. Het zijn beschouwingen over minstens twaalf verschillende, en niet met elkaar samenhangende onderwerpen, en aangezien elk van de XII, behalve de hoofdkwestie, nog twee andere kwesties behandelt, komen er feitelijk 36 kwesties ter sprake – waarbij echter moet opgemerkt worden dat één drietal geheel ontbreekt, en dat bij twee andere de twee bijkomende niet geschreven of niet overgeleverd zijn, zodat er zeven moeten worden afgetrokken.

De *quaestiones quodlibeticae* vormen in de scholastiek een veel voorkomend wetenschappelijk genre, dat onder anderen door P. Glorieux beschreven is in zijn: *La littérature quodlibétique de 1260–1320.*[1] Ofschoon door deze studie niet alles duidelijk is geworden, is deze wetenschappelijke activiteit voor Glorieux een dispuut, tussen verschillende personen, benevens een uitspraak (*determinatio*). Het eerste is het voornaamste. In de openbare zitting worden door de aanwezigen, zowel professoren als studenten, kwesties opgeworpen en de meester moet daarop zijn antwoord geven; soms wordt daarna door de omstanders tegen 's meesters uiteenzetting geopponeerd, en deze heeft de moeilijkheden te beantwoorden en geeft tenslotte de oplossing (*determinatio*). Indien de hoofdvragen niet tevoren zijn ingediend, hetgeen waarschijnlijk wel het geval geweest zal zijn, lijkt het op de moderne, op de radio veel voorkomende hersengymnastiek of quizz en de daar gehouden forums.

1) Le Saulchior, I, 1925; II, 1935.

Wat echter van Adriaan en anderen hier voor ons ligt, wijkt in vele opzichten van het door genoemde beschrevene af. De *quaestiones* van professor Adriaan van Utrecht werden dan ook niet georganiseerd door de theologische, doch door de Artistenfaculteit, en waren ook niet op de eerste plaats bedoeld voor theologiestudenten, maar voor Artisten. Vandaar zullen zij geregeld zijn door de daar geldende statuten, die we boven even hebben aangeduid en hier nader moeten worden bekeken. Het hoofdstuk X van de statuten van 1429 luidt: *De quodlibetis* [1], en toont dat deze onderscheiden zijn van de gewone disputen, onder leiding van de meesters gehouden, welke in hoofdstuk IX worden beschreven, én van de officieel erkende disputen op feestdagen door de studenten onderling gehouden, zoals de faculteit dit in 1430 geregeld heeft.[2] Er werd hier een docent van de faculteit uitgekozen die goed praten kon en wel belezen was en die *quodlibetarius* heette, en de leiding bij dergelijke disputen had. Hij stelde de onderwerpen op en wel telkens drie: één met argumenten en twee zonder argumenten. Hierop kon ieder der professoren of ieder die maar wilde een antwoord geven. Dit schijnt het voornaamste geweest te zijn. Maar daarnaast gebeurt er nog het een en ander, naar het schijnt om het gehoor bezig te houden. De quodlibetarius stelde kwesties aan een baccalaureus, die daar ook zo lang spreken moest, totdat er voldoende meesters waren binnengekomen. Daarna stuurde de leider de baccalaureus weg, en bracht de door hem vroeger gestelde problemen ter sprake. Of hierop direct een antwoord kwam, blijkt niet, maar wel hadden de baccalaurei en zelfs die nog niet zo ver waren, op een of ander ogenblik het recht om vragen te stellen, echter slechts aan elke meester een. Hierbij mogen ook grappige zaken ter sprake komen.

Van dit laatste merken we in de uitgegeven *quodlibeticae* van Adriaan niets. Zijn antwoorden op de gestelde vragen zijn traktaten geworden, die echter wel zijn voorgedragen. De stukken zelf geven ons opheldering, hoe dit in feite ging. Zij hadden plaats in de zogenaamde *Schola publica Artium,* dat is de *Vicus,* het hiervóór vermelde gemeenschappelijk gebouw van de faculteit der Vrije Kunsten. Voor het houden en aanhoren van de *quaestiones* waren zes dagen bestemd, namelijk van 14 tot 20 december, dat is begin: daags na St.-Luciedag en einde: daags voor St.-Thomas Apostel.

1) 'Compte rendu des séances de la Commission Royale d'histoire', 3e série, IX (1867), 172.
2) Zie hiervoor blz. 126.

De zondag werd niet medegeteld. Elke dag traden twee sprekers op: in ons geval naast Adriaan een ander, telkens met andere onderwerpen. Behalve deze grote voordrachten werd ook gehouden, wat in de statuten als het kleine *quodlibetarium* aangegeven is, waarin een baccalaureus tot het vermaak van het gehoor grappige kwesties kon stellen en beantwoorden. Daar nu aan elke spreker drie kwesties werden gesteld, werden er elk jaar bij de plechtigheid feitelijk achttien *quaestiones quodlibeticae* behandeld. Dit toont hoe talrijk de *quaestiones quodlibeticae* moeten geweest zijn. Die van Adriaan Florenszoon vormen derhalve slechts een zeer klein deel van alle die in deze zes dagen, gedurende de vele jaren, maar ook zelfs gedurende de jaren van het professoraat van Adriaan zijn voorgedragen. De theologiestudie te Leuven mag men dus niet karakteriseren enkel met die *quaestiones quodlibeticae* van Adriaan.

Het gehoor bestond hoofdzakelijk uit leden van de faculteit der *Artes*. De baccalaurei van de faculteit en zelfs de Logici (degenen die pas begonnen) van dat paedagogium dat de leider had geleverd, waren allen verplicht de plechtigheid bij te wonen. De professoren van de Artistenfaculteit moesten het zich tot een plicht rekenen minstens één dag geheel of althans grotendeels aanwezig te zijn. Natuurlijk konden er ook anderen komen. Zoals aan de rector, aan de prelaten en doctoren van de hogere faculteit, aan de deken en ontvanger van de faculteit der *Artes,* aan de adel, aan de licentiaten en andere voorname personen die dergelijke bijeenkomsten plachten te bezoeken, de vraagpunten werden gezonden, met het verzoek deze te willen behandelen, zo zullen deze ook tot de plechtigheid zelf uitgenodigd zijn [1], maar het is de vraag of zij in groten getale aan de uitnodiging gehoor gaven.

Indien de professoren van de *Artes* zulk een geringe verplichting tot het bijwonen van de disputen werd opgelegd, is het niet waarschijnlijk dat de andere groot animo hebben getoond. Het gehoor zal dan ook hoofdzakelijk bestaan hebben uit jonge studenten. De leider van de zesdaagse bijeenkomst van de faculteit van de *Artes,* de *quodlibetarius,* werd elk jaar 30 september aangesteld door de regent van een der vier pedagogieën om beurten. De regent nam een magister uit zijn huis. Deze stelde de kwestie op, en wel zoals ook in de statuten stond: één met argument en twee zonder argumenten. Deze zond hij aan bovengenoemde personen, en ieder die lust en tijd had, kon trachten de gestelde vraag-

1) Uitgave Leuven 1515, fol. XIII.

stukken, dat is telkens een serie van drie, te beantwoorden. Feitelijk zal het wel zo gegaan zijn dat de *quodlibetarius* een bepaald persoon uitkoos. Deze leider begon op de eerste van de zes genoemde dagen een willekeurig vraagstuk aan te snijden en na zijn uiteenzettingen kondigde hij af, wie de volgende spreker zou zijn, en over welke drie kwesties deze zou spreken. Deze spreker, *orator* genaamd, sprak dan dezelfde middag van twee tot vier uur. Na afloop van de zitting maakt de quodlibetarius weer bekend, welke de spreker voor de volgende morgen zou zijn, en welke onderwerpen hij behandelen zou. Aldus ging dit zes dagen achtereen voort.

Uit deze gegevens volgt, dat het antwoord op de gestelde vraag niet een improvisatie was. De vraagstukken waren immers van tevoren aan de spreker medegedeeld, en er verliepen twee en een halve maand tussen de keuze van de quodlibetarius en de eigenlijke plechtigheid. Er was gelegenheid genoeg om de kwesties uit te zoeken, deze mede te delen aan de betrokken persoon en overleg te plegen. De aankondigingen op de dagen zelf had meer het karakter van een bekend maken van het program. Bij de drie eerste vraagstukken zegt Adriaan, dat de quodlibetarius hem *nuper* [1], onlangs, de drie kwesties had voorgehouden. De scherpzinnige distincties en het citeren van de vele Schriftuur- en Vaderteksten sluiten ook een improvisatie uit. We zouden dan moeten aannemen, dat de gepubliceerde teksten later omgewerkt moeten zijn; dan zouden ze ons echter geen beeld geven van de *disputatio de quolibet*, maar een verhandeling die naar aanleiding daarvan is opgesteld, waartegen zich de opzet van de overgeleverde stukken schijnt te verzetten.

Vervolgens was er geen sprake van een dispuut in de zin van een gedachtenwisseling. De overgeleverde teksten dezer *quaestiones disputatae* zijn uiteenzettingen van één auteur. Zij vormen voordrachten, redes. De redenaar heeft bij zichzelf over de gestelde kwesties gedisputeerd, dat wil zeggen ze van alle kanten overwogen. Ook dit volgt niet enkel uit de uiteenzetting zelf, maar wordt duidelijk medegedeeld. De kwesties, in 1488 gesteld, zijn *ab ipso disputatae*, door hem zelf overwogen.[2] De tekst is door hem uitgesproken, *dicta*.[3] Er is geen sprake van een *opponens* en *respondens*.

1) Reusens, *Syntagma*, XII.

2) Aldaar, fol. II, XXIV.

3) Aldaar, fol. XIIv. Lv. Ook in het andere werk van Adriaan, de *Quaestiones in quartum Sententiarum librum*, waarbij zeker geen gedachtenwisseling is, wordt gezegd dat de auteur de kwesties *augustissime disputet*. Inleiding bij uitgave van Badius.

Nooit wordt gezegd dat een hoorder met de spreker van gedachten wisselde. Na de gestelde tijd van twee tot vier uur was daarvoor ook nauwelijks gelegenheid, gezien de lengte van de uiteenzetting. In 1501 sprak Adriaan over de eerste gestelde kwestie drie uren achtereen, zodat er geen tijd was om de andere twee kwesties nog te behandelen. In 1506 schijnt dit zich herhaald te hebben; althans de twee vraagstukken die zonder argumenten waren opgegeven, zijn niet overgeleverd. Het feit dat er geen dispuut in moderne zin plaatsgehad heeft, wil natuurlijk niet zeggen dat de objecties, die de auteur tegen zijn stellingen zelf inbrengt, geheel gefingeerd zijn. Zij kunnen aan de literatuur of ook aan gesprekken met vakgenoten ontleend zijn.

Ter nadere kennismaking met Adriaans *Quaestiones Quodlibeticae* geef ik de inhoud zoals Reusens die heeft aangegeven.[1]

I. Over de ergernis, anno 1488.
II. Over de gehoorzaamheid, verschuldigd aan een bevel van de overste, anno 1491.
III. Over het toedienen van het sacrament der Eucharistie, anno 1492.
IV. Over de zonden uit onwetendheid, uit zwakheid of met boos opzet bedreven, anno 1493.
V. Over de tienden, anno 1495.
VI. Over het overtreden van een voorschrift van een mens, 20 dec. 1496.
VII. Over de instemming bij de doodzonde, 20 dec. 1497.
VIII. Over het gebed voor velen, 20 dec. 1499.
IX. Over de simonie, anno 1501.
X. Over de rechter die zich laat omkopen, anno 1505.
XI. Over de laster, anno 1506.
XII. Over restitutie wegens het uitdagen van de goddelijke toorn, anno 1507.

Deze manier van inhoud beschrijven is wel niet geheel onjuist, maar geeft toch een verkeerde indruk. Wanneer iemand een rede houdt over de ergernis of over de simonie, dan verwacht men een systematische uiteenzetting, waarbij overigens niet uitgesloten wordt, dat het ene punt uitvoeriger dan het andere wordt uitgewerkt. Hier is het anders. Er wordt niet of nauwelijks gehandeld over ergernis, doch de auteur behandelt een probleem dat met de

1) Syntagma XXIV, XXV.

ergernis samenhangt, een *casus,* waarbij men wat voor en tegen kan zeggen. Bij de eerste *quaestio* luidt het probleem aldus: mag iemand een gelofte of eed die op de juiste wijze is afgelegd, dus geldig is, verbreken om ergernis van de naaste te vermijden? Dit is voor een casuïst een interessant probleem. Hoe zwaar weegt de verplichting om ergernis te vermijden? Mag men op grond van deze verplichting, hetgeen men aan God beloofd heeft, of onder Zijn heilige naam bevestigd heeft, laten vervallen? Weegt het gebod, de naaste niet tot zonde te brengen, zwaarder dan de direct tegenover God aangegane verplichting? Dit probleem, dat misschien een aantrekkelijk vraagstuk is voor een middeleeuws theoloog, kan niet opgelost worden zonder de vraag te beantwoorden: wat is ergernis? – welke soorten zijn er en in hoeverre verplicht het gebod geen ergernis te geven? Zo komt dit toch ter sprake. Slechts de nodige distincties kunnen in dit probleem een oplossing brengen.

Hoe Adriaan dit alles uitwerkt, mag hier in het kort worden aangegeven, hetgeen dan meteen de methode enigszins duidelijk maakt. Adriaan verdeelt zijn stof in drie delen: 1. de vraag: wat is ergernis? 2. wat moet men doen of nalaten om ergernis te vermijden? 3. enkele objecties tegen zijn uiteenzettingen.

Bij het eerste punt geeft hij een definitie van de ergernis. Hij ontwikkelt dan vijf moeilijkheden tegen de door hem gegeven definitie, en weerlegt uitvoerig al deze vijf. Zijn eindconclusie is dat ergernis zonde is. Hiertegen kunnen nieuwe moeilijkheden worden ingebracht. Hij doet dit met ijver en weerlegt ze weer.

Bij het tweede punt – wat moet men doen of nalaten ter vermijding van ergernis? – maakt hij onderscheid tussen *scandalum activum* en *passivum*. De eerste moet geheel vermeden worden, maar ook bij de tweede is alles uit den boze, wat de geestelijke dood van de naaste zou kunnen veroorzaken. Hij vergelijkt dit met het gebod: gij zult niet doden, en heeft daarbij de gelegenheid de gehele problematiek van het doden en van het toepassen van de doodstraf te pas te brengen. Men moet alles vermijden wat de geestelijke dood van iemand zou veroorzaken, echter *salva veritate vitae.* Dit begrip licht hij uitvoerig toe. Het derde punt: over de ingebrachte moeilijkheid, is pure casuïstiek.

De hoofdkwestie die Adriaan in 1491 te verdedigen kreeg, zeer kort na zijn doctoraat in de theologie en zijn benoeming tot professor in de theologische faculteit, en die door Reusens in het algemeen aangegeven wordt als de vraag, in hoeverre iemand gehoor-

zaamheid verplicht is aan de wetten van de mens, is ook veel pregnanter door de quodlibetarius gesteld en van meer beperkte strekking. Zijn wij gehouden te handelen naar het bevel van de overheid, indien dit bevel tegen onze eigen overtuiging in gaat, en er bovendien nog getwijfeld wordt of dit bevel wel gegeven is?

Ook het probleem getiteld: over het toedienen van het sacrament der Eucharistie, is tot een casuïstische moraalkwestie herleid. Kan men de H. Eucharistie toedienen of absolutie verlenen aan hem die zegt dat hij zich niet van zonden kan onthouden? [1] Deze kwestie valt grotendeels samen met de vraag naar de vereiste hoedanigheid van het berouw bij de biecht. Deze uiteenzetting raakt de geloofsleer der Kerk voortdurend, en vandaar is het begrijpelijk dat Adriaan aan zijn uiteenzetting de verklaring laat voorafgaan, dat hij zich in alles onderwerpt aan de Kerk van Rome (*Romana ecclesia*).[2]

Een dergelijke verklaring was bij het behandelen van de veelsoortige kwesties (*quaestiones quodlibeticae*) niet ongewoon. In verband met Adriaans hier na te behandelen opvatting over 's pausen onfeilbaarheid, is het niet zonder betekenis zijn uiting hier te benadrukken.

Op dezelfde wijze zijn alle twaalf kwesties bewerkt. De spreker handelt bijvoorbeeld niet over tienden of simonie, maar over een bepaald vraagstuk of moeilijkheid, die naar aanleiding van de gewone opvatting over deze en dergelijke onderwerpen worden gemaakt. Ik noem ze hier kort op:

Kan iemand die zondigt uit onwetendheid of uit zwakheid, gemakkelijker genezen worden dan hij die zondigt uit boos opzet? Beledigt de eerste God minder dan de tweede (IV)?

De kwestie over de tienden bevat deze casus: kan een priester die heeft gezegd dat er van een kunstwerk en van eerlijke arbeid geen tienden behoeven te worden betaald, een aflaat verdienen zonder dat hij diepe smart heeft over de genoemde zondige bewering (V)?

Kan het overtreden van een door de mens gegeven voorschrift of wet zware zonde zijn (VI)?

Kan iemand een zonde bedrijven zonder vrijwillig het geschapen goed meer te beminnen dan het onveranderlijke goed (VII)?

Gezocht schijnt het vraagstuk, of het gebed voor velen voor ieder van deze evenveel resultaat heeft, alsof voor ieder afzonderlijk het gebed gebeden was (VIII).

1) Fol. XXIV^{v}.
2) Fol. L^{v}.

De negende kwestie, door Reusens getiteld: *De Simoria,* vroeg een uiteenzetting van drie uren, zodat er, gelijk wij zagen, geen tijd meer was de twee andere kleinere kwesties te behandelen. De simonie is inderdaad een belangrijk onderwerp, doch Adriaan besprak slechts de volgende casus: of het geoorloofd was aan iemand geld te geven, opdat deze de geschiktheid en de verdienste voor de persoon van de gever aan de collator zou duidelijk maken, en zo voor hem het beneficie zou verwerven (IX).

Zeer hypothetisch is de tiende *quaestio quodlibetica*: wordt een rechter terecht van lichtzinnigheid en onbetrouwbaarheid beschuldigd, die zonder zich feitelijk te laten omkopen, toch een gezindheid heeft de gerechtigheid niet te handhaven of met voeten te treden, indien hem ergens geld zou worden aangeboden – of zelfs een, die een zodanige gezindheid heeft, dat hij zou verlangen op geoorloofde wijze een uitspraak te kunnen doen tegen de gerechtigheid (X)?

De kwestie over laster bepaalt zich tot het beantwoorden van de vraag: is het slechter iemand van een verborgen of openbare misdaad te beschuldigen dan niets te zeggen doch iets dergelijks aan te horen zonder zich daartegen te verzetten (XI)?

En tenslotte de twaalfde, gehouden in 1507, toen Adriaan reeds was benoemd tot leermeester van Karel V: kan iemand wegens wiens zonden het volk door rampen is getroffen of tot zondigen wordt gebracht, op de juiste wijze het sacrament der biecht ontvangen, zonder dat hij eerst het stoffelijk of geestelijk nadeel heeft goedgemaakt (XII)?

Ziedaar de twaalf hoofdvraagstukken, de *quaestiones quodlibeticae XII,* die aan Adriaan ter behandeling zijn voorgesteld door de quodlibetarius in de jaren van 1488 tot 1507 en inderdaad door Adriaan zijn behandeld. Zij waren gegeven *cum argumentis,* dat wil zeggen: de quodlibetarius had voor een bepaalde oplossing van de gestelde kwesties verschillende argumenten gegeven. Adriaan plaatste die vooraan en trachtte eerst deze te weerleggen voordat hij zijn eigen mening over de gestelde vraagstukken formuleerde, welke hij dan uiteraard met verschillende argumenten en beschouwingen aannemelijk moest maken.

Naast de hoofdvragen werden er telkens nog twee andere vragen aan de redenaar gesteld, en wel zonder argumenten. De redenaar behoefde dus niet te beginnen met het bestrijden van de gestelde mening en van datgene waardoor zij werd gesteund, maar kon onmiddellijk beginnen met zijn opvatting uiteen te zetten en te be-

wijzen. Deze twee *quaestiones sine argumentis* zijn zeer karakteristiek voor de toenmalige, in de theologische wetenschap gestelde problemen, en geven dus ook te kennen, waaraan Adriaan een gedeelte van zijn aandacht schonk of moest schenken. De wijze waarop deze vragen beantwoord worden, helpt tevens om de methode van werken nader te leren kennen.[1]

Deze vraagstukken zonder argumenten zijn bijna alle van exegetische aard, waarbij verschillende schijnbaar tegenstrijdige bijbelteksten of bepalingen van kerkelijke wetten tegenover elkaar of als strijdig met gezond verstand gesteld werden. Naar de inhoud hadden zij geen enkele samenhang met het hoofdonderwerp. Ter kennisneming noem ik hier enkele. In 1488 luidden deze: waarom zegt de apostel: 'Alles is mij geoorloofd, maar niet alles is nuttig', terwijl toch niets geoorloofd schijnt te zijn, tenzij wat goed en dienstig is? – waarom zegt canon 2130: 'Degene die op aarde het primaat nastreeft, zal verwarring in de hemel vinden', terwijl het toch een teken van kleinmoedigheid is, indien iemand die tot grote dingen in staat is, zich daarvoor niet waardig acht, gelijk 4 Ester zegt.[2] In 1491 luidden ze aldus: waarom heeft de Heer bevolen alles wat degenen die op de stoel van Mozes zitten, hebben geleerd, te onderhouden en naar hun voorschriften te handelen, terwijl Hij op een andere plaats duidelijk getuigt, dat zij blinde leiders zijn, zodat het volk dat hen volgt, in de poel der zonde wordt gevoerd?[3] – waarom heeft de apostel bevolen, dat wij ons onttrekken aan elke broeder die ongeregeld leeft, terwijl we naar het voorbeeld van de Heer de omgang met de *publicani* en zondaars moeten zoeken?[4] Het jaar daarna (1492) werd gevraagd: waarom wordt in Matteüs 13 gezegd: 'Aan hem die veel bezit, wordt gegeven opdat hij overvloed heeft, maar van hem die niets heeft, wordt nog afgenomen wat hij heeft...', daar het toch duidelijk is, dat hij die niets heeft, niets kan verliezen? – waarom zegt de Heer in het derde hoofdstuk van de Apocalyps: 'Mocht gij warm zijn of koud, maar omdat gij lauw zijt, spuw ik u uit mijn mond', terwijl het toch vaststaat, dat God een Geest is, die niets kan bevatten of uit de mond uitspuwen?[5]

Eigenlijk is dit voldoende om het geheel te karakteriseren, maar

1) Na *quaestio* no. IX had de spreker geen tijd meer om de *quaestiones sine argumentis* te behandelen. Zij zijn niet overgeleverd, ook niet van de tiende. Die van de elfde zijn eerst uitgegeven door Reusens, *Syntagma,* blz. 245, no. XV.

2) Fol. XII. Bedoeld schijnt de strekking van het vierde boek.

3) Fol. XXII.

4) Fol. XXIII.

5) Fol. XXXII; *Apoc.* 3, 15.

sterker spreken de theses van het jaar 1493: degene die aan de melk is, kent niet de taal der gerechtigheid, terwijl toch verscheidene personen die bekwaam zijn bij het oordeel vellen, met melk gevoed worden.[1] Of die van 1495: waarom spoort de theologie anderen aan om de H. Schrift te lezen, daar het toch beter is de weg der waarheid niet te kennen, dan na de kennis ervan zich van de Schrift af te wenden?

Van gelijke aard waren de kleinere kwesties, die Adriaan 20 december 1496 te behandelen kreeg: waarom heeft Paulus (aan de Filippenzen) bevolen alles bij de wet te regelen, en zo weinig mogelijk aan de rechters over te laten, terwijl het gebouw van Lesbia een codex moet bezitten die in steen werd veranderd? – waarom noemt de Wijze het zingen van liederen voor een bedorven hart azijn in een glas, terwijl volgens dezelfde een zacht antwoord de toorn kan breken, en de vertoornde geest tot kalmte kan brengen?

Niet minder eigenaardig klinken die van 1497: waarom stierven volgens de Schrift sommigen omdat zij spijzen zochten, terwijl toch de zorg voor brood niet de doodsoorzaak schijnt te zijn, doch het verwaarlozen van de spijzen veeleer de dood brengt? – waarom zegt de profeet: 'Indien ik degenen die mij kwaad beramen, niet met gelijke munt betaal, word ik door mijn vijanden als niets waard beschouwd', terwijl het volgens de natuurwet toch geoorloofd schijnt de vijanden geweld aan te doen en nadeel te berokkenen?

In 1499 werden de volgende vragen gesteld: waarom sporen wij de zondaar aan voor zichzelf en voor ons te bidden, terwijl Gregorius zegt: 'Iemand die afkeer wekt, moet men niet als voorspreker gebruiken, want hij maakt de verhouding slechter dan deze geweest was'? – de tweede is mij onduidelijk: waarom bidden sommigen uit vrees voor afkeuring door de mensen, terwijl het volgens Ambrosius beter is, het verschuldigde niet terug te geven, dan bij het teruggeven onrecht te doen aan de schuldeiser?

Waarom, vraagt hij in 1506, beschuldigen wij de lasteraar van een misdaad, daar toch niets kan veroordeeld worden als het is volgens het voorbeeld of volgens de regel, terwijl de lastering soms overeenkomt met het geweten? Waarom noemt Augustinus hem wreed, die zich niet bekommert over de goede naam, terwijl toch zeker is dat de Wijze heeft bevolen: 'Tob niet over elk onrecht van de naaste, en doe geen ongerechtigheid'? [2]

Tenslotte die bij no. XII van 1507: waarom zegt de Wijze: 'Wie

1) Fol. XL.
2) Reusens, 245-246.

zondigt in het aanschijn van de Schepper, valt in handen van de dokter', terwijl er geschreven staat: 'Alles wat gebeurt, geschiedt op gelijke wijze voor de gerechtige en de goddeloze'? [1] – waarom zegt het boek der Wijsheid: 'Doe niet dwaas, opdat ge niet voor uw tijd sterft', terwijl wij toch bij Job lezen, dat aan de mens een leeftijdsgrens is gesteld, die niet kan overschreden worden.

Deze voorbeelden tonen duidelijk het casuïstische van de opgaven. Er wordt niet een systematische beschouwing gegeven van een bepaald leerstuk of mening, maar er wordt een geval gesteld, een casus, die moest worden opgelost, of althans: er moest worden aangegeven, hoe de mens in zulke omstandigheden te handelen heeft. De hoofdkwesties zijn nogal belangrijke problemen, waarover het voor de theoloog de moeite waard is na te denken. De andere daarentegen doen denken aan 'Spielerei'. Het zijn spitsvondigheden, die de laatmiddeleeuwse scholastiek zo in opspraak hebben gebracht. Het zijn eigenlijk helemaal geen kwesties, doch zij worden daartoe gemaakt, doordat een of andere tekst of mening of uiting op de spits wordt gedreven, om dan deze te vergelijken met het gezonde verstand, of ook met andere teksten of uitingen, die op hun beurt eenzijdig worden geformuleerd.

De uiteenzetting geschiedt volgens de scholastieke methode, namelijk na het noemen van de kwestie begint Adriaan het gestelde probleem in onderdelen te onderscheiden, zodat meestal enkele punten achtereenvolgens kunnen behandeld worden. Bij elk punt wordt iets geponeerd, bijvoorbeeld door een vraag te bevestigen of door een definitie te geven. Maar zo gauw dit gebeurd is, komen de moeilijkheden. Tegen het geponeerde zijn bijvoorbeeld vijf of acht of tien moeilijkheden in te brengen. Deze worden alle serieus uiteengezet, zodat men zou zeggen: de stelling is verworpen – maar neen: dat uiteenzetten dient alleen om het vraagstuk van alle kanten te beschouwen. Want tegenover de eerstgenoemde stelling wordt een andere gesteld, en ten gunste daarvan worden verscheidene argumenten aangehaald, uit de H. Schrift, uit de geschriften der Kerkvaders, uit kerkelijk recht, uit de werken van middeleeuwse schrijvers. Als dat gebeurd is, worden de argumenten tegen de eerste stelling één voor één beantwoord. Verder zouden er ook nog moeilijkheden tegen de eigen bewijsvoering ingebracht kunnen worden. De schrijver vreest ze niet, neemt ze op en heeft gelegenheid deze te beantwoorden. Op deze wijze wordt elke ver-

1) Fol. CXXVI^{v}.

handeling opgezet. Het is een opeenhoping van argumenten pro en contra, en de beantwoording daarvan, zodat het zelfs moeilijk is om uiteindelijk de mening van de spreker te achterhalen. Gewoonlijk is dit niet een ja of neen op de gestelde vraag, maar een met vele restricties gegeven conditionele bevestiging of ontkenning.

Naar mijn gevoel is het een vervelende, weinig positieve wijze van doen. Uit het uitvoerig betoog komt weinig resultaat, en ik bewonder degenen die zich uit de ongelukkige zestiende-eeuwse druk van het betoog een werkelijk voldoende duidelijk beeld kunnen vormen, en nog veel meer de arme hoorders van de faculteit der *Artes,* die naar zulk een spreker twee tot drie uren moesten luisteren, en dan middagen achtereen. Dat er tenslotte een onderonsje kwam, dat het geestige met het ernstige verbond, is begrijpelijk. Het is zeer gelukkig dat aan een dergelijke methode van theologiebeoefening een eind is gemaakt, hetgeen overigens pas geschiedde na harde strijd tussen Erasmus en de anderen, speciaal aan de Leuvense universiteit.

3. *Quaestiones in quartum Sententiarum librum, Sola Fides. Onfeilbaarheid van de paus*

De vraag dringt zich op of prof. Adriaan Florenszoon zijn lessen op dezelfde manier heeft opgebouwd als deze uitvoerige redevoeringen over betwiste vraagstukken, en de met opzet op spitsvondige wijze geformuleerde problemen. Waarschijnlijk staat het tweede boek nauwer in contact met Adriaans colleges dan de genoemde *Quaestiones quodlibeticae*. Het wordt dus tijd dat we met dit boek nader kennis maken. Het draagt de titel: *Quaestiones in quartum Sententiarum librum.*

Op grond van de door Reusens aangehaalde sprekende argumenten moeten we aannemen, dat dit werk geschreven is tussen de jaren 1499–1509, dat is dus tijdens Adriaans professoraat.[1] Het is van betekenis dit op te merken, omdat, zoals bekend is, ook de theologiestudenten de boeken van het *Liber Sententiarum* van Petrus Lombardus moesten commentariëren. Wij hebben derhalve hier niet een studentenwerk (een soort proefschrift) voor ons, maar een produkt van de professor, waarbij uiteraard niet is uitgesloten, dat hij gebruik gemaakt heeft van hetgeen hij reeds eerder op papier had gesteld.

Dit boek heeft zich mogen verheugen over niet geringe belang-

1) *Syntagma,* XXVIII.

stelling van vakgenoten. Nadat het al verschillende malen was afgeschreven, werd het in 1516 te Parijs gedrukt door Jodocus Badius [1], de drukker die ook verschillende werken van Erasmus ter perse heeft gelegd. Ook nadien heeft het werk nog minstens zesmaal een herdruk beleefd [2], hetgeen tegenwoordig met theologisch wetenschappelijke boeken niet gemakkelijk gebeurt. Toch geschiedde de eerste druk (en ook de volgende) buiten weten van professor Adriaan Florenszoon. Een karmeliet Jacobus Dassonevilla bezorgde de tekst aan de genoemde drukker en uitgever. In een woord vooraf bedankte deze hem daarvoor. De pater had daardoor niet slechts de drukker-uitgever, doch ook de wetenschap een goede dienst bewezen. Dat de toestemming van de auteur niet werd gevraagd, werd nota bene verontschuldigd met diens verblijf in Spanje. De drukker hoopt dat Adriaan het hem niet kwalijk zal nemen.[3]

Reeds Reusens heeft opgemerkt dat dit werk niet kan gelden als commentaar op het vierde boek van het genoemde werk van Petrus Lombardus [4], althans niet in de zin zoals wij dit gewoonlijk verstaan, namelijk zo dat de tekst van het te commentariëren boek wordt gevolgd, bij sommige woorden, uitdrukkingen of mededelingen uitleg wordt gegeven, de oorsprong en juiste betekenis onderzocht en zo mogelijk aangegeven en bewezen, soms tegenover de in het boek verdedigde mening een andere wordt gesteld en deze aannemelijk gemaakt. Van zulk een wijze van doen vindt men weinig in Adriaans boek. De titel *Quaestiones in quartum Sententiarum librum* zegt ook niet dat we zulk een commentaar zouden moeten verwachten. Het zijn wederom vraagstukken die worden behandeld, problemen die worden gesteld, nu niet *quodlibeticae*, van alles en nog wat, maar alle in verband met, of behorend tot de stof van het genoemde vierde boek. Zoals de tegenwoordige professor niet de gehele stof, doch slechts *capita selecta* behandelt, zo heeft Adriaan dit ook gedaan.

1) Wij gebruikten deze druk.
2) Reusens, *Syntagma,* XXX-XXXI.
3) Inleiding bij de uitgave. Deze Jacob de Dassoneville O. Carm. is desondanks bevriend met Adriaan gebleven. Adriaan heeft hem in 1523 tot generaal der orde van de karmelieten benoemd en hij schijnt zijn biechtvader geweest te zijn. A. Staring, O. Carm., *Der Karmelitengeneral Nikolaus Audet und die katholische Reform des XVI. Jahrhunderts,* Rom 1959, 57-58.
4) Bij het drukken is niet met grote zorg gewerkt, zodat er zeer veel en ook storende fouten in zijn gekomen, maar blijkens het overgeleverde handschrift is er geen vervalsing gepleegd. Reusens, XXVIII.

We hebben *capita selecta* van Adriaan voor ons, welke hij echter gekozen heeft naar aanleiding van de stof van het vierde boek der *Sententiën* dat hij te behandelen had. Opvallend is, dat de uitgever in het voorbericht deze wijze van behandelen *disputare et resolvere* noemt (*disputet et resolvat*). Zijn dat niet dezelfde termen die we ook bij de *Quaestiones quodlibeticae* hebben gezien? – zeker indien we *resolvere* met *determinare* willen gelijkstellen. Het woord *disputare* veronderstelt – wat we reeds eerder opmerkten – helemaal niet een dispuut in moderne zin, een twistgesprek waaraan minstens twee deelnemen. Veelmeer is een onderzoek bedoeld, een dispuut met zichzelf, en overwegen van voor en tegen, en een trekken van conclusies (*resolvere, determinare*), zoals trouwens ook de latere theologieboeken veelal *disputationes theologicae* heetten.

In het vierde boek van de *Sententiae* behandelt Petrus Lombardus de leer der sacramenten, op een wijze die in allerlei bijkomstigheden anders is dan de onze, maar toch in wezen daarvan niet verschilt. Na een zeer korte uiteenzetting over wat we zouden noemen de 'sacramenten in het algemeen', behandelt Petrus Lombardus de zeven sacramenten afzonderlijk en gaat daarbij na: de instelling van Christus, de vorm en materie, de bedienaars en het effect van het sacrament. Het is kort en zakelijk.

Adriaan ging geheel anders te werk. Evenals in de *Quaestiones quodlibeticae* stelt hij een vraag, een probleem en tracht dit van alle zijden te belichten en tot een conclusie te komen. Naar aanleiding van het sacrament des doopsels werpt hij de vraag op: is alleen het doopsel voor het kind noodzakelijk tot het heil?

Hij begint deze vraag eerst te ontleden in verschillende onderdelen. Naar de negatieve kant vraagt de gestelde kwestie: is er niets anders dan het doopsel noodzakelijk tot het heil? Naar de positieve kant: is het doopsel wel noodzakelijk? Dat zijn dus al twee problemen en die worden volgens de scholastieke methode behandeld. Naar aanleiding van het eerste wordt – zo zegt hij – geargumenteerd, dat er inderdaad iets anders dan het doopsel noodzakelijk is voor het heil, namelijk de besnijdenis en dus is niet het doopsel alleen nodig. Het *antecedens* steunt op Genesis 17 enz. Ten aanzien van het tweede aldus: het sacrament van de Eucharistie is noodzakelijk voor het kind tot het heil – ergo niet alleen het doopsel is noodzakelijk. Het *antecedens*: Eucharistie is noodzakelijk, wordt bewezen door Johannes 6: 'Indien gij niet eet' enz.

De positieve vraag of het doopsel wel noodzakelijk is, wordt

eerst ontkennend beantwoord. Voor deze bewering vormt hij een syllogisme: het nalaten van hetgeen noodzakelijk voor het heil is, is zonde, maar het kind zondigt niet omdat het de doop niet ontvangt (het heeft immers geen vrije wil en beschikt niet over verstand); derhalve is deze voor het kind niet noodzakelijk. Daartegenover affirmeert hij: het kind is schuldig (*obnoxium*) enkel aan de erfzonde; derhalve is alleen het doopsel, het *remedium* van de erfzonde, voor het kind noodzakelijk *ad salutem*.

Als hij deze opvatting in korte redeneringen heeft geformuleerd, zegt hij dat de gestelde kwestie drie problemen heeft, die in drie afdelingen kunnen behandeld worden:

1. Is de besnijdenis noodzakelijk of ook slechts geoorloofd?
2. Is het noodzakelijk aan het kind, om het deelachtig te laten worden aan het heil, het sacrament van de Eucharistie toe te dienen?
3. Is het doopsel noodzakelijk voor de kinderen en de volwassenen?

Dit zijn drie kwesties die hij afleidt uit de algemene vraag, of alleen het doopsel voor het kind noodzakelijk is tot zijn heil. Wij zouden ons, geloof ik, tot de derde beperkt hebben en de eerste twee als niet meer ter zake dienende achterwege hebben gelaten. Adriaan doet dit niet. Hij behandelt de eerste uitvoerig en wel weer geheel op de bekende scholastieke wijze.

Hij poneert dat de besnijdenis noodzakelijk is. Om dit aan te tonen geeft hij een uiteenzetting van de besnijdenis en van de plechtigheden die daaraan verbonden zijn en ontvouwt daarbij een aantal argumenten die zonder meer de noodzakelijkheid van de besnijdenis zouden moeten aantonen. Maar tenslotte stelt hij de tegenovergestelde mening op, de *pars opposita,* dat de besnijdenis niet noodzakelijk is en geeft daarvan ook bewijzen. Als dat alles gebeurd is, dan volgen de antwoorden op de bewijzen die hij voor de eerste veronderstelde stelling heeft aangevoerd. Tenslotte bevestigt hij de mening van de *doctor subtilis* Duns Scotus, die het voorstelde, alsof de besnijdenis in de christelijke wereld nog niet was afgeschaft.

De tweede kwestie behandelt hij zeer kort. Hij vindt het niet noodzakelijk *ad salutem,* aan het kind de Eucharistie te geven.

Bij de laatste en voornaamste vraag, of het doopsel zowel voor de kinderen als voor de volwassenen noodzakelijk is tot het heil, moeten volgens Adriaan vijf punten worden vastgesteld:

1. Geeft het doopsel aan allen, zowel aan kinderen als aan volwassenen genade?
2. Welke is de forma? Hier is niet bedoeld de positieve uiteenzet-

ting over de *forma sacramenti,* maar een antwoord op de vraag: welke forma wordt er noodzakelijk vereist voor het doopsel? De auteur blijft derhalve bij zijn thema over de noodzakelijkheid.
3. Door wie wordt het doopsel rechtens toegediend, door wie op geoorloofde wijze ontvangen? Ofschoon hij hier tot een casuïstiek komt, houdt de vraag toch verband met de hoofdvraag naar de noodzakelijkheid.
4. Welke intentie is er bij de bedienaar vereist?
5. De laatste vraag: is het doopsel zowel voor de gerechten als voor de kinderen noodzakelijk ten heil?

Wij zullen de schrijver niet volgen bij zijn scholastieke bewijsvoering. Bij de behandeling van de laatste vraag komt echter bij de opmerking een uitdrukking voor, die onze aandacht een ogenblik moet hebben: *Quinto et ultimo inquirendum est, an baptismus tam iustificatis quam parvulis sit ad salutem necessarius et arguitur quod non,* Ten vijfde en tenslotte moet gevraagd worden of het doopsel zowel voor de gerechtvaardigden (bedoeld zal zijn: volwassenen) als voor de kinderen noodzakelijk is, en men argumenteert voor neen.' Dit wil zeggen dat de auteur voor een bevestigend antwoord is. Hij zet dus het contraire voorop: *arguitur quod non.* Wil hij daarentegen een vraag ontkennen, dan zet hij voorop: *arguitur quod sic*; *videtur quod sic* – met andere woorden: hij laat zijn tegenstander het eerst aan het woord, zoals ook St.-Thomas doet, doch deze maakt alles veel korter.

Sola fides sufficit ad salutem: ergo non acquiritur baptismus, 'Alleen het geloof is voldoende voor het heil, het doopsel is niet nodig.' Ruim een tien of vijftien jaren voor het openlijk optreden van Luther legt Adriaan zijn tegenstander een moeilijkheid in de mond, die minstens dezelfde klank heeft als het kernpunt van Luthers leer: het geloof alleen is voldoende om tot het heil te komen; dus is ook het doopsel niet meer nodig. Deze woorden alleen al maken het duidelijk, dat in de theologie vóór 1517 – zoals ook bekend is – de uitdrukking: 'het geloof alleen maakt zalig' niet ongewoon was. Ook de basis van de redenering is ten dele dezelfde als bij Luther. Weliswaar verwijst de opponent niet naar Romeinen 1, 17, maar wel, evenals Luther, naar Romeinen 3, 22: *Justitia autem Dei per fidem Jesu Christi in omnes et super omnes qui credunt in eum.* Volgens de opponent wordt hier gezegd, dat de mens gerechtvaardigd wordt door het geloof zonder de werken van de wet, waarvan in het voorafgaande sprake was: dus *sola fide.*

Hij beroept zich vervolgens op Romeinen 10, 9. 10. 11: *Quia si confitearis in ore tuo Dominum Jesum et in corde tuo credideris, quod Deus illum suscitavit a mortuis, salvus eris. Corde enim creditur ad justitiam ore autem confessio fit ad salutem. Dicit enim scriptura: Omnis qui credit in illum non confundetur.*[1] Hij haalt verder een tekst aan uit het Oude Verbond (Isaïas 38), welke tekst, wegens de vertaling van de Septuagint, zou bewijzen dat alleen door het geloof, met de mond beleden, het heil kan worden verkregen. Er volgen nu nog zeven argumenten die moeten bewijzen dat het doopsel niet noodzakelijk is, zonder dat daarbij sprake is van het heil door het geloof alleen (*sola fide*). We kunnen deze derhalve laten rusten, en zien wat Adriaans antwoord op de bovenaangehaalde argumenten uit de teksten van Paulus en Isaïas is. Hij doet dit nadat hij vastgesteld heeft dat het doopsel van de kinderen noodzakelijk is.[2]

Hij ontkent het *antecedens,* dat is: *Sola fides sufficit ad salutem,* en beantwoordt het eerste daarvoor aangehaalde bewijs aldus: de apostel spreekt in de geciteerde tekst over de vleselijke werken van de oude wet, zoals boetedoeningen en andere ceremoniële gebruiken. Al deze hebben tegelijk met de wettelijke bepalingen bij de dood van Christus opgehouden, of hebben hun verplichtend karakter verloren. Maar het geloof kan de mensen niet zalig maken zonder de werken van de nieuwe wet in de tijd van genade, in de tijd van het nieuwe verbond (zoals ook het Israëlitische volk in de tijd van de oude wet het niet kon zonder de werken van de wet), aangezien het geloof zonder de werken dood is, zoals gezegd wordt in Jakobus 2. De liefde, die de ziel aan God verbindt, doet haar leven. Vandaar zegt Augustinus: 'Gelijk de ziel het leven van het vlees is, zo is God het leven van de ziel.'

Op het tweede bewijs antwoordt hij, dat de apostel op de aangehaalde plaatsen spreekt over *fides formata,* het geloof dat door de liefde werkt, en verwijst naar Galaten 5: 'In Christus Jesus is noch de besnijdenis, noch het onbesneden zijn iets waard, doch het geloof dat door de liefde werkt.' Daarover sprak ook Isaïas in de boven aangehaalde tekst.

Verschillende jaren voor het openlijk optreden van Luther hebben we hier op deze wijze de controverse over de justificatie, die daarna tot op onze dagen heeft voortgeduurd: geschiedt de rechtvaardiging door het geloof alleen, of door het geloof dat door de liefde werkt? Weliswaar moet men Luther volgens V. d. Pol wat

1) Fol. XIII.
2) Fol. XIII.

anders verstaan. Bij hem gaat het niet over het gerechtvaardigd worden door het geloof alleen of door het geloof met de werken, doch over een deelhebben aan de gerechtigheid Gods. Dit is een gerechtigheid van geheel eigen aard: de schenkende en troostende gerechtigheid. Deze wordt in het Evangelie geopenbaard, en aan deze kan men slechts deelachtig worden door het stellen van de geloofsdaad.[1] Feitelijk spreekt Luther toch van de gerechtigheid door het geloof alleen. In deze boodschap heeft hij de kern van het Evangelie gezien en is daarin door katholieke theologen bestreden, die echter vaak de tegenstelling zo zagen, als Adriaan in zijn beschouwing over het doopsel voorstelt. Een denkbeeldige tegenstander verklaart: de doop is niet noodzakelijk, want de rechtvaardiging geschiedt door het geloof alleen. Adriaan antwoordde: dit is niet waar; de rechtvaardiging geschiedt door het geloof dat verbonden is met de liefde of dat door de liefde werkt. Het was blijkbaar een schooldispuut en sommige schrijvers menen, dat Luthers afwijkende opvatting ook als zodanig had kunnen worden opgevat. Maar diens beschouwing ging verder en had consequenties – onder andere bij de sacramenten – die zeker in conflict met de geloofsleer kwamen.

Datgene wat Petrus Lombardus over het sacrament van het Vormsel schrijft, is uiterst kort. Het bevat slechts één bladzijde druk in een zestiende-eeuwse editie. De beschouwingen van Adriaan over dit sacrament zijn uitvoeriger. Zij beslaan in de Parijse uitgave van 1516 in zeer compacte druk in folioformaat acht bladzijden. Hij behandelt echter ook hier weer *capita selecta* en wel drie problemen: de noodzakelijkheid van het sacrament; de wezensdelen (materie en forma) ervan, en de bedienaar. De methode van bewerking van deze drie vraagstukken is ons nu bekend.

Ons interesseert hier alleen de laatste kwestie: de vraag wie de bedienaar is, omdat daarbij de meer geciteerde passage voorkomt waarin Adriaan zijn mening over de feilbaarheid van de paus geformuleerd heeft.

De auteur vraagt zich af, of alleen de bisschop de bedienaar van dit sacrament kan zijn: *et videtur quod sic*. Daar staat tegenover de mening: *quod non,* namelijk ook de priester kan bedienaar zijn, maar dan bij volmacht van de paus. Dit laatste op grond van een daad van paus Gregorius I. Deze heeft aan hen die niets meer waren

1) W. H. v. d. Pol, *Het wereldprotestantisme,* Roermond 1956, 46.

dan priester, toegestaan de gedoopten op het voorhoofd te zalven met chrisma, zelfs daar waar de bisschop aanwezig was. Adriaan is het met de hoofdstelling niet geheel eens (priesters kunnen slechts in opdracht van de paus het sacrament toedienen), en bespreekt dan de concessie van paus Gregorius. Hij wil niet ontkennen dat paus Gregorius deze gegeven heeft, maar wat zegt dit? Hij kan zich vergist hebben of een geheel verkeerde maatregel genomen hebben, want de paus is niet onfeilbaar. Wij die leven na het Vaticaans Concilie weten wel dat het een zaak van grote betekenis is, welke woorden hierbij gebruikt worden. De paus is in allerlei omstandigheden en bij allerlei uitingen, ja bij allerlei maatregelen niet onfeilbaar. Hij is dit slechts in zeer beperkte en precies omschreven gevallen. Maar de bewoordingen die Adriaan hier gebruikt heeft, zijn zeer sterk: 'Over het feit van Gregorius zeg ik vooreerst dat indien onder Romeinse Kerk verstaan wordt het hoofd daarvan, namelijk de paus, is het dan zeker dat hij kan dwalen, ook in die zaken welke tot het geloof behoren, door een ketterij te verkondigen door zijn beslissing of decretale.[1] Want verschillende pausen waren ketters. Joannes XXII heeft nog kort geleden, naar men vertelt, verklaard en bevolen, dat allen moesten houden, dat de zielen der afgestorvenen in het vagevuur vóór het laatste oordeel niet het kleed bezitten dat het heldere zien van God, het zien van aanschijn tot aanschijn, betekent. En men zegt dat hij de universiteit van Parijs tot het besluit heeft gebracht, dat niemand daar een graad in de theologie kan behalen, tenzij hij eerst heeft gezworen deze afschuwelijke dwaling te zullen verdedigen en eeuwig aan te hangen. Hetzelfde is duidelijk over de dwaling van enkele pausen betreffende het huwelijk, waarover in hoofdstuk: *Licet praeter solitum, de sponsis duorum*.[2] Hetzelfde geldt van de dwaling die Caelestinus heeft verkondigd betreffende het huwelijk van de gelovigen waarvan één in ketterij vervalt, welke dwaling zich vroeger bevond in een andere verzameling in *cap. Laudabilem, de conv. conj. ut refert Ostiensis in cap. Quanto te, de divortiis*.[3] Ik zeg niet dat Gregorius hier gedwaald heeft, maar ik bedoel de onmogelijkheid van dwalen uit te sluiten, die anderen aannemen.'

Hierin worden drie belangrijke zaken gezegd: de pausen kunnen dwalen in zaken van geloof, zodat zij, hetzij door een dogmatische,

1) Fol. XVIII^v: gedrukt o.a. REUSENS, *Syntagma* 122-123.

2) Decretale Greg. IX, IV, 3. 4, ed. AE. FRIEDBERG, C.*I.C.* II, 681.

3) *Laudabilem,* aldaar III, 33, 1 (*de conversione fidelium*), FRIEDBERG II 587-588. *Quanto te,* aldaar IV, 29, 7, FRIEDBERG II 762.

hetzij door een juridische beslissing, dus in zaken van geloof en zeden, een ketterij kunnen verkondigen, en wel – ten tweede – in iets waarvan ze openlijk hebben geleerd, verkondigd en bevolen, dat het door allen moet gehouden worden; ten derde wordt beweerd, dat er anderen zijn die de onfeilbaarheid der pausen in zekere omstandigheden wel aannemen, van wie hij zich uitdrukkelijk distancieert.

Deze zeer opvallende opvatting, uitgesproken door een theoloog die later de pauselijke stoel heeft bestegen, terwijl in de uitgaven van het boek, tijdens het pontificaat verschenen, dit punt niet gewijzigd is, heeft in de loop der voorafgaande eeuwen zeer de aandacht getrokken. Terwijl aan de ene kant jansenisten en gallicanen zich op de tekst hebben beroepen om de voorstanders van de pauselijke onfeilbaarheid aan te vallen, hebben aan de andere kant verschillende katholieke auteurs getracht de tekst zo te verklaren, dat Adriaan noch zichzelf, noch de toenmalige universiteit van Leuven zou hebben geblameerd. Reusens heeft in zijn *Syntagma* van 1862, dat is 8 à 9 jaren voor de dogmaverklaring van de pauselijke onfeilbaarheid, aan deze kwestie een dertigtal bladzijden gewijd [1], waarnaar ik de belangstellende lezer wil verwijzen.

Ik zou toch het volgende nog willen opmerken: Adriaan is zeker niet bijzonder gelukkig geweest met het uitkiezen van zijn voorbeelden. Volgens G. Mollat [2] verkondigde Joannes XXII de boven aangehaalde opvatting in een preek (december 1331 en 1332) en handhaafde die ook toen hij door zijn vijanden aan het hof van Lodewijk van Beieren als ketter werd uitgemaakt. Eerst in 1333 verkondigde Guiral Ot, de generaal der minderbroeders, deze mening in Parijs. De theologische faculteit protesteerde ertegen in december 1333. Een jaar later, 3 december 1334, herriep de paus daags voor zijn dood deze opvatting onder een kleine restrictie. Hij beschouwde ze duidelijk als een particuliere mening.

Met de twee hiervoor geciteerde kwesties van het huwelijk zijn beslissingen bedoeld – één van Alexander III en één van Innocentius III – die afwijken van die van hun voorgangers.

Alexander III zegt: *Quamvis aliter a quibusdam praedecessoribus nostris sit aliquando iudicatum*, (hij zegt niet: *definitum a cathedra et universae ecclesiae propositum ad credendum*). Over de kwestie van Caelestinus III zegt Innocentius III (in *cap. Quanto, de divortiis*): *licet quidam praedecessor noster sensisse aliter videatur*. Ook Innocentius definieert

1) Reusens, *Syntagma*, 122-152.

2) G. Mollat, *Les papes d'Avignon*, Paris 1949, 14-16.

niets als hij zegt: *Non credimus quod in hoc casu, is qui relinquitur vivente altero possit ad secundas nuptias convolare*.[1] Het zijn geen dogmaverklaringen, doch praktische regelen voor het rechtsleven.

Maar afgezien van de waarde van de voorbeelden is het duidelijk, dat er omstreeks 1500 twee groepen onder de theologen waren: de ene voorstanders van de pauselijke onfeilbaarheid en de andere tegenstanders en tot deze laatste groep behoort Adriaan van Utrecht.

De voorstanders houden natuurlijk niet, dat de paus onfeilbaar was als particulier persoon of als theoloog, doch alleen als hij inderdaad als paus met leergezag optrad. Aan welke voorwaarden hij moest voldoen is pas op het Concilie van het Vaticaan omschreven, maar ook tevoren waren deze im grossen und ganzen wel bekend. Men sprak al lang van een verklaring *e cathedra*. Uit de aangehaalde woorden van Adriaan kan men wel afleiden, welke in zijn tijd ook al als de voornaamste voorwaarden werden gesteld. Het moesten zaken zijn die het geloof raakten (*tangens fidem*); de paus moest daaromtrent iets verklaren, hetzij door een dogmatische beslissing (*determinatio*) of door een rechtskundige uitspraak (*decretale*); hij moest de bedoeling hebben, dat dit door allen gehouden werd. Het zijn de drie voorwaarden voor de onfeilbare uitspraak die in de loop der tijden door de theologie nauwkeuriger omschreven, en door het Concilie van het Vaticaan in plechtige definities opgenomen zijn.

In tegenstelling met anderen nam prof. Adriaan Florenszoon van Utrecht dit niet aan. Het was nog een vrije kwestie, maar paus Sixtus IV veroordeelde de propositie van Petrus d'Osma: 'De Kerk van de stad Rome kan dwalen.[2] Het is waarschijnlijk op grond van deze uitspraak, dat Adriaan zich in zijn tweede *quaestio quodlibetica* onderwierp aan de *Kerk van Rome*, en dat hij bovendien ook het onderscheid maakt tussen de *Kerk van Rome* en de *paus*. De eerste kon niet dwalen, de tweede wel. Sinds de concilies van Constanz en Bazel waren er verschillende zeer voorname theologen die zich tegen de opvatting van de onfeilbaarheid van de paus hebben verzet, onder anderen Jean Gerson (ongeveer 1420) en de Nederlander Dionysius de Kartuizer. Dat Adriaan die mening gehouden heeft, behoeft hem niet te doen dalen in onze achting, noch ons te doen twijfelen aan het dogma. Hij was niet onfeilbaar, maar de paus wel, doch slechts in bepaalde omstandigheden. Of Adriaan als paus een

1) Geciteerd bij Reusens, *Syntagma*, 147.
2) Denzinger-Bannwart, no. 730.

andere mening heeft gehuldigd, is van weinig betekenis. De editie van zijn boek in 1522 is zonder zijn goedkeuring tot stand gekomen.

De kwesties die Adriaan zich stelde naar aanleiding van het sacrament der Eucharistie, raken noch het wezen noch de sublimiteit van dit heilig Sacrament. We vinden er niets over de instelling, noch over de forma, noch over de transsubstantiatie, noch over de vruchten, alle punten die door Petrus Lombardus worden aangeraakt; ook niets over de mis, het offerkarakter enz. Adriaan spreekt slechts over de beletselen om de Eucharistie te ontvangen. De beletselen kunnen uit twee oorzaken voortkomen, namelijk ofwel van de kant van het lichaam, ofwel van de kant van de ziel. De eerste kunnen opnieuw onderscheiden worden in onreinheid van het lichaam, of gebruik van voedsel. Bij de ziel is sprake van zonde en schuld. Hierbij kon hij zijn scholastieke zucht naar opstapeling en weerlegging van bewijzen weer ophalen. Zeer uitvoerig spreekt hij over de gevolgen van de *pollutio nocturna* en de *menstruus fluxus*. Iets van een aanprijzen van een frequente communie komt tot uiting als hij meent dat het beter is herhaaldelijk te communiceren dan zich tot de geestelijke communie op te wekken. Als men tracht zich goed voor te bereiden, dan loopt men meer kans om van de zonde bevrijd te worden dan door de communie minder vaak te ontvangen. Ofschoon Adriaan hier de woorden *frequentius accedere* noemt, huldigt hij toch een zeer strenge opvatting.

Verreweg het grootste gedeelte van het boek *Quaestiones in quartum Sententiarum librum* handelt over de biecht. Voorafgaat echter een beschouwing over een onderwerp dat wij een traktaat *de jure et de justitia* zouden noemen. Hij motiveert de behandeling van dit onderwerp bij de biecht hiermede: dat wij eerst met de zonde moeten ophouden, voordat we deze door de biecht uitwissen. Hij vraagt zich dus af, of het noodzakelijk is alles wat men afgenomen heeft terug te geven, opdat de mens werkelijk ophoudt te zondigen. Deze goederen zijn drievoudig: de *bona fortunae,* de *bona corporis* en de *bona famae*. Hierover schrijft hij een lang traktaat van niet minder dan 48 zeer dicht bedrukte bladzijden in folioformaat. Het is hetzelfde als de twaalfde *quaestio quodlibetica,* voor de faculteit der *Artes* in 1507 gehouden. Eerst na dit te hebben afgehandeld, komt hij tot de biecht en hierbij beantwoordt de door hem beschreven stof

iets meer aan die van Petrus Lombardus dan bij de andere sacramenten.

Hij bespreekt de vraag of er voor de zondaar gedurende dit leven nog altijd de mogelijkheid openstaat om zich te bekeren en van de zonde verlost te worden. Hierbij komt onder andere ter sprake wat het *vere poeniteri* betekent; voor hem is dit berouw hebben om de majesteit Gods, of uit liefde tot God, echter niet enkel uit vrees voor straf. Verder behandelt hij de belijdenis der zonde, en vooral de sleutelmacht van de Kerk en van de priester. Hierbij beperkt hij zich niet tot de macht tot vergeving der zonde in de biecht, maar ook houdt hij zich bezig met de macht tot excommunicatie en vooral de kwestie van de *aflaten,* waaraan hier een uitvoerige behandeling gewijd wordt, hetgeen met het oog op het eerste optreden van Luther tegen de aflaatverkondiging nogal belangrijk is.

Een van de eerste belangrijke vragen is daarbij, of men voor een ander, met name de zielen in het vagevuur, een aflaat kan verkrijgen. Ook hier is de redenering vóór en tegen zo uitvoerig, dat het moeilijk is de mening van Adriaan eruit te halen. Hij houdt zeker dat een aflaat mogelijk is, ook voor de zielen in het vagevuur, ofschoon anderen het verwerpen, maar of dat geschiedt *per modum suffragii,* zoals hij in 1515 in de aanbeveling voor de dijkaflaat schreef, is mij niet duidelijk geworden. Hij behandelt ook de vraag, in hoeverre de zonden na de dood kunnen worden vergeven. Hij meent: *mortale* niet, *veniale* wel. Nog komen enkele vragen ter sprake, bijvoorbeeld in hoeverre iemand tot de broederlijke berisping verplicht is. Het antwoord luidt: in de regel niet, maar paus Anacletus had een andere mening.

Aangezien – zo gaat Adriaan voort – er in de biecht allerlei moeilijkheden aangaande het huwelijk worden gemaakt, wil hij over het huwelijk spreken met overslaan van de andere sacramenten (namelijk oliesel en priesterschap). Hij stelt zich de vraag, of het huwelijk een sacrament van de nieuwe wet is, door God ingesteld: *et videtur quod non* – ter contrarie: de kerkleer; antwoord op argumentatie. Op de tweede plaats vraagt hij, wat tot het wezen van het huwelijk behoort en zo spreekt hij eerst over de consensus, vervolgens over de te gebruiken woorden, en tenslotte over de impedimenta; hierbij behandelt hij vooral de trouwbeloften (*de sponsalibus*), en met name op casuïstische wijze allerlei twijfelgevallen. De *impedimenta matrimonii* worden niet verder behandeld.

Dit alles is vol eruditie en scherpzinnigheid. Adriaan week echter niet af van zijn tijdgenoten en heeft de methode niet vernieuwd. Het is geen wonder, dat deze aan Erasmus niet beviel. Toen hij in Parijs de colleges over de Bijbel en het boek der *Sententiën* volgde, had hij er gauw genoeg van. De spitsvondigheden konden hem niet bekoren en de stijl nog minder. Hij vatte er zo'n diepe afkeer van op, dat hij de scholastiek als geheel verwierp, zoals de humanisten in het algemeen deden. 'Deze studie kan iemand verwaand en strijdlustig maken, maar wijs? De theologen putten de geest uit door een zekere nuchtere en lege subtiliteit, zonder hem enigszins te bevruchten of op te wekken. Zij misvormen de theologie, die door de eloquentie van de ouden verrijkt en verbeterd geworden was, door hun gestamel en de fouten van hun onzuivere stijl. Zij willen alle knopen oplossen en maken alles opnieuw ingewikkeld.' [1] Ik geloof dat hij gelijk had. Voor ons althans is deze theologische uiteenzetting van Adriaan nauwelijks meer te lezen, en we kunnen ons verheugen dat door Erasmus en anderen in de 16e eeuw een andere theologische methode is ingevoerd. Ondanks de tegenstand in Leuven, heeft hij het pleit spoedig gewonnen.

Dit neemt niet weg dat Adriaans theologisch werk door velen werd gewaardeerd, hetgeen we uit de verschillende drukken die beide werken hebben beleefd, moeten afleiden. In zoverre is zijn professoraat niet enkel voor zijn studenten, maar ook ver daarbuiten vruchtbaar geweest. Het gemis aan humanistische invloeden in de hoofdwerken van Adriaan Florenszoon is nog geen bewijs, dat de culturele beweging die ongeveer in 1485 in de Nederlanden merkbaar werd, aan hem geheel voorbij is gegaan. De eerste tijd streed het humanisme in de Nederlanden vooral om de Latijnse school. Het wilde daar het klassieke Latijn en het Grieks invoeren, de eloquentie in ere herstellen, betere onderwijsmethoden toepassen, nieuwe leerboeken schrijven, en de opvoeding aan het karakter van het kind aanpassen. Adriaan had die studie toen achter de rug, en ging zo diep in de theologie op, dat hij zich buiten de eerste strijd heeft gehouden. Ik kan dan ook niet aanvaarden wat de biograaf van Adriaan (Gerard Morinck) in 1537 aan Martinus Lipsius, prior van Croix en Lens te Lens-Saint-Rémy, over Adriaan schreef: 'Wat de eloquentie, de schitterende wijze van uitdrukken betreft, daarover vecht ik niet. Maar dat de wijze van disputeren in de

1) Huizinga-Kaegi, *Erasmus,* Bazel 1936, 30-31.

Latijnse scholen (*gymnasia*) veel correcter dan gewoonlijk geschiedt, is niet op de eerste plaats aan Erasmus te danken. Te Leuven (want over Parijs moeten anderen maar hun mening uiten) was Adriaan zeker de eerste die de theologische school (*Theologicum gymnasium*) van de natuurfilosofie en andere beuzelarijen tot serieuze bronnen heeft gebracht, dat is tot de H. Schrift en de wetten der pausen en de oude theologie. Zo heb ik van mijn voorgangers vernomen, en zijn overgebleven scripta tonen dit aan. Weldra zetten anderen het voort, wat ik zelf heb gezien: mijn leermeester, Johannes Briart van Ath, na hem Egmondanus (Nicolaas Baechem, karmeliet), Golscalcus (Rosamondt), Turnhaltus (Joh. Driedo), Latomus (Jac. Latomus)' enz.[1] Het wijzen op de overgeleverde werken en het opnoemen van deze uit de strijd met Erasmus bekende namen maken duidelijk, dat Morinck weinig begrip had voor de hervormende werkzaamheid van Erasmus, zodat deze passage eigenlijk geen betekenis heeft.

Meer overeenkomstig de waarheid klinkt wat Erasmus 20 mei 1519 aan Antoon, zoon van Jan van Bergen, schreef: 'Kardinaal Adrianus heeft de *bonae litterae* nooit bijzonder begunstigd, maar hij is ook niet zulk een vurige vijand, zoals er enige zijn, die zich niet veilig voelen, voordat zij de *bonae litterae* hebben onderdrukt.' [2]

Volgens een brief van Erasmus van 28 maart 1531 aan Nicolaas Mallarius heeft Adrianus als kardinaal, dat is tussen 1517 en 1521, dit orakel uitgesproken: 'Ik veroordeel niet de *bonae litterae,* maar ik veroordeel de ketterijen en de schisma's.' [3] Ook al moeten wij er rekening mede houden, dat Erasmus zijn oordeel over Adriaan wat gemodificeerd heeft, nadat deze tot hoge waardigheid was gekomen, toch is hier wel duidelijk dat Adriaan zich gedurende zijn professoraat wat buiten de strijd heeft gehouden en de nieuwe principen niet in zijn theologielessen heeft toegepast. Verklaarbaar is dit ook omdat hij sinds 1507 in allerlei andere beslommeringen werd betrokken.

Dat Adriaan niet tot de vurigste tegenstanders van de humanisten behoord heeft, mag daaruit worden afgeleid, dat hij in 1502 Erasmus aanbeval voor een professoraat te Leuven, toen de magistraat van de stad dit gaarne zag. Aldus Erasmus in een brief aan

1) Brief is uitgegeven door H. de Vocht, *Monumenta Humanistica Lovaniensia,* Leuven 1934, blz. 541-556, daarvan blz. 551-552.

2) P. S. Allen, *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami,* Oxonii 1906 vlg., IX, brief no. 969, blz. 595.

3) Allen, IX, brief no. 2466, blz. 225.

Nicolaas Werner.[1] Erasmus weigerde echter, onder andere op grond hiervan dat hij er te veel 'Hollands' zou horen, hetgeen zijn taal zou schaden. Ter juiste waardering van deze ruime opvatting van Adriaan moet men wel bedenken, dat het niet bekend is, in welke faculteit Erasmus zou worden opgenomen (het zou heel goed mogelijk zijn, dat Adriaan zijn landgenoot wel in de Artistenfaculteit zou willen toelaten, doch niet in de theologie). Vervolgens, dat Erasmus in 1502 nog niet de Erasmus was zoals wij hem kennen. De *Lof der zotheid* was bijvoorbeeld nog niet geschreven. Twee jaren later, in 1504, verscheen Erasmus' *Enchiridion militis christiani,* waarover veel strijd is gevoerd. Volgens Erasmus heeft hij dit werk eerst aan Adriaan laten lezen en diens goedkeuring verkregen. Dit staat echter in een brief van 15 juni 1525 aan Natalis Beda [2], dat is dus na de dood van Adriaan, en na diens pausschap, toen diens oordeel bij een aanval van een Spaanse dominicaan voor hem heel wat waard was.

Van een andere kant liet Adriaan zich echter zien in de strijd om Reuchlin, wiens boek *Augenspiegel,* geschreven tegen Pfefferkorn, die alle joodse boeken wilde verbranden, in 1513 door de theologische faculteit van Leuven veroordeeld werd. Hiervan was Adriaan de voornaamste bewerker, aldus schreef Erasmus op gezag van de Leuvense professor Martinus van Dorp, 15 nov. 1517.[3] Toen Reuchlin 29 maart 1514 door de pauselijke legaat Thomas Truchsess in het gelijk werd gesteld, nadat zijn boek door de inquisiteur Jacob van Hoogstraten veroordeeld was, schreef Adriaan 21 april 1514 een brief aan kardinaal Bernardino Carvajal om hem de ernst van het geval onder het oog te brengen. Hij spoort hem aan te bewerken dat deze ziekelijke kanker zonder uitstel en zonder twist en processen werd uitgeroeid.[4] Op het punt het land te verlaten (16 mei 1515) schreef Adriaan uit Middelburg, toen het proces in Rome nog hangende was, nogmaals in dezelfde geest aan kardinaal Carvajal.[5]

In 1516, 1517 en 1518 had Erasmus verschillende malen conflicten met Leuvense theologieprofessoren, onder andere naar aanleiding van de uitgave van zijn *Novum Instrumentum* (Nieuwe Testament) en zijn inleiding op het boek over het huwelijk, een inleiding

1) Allen, I, brief no. 171, blz. 380.
2) Allen, VI, brief no. 1581, blz. 105.
3) Allen, III, brief 713, blz. 143.
4) H. de Vocht, *Monumenta Humanistica Lovaniensia,* 141.
5) Aldaar, 150.

op de theologie, en de oprichting van het drie-talencollege, onder anderen met Maarten van Dorp, Nicolaas van Egmond, Jac. Latomus, en de Engelsman Lee. Ofschoon Adriaan toen in Spanje vertoefde, zal hij de strijd uit de verte gevolgd hebben. Erasmus schrijft hem later een kalmerende invloed toe, die de humanist gunstig was. In hoeverre Erasmus tot deze mededeling gerechtigd was, is niet meer uit te maken. In een brief van 25 juni 1525 aan Natalis Beda schrijft Erasmus, dat de Leuvense theologen, met name ten tijde van de strijd van Lee, verschillende artikelen van zijn boeken hebben opgezonden naar kardinaal Adriaan, die hem toen goed gezind was. Deze vond dat zij van te weinig belang waren om er een tragedie mee te beginnen.[1] Tenslotte sprak Erasmus reeds op 13 augustus 1521 als zijn mening uit, dat het Adriaan was die de pogingen van hen die de oprichting van het drie-talencollege wilden verhinderen, heeft tegengehouden.[2]

De brieven die later Adriaan als paus met Erasmus wisselde, handelen niet over de *bonae litterae*, doch over de strijd tegen Luther. Toch schrijft Erasmus in een brief van 30 januari 1525 aan Johan Botzheim, dat Adriaan als paus de storm die tegen hem, Erasmus, opstak, tot bedaren had gebracht.[3]

5. *Einde der Leuvense jaren*

Adriaans werkzaamheden te Leuven werden enigszins verminderd, toen hij in 1507 werd benoemd tot *praeceptor* van het zevenjarige prinsje Karel. Wat deze taak precies inhoudt, daarover zullen we in dit artikel niet handelen en alleen de vraag stellen: welke invloed hebben Adriaans werkzaamheden aan het hof op zijn professoraat aan de Leuvense universiteit gehad? Want het is zeker dat hetgeen het hof van hem vroeg, met de loop der jaren toenam. In 1512 wordt Adriaan raadsheer van de regering genoemd [4], en volgens Morinck werd hij met titel *maître des requestes,* aan het hoofd gesteld van het bureau verzoekschriften [5], en soms had hij regeringsopdrachten buiten het hof te vervullen, bijvoorbeeld onderhandelingen met Gelre te Vianen in 1515.[6] Dit duurde zo voort tot aan

1) Allen, VI, brief no. 1581, blz. 99.

2) H. de Vocht, *History of the foundation and the rise of the Collegium Trilingue Lovaniense, 1517-1550,* I Leuven 1951, 525; Allen, VI, brief 1225, blz. 555.

3) Allen, I, blz. 25.

4) G. Brom, *Archivalia in Italië,* Ie deel, IIe stuk, no. 1894; 'R.G.P.', kleine serie, 6.

5) Bij Burman, o.c. 35.

6) J. A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland,* VI, 's-Gravenhage, nos. 708, 709.

het begin van Karels regering (5 jan. 1515). Deze zond hem kort erop (1 oktober 1515) met een zeer moeilijke opdracht naar Spanje, waar Adriaan sindsdien is gebleven, totdat hij als gekozen paus naar Rome trok. De reis naar Spanje betekende feitelijk het einde van het professoraat. De breuk had nog niet in 1507 plaatsgehad, zoals Morinck ons wil doen geloven.[1] Hij bleef zeker tot 1512 in Leuven wonen [2] en reisde naar het hof te Mechelen telkens als het nodig was.

Dat hij na 1507 als ordinarius zijn plichten te Leuven waarnam, mag worden afgeleid uit het feit dat hem nog allerlei kleine functies van de universiteit werden opgedragen. Hij werd in augustus 1508 door de theologische faculteit afgevaardigd om de rector te kiezen en werd 22 december van dat jaar tot ontvanger van de Universiteit gekozen. Als zodanig moest hij bepaalde brieven tekenen en verschillende kleine inkomsten beuren, bijvoorbeeld bij processen, privileges en feestelijkheden. In augustus 1509 werd hij *decanus pro tempore facultatis* genoemd [3] en hij nam zeker op 8 november 1511 aan de vergadering en administratieve werkzaamheden van de theologische faculteit deel.[4] Na 1511 hield dit op, en opvallend is dat de brieven van Adriaan na 1511 ook te Mechelen zijn gedateerd, een in 1513, en twee in 1514.[5] Dit kan toevallig zijn, aangezien er slechts drie brieven zijn overgeleverd; maar het zou goed passen.

Waaraan de verandering al zeer spoedig is te merken, is dat het wetenschappelijk werk gestaakt werd. Na 1507 schreef Adriaan geen *quaestio quodlibetica* meer voor de plechtige decembervergaderingen der Artistenfaculteit. Het min of meer systematisch traktaat over de sacramenten, de *Quaestiones in quartum Sententiarum librum*, bleef na 1509 onvoltooid liggen. Er werd niet meer aan gewerkt.[6] Wat we weten over de *Aula*-voordrachten bij gelegenheid van een promotie in de theologie, loopt niet verder dan tot 2 december 1505.[7] De absoluut voorgeschreven plichten werden nog vervuld, maar alles wat iets minder urgent was, hield op. Adriaan bleef nog kanselier met behoud van de prebende van het dekenaat van de Leuvense St.-Pieter, maar dit bleek een sinecure, want hij behield beide ook tijdens zijn verblijf in Spanje.

1) Bij Burman, o.c. 29.
2) Reusens, *Syntagma*, XIV, no. 3, op grond van Even, *Louvain monumental* 121.
3) Reusens, *Syntagma*, XIV, no. 3.
4) Aldaar XIV, no. 3.
5) Reusens, *Syntagma* XXXVII; Burman 443.
6) Aldaar XXVIII en XXIX.
7) Aldaar, 155-203.

Adriaan heeft intussen van 1476 tot 1515 in Leuven gewerkt, en heeft er 37 jaren gedoceerd, eerst in de Artistenfaculteit, later in de theologie. Hij was daar zeker een hoog gewaardeerd persoon, gezien zijn uitverkiezing tot *praeceptor* van Karel V. Hij was bereid allerlei universitaire functies te verrichten, die door ordinarii om beurten moesten worden vervuld. Hij was bovendien genegen om op verzoek van de quodlibetarius grote verhandelingen te schrijven en voor te dragen op de dispuutdagen der *Artes*. Naast deze voordrachten heeft hij twee theologische werken geschreven, een van exegetisch, en een ander van meer dogmatisch karakter, waarbij de moraal en zelfs de casuïstiek zijn aandacht hadden. Het is een behoorlijk wetenschappelijk oeuvre, dat de meesten van zijn collega's niet konden tonen. Ten dele werden deze werken gedrukt en vonden ook later waardering. Zij zijn vol van eruditie, van bijbelkennis en van de christelijke litteratuur, en getuigen van het speculatieve vermogen van de auteur. Zij zijn geschreven volkomen in de geest van de laatscholastiek, en vertonen geen invloed van het opkomende humanisme. Een pionier was Adriaan op het gebied van de wetenschap niet. Hij was echter zelfstandig in zijn oordeel en durfde een eigen mening verdedigen. Ofschoon hij zich in 1502, 1504 en in 1517 gematigd tegenover Erasmus en het humanisme uitliet, nam hij in de kwestie-Reuchlin een zeer rigoristische houding aan. Hij heeft tenslotte het pauselijk college gesticht.

Gedurende de Leuvense jaren heeft Adriaan verschillende kerkelijke prebenden verworven: hierover volgt een speciale studie.

UIT DE KLOOSTERGESCHIEDENIS VAN HOORN

HET FRATERHUIS (1385-1429)

DOOR

P. NOORDELOOS

VOOR het einde van 14e eeuw is er nooit een klooster in West-Friesland gesticht, terwijl het eigenlijke Friesland ermee overdekt was. Was onze bevolking niet klooster-minded? Wij zouden dit niet durven bevestigen. Zij onderhield toch goede betrekkingen met de kloosters aan de overzijde van de Zuiderzee, hetgeen blijkt uit het niet onbelangrijke grondbezit dat enige daarvan in oostelijk West-Friesland bezaten, terwijl de Reguliere Kanunniken van St.-Augustinus van Hemelum zelfs een uithof te Wervershoof onderhielden. Dat het nooit tot een vestiging van enig filiaal is gekomen, menen wij te moeten toeschrijven aan grafelijke politiek en Egmondse invloed. De abdij van Egmond toch had sinds overoude tijden zeer grote belangen, vooral in het westen van ons gewest.

Na de voor graaf Willem IV zo noodlottige slag van Warns in 1345 werden de banden met Friesland voorgoed verbroken, maar de Geest waait waar Hij wil, want enkele tientallen jaren daarna klonk in het land ten oosten van de Zuiderzee een nieuw geluid, dat krachtig weerklank vond in de hongerende harten der mensen. Dit drong ook door tot deze kust van de zee en werd daar niet minder gretig beluisterd. En uit eigen midden kwamen tal van kloosterstichtingen in het Westfriese land voort en dat driftig, als voorjaarsbloemen ontluiken onder invloed van de lentezon.[1]

Een voorloper hiervan is geweest het Fraterhuis te Hoorn.[2] De stichting werd in 1384 voorbereid door Jacob Hermansz. door de aankoop van een stuk grond van Jan Hoene, gelegen binnen de vrijheid van Hoorn aan de Gouw.[3]

1) P. NOORDELOOS, *Kloosterlingen in Westfriesland voor* 1345, in: 'Bijdragen v. d. geschiedenis v. h. bisdom Haarlem' (verder aangehaald met 'B.H.') 61 (1946), p. 43-60.
2) TH. VELIUS, *Chronyk van Hoorn,* Hoorn 1740, p. 19 en vooral E. v. GULIK, *De Moderne Devotie in Hoorn,* in: 'Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis', 1946, p. 91-119.
3) De Gouw was oorspronkelijk een vaarweg, welke van het noorden komende Hoorn doorliep tot de Roôsteen. Deze werd in 1385 gedempt van de Roôsteen tot de kerk, de huidige hervormde kerk. Aldus ontstond de Kerkstraat. In 1561 werd het gedeelte van de kerk tot een weinig voorbij de Blauwe Steen (de thans verdwenen

Als belendenden worden aangegeven Jan Dirckz. aan de zuidzijde en Pielgrom Gerritsz. aan de noordzijde.[1] Aan de westzijde van het erf van Jan Hoene bezit Claes Jansz. een huis en deze was mede bereid om dit voor het edele doel dat Jacob voornoemd beoogde, af te staan. En zo gebeurde het dat beide mannen op 11 juli 1385 voor de schepenen van Hoorn verschenen en uit eigen vrije wil en na rijp beraad 'in die ere Gods tot enen ewighen testament' aan heer Gisbrecht Dou, heer Jan van den Gronde, heer Paulus Albertsz. van Medemblik, heer Jan Volmersz. en Outgher Michelsz. een huis en heel het erf dat Jacob Hermansz. gekocht had van Jan Hoene, overdroegen, teneinde daarin ter ere Gods ongehuwde mannen te huisvesten die behoefte hebben aan een woning en deze uit liefde tot God verlangen, teneinde God te kunnen dienen in nederigheid en boetvaardigheid. De vijf moesten de stichting naar best vermogen ter ere Gods beheren.[2] Deze oorkonde deelt ons de fundatie mede van een huis voor mannen die zonder kloosterling te willen zijn, een devoot leven in gemeenschap wilden leiden; een stichting dus, geheel in de geest van Geert Groote; een huis van Broeders des Gemenen Levens, door Velius misleidend hiëronimieten genoemd. En wie door de terminologie van de stichtingsakte nog niet overtuigd mocht zijn, omdat deze gebeurtenis nog geen jaar na de dood van de grote boetprediker plaatsvond, brenge zich in herinnering, dat Fraterhuizen in Deventer en Zwolle op soortgelijke juridische basis steunden[3]: geen kerkelijke stichting, waarbij de goederen in de dode hand werden gebracht, maar een burgerrechtelijke onder beheer van regenten. Hier waren het de vijf reeds genoemde personen, vier priesters en een leek, aan wie huis en erf werden overgedragen. Zou een van hen komen te overlijden, dan moesten de anderen binnen twee maanden de vacature aanvullen, zodat het college altijd uit vijf personen zou blijven bestaan. Wie dit alles ten slotte nog niet voldoende mocht vinden, zal zeker overtuigd worden wanneer hij kennis neemt van een paar

'ster' voor de Nieuwsteeg) overwulfd. Dit gedeelte kreeg de naam Nieuwstraat. In 1584 werd het laatste gedeelte tot de Wortelvesten (Oude Turfhaven) overwulfd en tot 'een zeer wijde heerlijke straat gemaakt', welke men de Gouw bleef noemen.

1) Hoorn, Oud-Archief Inv. G. J. Gonnet (verder aangehaald: H. OA.), no. 3038 (783), Reg. 41.

2) H. OA. no. 3038 (783), Reg. 42. Bijlage 1. In de *Inventaris van het Archief der Stad Hoorn* vermeldt G. J. Gonnet ten onrechte op blz. 98 dat Willem van Petten de grondslagen heeft gelegd.

3) R. R. Post, *Studiën over Broeders van het Gemeene Leven,* in: 'Nederlandsche Historiebladen', I (1938), p. 314.

bijzonderheden betreffende enkele van de procuratoren van het huis.

Heer Gisbrecht Dou (Douwe, die Oude), leerling en biechtvader van Geert Groote, was de grote stuwkracht van de Moderne Devotie in Amsterdam en stichtte daar verscheidene kloosters. In 1392 wordt hij vermeld als procurator van Sinte-Ursula te Purmerend.[1] Heer Paulus Albertsz. van Medemblik wordt in het *Leven* van Floris Radewijnsz. geprezen als een rechtschapen man, die zich geheel gaf voor de dienst van God. Willem Vronken noemt hem leerling van Geert Groote en medestichter van het in 1392 in Blokker gevestigde Windesheimer klooster 'Maria van het Nieuwe Licht'.[2] Hij was medeprocurator van St.-Ursula te Purmerend en heet in 1400 minister van de broeders en zusters van de derde orde van St.-Franciscus te Hoorn en Medemblik [3], die behoorden tot het kapittel van Utrecht, dat hij zelf mede had helpen oprichten. Hij verbleef tot dat doel regelmatig in Hoorn. Tal van charters van het Oud-Archief aldaar maken melding van zijn activiteit.[4] Jan van den Gronde daarentegen ontmoeten wij slechts in de stichtingsakte. Het is een voorbijschietende vogel, want zijn activiteit lag in het oosten van het land, in Deventer en Arnhem. Hij overleed in 1391 en werd in het graf van zijn geestelijke vader bijgezet.

Deze drie namen waarborgen ons in voldoende mate, dat de stichting te Hoorn de vrucht is geweest van het werk van de waarlijk grote Geert Groote.

Over heer Jan Volmersz. vernemen wij persoonlijk niet anders dan dat men op 26 mei 1399 een andere procurator in zijn plaats heeft gekozen.[5] De reden van zijn heengaan wordt niet aangegeven. Ook omtrent Outgher Michelsz. hebben wij in het Oud-Archief van Hoorn geen andere sporen aangetroffen dan dat hij procurator was van het Fraterhuis en ook van de Luduwe Hermans-vicarie en in deze ambten in 1408 is vervangen.[6]

Ook omtrent de stichters mochten wij wel beter ingelicht zijn.

1) J. J. Graaf, *Het S. Ursula-klooster te Purmerend,* in: 'B.H.' 25 (1900), p. 265v.

2) K. Grube, *Des Augustiner Probstes Johannes Busch Chronicon Windeshemense und Liber de Reformatione monasteriorum,* Halle 1887, p. 343.

3) H. OA. no. 3056 (801), Reg. 95.

4) Hij is eind 1433 of begin 1434 overleden, want 16 febr. 1434 werd wegens het overlijden van heer Pouwels Albertsz., priester in Medemblik, heer Willem Woutersz., priester in Schagen, tot procurator van de Luduwe Hermans-vicarie benoemd. H. OA., Reg. 320.

5) H. OA., no. 3040 (785), Reg. 89.

6) H. OA., 3040 (785), Reg. 153 en 3068 (813), Reg. 154.

Aangezien van hen geen woonplaats wordt aangegeven, nemen wij aan dat zij in ieder geval poorters van Hoorn zijn geweest. Claes Jansz. is zulk een algemene naam, dat wij niet eens zouden durven beweren, dat hij de schepen van Hoorn is geweest die in 1391 en 1393 schepenenakten met zijn zegel bekrachtigde.[1] Hetzelfde is het geval met Jacob Hermansz. E. v. Gulik vraagt zich af of hij de Jacobus Hermanni is die zich onder de eerste lekenbewoners bevond van het in 1384 nog met medewerking van Geert Groote tot stand gekomen Fraterhuis te Zwolle, maar later niet meer wordt genoemd.

De speculatie is verleidelijk, maar met even veel recht kunnen wij veronderstellen, dat hij degene is die in 1381 een hofstede van de kerkfabriek van de parochiekerk te Hoorn in onderpacht had. En dan woonde hij toen op het Oost.[2] Wij mogen in ieder geval aannemen, dat hij ongehuwd of kinderloze weduwnaar is geweest, want hij woonde later in een der huizen van de stichting en als hij is overleden, zijn het in 1425 neven die afstand doen van rechten op de stichting welke hun door het overlijden van hun oom mochten toevallen. Vermoedelijk was hij een zoon van Herman Heinricx en heette zijn moeder Luduwe. Wij vermoeden dit, omdat zij in 1384 een vicarie stichtte, welke later merkwaardig nauw verbonden was met het Fraterhuis [3] en die voor een gedeelte dezelfde regenten had als de stichting van Jacob Hermansz. Maar daarmede is dan ook alles gezegd.

Over de wijze waarop het contact tot stand is gekomen tussen de stichters en de Moderne Devotie zwijgen alle bronnen. Is het alleen het werk geweest van Gisbrecht Dou en Paulus van Medemblik? Dit is niet noodzakelijk, want tussen Hoorn en de IJselsteden Zwolle en Deventer bestond destijds een levendig verkeer. Vriendelijke zakenrelaties kunnen hierbij een rol hebben gespeeld. Ten slotte is het niet buitengesloten, dat Geert Groote zelf een keer naar West-Friesland is overgestoken. Petrus Horn laat in zijn *Leven van Geert Groote* ruimte voor zulk een excursie.

Wij kunnen niet zeggen dat deze Hoornse stichting een succes is geworden. Op 20 mei 1392, dus zeven jaar na de stichting, blijkt het huis bewoond te zijn door drie priesters: Jan Volmersz., die tevens procurator was, Jacob Pietersz. van Edam en Gerrit van

1) H. OA., Reg. 59 en 67.
2) H. OA., Reg. 37.
3) H. OA., no. 3071.

der Horst van Lochem, die Jan van den Gronde was opgevolgd als procurator. Nu is het begin met een gering aantal bewoners nog geen bewijs, dat de levenswijze der Devoten niet aansloeg bij de ongehuwde mannen van Hoorn. In andere stichtingen was de situatie feitelijk dezelfde. Het huis te Deventer, het brandpunt van deze beweging, moest eveneens genoegen nemen met een zeer bescheiden begin en het Zwolse Fraterhuis telde in 1396 ook nog maar drie leden. En deze beide waren geen uitzonderingen, maar op een bescheiden begin volgde bij verscheidene een rijke ontplooiing. In Hoorn is dat echter niet het geval geweest. In 1399 blijkt behalve Jacob Pietersz. voornoemd ook Jacob Hermansz. in de stichting te wonen, terwijl in 1406 de priesters Willem Allardsz. van Petten en Frederik Matthijsz. werden opgenomen. Tien jaren later is de stichting verlaten, want dan spreken de curatoren van 'het priesterhuis, waarin gewoond hebben...' [1]

Uit dit verloop komt wel vast te staan, dat de door de stichters beoogde gelegenheid om zijn zaligheid te bewerken, de Westfriezen niet heeft aangesproken. Hiertegenover toch staat dat de Windesheimers die de 'nieuwe devotie' binnen de kloostermuren beoefenden, wel voldoende aantrekkingskracht hebben uitgeoefend om zich vlot te kunnen ontwikkelen.[2]

Niet onmogelijk is, dat het armetierig bestaan van het huis mede een gevolg is geweest van de niet bijzonder gunstige economische omstandigheden. Want wel stelden de beide schenkers huis en erf beschikbaar, maar van fondsen voor onderhoud wordt geen melding gemaakt. Vervolgens zal een conflict, dat in 1400 is uitgebroken tussen Jacob Hermansz. en de procuratoren, de bloei mede verhinderd hebben. Voor de beoordeling van een en ander laten wij hier een overzicht van het vaste goed volgen, waarbij zo veel mogelijk gegevens betreffende de ligging daarvan.

1. Reeds is melding gemaakt van de schenking van huis en erf aan de Gouw door Claes Jansz. en Jacob Hermansz. Op de achterzijde staat: 'Dit is van dat afterzide der timmeringhe ende van dat gehele erve, daer die capel op staet.' Zien wij hiervoor de plattegrond van Hoorn van Jacob van Deventer, dan blijkt dat de Gouw toen nog water was tot de toenmalige parochiekerk toe en dat de kapel staat op een stuk grond dat ten noorden wordt afgesloten door de Nieuwsteeg en aan de westzijde door de huidige Kruis-

1) H. OA., Reg. 63. Bijlage 2, Reg. 67, 89, 91, 141 en 216.
2) M. P. Droog, *Onze-Lieve-Vrouwe-ten-Nieuwlicht te Westerblokker*, in: 'B.H.' 33 (1911), p. 413-462 en 34 (1912), p. 134-155.

straat, welke toen ook nog gedeeltelijk water was. De kapel staat ongeveer midden in het aan de Nieuwsteeg grenzende gedeelte.

2. Ten noorden grensde deze schenking aan een stuk grond dat eigendom was van Pielgrom Gerrits. Dit is kort na de stichting reeds door Jan Volmersz. en Outgher Michelsz. gepacht 'tot den naesten brande' van een zekere Vechter, die het op zijn beurt weer ondergepacht had van anderen. 20 mei 1392 schonk de eigenaar het perceel grond aan de stichting, waarbij hij zich echter uitkering van de pacht voorbehield 'tot den naesten brande'.[1] Over dit erf moet dan later de Nieuwsteeg zijn gelegd.

3. Dezelfde datum volgde een nieuwe schenking van Jacob Hermansz. Het was een huis aan de Gouw, waarin destijds Wijburg, een zuster van Jan Volmersz. woonde. De belendenden van dit perceel worden niet aangegeven, maar op de achterkant van het charter staat: 'Item dit was dat huys, dat in des priesters hof stont langhes die Steghe bi der straet.'[2] In het Necrologium van het Fraterhuis wordt het genoemd 'dat huus, dat bi der Poerte staet'. Waar nu in oudere akten gezegd wordt, dat het priesterhuis 'in de Ghowe' stond en de ligging van een huis gemeenlijk wordt bepaald naar de plaats waar zich de poort of hoofdingang bevindt, moeten wij aannemen, dat het Fraterhuis zijn uitgang had aan de Gouw en dat ten noorden van de weg daarheen het huis stond waarin Wijburg Volmers woonde.

4. Door aankoop werden de procuratoren van het priesterhuis op 28 januari 1393 eigenaars van een huis dat behoorde aan de weduwe Kerstine Alberts en Claes Albertsz. haar zoon, en kinderen voor wie Jacob Hermansz. als voogd optrad. Het was ook gelegen aan de Gouw en grensde ten noorden aan Jan Jansz. en ten zuiden aan Jan van der Steghe.[3] Dit zegt ons alleen, dat het niet onmiddellijk grensde aan een der vroeger verkregen percelen.

1) H. OA., no. 3038 (783), Reg. 62. In het regest wordt ten onrechte vermeld, dat Pielgryn Gerryts ook een huis schonk. In de oorkonde staat: 'ien stuc lants... toe des voergen. hues behoef.' Het huis is dat, waarin de priesters woonden.

'Tot den naesten brande' betekent letterlijk: 'tot de naaste brand toe'. Egbert van den Hoof vermeldt in de *Handvesten van Alkmaar,* p. 77: 'Voort soo en sal niemandt hoffsteden hueren binnen Alckmaer, hij en huert se ten naesten brande, soo dathet huys daer of barne bij der boete van XX pondt.' De huur van een hofstede hield dus op zodra het huis door brand was vernield. In de loop der tijden kreeg deze term burgerrecht voor: 'voor onbepaalde tijd'. Een erf heeft met de letterlijke betekenis niets te maken. Hier zal het dus ook betekenen 'voor onbepaalde tijd.'

2) H. OA., no. 3038 (783), Reg. 63. Bijlage 2.

3) H. OA., no. 3038 (783), Reg. 67. De Nieuwsteeg wordt wel voor het eerst genoemd in 1434, maar aan de hand van deze naam zou men vermoeden dat zij ouder is.

5. Nog minder bekend is de ligging van het goed van wijlen Meynart Wolfartsz., dat Albrecht van Beieren 10 september 1386 ter beschikking stelde van 'de broeder met de beghevenen priesters'. Het goed viel krachtens erflating toe aan de zuster van de overledene, maar aangezien deze in Friesland woonde en de graaf met dit gewest op voet van oorlog stond, werd het door hem genaast als zijnde vijandelijk vermogen.[1] Toch mag op grond van een in 1410 door Hugo Woutersz. verleende volmacht worden aangenomen dat het bij het overige bezit van het huis lag en daarmede een gesloten geheel vormde.

Dit is hetgeen wij uit de charters hebben kunnen opmaken. Het is niet alles, want als de procurator Hugo Woutersz. van Haarlem in 1410 aan Paulus Albertsz. volmacht geeft om namens hem te handelen, dan zegt hij daarin 'medemombaer' te zijn over zeven erven en 'huisingen', terwijl wij niet verder komen dan zes, als wij de schenkingen van Jacob Hermansz. en Claes Jansz. afzonderlijk nemen. Deze vormden een gesloten geheel, want in de akte worden maar twee belendingen genoemd. Dit is in ieder geval het gehele bezit van het Fraterhuis, en dit lag ten noorden en ten zuiden van de huidige Nieuwsteeg.

Rond 1400 is er een zeer ernstig geschil ontstaan tussen Jacob Hermansz., een der stichters van het huis, en de procuratoren. In ieder geval woonde hij sinds begin 1398 in een der huizen van de stichting en begon zich met aangelegenheden van het huis te bemoeien, hoewel deze tot de competentie van de procuratoren behoorden. Beantwoordde de ontwikkeling van de stichting niet aan de verwachtingen welke hij zich daarvan had voorgesteld? Zeker is, dat het hem onaangenaam moet hebben getroffen, dat men hem angstvallig buiten het procuratorium heeft gehouden en daarin steeds maar vreemden adopteerde. Immers in 1399 en 1400 werden daarin opgenomen heer Hugo Goutsmit van Haarlem en Tydeman Zale, poorter van Amsterdam.[2] Maar hij had zijn bezittingen nu eenmaal vrijwillig gesteld in handen van een procuratorium, dat het recht had zichzelf aan te vullen en het bezit te besturen naar eigen inzicht. Het geschil werd voorgelegd aan Albrecht van Beieren, die ter voorbereiding van de Friese veldtocht in Hoorn verbleef en deze

1) H. OA., no. 3039 (784), Reg. 43. De aantekening: 'Item dit huys is daer nu in woont Went Claesz. die Cupper' zegt ons alleen dat de schenking bestond in eèn huis. Het werd later verhuurd.

2) H. OA., Reg. 89 en 91. Bijlage 3.

besliste 14 juli 1401, dat Jacob Hermansz. zich niet met de zaken van het huis had te bemoeien en dat hij Gisbrecht Dou en zijn gezellen erkende 'in allen rechte mombairs te wesen van de huisinge ende erve geesteliker manspersonen in Hoorn, gelegen aan de Gouw'.[1] De gedupeerde heeft zich aanvankelijk bij deze beslissing neergelegd, maar enige jaren later kwam hij weer in opstand, in verband met de vestiging van de priesters Willem van Petten en Frederik Matthijsz. Hij wendde zich tot de proost van West-Friesland en daagde beide priesters voor diens rechterstoel. Uit de omschrijving van de causa: 'super quadam domo et area cum porto in dicto oppido de Hoern, in platea communiter dicta ,,Die Waterstraat"... sitis... ad dictum actorem... ut asseruit spectantibus et pertinentibus',[2] blijkt, dat Jacob Hermansz. feitelijk op zijn schenking terugkomt. Hij verzekert immers, dat die goederen hem behoren. Het proces voor de proost van West-Friesland liep vast, omdat de procureur van de eiser, ofschoon met het stadsbestuur van Hoorn behoorlijk gedagvaard, niet ter zitting verschenen was.

Hoewel de officiaal inhibitiebrieven uitvaardigde, waarbij zowel aan eiser als aan het stadsbestuur van Hoorn verboden werd om hangende de procedure iets ten nadele van gedaagden te ondernemen [3], berustte Jacob Hermansz. daarin niet, maar verscheen op zekere dag in het gading voor schepenen van Hoorn 'ende claghede mit recht als een arm man van der armen weghen op Outgher Michelsz. ende op sine ghesellen' als procuratoren, dat zij aanspraak maakten op een erf en een daarop gebouwd huis, welk erf hij gekocht had van Jan Hoene en dat hij aan de armen had gegeven. Hier ontmoeten wij een nieuwe voorstelling van zaken. De schenker is een arm man en hij had zijn goed bestemd voor armen. Hij legt hierbij de term: 'die der herberge noet is ende om Godswille begheren' van zijn schenkingsoorkonde uit als: 'die te arm zijn om zelf voor huisvesting te kunnen zorgen'.

Schepenen van Hoorn stelden de zaak in handen van een zeventuig om de eigendomskwestie te beslissen, terwijl een scheidsgerecht de verdere moeilijkheden zou trachten op te lossen. Uit hun beslissing blijkt, dat het gerecht van Hoorn ook niet bijzonder ingenomen was met de gang van zaken en met name niet met het procuratorium. Zij konden moeilijk alles ongedaan maken, maar

1) H. OA., no. 3040 (785), Reg. 104. Bijlage 4.
2) H. OA., no. 3041 (786), Reg. 141. 25 sept. 1406. Bijlage 5.
3) H. OA., no. 3042 (787), Reg. 137. 21 april 1406.

gingen zo ver als zij maar dachten te kunnen gaan in tegemoetkoming aan Jacob Hermansz. en het verstedelijken van het bestuur van de stichting. Teneinde de heren Willem van Petten en Frederik Matthijsz., die 25 september 1406 officieel door de procuratoren waren opgenomen, te kunnen huisvesten werd het 'grote huus' overdwars in tweeën gedeeld. De voorkant moest tot kapel worden ingericht; in het achterste gedeelte mochten de priesters zich installeren en daarin ook verder arme geestelijke manspersonen opnemen na verkregen toestemming van de voogden die zouden worden aangesteld. Zouden dezen het gehele huis voor kapel willen bestemmen, dan moesten zij op het erf een nieuw huis bouwen, dat beide heren dan op dezelfde voorwaarden konden betrekken, indien zij wilden. Jacob Pietersz. van Edam en Jacob Hermansz. mochten blijven wonen in het huis waarin zij toen verbleven en mochten, eveneens na toestemming van voogden, daarin arme geestelijke personen opnemen. De stichting werd dus gesplitst in twee delen, die niets met elkaar hadden uit te staan. Wel werd vastgesteld, dat de kapel, het erf en wat er verder toe behoorde 'sal bliven... totter ere Goeds tot een gheesteliken testament', maar aan Jacob Hermansz. werd daaruit toegewezen een jaarlijkse rente van zes oude Franse schilden. Tekenend voor de geest van de scheidsrechters was, dat het oude procuratorium zonder een woord daaraan te wijden terzijde werd geschoven en vervangen door pur sang Hoornse voogden. De heren Jacob Pietersz. van Edam en Frederik Matthijsz. werden aanvaard, zolang ze 'op dat erve wonen'. Aan dit tweetal zouden de schout, de drie raden (burgemeesters) van Hoorn en twintig de rijksten nog drie andere toevoegen, te verkiezen jaarlijks op 2 februari.[1]

Het laatste gedeelte van het zeggen en scheiden was volkomen in tegenspraak met de desbetreffende bepalingen van de stichtingsakte en er was geen juridische grond om hierin verandering te brengen, aangezien de procuratoren de ontstane vacaturen regelmatig hadden aangevuld. Zij gingen hiermee trouwens door alsof er niets gebeurd was. Wel hebben zij bij een of andere instantie getracht hun recht hersteld te krijgen. Wij zijn althans van gedachte, dat de door Hugo Woutersz. van Haarlem aan Paulus Albertsz. van Medemblik verleende volmacht hiermede verband houdt.[2]

1) H. OA., no. 3043 (788), Reg. 143. 12 maart 1407. Bijlage 6.
2) H. OA., no. 3040 (785), Reg. 153. Bijlage 7.

Aan de hand van de aanwezige bescheiden kunnen wij nog de opvolging van de vijf zetels aangeven:

I. Ghiselbrecht Douwe. † 1420.
Prior der Regulieren van Blokker. In de akte van 23 september 1420 wordt geen naam genoemd, maar in die van 1429 heet hij Broeder Gheryt.[1]

II. Jan van den Gronde. † 1391.
Gheryt van der Horst tot 1399.[2]
Tydeman Zael of Zale. † 1421.
Willem Allartsz. v. Petten. – 1429.

III. Pouwels Albertsz. is de enige die de stichting – mede zijn werk – overleefde.

IV. Jan Volmersz. deed afstand in 1399.[3]
Hugo Woutersz. Goutsmit, pastoor van de Bagijnenkerk te Haarlem. † 1421.
Heinric van Hercke. Deze is dezelfde als notaris Heinric Bruninckx van Herck, clericus van het diocees Luik, voor wie verscheidene akten worden verleden. – 1429.

V. Outgher Michelsz. † 1408.
Reyner Visbaen of Vischtgen te Amsterdam. Toen hij intrad bij de kartuizers te Amsterdam, deed hij in 1415 met toestemming van zijn overste afstand van zijn procureurschap.
Jacob Lichtenbergh van Amsterdam. † 1416.
Gerrit Pietersz. van Amsterdam [4] – 1429.

Met dit verhaal zijn feitelijk de wederwaardigheden van het Fraterhuis medegedeeld. Over de activiteit van de bewoners valt niets anders te vermelden dan dat een paar van hen later biechtvader van het een of andere klooster zijn geworden. En overzien wij het geheel, dan mogen wij aannemen, dat het in beginsel de bedoeling wel geweest is van de stichters om de grondslagen te leggen van een fraterhuis in de geest van Geert Groote, maar dat het er in

1) H. OA., no. 3046 (791), no. 3040 (785), Reg. 230 en 3045 (790), Reg. 284. 3 maart 1429.
2) In dat jaar vertrok hij uit Hoorn, blijkens het Necrologium, H. OA., no. 3046 (791). In de oorkonde van 24 febr. 1400 heet hij Gheryt van Lochen. H. OA., no. 3040 (785), Reg. 91.
3) In het Necrologium staat, dat hij in 1397 afstand deed, maar dit berust wel op een schrijffout, want zijn opvolger werd gekozen 26 mei 1399. H. OA., no. 3040 (785), Reg. 89.
4) H. OA., no. 3046. Necrologium.

werkelijkheid weinig van heeft gehad. Het is zo weinig fraterhuis geweest, dat men prof. Post zijn twijfel of het ooit werkelijk tot stand is gekomen, zeker niet zo zwaar mag aanrekenen als E. v. Gulik dat in zijn aangehaald artikel doet.

Noodzakelijkerwijze moet zowel het stadsbestuur als het procuratorium van de stichting zich hebben afgevraagd of het geen tijd werd om aan de bezittingen een andere bestemming te geven, toen Jacob Hermansz. als laatste rechthebbende bewoner het tijdelijke met het eeuwige had verwisseld en er sedert 1416 al geen priesters meer in gehuisvest waren.

Toen is de gedachte naar voren gekomen om de bezittingen en inkomsten over te dragen aan een van de zustersconventen welke in Hoorn waren ontstaan en die wel bloeiden. De keuze viel op de zusters van het St.-Ceciliaconvent. Wij hebben de indruk dat dit geen toeval is en vermoeden, dat er van de aanvang af een sterke binding heeft bestaan tussen de procuratoren van het Fraterhuis en de vrome vrouwen die zich verzamelden onder de banier van Sinte-Cecilia. 26 mei 1399 blijken de procuratoren Gisbrecht Dou c.s. medevoogden te zijn van een 'zusteren huus after die kerke' [1]; 13 oktober 1400 legden Luduwa Martinusd. en andere novicen in tegenwoordigheid van Paulus Albertsz., minister van de broeders en zusters van de derde orde van St.-Franciscus in Hoorn en Medemblik, haar geloften af – hetgeen geschiedde in de kapel van de zusters, welke achter de parochiekerk stond. Op de achterzijde van dit charter staat: 'die eerste professie van Sente Cecilienhuus.' Dit kan niet misverstaan worden, want op 30 april 1401 stelden Luduwa Martinusd. en drie andere zusters hun huis en convent onder het generaalkapittel, en op dezelfde dag schonken Luduwa Martinusd. en vier andere zusters van de derde orde hun in het huis meegebracht roerend goed tot gemeenschappelijk gebruik. Onderaan staat: 'Tot Sinte Cecilien.' [2] Hiermede menen wij bewezen te hebben, dat St.-Cecilia ontstaan is achter de parochiekerk in Hoorn en dat het nauw verbonden was aan de procuratoren van het Fraterhuis. Dezen hebben dan ook niet beter weten te doen dan aan deze stichting het bezit daarvan over te dragen. Zij hadden na het overlijden van Jacob Hermansz. gezorgd, dat zijn erfgenamen hun eventuele rechten aan hen overdroegen. Dit geschiedde 18 maart 1425.[3] Bleef nog de claim van het gemeentebestuur krach-

1) H. OA., no. 3040 (785), Reg. 89.
2) H. OA., Reg. 95, 99 en 100.
3) H. OA., no. 3038 (783), Reg. 258. Bijlage 8.

tens de scheidsrechterlijke uitspraak. Deze werd op 18 februari 1429 opgeheven door overdraging van mogelijke stedelijke rechten aan de oude procuratoren.[1] Nu was de weg vrij. Op 3 maart 1429 droegen de procuratoren de Maria-kapel aan de Gouw met al hetgeen daartoe behoorde, over aan het convent van de zusters van St.-Cecilia, op voorwaarde dat zij de kapel behoorlijk zouden onderhouden, er een koor in aanbrengen en er een priester aan zouden verbinden om de Luduwe Hermans mis in die kapel te celebreren. Het toezicht op de naleving van deze voorwaarden werd overgedragen aan de visitator van de tertiarissen.[2]

Hier wordt nogmaals de aandacht gevestigd op de Luduwe Hermans-vicarie. Deze blijkt wel verbonden aan het Maria-altaar in de voormalige Fraterhuiskapel, maar het beheer daarover bleef voorbehouden aan een afzonderlijk college van regenten. Ook met deze vicarie is Jacob Hermansz. in de knel gekomen door het vreemde gedrag van de regenten. In 1405 kiezen Gisbrecht Dou, Paulus Albertsz., priesters, en Jacob Hermansz. wegens overlijden van Nicolaas Jansz. Outgher Michelsz. tot regent. Dit is de enige keer dat Jacob Hermansz. wordt genoemd. Dat hij door een ander is vervangen, staat ook niet vermeld. Hij heeft zich blijkbaar hiervan gedistancieerd als gevolg van de scheidsrechterlijke uitspraak. Later worden Reinier Visbaen, Jacob Lichtenberg en meer andere buitenpoorters in het college van regenten benoemd. De vicarie is aldus blijven voortbestaan. In 1543–'44 maakten de regenten nog nieuwe bepalingen voor de bediening daarvan.[3]

Hiermede menen wij de lotgevallen van het Fraterhuis, dat nooit een eigenlijk fraterhuis geworden is, voldoende te hebben belicht. De goederen gingen met het van achter de parochiekerk naar de Gouw overgebrachte St.-Ceciliaconvent een nieuwe, betere toekomst tegemoet.

1) H. OA., no. 3044 (789), Reg. 282. Bijlage 9.
2) H. OA., no. 3045 (790), Reg. 284. Bijlage 10.
3) H. OA., no. 3068 (813) (acht benoemingen van procuratoren) en no. 3071 (816) (wijziging van de bepalingen voor de bediening).

Stichtingsoorkonde

11 juli 1385

Jan Claeszoen ende Wilaem Evertszoen, scepenen in Hoern, orconden dat voer ons quamen Jacop Hermanszoen ende Claes Janszoen, ende gaven mit horen vryen wille mit goden berade vander hant, ende opdroghen ende verteghen [1] huus ende dat heel erve alse groet ende alse cleyn alst Jacop voerscr. cofte tieghens [2] Jan Hoene [3], gheleghen binnen der vryhede van Hoerne inden Ghowe, ende daer naeste lende of siin Pilgrim Gherijtszoen op die noertzide ende Jan Dircszoen optie zuutzide. Ende dit voerscr. huus ende erve gheven sie in die ere Goeds tot enen euwighen testament in handen haer [4] Ghiselbrechts Douwe, haer Jans van den Gronde, haer Pauwels Albertszoen, haer Jans Volmerszoen ende Outhgers Michelszoen, soe dat sie moghen daerin herberghen, totter ere Goeds, manspersonen die onghebonden [5] sien, die der herberghe noet is [6] ende om Goeds wille begheren ende Gode dienen willen in oetmoede ende penitencie. Ende voert dat voerscr. huus ende erve te regieren ende oerdinieren ende daermede te doene na hore consciencie dat meest die ere Goeds is. Voert, wanneer een van desen viven sterft, soe solen die ander vier binnen den twien eersten maenden na sire doet altoes enen kiesen in des doden stat, den innichsten [7] mensche dien sie weten bi hore consciencie, alsoe dat deser altoes vive bliven solen, die dit voerscr. huus ende erve solen regieren ende bewaren.

In orconde der waerheit so hebben wi desen brief bizeghelt mit onsen seghelen int jaer ons Heren dusent driehondert viif ende tachtich, des dinghesdaghes na sinte Maertiinsdaghe transclacio.

(Hoorn, Oud-Archief, no 3038 (783), Reg. 42)

Zegels van de beide schepenen in groene was nagenoeg geheel verdwenen.

1) Droegen over in eigendom en deden afstand van.
2) tieghens = tegen = van.
3) Zie oorkonde van 19 april 1384. Hoorn, Oud-Archief, no. 3038 (783), Reg. 41.
4) haer = heer. Wordt geplaatst voor priesternamen.
5) = ongehuwd.
6) die een woning nodig hebben.
7) vroom.

Op de achterzijde staat: 'Dit is van dat afterzide der timmeringhe ende van dat gehe(ele) erve daer die capel op staet.'

BIJLAGE 2

Tweede schenking van Jacob Hermansz.

20 mei 1392

Heyne Mertijnsz. ende Baernt Claesz., schepenen in Hoern, orconden dat vor ons quam Jacob Hermansz. ende ghelijde [1], dat hie overghegheven heeft ende overgheeft mit sinen vrijen willen om Gods Wil tot enen ewighen testamente dat hues, dat in die Gou staet, daer nu ter tijt in woent Heren Jans Volmersz. zuster Wyburch. Ende dat vorscr. hues gheeft Jacob vorscr. in handen der gueder liede, die nu ter tijt iof in tocomenden tiden te bewaren hebben dat hues, dat daer after staet, daer nu ter tijt in woenen her Jan Volmersz., her Jacob Pietersz.[2] ende her Gerijt van der Horst, priesters, alsoe dat sie daermede doen moghen tot des vorscr. hues orbaer wat hem dunct die meeste eer Gods wesen.

In orconde der waerheit bizeghelt mit onsen zeghelen. Int jaer ons Heren dusent driehondert twe ende neghentich, des Maendaechs na Sent Servaesdach.

(Hoorn, Oud-Archief, no. 3038 (783), Reg. 63)

Zegels van beide schepenen in groene was. Geschonden.

Op de achterzijde staat: 'Item dit was dat huys, dat in des priesters hof stont langhes die Steghe bi der straet.'

1) *Geliën* = verklaren.
1) Mr. Jacob Pietersz. van Edam.

BIJLAGE 3

Benoeming van Tydeman Zale tot procurator

25 februari 1400

Ghiselbert Dou, Hughe Wouterszoen, Pauwels Albertszoen, priesteren, ende Outgher Michelszoen doen cond allen luden, dat wi ghecoren ende ghenoemen hebben in haer Gherrijts van Lochen stede Tydeman Zale tot een procurator ende bewarer mit ons te wesen over der priesteren huus tot Hoern, daer nu ter tijt haer Jacob Yedam ende Jacob Hermanszoen in woenen, ende over der zusteren huus after die kerke van Hoern [1] soe, dat hi gheliken ons mach raden [2] over desen twien husen voerscreven ende dat in allen manieren als haer Gherrijt te voren mochte doen.

In orconde der waerheyt hebben wi Ghiselbert, Hughe ende Pauwels voerscreven voer ons ende Outgher voerscreven, om sijnre bede wille want hi selve gheen seghel en hadde, desen brief beseghelt mit onsen seghele.

Int iaer ons Heren dusent ende vierhondert op Sente Mathijsdach.

(Hoorn, Oud-Archief, no. 3040 (785), Reg. 91)

Zegels van Hughe Woutersz. en Pauwels Albertsz. in bruine was. Geschonden. Dat van Ghiselbert Dou in groene was. Gaaf.

BIJLAGE 4

Gijsbrecht Douwe c.s. worden door Albrecht van Beieren erkend als bestuurders van de stichting

14 juli 1401

Aelbrecht bii Goids genaden Palensgrave upten Rijn, hertoghe in Beyeren, grave van Henegouwen, van Hollant, van Zeelant ende heer van Frieslant, doen cond allen luden, dat wij heer Gijsbrecht

1) Dit is het St.-Ceciliaconvent in eerste aanleg.
2) beraadslagen.

Douwe kennen ende vinden ende sine gesellen in allen rechte mombairs [1] te wesen van de husinge ende erve geesteliker manspersonen in onse stede van Hoirn, gelegen andie Gouwe tusschen Ysebrant Melijssoen an die zuytzide ende Jan Roelofssoen an die noirtzide na inhout des scepenenbriefs diere of gegeven is. Ende ombieden [2] ende bevelen Jacob Hermanssoon ende allen sine medehulpers, die him van Jacobs voirscr. wegen bewinden [3] mochten dat sij him dier huezinge, des erfs voirscr. ende alle die goede die dair toebehoren, niet en bewinden tot eniger tijt, op pene van hondert nobelen. Ende ombieden ende gebieden voirt onse baillu, scout, scepenen onser stede van Hoirn voirscr., dat sij heren Gijsbrecht voirsz. mit sinen gesellen inder monbairscip dier huezinge, des erfs ende allen horen toebehoren voirsz. houden ende starken ende gene vonnisse tyegen onsen openen tyegenwoirdigen brieve en wisen, want wij se in de beste gerechte gevonden hebben.

In oirconde desen brieve ende onsen segel hierop gedruct.

Gegeven tot Hoirn upten xiiiisten dach in Julio int jair ons Heren M°. CCCC° ende een.

(Hoorn, Oud-Archief, no. 3040 (785), Reg. 104)

Opgedrukt zegel van Albrecht van Beieren in groene was. Vrijwel geheel verdwenen.

BIJLAGE 5

Verklaring, houdende dat de priesters Willem Allardsz. en Frederik Matthijsz. terecht in het priesterhuis zijn opgenomen.

25 september 1406

Hugho Wouteri, Ghiselbertus Dou, Paulus Alberti, presbyteri, Outgherus Michaelis et Tidemannus Zael, laici, ad universorum noticiam deducimus per presentes, cum nos sumus veri et legitimi rectores, procuratores ac gubernatores cuiusdam domus cum eius domistadio stantis in oppido de Hoern prope domum et domista-

1) Mombaer = Montbaer = voogd.
2) Ombieden = ontbieden = laten weten, aanzeggen.
3) Zich bemoeien met, zich onderwinden, iets ondernemen.

dium Ysebrandi Amilii ex parte australi et prope domum ac domistadium Johannis Rodolphi ex parte septentrionali ac nos pro rectoribus, procuratoribus et gubernatoribus dictae domus et eius domistadii tenuimus et gessimus et adhuc gerimus et tenemus ad hospitandum in eadem viros Deo servire volentes in humilitate et castitate ac alias ad regendum et gubernandum praedictum domum et eius domistadium cum suis pertinenciis sicut tenemur juxta tenorem cuiusdam licentie scabinalis super hoc edite et confecte, ideo inter alios in dicta domo hospitatos eciam discretos viros dominos Wilhelmum filium Allardi et Fredericum filium Mathie, presbyteros, hospitavimus in eadem et fatemur ac hiis presentibus testificamur eos in ipsa domo sepedicta per consensum nostrum et voluntatem fuisse et esse hospitatos.

In quorum testimonium sigilla nostra duximus praesentibus apponenda.

Datum anno Domini M° quadringentesimo sexto sabbato post Mathei Apostoli et Evangeliste.

(Hoorn, Oud-Archief, no. 3041 (786), Reg. 141)

Zegels van de vijf curatoren in groene was, waarvan een zeer ernstig geschonden.

BIJLAGE 6

Beslissing in het geding tussen Jacob Hermansz. enerzijds en de procuratoren van het Fraterhuis anderzijds

12 maart 1407

Albert Tetensoen, Heyn Janszoen, Jan Pieterszoen, Jan Mairtinuszoen, Syvaert Gherbrantszoen, Jan Albertszoen ende Claes Doedenzoen, scepenen in Hoern, oirconden, dat voer ons quam inden gadinghe Jacop Hermanszoen ende claghede mit recht als een arm man van der armen weghen op Outgher Mychielszoen ende op sine ghesellen als procuratoers, dat si bespart [1] hadden een erve ende husinghe, die daerop ghetimmert staen, welc erve Jacop Harmanszoen voerzs. cofte tyeghen Jan Hoen ende in voirleden tijden

1) besparren = versperren, aanspraak maken op.

den armen ghegheven hadde, ende naeste lenden of sijn Jan van Alcmade op die noertside ende Ysebrant Melijszoen op die suutside, daer Outgher voirsz. teyghen verdaghet wart mit rechte, welke Outgher voerseyt dit voersz. erve hilt ende houden woude mit rechte voer hem ende voer sine medeghesellen als procuratoers van de erve ende husinghe voirscr., waerbi dat ghewijst wart mit allen rechte an seven die naeste leden, die daer mit rechte toe comen. Welke seven, die daertyeghen verdaghet worden ende quamen te rechte als recht is, daer goede luden onderspraken [1] an beyden syden als dat si al sulke recht ende sceel [2] biloeven souden, als si daerof onderlinghe hadden, daer Jacop Harmanszoen voirscr. an die een syde, ende Outgher Mychielszoen als een procurator an die ander syde, ende waerde voer alle sine medeghesellen, die op die tijt procuratoers mit hem waren van den husinghe ende erve voirsz., dat si an beyden syden mit vryen moedewillen deden, ende biloeveden dat haren Jacop van Edam ende haren Vrederic Mathijszoen, priesters, hoe si dat sceyden ende seyden, dat soude voertgaen ende ewelike bliven sonder enich wedersegghen of enigerhande vonden, die men dairin vinden mach, daer dat segghen hinderen mochte. Ende waer dat sake, dat si dat segghen niet eens en mochten, soe zouden si onder hem beyden enen overman kyesen, die dat mit hem sceyden ende segghen soude.

Des haer Jacop ende haer Vrederic voersz. voer ons quamen ende mochten dat sceyden ende segghen niet eens ende coren Jan Tydemans Tamenzoen tot enen overman, dat segghen ende dat sceyden mit hem te segghen ende te sceyden, dat Jan Tydemans Tamenzoen voerscr. niet met moedwil [3] doen en woude, waerom tghemeyne recht van Hoerne Jan Tydemans Tamenzoen voersz. gheboden, dat segghen ende sceyden mit haer Jacop ende mit haer Vrederic voirscr. te segghen ende te sceyden op een peen [4] van vijftich ponden, welke segghen ende sceyden haer Jcaop ende haer Vrederic voirscr. voer ons scepenen voernoemt anghenomen hadden te sceyden ende te segghen op een peen van vijftich ponden tot mijns liefs heren behoef van Hollant.

Des haer Jacop ende haer Vrederic ende Jan Tydemans Tamenz als een overman voirsz. voir ons quamen ende seyden hoer segghen ende sceyden hoer sceyden, dat si anghenomen hadden, in alre manieren als hierna ghescreven staet.

In den eersten, dat dat grote huus sal wesen een capel in die ere

1) onderhandelen. 2) sceel = geschil.
3) moetwil = vrije wil. 4) peen = poene, boete.

van Onser Liever Soeter Vrouwen, ende dat sal men overdwars ontwe [1] scyeten, ende daer sal after in wonen haer Willam van Petten ende haer Vrederic Mathijszoen, ende daer sellen si in moghen herberghen, – bi rade ende bi consente der vogheden, die men daertoe setten sellen, dat huus ende erve te regieren – armen gheesteliken manspersonen.

Voert soe sal haer Jacop ende Jacop Harmanszoen voirscr. wonen in dat huus, daer si nu ter tijt in wonen, ende daer sellen si in herberghen moghen armen gheestelike menschen bi rade ende consente der vogheden van den huse ende erve voirsz.

Voert dese voirsz. cappel ende al dat heel erve ende al sijn toebihoeren sal bliven ende wesen totter ere Goeds tot een gheesteliken testamente. Ende voert alle die goede die men daerin gheven sellen. Maar uut dese voirscrevenen goede sal Jacop Harmanszoen voirsz. hebben iaerlix tot sine live [2] ses oude Vrancricsche scilden, die ene helfte te bitalen tot Meye ende die ander helfte tot Alreheylighenmisse.

Voert soe sel die hofstede, daer Jan van der Steghe nu ter tijt op woent, bliven op al sulke pachte ende vorwaerde als si ghepacht is.

Voert die husinghe, die Albert Harmanszoen plech toe te horen, die opter capellen erve staet, ende anders alle goede die totter capellen ende husinghen horen, verhueren ende regieren die vogheden van der capellen voirscr.

Voert die renten, die haer Jan Volmer uuten husinghe heeft, die sullen die vogheden bitalen nae inhout sijns briefs.

Ende nyemant en sal in desen capel voirsz. provende hebben, hi en sel op dat erve wonen dat die capel nu toebehoert.

Ende van deser capel ende goede voirsz. sellen vogheden wesen haer Jacop van Edam ende haer Vrederic Mathijszoen alsoe langhe als sie op dat erve wonen. Ende daertoe sal die scoute ende die drie raden van der stede van Hoerne mit twintich den rijcsten drie vogheden van der capel tot hen tween setten; die sel men verwandelen alle iaer op Onser Soeter Vrouwendach te Lichtmisse in deser voirsz. capel bi den meesten stemmen. Ende waer dat sake dat si dit niet en deden opten dach voirscr., soe soude die scoute ende die drie raden van Hoern drie vogheden setten, die daer nutste toe sijn bi hore consciencie bi den meesten stemmen.

Ende waer dat sake, dat die vogheden van deser capel voirsz. die

1) ontwescyeten = in tweeën delen.
2) tot sinen live = zolang hij leeft.

capel ruum wouden hebben, soe souden die vogheden voersz. een huus op dat erve maken, dat die capel toebehoert, ende daer sellen in wonen haer Willam ende haer Vrederic voirsz., of si willen. Ende daer sellen si moghen in herberghen arme gheestelike manspersonen bi rade ende bi consente der vogheden voirscr.

Ende voert soe sellen alle die ander brieven, dye van deser voirsz. capelle, husinghe ende erve roeren of spreken, inder stedekist legghen ende doet wesen, ten waer sake of yemant dese voirscr. capelhusinghe ende erve roeren woude mit eyghendoem, soe mochten die vogheden vander capelle voirsz. enighe brieven, die sie daervan te doen hadden, voertbrenghen tot een bescermnisse des capels, huus ende erfs voirsz. nae inhout des segghens als voirscreven is.

In kennisse der waerheyt soe hebben wi scepenen voirscr. desen brief bezeghelt mit onsen zeghelen aen desen brief ghehanghen. Int iaer ons Heren dusent vierhondert ende seven op Sinte Gregoriusdach.

(Hoorn, Oud-Archief, no. 3043 (788), Reg. 143)

Zegel van Heyn Jansz. verdwenen. Die van de andere schepenen in groene was. Enigermate geschonden.

BIJLAGE 7

Volmacht door heer Hugo Woutersz. verleend aan Paulus Albrechtsz.

5 januari 1410

Hughe Wouterszoen, priester ende cureyt der Beginenkerc tot Haerlem, doe kont allen luden, dat ic machtich gemaect hebbe ende machtich make mit desen brieve heren Pouwels Aelbrechtszoen, priester, aen te spreken die seven sulke erven ende husinge, daer ic een medemombaer ende voecht of ben nae inhout sulker brieve als daer of sijn. Welc erve ende husinge leggende ende staende sijn binnen der vrihede van Hoern twisken Jan Roelofszoen mit sinen huse an die een zide, Ysebrant Melijszoens erve mit sinen kinderen an die ander zide. Ende wes haer Poewels voerscr. daer in doet, des houde ic stade ende vast in alre manieren alsof ic selve tegenwoerdich waer.

In kennisse ende getuge der waerheijt so hebbe ic desen brief bezegelt mit minen zegel hier beneden op ghedruct.

Int jaer ons Heren M° CCCC° ende tien opten Dertienden avont.

(Hoorn, Oud-Archief, no. 3040 (785), Reg. 161)

Opgedrukt zegel in groen was. Geschonden.

BIJLAGE 8

Erfgenamen van Jacob Hermansz. doen afstand van hun rechten op diens huis en erf

18 maart 1425

Jacob Symonszoen ende Melijs Claeszoen, scepenen in Hoern, orconden ende kennen, dat voir ons quamen Isebrant Janszoen ende Jan van Hoeve ende Meynart van Hove, sijn broeder, ende ghelieden dat sij vernoecht [1] waren van allen opsegghen [2], dat sij mochten hebben op Onser Vrouwencapelle ende haren toebehoeren, staende binnen onser stede an die Goeuwe rorende [3] van Jacop Harmanszoen, haren oem, ende hem daer of an comen mochte wesen. Ende schouden die capelle mit alle hoeren gueden quijt [4] ende gaven se over haren Pouwels Albaertszoen van Medemblik ende haren Willem Allaertszoen van Petten ende haren medeprocuratoers na inhout scepenenbrieven, die in voer tijden ghemaect sijn. In welken brieven Jacob Harmanszoen, huren oem voirsz. ghegunt, ghegheven ende quijtghescouden heeft alsulke husinghe ende erven als die brieven daerof inhouden, daer nu die capelle voirsz. bi ende op staet.

Ende waerden hem daerof volghedaen en wel vernoecht.

In orconde desen brieve geseghelt mit onsen seghelen.

Int iaer ons Heren dusent vierhondert vive ende twintich, des Sonnendaghes na Sinte Gheertrudendach.

(Hoorn, Oud-Archief, no. 3038 (783), Reg. 258)

Zegels van schepenen in groene was. Gaaf.

1) Schadeloos gesteld. 2) Aanspraken. 3) Afkomstig.
4) Scouden... quyt = deden afstand van.

BIJLAGE 9

De Maria-kapel met toebehoren gesteld in de handen van de oude procuratoren

18 februari 1429

Scout, scepenen ende burgermeysters der steden van Hoirn doen cond allen luden, dat wi mit goeden birade ende mit consent onser rijcdoems overgheven ende quijt scelden Onser Vrouwen capelle mit alle haer toebehoeren ende al dat wij daerop te segghen hebben, den ouden procuratoers, als den prior van den Reguliers in Blocwer, haer Pouwels Albartszoen, haer Willem Allartszoen, haer Henric Brunincx, priesteren, ende Gherijt Pieterszoen. Ende setten se in haren handen in alle manieren te regieren ende ordinieren ende daermede te doen als die eerste scepenenbrief inhout die daerop ghemaect is.

In oerconde der waerheit soe hebben wij desen brief bezeghelt mit onser steden zeghel.

Int iaer ons Heren dusent vierhondert ende neghen ende twintich, op ten achtienden dach in Februario.

(Hoorn, Oud-Archief, no. 3044 (789), Reg. 282)

Zegel ten zaken van Hoorn in groene was. Maria met het Kind op een gotische troon. Aan haar voet staat het wapen van Hoorn. Enigszins geschonden.

BIJLAGE 10

Overdracht van de kapel van het Fraterhuis aan het Sinte-Ceciliënklooster

3 maart 1429

Broeder Gherijt, prior van de Regulieren des cloesters in Westerblocwer, Pouwels Aelbertszoen, Willam Allartszoen [1], Heynric Bruninx, priesteren, ende Gherijt Pieterszoen, procuratoers Onser Vrouwen capelle, staende te Hoern biden Goeu, doen kont allen luden, dat wy om die eer Gods te vermeeren ende die capelle voert

1) Van Petten.

te helpen totten dienste Gods, overgheven ende setten die capelle voerscr. mit allen horen toebehoeren in handen des convents der susteren van Sinte Ceclienhuus der oerden van penitencien Sunte Francisci in deser maniere dat die susteren voirscr. sullen die capelle staende [1] houden ende daeran tymmeren een choer ende daer houden stadelic een priester, die misse sel doen tot Ludue Hermans misse in der selver capellen. Voert soe moghen die susteren voernoemt mit deser capellen ende haer toebehoren doen alst hem aldermeest dienen dunct totter eeren Gods. Ende waert, dat hiernamaels enich gebreck hierin viel, dat sel staen tot verbeteringhe ende correctie der visitierers der susteren voerscr. In welken wy belasten haer consciencien.

Ende opdat die susteren voorscr. dit te bet moghen doen, soe schelden wy hem quijt onse procuratoerscap ende al onse macht, die wy tot deser tijt daerop ghehadt hebben.

In kennisse der waerheit soe hebben wy desen brief bezeghelt, ic Broeder Gherijt, prior voirscr., mit onsen conventszeghel, ende wij Pouwels Aelberszoen ende Willem Allaertszoen, priesteren voersz., mit onses selves zeghelen. Ende want ic Heinric Bruninx priester voersz. selve ghenen zeghel en hebbe [2], soe heb ik ghebeden haer Vrederic Mathijssoen, priester, dat hi desen brieff voer my wil bezeghelen, ende ic Vrederic, om bede wil heer Heinrics voersz, hebbe desen brieff mede bezeghelt met minen zeghele, ende ic Gherijt Peterssoen voernoemt hebbe desen brief bezeghelt met mijns selves zeghele.

Int Jaer onses Heren dusent vierhondert ende neghen ende twintich opten derden dach in Marcio.

(Hoorn, Oud-Archief, no. 3045 (790), Reg. 284)

Zegels van het Regulierenconvent, Pouwels Aelbertsz., Willem Allaertsz. en Vrederic Mathijsz. in bruine was. Dat van de prior en van G. Pietersz. enigszins geschonden.

Op de achterzijde: 'Mit dese brief schelden die procuratoers van onse Lieve Vrouwen cappel, die voersz. cappel quyt ende gheven aen die susteren van Sinte Ceciliënconvent.'

1) In stand houden.

2) Alle andere akten welke voor hem verleden worden, bevestigt hij als notaris met zijn handmerk.

HET JURISDICTIEGESCHIL OVER GROENLO EN DE HEERLIJKHEID BORCULO-LICHTENVOORDE

DOOR

TH. A. M. THIELEN

WANNEER in 1559 de nieuwe kerkelijke indeling van de Nederlanden tot stand komt, geldt deze uiteraard enkel voor de Nederlanden voorzover zij aan Filips II onderworpen zijn.[1] Het langdurige geschil tussen de apostolisch vicarissen van de Hollandse Zending en de vorst-bisschoppen van Munster over de jurisdictie in Groenlo en de heerlijkheid Borculo-Lichtenvoorde, heeft dan ook als uitgangspunt de circumscriptiebul van het bisdom Deventer: *Regimini universalis* (7 augustus 1561).[2] Er dient hier onmiddellijk de vraag gesteld te worden: Vormde de genoemde heerlijkheid een deel van het gebied van Filips II als heer der Nederlanden? Deze vraag moet ontkennend beantwoord worden. Hoewel de oorsprong van de heerlijkheid Borculo in het duister der vroegmiddeleeuwse geschiedenis verborgen ligt, staat toch voldoende vast, dat dit gebied in 1406 een vrije heerlijkheid was.[3] In genoemd jaar droeg Gisbert II van Bronkhorst-Borculo de leenheerschappij over de heerlijkheid op aan de bisschop van Munster Otto IV van Hoya (1392–1424).[4] Al voor deze opdracht vermeldt

1) L. J. ROGIER, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw* I (Amsterdam 1945), 213.

2) G. BROM en A. H. L. HENSEN, *Romeinsche bronnen voor den kerkelijk-staatkundigen toestand der Nederlanden in de 16e eeuw* ("s Rijks Geschiedkundige Publicatiën', gr. r. 52, Den Haag 1922), no. 94, 112.

3) Zie voor de geschiedenis van de heerlijkheid Borculo: H. J. A. M. SCHURINK, *Het archief der heeren van Borculo,* (Inleiding), manuscript Rijksarchief in Gelderland; J. S. VAN VEEN, *Bijdragen tot de geschiedenis van Borculo,* in: 'Gelre, Bijdragen en Mededeelingen' XXI (1918); H. G. HARKEMA, *De betrekkingen van het Bisdom Munster tot de Nederlanden, inzonderheid tot Gelderland tot aan den vrede van Kleef 18 April 1666,* in: 'Gelre, Bijdragen en Mededeelingen' VII (1904); A. H. MARTENS VAN SEVENHOVEN, *Het gebied van de heerlijkheid Borculo* ('De Nederlandsche Leeuw' 54, 1936, kol. 173-175); FLORIS DER KINDEREN, *De Nederlandsche Republiek en Munster 1650-1666* (Leiden 1871) en J. DE GROOT, *Het geslacht Borculo* ('De Nederlandsche Leeuw' 54, 1936, kolom 121-123). Zie ook kaart (Bijlage 4). De statiekerk te Harreveld werd in 1795 overgeplaatst naar Zieuwent, 3 km ten noorden van Harreveld.

4) Op het Rijksarchief te Arnhem is de opdracht van 1406 niet aanwezig, wel de belening van 1406, waarin Otto van Hoya Gisbert van Bronkhorst beleent met het slot en 'de alinge herscap van Borckloe' (mededeling Rijksarchivaris in Gelderland).

het leenboek van Floris van Wevelikhoven, bisschop van Munster (1364–1378), dat in 1376 de heer van Borculo van de bisschop in leen heeft het slot Borculo en de halve heerlijkheid. De opdracht in 1406 geschiedde in een tijd waarin de landsheerlijke macht van de bisschop zich sterk uitzette in de richting van de grenzen van de heerlijkheid Borculo. Otto IV wist onder andere in 1406 en 1408 respectievelijk de aangrenzende heerlijkheid Ahaus en Ottenstein onder zijn wereldlijk gezag te brengen.[1] Het gebied van de heerlijkheid heeft zich in 1406 wel uitgestrekt over de toenmalige parochies Geesteren, Neede, Eibergen en Groenlo – de latere burgerlijke gemeenten Groenlo, Lichtenvoorde, Eibergen, Neede en Borculo. Na 1406 blijkt duidelijk uit de beleningen: in 1420 aan Otto van Bronkhorst, in 1477 aan Gijsbert III, in 1490 aan Frederik van Bronkhorst en in 1539 en 1542 aan Joost van Bronkhorst-Borculo, dat de heerlijkheid een Munsters leen is.

Wanneer in 1553 Joost van Bronkhorst-Borculo kinderloos overlijdt, trekt de bisschop van Munster, Wilhelm von Ketteler (1553–1557) de heerlijkheid als een opengevallen leen aan zich. De gravin-weduwe Maria Hoya behield echter het vruchtgebruik onder de uitdrukkelijke bepaling, dat dit geen nadeel zou doen aan de aanspraken van de bisschop. Na het overlijden van de gravin-weduwe stelde de bisschop van Munster zich in het bezit van de heerlijkheid. De regering te Munster was er toen blijkbaar alles aan gelegen de heerlijkheid onder haar gezag te houden, want drie dagen na de dood van Maria Hoya zijn haar afgevaardigden reeds in Borculo (24 nov. 1579).[2]

In 1559 behoorde de heerlijkheid Borculo niet tot het gebied van Filips II.[3] Indien dit wel het geval was geweest, zou de lutheranisering van de heerlijkheid na 1550 ook onmogelijk geweest zijn. Rond 1550 was door graaf Joost van Bronkhorst-Borculo in de heerlijkheid de Augsburgse Confessie ingevoerd [4], zeer waarschijn-

Over de leenverhouding in 1376 zie: Adolph Tibus, *Gründungsgeschichte der Stifter, Pfarrkirchen, Klöster und Kapellen im Bereiche des alten Bisthums Münsters* (Münster 1885), 198. Tibus vermeldt abusievelijk 1379. Een extract uit het leenboek van Floris van Wevelikhoven, berustend op het Rijksarchief te Arnhem, vermeldt het jaar 1376. Een belening uit 1497 (Rijksarchief Arnhem) spreekt over slot, wigbold en 'alinge heerschap'.

1) Heinrich Börsting – Alois Schröer, *Handbuch des Bistums Münster* I (Münster 1946), 104; Johannes Bauermann, *Vom Werden und Wesen der westfälisch-niederländischen Grenze,* in: 'Westfälische Forschungen', 6. Band (1943-1952), 113.

2) J. S. van Veen, *t.a.p.* III, 11.

3) A. C. J. de Vrankrijker, *De grenzen van Nederland* (Amsterdam 1946), 103-107, 116-119.

4) J. S. van Veen, *t.a.p.* VI, 18.

lijk wel volgens de Lutherse kerkordening, opgesteld door Hermann Bonnus [1], een van de naaste medewerkers van de sterk luthers georiënteerde bisschop Franz von Waldeck (1532–1553), die in 1543 tevergeefs had geprobeerd de Augsburgse Confessie in zijn bisdom in te voeren. Van de heerlijkheid Borculo was enkel in de loop der jaren Groenlo aan de graaf van Gelre gekomen. In 1236 verkocht namelijk Hendrik II van Borculo aan graaf Otto II van Gelre en Zutphen de 'villa' Groenlo met rechtsgebied.[2] Groenlo (in 1277 stad met schependom) vormde zo na 1236 een Gelderse exclave binnen de heerlijkheid Borculo.

De nieuwe kerkelijke indeling van 1559 gold nu niet voor de heerlijkheid Borculo, als niet behorende tot het gebied van Filips II; echter wel voor het Gelderse Groenlo. In de circumscriptiebul van het bisdom Deventer bleek bij de gebiedsomschrijving wél het gebied van de heerlijkheid Borculo betrokken te zijn. De bul vermeldde de 'oppida, castra, pagos, villas et loca', vallende onder het nieuwe bisdom Deventer. De rij van steden opgesomd in de bulle opent met Deventer; als 25e stad volgt Oldenzaal. In deze reeks komen de stadjes Bredevoort en Groenlo voor. Na Oldenzaal wordt nog Ommen genoemd en daarna volgt met Bathmen de opsomming van kastelen, dorpen en buurtschappen, behorende tot het bisdom Deventer. Deze opsomming is niet zonder meer willekeurig te noemen. Er is in zeker opzicht systematisch te werk gegaan, al komen slordigheden en onnauwkeurigheden voor. Na Bathmen worden in noordelijke richting beide IJseloevers gevolgd met een brede strook in Salland tot het gebied rond Kampen. Daarna volgt het Veluwse deel van het bisdom. Dan begint met Gorsel een reeks namen langs de Berkel, welke eindigt met Neede. Na Neede worden namen genoemd uit het westelijk en zuidelijk deel van het graafschap Zutphen, maar deze opsomming is enigszins verward. Aenholt (= Anholt) en Weerd (= Werth) komen hier ten onrechte in voor. Na deze reeks (Cloyssen tot en met Buylheym) begint met 't Zeellem (= Zelhem) een rij namen uit het oosten van de tegenwoordige Gelderse Achterhoek. Op 't Zeellem volgen: Aldelant-

1) Franz Flaskamp, *Hermann Bonnus* (Gütersloh i. Westf. 1951) 15. Van dezelfde auteur: *Reformation und Gegenreformation im Hochstift Osnabrück,* in: 'Westfälische Forschungen' 11 (1958) 68-69. De kerkordening, vermeld in de bijdrage van C. P. L. Rutgers, *Eene Munstersche Kerkordening van bisschop Frans van Waldeck,* in: 'Historische Avonden' I (Groningen 1896), 265, is vrijwel gelijkluidend aan de door Franz Flaskamp vermelde oorspronkelijke tekst.
1) L. A. J. W. Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen* ('s-Gravenhage, 1872-'76), no. 588.

weer, Slangenborg, Bruynssfelt, Alten, Schaer, Wynterswijck, Marfelt, Marfelle, Eyburghe, Hervelt, Lychtenfort, Vragheren.[1] Behalve Slangenborg vielen in kerkelijk opzicht al deze namen onder het bisdom Munster. Na Vragender is de Lijmers en het gebied langs de zuidelijke Oude IJsel aan de beurt. Daarna volgen namen uit Zuid-Twente, het Land van Vollenhove, de streek langs de Vecht, Twente en Lingen. Tenslotte worden nog enkele namen uit de kop van Overijsel genoemd. Het dubbele voorkomen van bijvoorbeeld Wilp, Twello en Haaksbergen is een verklaarbare slordigheid, die misschien wijst op een haastige samenstelling.

De heerlijkheid Borculo is in de circumscriptiebul vertegenwoordigd met de volgende namen: Geesteren, Neede, Marfelt, Marfelle, Eyburghe, Hervelt, Lychtenfort en Vragheren. In het gebied van het bisdom Munster buiten de heerlijkheid Borculo worden genoemd: Heengel (= Hengelo Gld.), Karffell (= Huis Kervel bij Hengelo), Aldelantweer, 't Zeellem, Bruynssfelt, Wynterswijck, Alten, Bredefort en het vlak bij dit stadje gelegen klooster Schaer. De namen Varsseveld, Dinxperlo en Silvolde (drie Munsterse parochies) ontbreken, hetgeen (misschien Dinxperlo uitgezonderd) wel een onbegrijpelijke nalatigheid is geweest, te meer omdat Varsseveld en Silvolde wel door de eerste bisschop van Deventer gevisiteerd werden.

In de reeks van steden waarmee de bul begint, ontbreekt Borculo. Dit ontbreken kan moeilijk aan slordigheid geweten worden. Borculo dat in 1375 stadsrechten kreeg, vormde sedert 1509 een zelfstandig kerspel en er stond een burcht met een in 1337 gestichte burchtkapel. Het stadje was tevens de hoofdplaats van de gelijknamige heerlijkheid. Een gerede verklaring voor dit ontbreken is, dat de samenstellers van de circumscriptiebul wel wisten dat Borculo niet tot de Nederlanden behoorde, maar aannamen dat de heerlijkheid in 1559 enkel beperkt bleef tot stad en burcht.[2]

1) Zie ook A. H. L. Hensen en A. A. Beekman, *De nieuwe bisdommen in de Noordelijke Nederlanden* 1559-1561 (tekst bij de *Geschiedkundige Atlas van Nederland*) VI ('s-Gravenhage 1922), 35. Het op pag. 39 vermelde Marvelt is niet Varsseveld (?), maar een adellijk huis bij Groenlo. (Marfelle), Marvel (*ibidem* 39) is een huis ten oosten van Rekken (Merfelle). Zie hiervoor: H. W. Heuvel, *Geschiedenis van het land van Berkel en Schipbeek* (Lochem 1903); kaart 1740 en *Geographische Beschrijving van de Provintie van Gelderland* (Amsterdam 1772), 271. Aldelantweer (= oude landweer) is een boerderij onder Halle (gem. Zelhem) aan de Hessenweg van Bocholt naar Doesburg, thans gelegen op het punt waar deze weg uitkomt op de verharde weg Varsseveld-Halle.

2) A. H. Martens van Sevenhoven, *t.a.p.*: 'Het is mogelijk en ik acht het zelfs waarschijnlijk dat de heerlijkheid Borculo oorspronkelijk slechts het slot van dien naam met een kleine, tot het kerspel Geesteren behoorende immuniteit ter grootte

Wanneer de bisschop van Deventer Aegidius de Monte in zijn eerste herderlijk schrijven (1571) de gebieden aangeeft die tot zijn bisdom behoren, noemt hij: geheel Salland, het graafschap Zutphen, het graafschap Bergh, geheel Twente, bijna de gehele Veluwe (behalve Arnhem), de heerlijkheid Lingen en geheel het Land van Vollenhove.[1] In deze omschrijving ontbreken de oude heerlijkheden Borculo en Bredevoort, die de bisschop in 1571 toch moeilijk onder het graafschap Zutphen gerekend kan hebben. Lindeborn zal later vermelden, dat de parochies Borculo, Geesteren, Neede, en Eibergen van het begin af niet tot Deventer gerekend werden, maar onder de bisschop van Munster bleven, die ook leenheer van de heerlijkheid was.[2] Deze vier parochies omvatten met Groenlo (zonder stadsgebied) – dat hier bij Lindeborn ontbreekt – de gehele heerlijkheid. Lindeborn heeft de positie van Groenlo als Gelderse en Deventer exclave wel juist gezien, maar stad en parochiegebied blijkbaar vereenzelvigd. Hij heeft hier de heerlijkheid beschouwd als gebied dat buiten de Nederlanden van Filips II en dus buiten de kerkelijke indeling van 1559 viel.

De eerste bisschop van Deventer Aegidius de Monte begint in 1571 de visitatie van zijn bisdom. In de *Acta Visitationes*[3] is niets te vinden over de van ouds Munsterse parochies Aalten, Hengelo, Zelhem, Neede, Dinxperlo, Winterswijk, Geesteren, Eibergen, Bredevoort en Borculo. Van deze parochies liggen strikt genomen

van het latere schependom heeft omvat.' J. H. Hofman in: *Het oude kerspel Borkelo* (A.A.U. I, 1875), 179, was van opvatting, dat Borculo in de circumscriptiebul vergeten was, maar toch wel deel uitmaakte van het bisdom Deventer (cf. L. J. Rogier, *t.a.p.* II, 449). Borculo komt niet voor in de circumscriptiebul, vermeld in: M. Dierickx, *Documents inédits sur l'érection des nouveaux diocèses aux Pays-Bas. 1521-1570* (ter perse), doc. 150 (mededeling dr. M. Dierickx S.J.) noch in de publikatie van Brom-Hensen en ook niet bij A. Mireaus-J. F. Foppens, *Opera diplomatica et historica,* 4 dln. (Leuven-Brussel 1723-1748). Het is verder opmerkelijk dat Lindeborn, Van Heussen en Van Rijn met geen woord reppen over de kerkelijke geschiedenis van Borculo, Geesteren, Neede en Eibergen.

1) D. van Heel O.F.M., *De Minderbroeder A. de Monte, bisschop van Deventer, overl.* 1577 (Rotterdam 1935). Bijlage 18.

2) L. J. Rogier, *t.a.p.* I, 225. H. F. van Heussen, *Historia Episcopatuum Foederati Belgii* II in: *Historia, seu notitia Episcopatus Daventriensis,* 17 vermeldt: 'Baroniae sunt Berghe, Bronkhorst, Baer et Wisch. An autem haereditariae Praefecturae Borkeloo atque Anholtum huic Tetrarchiae, in qua situm habent, accenseri debeant etiamnum controvertitur, in Borkeloanam, licet locorum ei subjectorum in litteris Pontificiis mentio fiat, nil tentatum ab Hierarchis Davent. et ea integra relicta Monasteriensi Episcopo, qui illam Episcopatus sui feudum et membrum praetendebat.'

3) *Acta Visitationes dioecesis Daventriensis ab Aegidio de Monte factae* (bewerkt door mr. R. E. Hattink), Zwolle 1888.

alleen Hengelo (Gld.) en Zelhem op Gelders gebied.[1] Wel worden gevisiteerd de oude Munsterse parochies Varsseveld en Silvolde, twee parochies die in de circumscriptiebul ontbreken. Groenlo, Gelders gebied en dus kerkelijk onder Deventer, wordt wel gevisiteerd. Deze visitatie geschiedde waarschijnlijk omstreeks half april 1572. In het visitatierapport wordt de naam van de pastoor niet genoemd en Groenlo is het enige kerspel waar deze naam ontbreekt. In de visitatie van Groenlo ontbreekt echter elk gegeven over de kapellen van Lichtenvoorde en Vragender.

Gelijktijdig met de visitatie door Aegidius de Monte heeft een visitatie plaats in het bisdom Munster, uitgeschreven door bisschop Johann von Hoya op 1 juli 1571.[2] Het verslag van deze uitvoerige visitatie die duurde tot 9 september 1572, vermeldt alleen Aalten en Dinxperlo. De pastoors van deze kerspelen verschijnen resp. op 5 en 7 september 1571 te Bocholt voor de visitatoren. Vlak voor de bisschoppelijke visitatie meldt de aartsdiaken van Geesteren en Eibergen: 'synodus desolata', wat wel op een vergeefse poging tot het houden van een seendgericht wijst. Over de andere Munsterse parochies in de heerlijkheden Borculo en Bredevoort is noch in de voorvisitatie, noch in de officiële bisschoppelijke visitatie iets te vinden. De kerken in de heerlijkheid Borculo waren al na 1550 gelutheraniseerd en de vrouwe van Borculo, Maria Hoya, liet visitatie niet toe.[3] Alleen de pastoors van Aalten en Dinxperlo gaan naar het voor hen dichtbij gelegen Bocholt en erkennen hiermee uitdrukkelijk de jurisdictie van Munster. Uit het wegblijven van de andere pastoors mag in geen geval geconcludeerd worden, dat zij de jurisdictie van Munster niet meer erkenden. Die andere pastoors zijn dan die van Groenlo, Bredevoort en Winterswijk (de beruchte Joh. Rauwerts).[4] Ook in het graafschap Bentheim kon de

1) De heerlijkheid Bredevoort was rechtens bezit van de bisschop van Munster, die de heerlijkheid in pandschap had gegeven, maar dit pandschap nooit inloste (cf. J. N. Bakhuizen van den Brink – B. Stegeman, *Het ambt Bredevoort tijdens het Anholter pandschap 1562-1612* (Arnhem 1933), 6.

2) Voor de visitatie van het bisdom Munster onder Johann von Hoya zie: Wilh. Eberh. Schwarz, *Die Akten der Visitation des Bistums Münster aus der Zeit Johanns von Hoya (1571-'73)* (Die Geschichtsquellen des Bistums Münster VII, Münster 1913); A. Hüsing, *Der Kampf um die katholische Religion im Bisthum Münster nach der Vertreibung der Wiedertäufer 1535-1585* (Munster 1883); Ludwig Keller, *Die Gegenreformation in Westfalen und am Niederrhein. Actenstücke und Erläuterungen* (Publikationen aus den preussischen Staatsarchiven, Band 9, 1882).

3) J. S. van Veen, *t.a.p.* 22, 23.

4) Het is (nog) moeilijk uit te maken, hoe de situatie in 1571 en 1572 in Groenlo was. Pastoor Marten Wolff verkreeg op 26 maart 1571 de bevestiging van de aartsdiaken

visitatie niet plaatsvinden. In dit graafschap was sedert 1544 de uitoefening van de katholieke godsdienst verboden en de Augsburgse Confessie ingevoerd.

De politieke situatie in het visitatiegebied was niet erg gunstig voor het houden van visitaties door de dreigende inval van Geuzentroepen. Op 10 juni 1572 trok Willem van den Bergh de Gelderse Achterhoek binnen. Bredevoort gaf zich op 19 juni 1572 over aan de Geuzen. Eind november 1572 is echter de actie van Willem van den Bergh ten einde, maar dan begint in het oostelijk deel van de Gelderse Achterhoek een periode van onrust, roof en wraakoefening, die tot 1597 duurt, maar eigenlijk pas definitief in 1627 met de inneming van Groenlo door Frederik Hendrik een einde neemt.

In de heerlijkheid Borculo is het voor Aegidius de Monte – gesteld dat hij dit gebied tot zijn jurisdictie rekende – wel onmogelijk geweest door te dringen, daar de vrouwe van Borculo dit evenmin zou toegelaten hebben als de aartsdiaconale bemoeiingen van Munster. Hobbeling vermeldt, dat Aegidius de Monte zijn geestelijke jurisdictie niet over de heerlijkheid Borculo heeft uitgestrekt, maar deze jurisdictie overliet aan de bisschop van Munster, omdat de heerlijkheid niet behoorde tot het graafschap Zutphen.[1] Hobbeling zag de situatie in de stad Groenlo, die niet onder de heerlijkheid viel, echter ook verkeerd. Een afdoende verklaring voor het niet visiteren door Aegidius de Monte van de parochies in de heerlijkheden Borculo en Bredevoort is ongetwijfeld de opvatting van de eerste bisschop van Deventer, dat de heerlijkheden niet tot zijn jurisdictie behoorden. Het jurisdictiegebied van Deventer in het oosten van de tegenwoordige Gelderse Achterhoek komt bij de visitatie – zonder Hengelo (Gld.) en Zelhem – dan ook overeen met de opgave van het bisschoppelijke gebied in het herderlijk schrijven van 1571.

Wanneer het gebied van Filips II als uitgangspunt genomen wordt – en Aegidius de Monte deed dit blijkbaar ook – verloor het

Bitter von Raesfeld voor de aanwijzing van Henricus Hackenbroeck voor de vicarie van St.-Catharina. Wanneer men aanneemt, dat Groenlo ongeveer half april 1572 gevisiteerd werd, kan Marten Wolff nog in functie geweest zijn, alhoewel de visitatie niet de naam van de pastoor noemt (*Acta Visitationes*, t.a.p. 167), maar wel de aanwezigheid van een pastoor vermeldt (*Acta Visitationes*, t.a.p. 169). In 1573 wordt ondanks de Deventer visitatie door Munster benoemd tot pastoor te Groenlo Franz Glaser. De aartsdiaken Bitter von Raesfeld heeft zo zijn jurisdictie weten te handhaven (cf. Joseph Niesert, *Münsterische Urkundensammlung* IV (Coesfeld 1832), no. 12, 64).

1) Johann Hobbeling, *Beschreibung des ganzen Stifts Münster* (Dortmund, 1742), 113.

bisdom Munster in 1559 de Gelderse parochies Varsseveld, Silvolde, Hengelo, Zelhem en het stads- en rechtsgebied in de parochie Groenlo. Juist het ontbreken van enige gegevens in de visitatie van Groenlo over de toch belangrijke onder Groenlo horende kapellen van Lichtenvoorde en Vragender bewijst, dat de bisschop van Deventer de heerlijkheid Borculo niet tot zijn jurisdictiegebied rekende. De strijd in de 17e eeuw tussen de bisschoppen van Munster en de apostolisch vicarissen van de Hollandse Zending over de jurisdictie gaat enkel om Groenlo, een kerspel dat feitelijk onder dubbele jurisdictie stond. Van onenigheid over de vier parochies in het graafschap Zutphen is niets bekend en deze parochies zijn tijdens de protestantisering verdwenen. Ook de kerspelen Borculo, Neede, Eibergen, Geesteren, Winterswijk, Aalten en Bredevoort zijn in het eerste kwart van de 17e eeuw sterk geprotestantiseerd en voor de katholieken verloren gegaan. Het percentage katholieken dat overbleef, bedroeg in 1839 [1] in de gemeente Neede 15,51 %. Voor het dorp Neede moet dit percentage belangrijk lager zijn geweest, want in de buurtschappen bevond zich nog een vrij groot getal katholieken. Borculo telde in 1839: 6,23 % katholieken; Aalten: 16,59 %; Winterswijk 15,47 %. Dit laatste percentage is voor het dorp te hoog, omdat tot de gemeente Winterswijk behoorde de buurtschap Meddo, die voor ongeveer 45 % katholiek was. Bredevoort – in 1839 onder Aalten vallend – telde in 1798 119 katholieken, een percentage van 18,76 %, zodat de 16,59 % voor het dorp Aalten ook te hoog ligt. De katholiek gebleven bevolking in de grensplaatsen vond al spoedig een toevlucht bij de door Munster geleide missie uit Bocholt en Zwillbrock. In 1823 komt het gebied van het bisdom Munster in de Gelderse Achterhoek aan de Hollandse Zending. De dan door Munster afgestane parochies liggen alle in de vroegere heerlijkheden Borculo en Bredevoort. – In het jurisdictiegeschil vormde Groenlo het grote twistpunt. Parochiekerk, stads- en rechtsgebied behoorden als Gelderse exclave in de heerlijkheid Borculo onder Deventer en de Hollandse Zending. Het uitgestrekte landelijke parochiegebied, waarin lagen Lichtenvoorde en de buurtschappen Zieuwent, Harreveld, Lievelde, Vragender, Zwolle, Beltrum, Avest en Lintvelde, viel onder Munster. De situatie wordt ingewikkelder, wanneer de Staten van Gelder in 1616 de heerlijkheid Borculo be-

1) De percentages van 1839 zijn ontleend aan: L. J. Rogier, *t.a.p.* II, 444 vv. Het percentage voor de buurtschap Meddo is een schatting, gebaseerd op de huidige verhoudingen.

zetten, wat echter niet inhoudt, dat het bisdom Munster dan zijn geestelijke jurisdictie verliest.

Tegen de besluiten van 1559 en de circumscriptie van 1561 protesteerde Munster bij monde van de aartsdiaken en domthesaurier Bitter von Raesfeld. Zijn aartsdiaconaat omvatte onder andere de parochies Aalten, Bredevoort, Dinxperlo, Groenlo, Hengelo, Neede, Varsseveld, Zelhem en Silvolde. Eibergen, Geesteren en Borculo vielen onder het aartsdiaconaat van de vicedomus en Winterswijk onder het gelijknamige aartsdiaconaat.[1] De aartsdiaken van Winterswijk, Wilhelm von Elverfeldt, protesteerde op 22 maart 1571 tegen de verkleining van zijn jurisdictie in Winterswijk en Aalten.[2]

Op 1 maart 1575 is Bitter von Raesfeld in Groenlo voor een synode of seend. Naar aanleiding hiervan publiceert de bisschop van Deventer een mandaat, waarin erkenning van de jurisdictie van Deventer wordt verlangd. Bitter von Raesfeld protesteerde hiertegen op 12 april 1575 bij de regering van het bisdom Munster. Deze gaf haar gevolmachtigde dr. Ant. Hoffschlag opdracht in Arnhem hierover besprekingen te beginnen. In de stukken die hierbij gebruikt zijn, geeft Bitter von Raesfeld een omschrijving van zijn ontnomen aartsdiaconale gebied [3], waarvan terecht gezegd wordt, dat het vroeger altijd had behoord tot het bisdom Munster. De situatie van de parochie Groenlo wordt – en dit is opmerkelijk – er juist in aangegeven. Groenlo behoort namelijk tot Gelder en het graafschap Zutphen, maar de ingezetenen van het parochiegebied

1) De indeling in aartsdiaconaten van het zgn. Gelderse deel van het bisdom Munster in: H. Börsting – A. Schröer, *t.a.p.* 159. Borculo wordt hier abusievelijk tot het aartsdiaconaat van de domthesaurier gerekend. De naamgeving in L. J. Rogier, *t.a.p.*, III (supplement), kaart: 'Kerkelijke indeling voor 1559', is voor 1559 minder juist: 12 en 15 vallen dan samen als aartsdiaconaat van de domthesaurier.

2) De bewoners van de burcht te Bredevoort behoorden eertijds onder de parochie Winterswijk, de inwoners van het stadje tot Aalten. Sinds 1536 was Bredevoort een zelfstandig kerspel (cf. J. N. Bakhuizen van den Brink – B. Stegeman, *t.a.p.* 17)

3) Mededeling Staatsarchiv Münster. Voor het protest van Bitter von Raesfeld: Fürstentum Münster, Landesarchiv 501, 26. Dit protest dateert van 1577 (cf. Heinrich. Börsting – Alois Schröer, *Westfalia Sacra* I, Erster Teil (Münster 1948), 13, noot 68). Voor deze omschrijving door Bitter von Raesfeld van zijn aartsdiaconaat, voorzover dit aan het bisdom Deventer kwam, zie bijlage 1. Een opsomming van Bitter von Raesfeld van de tot zijn aartsdiaconaat behorende kerken komt ook voor in Joseph Niesert, *Münsterische Urkundensammlung* IV (Coesfeld 1832), no. 12. 64 (cf. Adolph Tibus, *t.a.p.* 195). Deze opsomming is in afschrift te vinden in Arch. Oud-Bisschoppelijke Clerezie, Inv. no. 165, en werd opgesteld na de dood van Aegidius de Monte, eerste bisschop van Deventer.

tot de heerlijkheid Borculo. De filiaalkerk in Lichtenvoorde en de kapel van Vragender worden er echter abusievelijk vermeld als liggende in het graafschap Zutphen. In feite lagen zij in de heerlijkheid Borculo. Bitter von Raesfeld noemt ook de heerlijkheid Bredevoort niet. Hieruit en vooral uit het noemen van Ottenstein (!), filiaalkerk van Vreden, blijkt dat ook de aartsdiaken niet voldoende op de hoogte was met de politieke situatie. In de protesten van de aartsdiaken wordt het argument dat de heerlijkheid Borculo buiten het gebied van Filips II viel, niet aangevoerd. Bitter von Raesfeld heeft evenals Aegidius de Monte de politieke situatie in Groenlo goed gezien. Als Gelders gebied waren stad en rechtsgebied van Groenlo door de besluiten van 1559 en 1561 onder het bisdom Deventer gekomen, het landelijk parochiegebied in de heerlijkheid Borculo was in de circumscriptiebulle ten onrechte aan Munster onttrokken. Het jurisdictieconflict is daarom een ingewikkeld probleem geworden en gaat vooral om Groenlo, ook omdat na de protestantisering in 1598 en 1616 Groenlo het enige parochiegebied blijft waar de katholieke zielzorg zich nog kan handhaven.

Hoe reageerden nu de pastoors van Groenlo op de besluiten van 1559 en 1561?[1] Marten Wolff was pastoor van 1563 tot 1571 en erkende vanzelfsprekend de jurisdictie van Munster, omdat de eerste bisschop van Deventer eerst op 30 november 1570 het bestuur over zijn bisdom aanvaardde. Bij de visitatie in 1572 wordt de naam van de pastoor niet genoemd. Pastoor Franz Glaser (1573–1574) werd evenwel door Munster benoemd, evenals zijn opvolger Johannes Naelman (1574–1580). Wanneer deze op 11 november 1579 de vicarie van St.-Antonius vergeeft, noemt hij zich 'pastor parochialis ecclesiae in Gronlo, Monasteriensis diocesis'. Kort daarop werd Naelman uit zijn functie ontzet en Rutger van Baer aangesteld als vice-cureit. Deze erkende ook de jurisdictie van Munster, zoals blijkt uit zijn correspondentie met Bitter von Raesfeld over het doordringen van de Hervorming in Groenlo.[2] De beruchte ex-pastoor van Harderwijk is wel afkomstig uit Groenlo. In 1572 wordt hij ook vermeld in de visitatie van Aegidius de Monte als rector van de vicarie van het klooster ter Engelen te Groenlo.

1) De houding van de pastoors te Groenlo is voornamelijk ontleend aan: J. H. Hofman, *Heer Jan Wolsinck 1571-1597* (Arch. Aartsb. Utr. 29), 243.
2) J. S. van Veen, *De eerste hervormde prediking te Groenlo 1580* (Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis, N.S.X, 1913).

In oktober 1580 werd Groenlo door Rennenberg bezet en kwam daardoor onder het gezag van Filips II. Rutger van Baer overleed in 1581. Na zijn overlijden werd Chr. van Baer op 30 december 1581 met de bovenvermelde vicarie begiftigd. Op 15 augustus 1581 wordt als pastoor genoemd Jan Wolsinck, die voorlopig de parochie overlaat aan de zorgen van een vice-cureit. Pastoor Wolsinck erkende het gezag van de aartsdiaken Bitter von Raesfeld. Juist op deze voorwaarde was hij door de aartsdiaken vóór 1 juli 1581 benoemd, want Bitter von Raesfeld overleed op genoemde datum. Wanneer pastoor Wolsinck in 1582 de zorg voor de parochie zelf op zich neemt, stelt hij zich kort daarop onder jurisdictie van Deventer. De aanleiding tot deze ommekeer zijn wel de moeilijkheden geweest met de aartsdiaken Johann von Velen over de aanwijzing van Gerrit de Grote [1], vicaris te Lichtenvoorde, tot vicaris van de vicarie van St.-Silvester te Groenlo. Vanuit Munster is toen scherp tegen Wolsinck opgetreden. Begin februari 1583 gaf de opvolger van Bitter von Raesfeld, Johann von Velen, aan zijn officiaal opdracht de pastoor van Groenlo voor de kerkelijke rechtbank te dagen. Jan Wolsinck werd beschuldigd van simonie, omdat hij na zijn benoeming aan de vicaris Berend Roleves op 15 augustus 1581 de bediening en de inkomsten van de kerk te Groenlo had overgedragen. Verder had pastoor Wolsinck als collator van de vicarie van St.-Silvester deze vergeven aan Gerrit de Grote, rector van de kapellen te Lichtenvoorde en Vragender. De aartsdiaken achtte dit in strijd met de besluiten van het Concilie van Trente, welke cumulatie van kerkelijke beneficies niet toestonden. Bovendien was de aartsdiaken in het geheel niet bekend geweest met de geschiktheid en de persoonlijke eigenschappen van Gerrit de Grote. Pastoor Wolsinck gaf echter zonder de toestemming van de aartsdiaken af te wachten of over deze aanwijzing te onderhandelen, de vicarie van St.-Silvester aan Gerrit de Grote, voor welke vergeving hij de toestemming van het bisdom Deventer verkreeg.

1) Gerrit de Grote (Gerardus tho Grote, Gerrit die Groot) verkreeg in 1563 de kapel te Lichtenvoorde. Zeer waarschijnlijk was hij voordien kartuizer in het klooster Weddern bij Dülmen, welk klooster hij in 1563 verliet (cf. Wilhelm Eberhard Schwarz, *t.a.p.* 201, en Albert Wormstall, *Judocus Vredis und das Karthäuserkloster zu Weddern bei Dülmen in Westfalen* [Münster 1896]). De voogd te Lichtenvoorde meldde in 1581 aan de bisschop van Munster, dat de vrouwe van Borculo in 1563 (?) een weggelopen kartuizer met de kapellen te Lichtenvoorde en Vragender had begiftigd (cf. A. H. Martens van Sevenhoven, *Lichtenvoorde* ['Gelre, Bijdragen en Mededeelingen' XXXVII, 1934].)

Munster wees intussen Th. Grevinckhoff [1] aan voor de vicarie van St.-Silvester, maar toen deze in Groenlo van de vicarie bezit wilde nemen, verzette Wolsinck zich. Hij sloot de kerk drie dagen en met militaire hulp achter de hand van hopman Thiesselinck, bevelhebber van de stad en koninklijk landdrost van Zutphen – werd Grevinckhoff gedwongen Groenlo te verlaten. Pastoor Wolsinck verklaarde intussen, dat hij zich onttrok aan de jurisdictie van de aartsdiaken en de kerk van Groenlo onderwierp aan het bisdom Deventer, zich daarbij beroepend op de invoering van de nieuwe kerkelijke indeling in 1559 en 1561. Dit was in strijd met de bij zijn benoeming aan Bitter von Raesfeld gedane belofte, dat hij de geestelijke jurisdictie van Munster met alle kracht zou voorstaan en verdedigen, en ieder kerkelijk vergrijp voor de rechtbank van de aartsdiaken zou brengen. Pastoor Wolsinck gaf echter geen gehoor aan de oproep in Munster te verschijnen, omdat volgens hem de onveiligheid buiten de wallen van Groenlo te groot was. Op 25 september 1583 werd nu Wolsinck uit zijn ambt ontzet en begin december 1583 werd hem dit vonnis overhandigd. De pastoor verklaarde bij die gelegenheid dat, indien er pastoors afgezet dienden te worden, Munster het maar moest doen in de omgeving, waar wel pastoors te vinden waren die er eerder voor in aanmerking kwamen.

Het stadsbestuur van Groenlo weigerde echter het vonnis te helpen uitvoeren. Het verklaarde, dat de pastoor van Groenlo een goed en trouw herder was, zowel in leer als in leven. Johann von Velen wendde zich nu tot de landvoogd Parma.

Het geschil tussen de aartsdiaken en pastoor Wolsinck bereikte tenslotte Rome. De bisschoppen van Keulen en Paderborn werden aangewezen om in dit jurisdictiegeschil uitspraak te doen. De aartsdiaken werd door de bisschoppen in het gelijk gesteld en behield zijn oude rechtsmacht.[2] De tegenpartij kon zich echter niet verdedigen en de aartsdiaken bevond zich in een voordelige situatie, omdat de aartsbisschop van Keulen, Ernst van Beieren, ook bisschop van Paderborn en Munster was.

De burgemeesters van Groenlo wilden echter bevestiging van deze uitspraak door de koninklijke stadhouder Herman van den Bergh. Voor het zover is, wordt Groenlo door Maurits in 1597

1) Officiaal was Joh. Grevinckhoff, die in 1580 de vicarie der H.H. Driekoningen te Groenlo verkreeg. Voor de vicarie van St.-Silvester werd door Munster aangewezen Diederick Grevinckhoff. Het is mogelijk dat deze situatie ook aanleiding is geweest tot een conflict tussen pastoor Jan Wolsinck en de aartsdiaken.

2) J. Lindeborn, *Historia sive notitia episcopatus Daventriensis* (Keulen 1670) IV, 531-533.

ingenomen en volgt een poging om het kerspel te protestantiseren. Voor de aartsdiaken werd het nu onmogelijk zijn aanspraken te verwerkelijken. Tot aan het einde van zijn pastoraat bleef Wolsinck zich houden aan de jurisdictie van Deventer, zoals blijkt uit een schrijven van 3 juni 1597 bij de voordracht van Coenraad Thiesselinck [1] voor de vicarie van de H.H. Driekoningen. Na de verovering van Groenlo door Maurits op 27 september 1597 verliet pastoor Wolsinck Groenlo.

Na de inname van Groenlo op 14 augustus 1606 door Spinola zendt Sasbout Vosmeer als pastoor naar Groenlo Cornelius Fabritius. De pastoor schrijft op 14 september 1606 naar Sasbout Vosmeer over zijn eerste ervaringen in Groenlo.[2] De dag na zijn aankomst werd Fabritius met de bevelhebber van de stad Thiesselinck bij graaf Hendrik van den Bergh, aan tafel genodigd. Daar trof hij de aartsdiaken van het bisdom Munster Johann von Velen aan, tot wiens aartsdiaconaat de stad Groenlo voor 1559/1561 behoord had. De aartsdiaken en domthesaurier was al voor Fabritius naar Groenlo gekomen en had er eind augustus 1606 de vicaris Andreas Warnsinck de macht verleend de sacramenten toe te dienen en te preken. Deze Andreas Warnsinck is wel dezelfde vicaris die in 1598 mede namens de andere vicarissen weigerde zich te laten reformeren.[3] Hij was tot zijn benoeming door Johann von Velen nog concubinarius, maar had zijn concubine weggezonden en was toen door de jezuïeten geabsolveerd. Onder de maaltijd bracht Johann von Velen natuurlijk het jurisdictiegeschil ter sprake. De aartsdiaken, die voor 1597 al zijn jurisdictie te Groenlo had gehandhaafd gezien, eiste nu de pastoorsbenoeming en de geestelijke jurisdictie op. Hij kon hierbij rekenen op de steun van graaf Hendrik van den Bergh [4], wiens zuster vooral met hulp van Johann von Velen abdis van Essen (?) was geworden. Na het vertrek van de aartsdiaken stond Hendrik van den Bergh, overgehaald door Thiesselinck, echter aan Fabritius toe zijn werk voor te zetten.

1) Coenraad Thiesselinck is zeer waarschijnlijk een zoon van hopman Thiesselinck, hoofd van de bezetting van Groenlo en landdrost van Zutphen. Aan hem richt de grootvicaris van het bisdom Deventer een verzoek om bescherming voor pastoor Wolsinck. Hopman Thiesselinck moet wel gezien worden als voorstander en verdediger van de jurisdictie van het bisdom Deventer.

2) Archief Oud-Bissch. Cler., Inv. no. 28; J. LINDEBORN, *t.a.p.* IV, 531-533.

3) J. S. VAN VEEN, *De Graafschap in den tijd van overgang* ('Gelre, Bijdragen en Mededeelingen' XXVIII, 1925) en B. STEGEMAN, *Het oude Kerspel Winterswijk* (Zutphen 1927), 198.

4) A. P. VAN SCHILFGAARDE, *Het Huis Bergh*, (Maastricht 1950) 244, 245.

Fabritius kon zich daarna met hulp van Sasbout Vosmeer en Rovenius in Groenlo handhaven tegen de aanspraken van de aartsdiaken van Munster. Na de inname van Groenlo in 1627 door Frederik Hendrik verliet hij de stad.

In de beginjaren van Fabritius' pastoraat werd de zielzorg in Lichtenvoorde geleid door de priester Bernardus, opvolger van Gerardus de Grote, die in 1602 overleed. Deze priester te Lichtenvoorde, afkomstig uit Südlohn (Westf.), hield zich echter zo bezig met verregaand bijgelovige praktijken, dat de acta van de synoden steen en been klagen over de 'duvelsbeswerder' en 'duvelsbander' uit Lichtenvoorde. Hij is een typisch voorbeeld van de gedegenereerde clerus, zoals deze in het bisdom Munster voorkwam. Zijn voorliefde voor duivelbezwering, wijwaterhandel en het gezondbidden van vee blijkt uit de heksenprocessen voor het gericht te Bredevoort. Nog Chr. Bernard von Galen moest optreden tegen priesters die 'durch abergläubische Mittel Menschen oder Vieh heilen oder Geheimnisse offenbaren oder Verlorenes anzeigen zu können versprechen'.[1] De bedienaar van de kapellen te Lichtenvoorde en Vragender erkende echter de jurisdictie van Munster, zoals Fabritius moest ondervinden toen hij in de zomer van 1607 probeerde in Lichtenvoorde zijn rechten als pastoor van Groenlo te doen erkennen.[2] Eind april 1614 werd 'heer Bernardus' echter de uitoefening van zijn ambt verboden door de aartsdiaken van het bisdom Munster.[3] Hij bleef in Lichtenvoorde en probeerde op Pasen 1616, na de inbezitneming van Lichtenvoorde door de Gelderse troepen, er zijn werk als predikant voort te zetten. Hij werd echter in Zutphen door Guil. Baudartius niet als predikant geaccepteerd. 'Alwaert ghij soogheleert ende ervaren in de H. Schrift als een van al de geschickste Leeraers die onder ons nu syn, ofte oyt gheweest syn, soo soude het nochtans al te schandaleus ende onbetamelijck sijn, u tot het Predickamt inde Gereformeerde Kerck toe te laten,' aldus Baudartius.[4]

In Borculo was in 1589 door de bisschop van Munster tot pastoor aangewezen Herman Bardewich 'presbyter diocesis Monasteriensis' [5], na de dood van zijn voorganger Georgius Goyker, die

1) Augustin Hüsing, *Fürstbischof Christoph Bernard von Galen, ein katholischer Reformator des 17. Jahrhunderts* (Münster und Paderborn 1887), 58.

2) Archief Oud-Bissch. Cler., Inv. no. 29.

3) Archief Oud-Bissch. Cler., Inv. no. 35.

4) Guil. Baudartius, *Memoryen, ofte cort verhael*, 8e boek, 35.

5) J. S. van Veen, *t.a.p.* (noot 3 op pag. 185), VIII, 29.

wel de eerste katholieke pastoor is geweest bij het begin van de rekatholisering van de heerlijkheid in 1585.[1] In 1596 werd door Munster benoemd de uit Warendorf (Westf.) afkomstige Bernardus Hollius, die als katholiek priester zich voordien verplichtte zijn pastoorsfunctie 'nach ordnungh der christlichen Catholischen, alleinsalichmachenden religion (dermassen) zu bedienen'. Hollius is nog concubinarius en veel resultaat voor het herstel van het katholicisme te Borculo heeft deze benoeming niet gehad. Op 10 september 1611 verschijnt hij op de classicale vergadering te Zutphen om te pleiten voor zijn zoon, predikant te Vorden, die wegens wangedrag was afgezet. Het jaar daarop (1612) ondertekent de pastoor op een buitengewone vergadering van de classis Zutphen een verklaring over de Nederlandse Confessie en de Heidelbergse Catechismus.[2] In 1616 werd Hollius lid van de classis en daarmee gereformeerd predikant. Na de bezetting in 1616 van de heerlijkheid Borculo en de daarop volgende protestantisering is de directe bemoeiing van het bisdom Munster in Borculo, Neede, Eibergen en Geesteren onmogelijk geworden.

Met het vertrek van pastoor Fabritius in 1627 uit Groenlo en met de dood van de beide vicarissen Andreas Warnsinck (1635) en Joh. Suurhuys (1652) verdwijnt geleidelijk het contact van de Hollandse Zending met Groenlo. In zijn verslag van 1635 [3] meldt Rovenius nog de activiteit van beide genoemde kapelaans. Voor 1635 zocht de boerenbevolking al een toevlucht in het nabije Munsterse diocees, tot de politieke situatie in het bisdom Munster ten gevolge van de Dertigjarige oorlog dit bijzonder moeilijk maakte. Invallen van Zweedse en Hessische troepen belemmerden de grensbewoners het bijwonen van godsdienstoefeningen op Munsters gebied. Begin 1633 drongen hertog Georg van Brunswijk-Lüneburg en landgraaf Willem van Hessen Westfalen binnen. De laatste veroverde onder

1) De rekatholisering begint in 1585, wanneer Ernst van Beieren (1585-1612) bisschop van Munster wordt. Toen Munster in 1579 de heerlijkheid bezette, werd beloofd geen verandering in de bestaande (lutherse) godsdienstige verhoudingen aan te brengen. Deze belofte gold 'bis zur ankumpst eynes nien regerenden heren des stifts Munster', dat is tot 1585, wanneer Ernst van Beieren vorst-bisschop van Munster wordt (cf. J. S. van Veen, *t.a.p.* (noot 3 op pag. 185), 11-14.

2) Acta Classis Zutphen (Mededeling van mevr. M. M. Doornink-Hoogenraad, archivaris der stad Zutphen).

3) Ph. Rovenius, *Relatio de statu et progressu religionis catholicae in Hollandia et vicinis provinciis* (Gisb. Brom in Arch. Aartsb. Utr. 18 [1890], 1vv. Bijna gelijkluidende gegevens tevens in: J. de la Torre, A. van Brienen en N. Heynot, *Descriptio status in quo anno 1638 erat religio catholica in Hollandia et in conterminis Belgii provinciis* (A.A.U. 12 [1884], 429).

andere Paderborn, Soest en Dorsten en trok toen met 12000 man Munsterland binnen. In februari 1633 viel Coesfeld de Hessen in handen en beide parochiekerken aldaar werden de katholieken ontnomen. Het verblijf van de Hessische troepen en hun invloed in het westelijk Munsterland waren van groot nadeel voor het katholiek herstel. Pas in 1652 kon Chr. Bernard von Galen hen tegen betaling van grote sommen geld weer uit Coesfeld doen vertrekken.[1]

Rond 1643 begon het conflict over de jurisdictie in en rond Groenlo weer op te leven. Rovenius verwonderde er zich in zijn missieverslag van 1645 over, dat de bisschop van Munster zich inspande Groenlo tot zijn bisdom te rekenen.[2] Zeer waarschijnlijk ging deze poging uit van Chr. Bernard von Galen, die in 1630 aartsdiaken werd van het aartsdiaconaat van de domthesaurier, waarin de Munsterse parochies Groenlo en Neede lagen. Zodra de omstandigheden hem gunstig waren, legde von Galen als aartsdiaken een zeer grote activiteit aan den dag.[3] Aan hem is onder andere de oprichting van het missiecentrum Zwillbrock te danken (1652). De apostolisch vicaris achtte het streven van Munster in strijd met de pauselijke besluiten van 1559 en 1561, waarin delen van het bisdom Munster 'quae intra fines Philippi II regis Hispanorum existunt' aan dit bisdom onttrokken waren. Rovenius was er blijkbaar niet mee bekend, dat de heerlijkheid Borculo niet tot het gebied van Filips II behoorde en de uitgestrekte parochie Groenlo enkel voor een klein deel, waarin echter de parochiekerk stond. Onder de steden in het voormalige bisdom Deventer noemt Rovenius in 1645 Borculo niet, evenmin als De la Torre dit in zijn *Relatio* van 1656 doet.

Omstreeks 1656 werken de jezuïeten vanuit de Hollandse Zending korte tijd in en rond Groenlo, onder anderen Godefridus van Gessel S.J.[4] Neercassel meldt in 1662, dat de katholieken van Groenlo en omgeving naar Zwillbrock bij de conventuelen ter

1) Om de vreemde troepen uit het bisdom te doen vertrekken, verstrekten onder anderen katholieken uit Amsterdam een krediet van 50000 rijksdaalders aan de stad Munster (Arch. Oud-Bissch. Cler., inv. no. 599, 1).

2) Ph. Rovenius, *Descriptio status ecclesiae et profectus religionis catholicae in Hollandia eique confoederatis Belgii provinciis* (Gisb. Brom in A.A.U. 18 [1890], 19vv.).

3) Augustin Hüsing, *t.a.p.* (noot 1 op pag. 198), 5vv.; Wilhelm Kohl, *Christoph Bernhard von Galen,* in: *Westfälische Lebensbilder,* Band VII, Münster, 1959, 43: 'Seine kräftige Hand machte sich bald in den Pfarreien und Pfarrhäusern bemerkbar, in denen das Tridentinum oft kaum dem Hörensagen nach bekannt war.'

4) *Breve Chronicon missionariorum S.J. in Transisaliana,* in: A.A.U. 7 [1879], 395 en J. de la Torre, *Relatio seu descriptio status religionis catholicae in Hollandia* (A.A.U. 11 [1883], 199).

kerke gaan.[1] Hij is echter niet tevreden over de religiositeit van deze regulieren. De apostolisch vicaris besloot dan ook met de bisschop van Munster te gaan onderhandelen om de conventuelen uit Zwillbrock te doen vertrekken en er goede missionarissen voor in de plaats te stellen. Hiervan is echter niets gekomen. Wel stelde de congregatie De Propaganda Fide deze onderhandelingen op prijs indien de bewering aangaande de conventuelen juist zou zijn.[2] Intussen was Chr. Bernard von Galen vorst-bisschop van Munster geworden (1650). Na lange jaren had het bisdom weer een eigen bisschop die enkel het bisdom Munster bestuurde en ook tot bisschop gewijd werd (1651), hetgeen bij zijn drie voorgangers niet het geval geweest was. Na het herstel van de rust en de vestiging van zijn gezag in het bisdom, na de onderwerping van de stad Munster (1661), zal de vorst-bisschop het vroeger verloren eigendom van het bisdom proberen terug te winnen, dat wil zeggen zijn zowel wereldlijk als geestelijk gezag in de heerlijkheid Borculo trachten te vestigen.[3]

De nieuwe bisschop werd de grote promotor van het missiewerk in zijn vroegere aartsdiaconale gebied. Reeds onder zijn voorganger Ferdinand van Beieren (1612–1650) waren de conventuelen vanuit Bocholt na hun vestiging aldaar (1627) het aangrenzende gebied van de Republiek ingetrokken. De grote gevaren hieraan verbonden waren oorzaak, dat uitgezien werd naar een veilige en dichterbij gelegen plaats van waaruit de zielzorg onder de katholieken geleid kon worden. In opdracht van Chr. Bernard von Galen werd nu door de conventuelen [4] het missiecentrum Zwillbrock gesticht in de onmiddellijke nabijheid van de grens op ruim een uur gaans van Groenlo. Na de eerste kerstviering (1651) in de open lucht ('Bethlehem im Walde') ontwikkelde de Munsterse missie in en

1) J. VAN NEERCASSEL (Verslag zonder titel, Gisb. Brom in: A.A.U. 18 [1890], 181vv.)
2) R. R. POST, *Romeinsche Bronnen voor den kerkelijken toestand der Nederlanden* II ('s-Gravenhage 1941), no. 318.
3) Over Chr. Bernard von Galen zie: AUGUSTIN HÜSING, *t.a.p.* (noot 1 op pag. 198); ERNST MARQUARDT, *Christoph Bernard von Galen, Fürstbischof von Münster* (Münster 1951); KARL TÜCKING, *Geschichte des Stifts Münster unter Christoph Bernard von Galen* (Münster 1865); WILHELM KOHL, *t.a.p.*, alwaar ook een uitgebreide literatuuropgave.
4) Over de missieactiviteit van de conventuelen raadplege men: MICHAEL SCHOENGEN, *Monasticon Batavum* I. II (Amsterdam 1941); KONRAD EUBEL, *Geschichte der Kölnischen Minoriten-Ordensprovinz* (Köln 1906); AUGUSTIN HÜSING, *t.a.p.* (noot 1 op pag. 198), Kapitel XXVII: 'Niederländische Provinzen'; J. H. HOFMAN, *Het kerspel van den H. Calixtus te Groenlo* (A.A.U. XXII, no. 51); W. J. FORMSMA, *De archivalia van de Oldenzaalsche Oudheidkamer,* 1e aanvulling door B. H. HOMMEN (Oldenzaal 1943,) no. 33a.

vanuit Zwillbrock zich zeer voorspoedig. Op Pasen 1652 waren meer dan 3000 katholieken uit het grensgebied naar Zwillbrock gekomen. Het kleine in 1652 gebouwde kerkje werd spoedig vergroot. De bisschop diende er op 2 juni 1652 zeven uur lang het H. Vormsel toe. Op 13 juni 1657 droeg Von Galen te Zwillbrock een pontificale mis op en op 4 augustus 1658 wijdde hij er de nieuwe kloosterkerk. In 1660 bezocht de vorst-bisschop wederom Zwillbrock, nu vergezeld van Ferdinand von Fürstenberg, later coadjutor van Chr. Bernard (1667), bisschop van Paderborn (1661–1683) en bisschop van Munster (1678–1683). Het aantal katholieken dat in Zwillbrock Pasen hield, steeg voortdurend: van ongeveer 1200 tot 3000. Vanuit de missiepost Zwillbrock werkten rond 1660 een twaalftal paters.

Op 1 mei 1669 volgde de benoeming van pater Georg Philippi, conventueel van Zwillbrock, tot pastoor en hoofd van de zielzorg in de heerlijkheid Borculo ('pastorem et curatorem animarum authoritate episcopali et ordinaria per praesentes constituimus') [1], met de bevoegdheid Gods woord te preken, de sacramenten toe te dienen en andere kerkelijke functies uit te oefenen. Kort daarop kwam Neercassel naar Zwillbrock (14 juli 1669). Hij diende er het H. Vormsel toe aan de katholieken uit de Nederlandse omgeving, echter niet aan de katholieken uit de heerlijkheid Borculo. Daags daarop diende Neercassel dit sacrament toe aan de inwoners van Groenlo. Het is opmerkelijk dat bij deze toediening van het H. Vormsel de jurisdictieverhoudingen juist werden gezien. Onder Neercassels bestuur is er van een conflict of onenigheid met het bisdom Munster over de jurisdictie in en rond Groenlo niets te bespeuren. De missieverslagen van Neercassel, behalve dat van 1662, vermelden niets over Groenlo en de omgeving, die de apostolisch vicaris in 1662 blijkbaar tot zijn jurisdictie rekende. Neercassel heeft voor de 6000 katholieken van Groenlo en omgeving het gaan naar Zwillbrock een uitkomst voor de Hollandse Zending gevonden. Ook uit zijn correspondentie met de bisschop van Munster [2] blijkt nergens het bestaan van enig conflict over Groenlo en omgeving. Neercassel heeft de ambulante zielzorg in de heerlijkheid Borculo overgelaten aan de conventuelen (cf. de toediening van het vormsel in 1669 te Zwillbrock), en heeft wel niet precies

1) J. S. van Veen, *t.a.p.* (noot 3 op pag. 185), no. XIV, 43.

2) J. Bruggeman, *Inventaris van de archieven bij het metropolitaan kapittel van Utrecht van de Roomsch-Katholieke Kerk der Oud-Bisschoppelijke Clerezie* ('s-Gravenhage 1928), blz. 223. 224.

geweten welk gebied nu eigenlijk de heerlijkheid Borculo-Lichtenvoorde omvatte. Pas wanneer de conventuelen zich binnen Groenlo gaan bezighouden met de zielzorg, is er een mogelijkheid dat er een conflictsituatie ontstaat.

Begin juni 1672 volgde de tweede inval (de eerste in 1665) van de vorst-bisschop in de heerlijkheid Borculo. Groenlo viel op 9 juni 1672 in Munsterse handen. Hoewel uiteindelijk de plannen van de bisschop om zijn heerlijkheid Borculo terug te winnen mislukten, bereikte hij in kerkelijk opzicht belangrijke resultaten.

Vrijwel onmiddellijk na de verovering van de heerlijkheid Borculo-Lichtenvoorde begon Chr. Bernard von Galen met het herstel en de organisatie van de katholieke godsdienst.[1] De visitatiegegevens over Groenlo zijn voor een deel ontleend aan het werk van Lindeborn over het bisdom Deventer, waarin duidelijk werd aangegeven dat de bisschop van Munster zijn jurisdictie in het omstreden gebied had behouden. De bezittingen en inkomsten van de vicarieën te Groenlo werden geregistreerd. De parochieorganisatie van voor de protestantisering wordt in de visitatieakten vrij nauwkeurig aangegeven. Zo behoorden tot de parochie Groenlo allereerst de voogdij Beltrum met de buurtschappen Beltrum, Lintvelde, Zwolle en Avest en verder Lichtenvoorde, Lievelde, Zieuwent, Vragender en Harreveld. Als hoofdkerken van de heerlijkheid Borculo worden genoemd de kerken van Geesteren, Eibergen, Neede en Groenlo. Verder komen voor de kerk te Borculo en de kapellen te Rekken, Haarlo, Gelselaar en Lichtenvoorde. De kapel te Vragender (parochie Groenlo) wordt niet vermeld.

Als nieuwe parochie richtte de bisschop op 19 september 1672 de parochie Lichtenvoorde op, waarvoor als eerste pastoor werd benoemd Gerardus Wierman, kapelaan te Langenhorst (Westf.). Tot de nieuwe parochie kwamen te behoren, behalve Lichtenvoorde, ook de buurtschappen Zieuwent, Lievelde en Vragender, welke buurtschappen aan de parochie Groenlo onttrokken werden. Bij de benoeming van Wierman is de bisschop er wel van uitgegaan, dat Lichtenvoorde een gereformeerd kerspel was, of althans een eigen predikant bezat. De feitelijke scheiding in kerkelijk (gereformeerd) opzicht van Groenlo heeft de bisschop nu gesanctioneerd

1) De gegevens over de jaren 1672-1674 zijn voornamelijk ontleend aan archivalia, berustend op het archief van het bisdom Munster. Men zie hiervoor: Dr. HEINRICH BÖRSTING, *Inventar des Bischöflichen Diözesanarchivs in Münster* (Inventare der nichtstaatlichen Archive der Provinz Westfalen, Beiband III, Münster i.W. 1937), 428: Borculo A1, A6-429: Groenlo A1, A2-430: Lichtenvoorde A2.

door de benoeming van een pastoor voor het nu vergrote gerekatholiseerde kerspel. Tot 1616 was de kapel te Lichtenvoorde een zeer zelfstandige filiaalkerk van Groenlo geweest. Tot pastoor te Groenlo werd benoemd de gardiaan van Zwillbrock, Georg Philippi, die in de stad een klooster oprichtte voor de conventuelen. In september 1672 benoemde Chr. Bernard von Galen ook pastoors voor de oude Munsterse parochies in de heerlijkheid Bredevoort: Ernestus Ign. Busch voor Aalten, Gerardus Plaieman voor Winterswijk en Henr. van der Leiden, regulier kanunnik van St.-Augustinus, voor Bredevoort. Deze laatste werd tevens prior en administrator van het klooster Schaer. Groenlo, Aalten en Bredevoort krijgen bovendien een kapelaan. Grote delen van de heerlijkheid Borculo waren echter na 1616 volledig geprotestantiseerd, zodat verscheidene door de bisschop aangewezen pastoors niet in functie traden. Geesteren, waarvoor aanvankelijk G. Plaieman als pastoor bestemd was, telde nog maar drie katholieke inwoners. Gelselaar was geheel gereformeerd. Enkele katholieken waren er te vinden in Markvelde en Brammelerhoek onder Neede. Borculo en Eibergen telden elk nog een veertigtal katholieke gezinnen. Tot pastoor te Eibergen werd benoemd Johann Caspar Stübbe. Aan de vrije uitoefening van de katholieke godsdienst kwam in 1674 een einde. Op 22 april 1674 sloot Chr. Bernard von Galen te Keulen vrede met de Republiek en moest daarbij al zijn veroveringen opgeven. Hiertoe behoorde ook de heerlijkheid Borculo-Lichtenvoorde. De katholieken in het oostelijk deel van de tegenwoordige Gelderse Achterhoek vielen weer terug in de toestand, waarin zij zich voor juni 1672 bevonden.[1] G. Wierman, pastoor van Lichtenvoorde, werd gearresteerd en na enige tijd uit het land verbannen. Hij volgde de uit Winterswijk gevluchte pastoor Plaieman op als zielzorger in de kapel te Oeding. Vanuit deze kapel werd tot 1795 de zielzorg onder de katholieken van Winterswijk voortgezet, na 1680 onder leiding van de franciscanen van Vreden. Pastoor Ern. Ign. Busch van Aalten vluchtte eveneens de grens over, maar bleef zich beschouwen als pastoor van deze plaats. Van vlak over de grens leidde hij de zielzorg vanuit enige missiekapellen langs de grens van de Republiek. De voornaamste kapel was de door Chr. Bernard von Galen in 1675 opgerichte zogenaamde Kreuzkapelle

1) De zielzorg onder de Hollandse katholieken in Aalten, Bredevoort en Winterswijk is grotendeels samengevat uit gegevens, vermeld in: B. H. Snelting, *Aalten en Bredevoort tijdens en na de Reformatie* (A.A.U. 27 [1901] 2vv.); B. Stegeman, *t.a.p.* 251 en Heinrich Börsting – Alois Schröer, *t.a.p.* 179-185 en 263-269.

in de buurtschap Hemden, vlak over de grens ten zuiden van Aalten. Al vanaf rond 1660 hadden de conventuelen uit Bocholt een schuurkerkje in genoemde buurtschap gehad voor de katholieken van Aalten en Bredevoort. Tot 1798–1799 is de Kreuzkapelle eigenlijk de parochiekerk voor Aalten en Bredevoort geweest. Pastoor Busch bleef zorgen voor zijn vroegere parochianen, ook op Hollands gebied. In 1697 werd hij bijvoorbeeld te Aalten gearresteerd. Hij werd de oprichter van de kapel te Süderwick (1682) voor de Hollandse katholieken van Dinxperlo en omgeving. Verder lagen vlak bij de grens de kapellen te Schüttenstein, bediend door de conventuelen van Bocholt, de kapel te Mussum, een stichting van het kanonikessenstift te Bocholt en de kapel te Spork. In noordelijke richting sloten zich daarbij aan de zielzorgcentra Vreden, Zwillbrock en Oldekott. Langs de grens van de Republiek met het vorst-bisdom Munster lag na 1675 een reeks kapellen, hoofdzakelijk bestemd voor de zielzorg onder Hollandse katholieken die beschouwd werden te behoren tot het bisdom Munster. Het is vooral de grote verdienste van bisschop Chr. Bernard von Galen geweest, dat hij zijn Hollandse gelovigen niet vergat en zo voor een belangrijk deel bijdroeg tot het behoud van het katholieke geloof in het Nederlandse deel van het bisdom Munster. Na 1675 ontstaat een toestand, dat de feitelijke geestelijke leiding van de katholieken in de heerlijkheden Borculo-Lichtenvoorde en Bredevoort toevalt aan het bisdom Munster, uitgezonderd de zo goed als mislukte poging van de Hollandse Zending in de jaren 1681–1699 er vaste voet te krijgen. Het enige resultaat van deze poging bleef voorlopig de vestiging van de statie Harreveld, die eigenlijk een afscheuring was van de naar Munster overgegane statie Lichtenvoorde.

Het jurisdictieconflict neemt weer scherpe vormen aan, wanneer vrij kort na de aftocht van de Munsterse troepen in 1674 een groep katholieken uit Groenlo onder leiding van dr. Michael van Basten [1] een vaste missionaris voor hun stad probeert te krijgen (3 nov. 1675). Dit verzoek aan Neercassel is wel geschied met medeweten of op aansporing van de deken van Twente Herman ter Hoente, die in een brief van 25 september 1674 van de apostolisch vicaris vernam, dat deze de pogingen om de monniken van Zwillbrock

1) J. H. Hofman, *t.a.p.*, no. 52 (noot 4 op pag. 201). De zestig ondertekenaars van dit verzoek, o.a. dr. M. van Basten, B. van Ameloenxen, Jan Suurhuys, Hendrik Batenburg en Joan Frank vertegenwoordigen de katholieken van binnen Groenlo, die natuurlijk ervan op de hoogte waren dat Neercassel kort tevoren (1669) nog het H. Vormsel te Zwillbrock had toegediend aan de inwoners van Groenlo.

niet toe te laten, goedkeurde. Neercassel verzocht tevens Ter Hoente te zorgen voor de inwoners van Groenlo.[1] Na 20 jaar zielzorg door de conventuelen van Zwillbrock en 2 jaar pastoraat van de conventueel Georg Philippi onder jurisdictie van Munster, richtten deze inwoners van Groenlo hun verzoek aan de apostolisch vicaris Neercassel. Ondanks de grote hulp en steun die de conventuelen ondervonden van dr. Michael van Basten, zijn deze katholieken van Groenlo niet van mening geweest, dat zij voor hun zielzorg aangewezen waren op de conventuelen of dat de jurisdictie toekwam aan Munster. De apostolisch vicaris zond toen Cornelis Duyck naar Groenlo, maar deze werd zo door de conventuelen, die blijkbaar steun vonden bij Otto van Limburg-Stirum, heer van Bronkhorst-Borculo, tegengewerkt, dat de nieuwe missionaris na drie of vier weken weer vertrok.

Na de dood van Chr. Bernard von Galen (1678) bevestigde zijn opvolger Ferdinand II von Fürstenberg op 15 april 1679 de paters te Zwillbrock in hun jurisdictie voor Groenlo en omstreken. Na de mislukte poging van 1675 zal zes jaar later een andere missionaris van de Hollandse Zending in het gebied rond Groenlo doordringen, namelijk de uit Lichtenvoorde afkomstige priester Henricus Silvolt. Silvolt werd in 1665 missionaris te Enschede, waar hij tot 1677–1678 bleef. Voor 1665 is van hem weinig bekend. In 1656 komt zijn naam onder andere voor in het testament van zijn neef Theodorus Silvolt, die in 1639 president van de Pulcheria te Leuven werd en aldaar in 1657 overleed.[2] Hij liet aan 'Meester Hendrick Neeff' zijn kelk na, die hij van Rovenius geërfd had en ook zijn bibliotheek, die in 1681 in Lichtenvoorde in beslag genomen werd. Het leven van deze missionaris is echter verre van voorbeeldig geweest. In Enschede is hij de verkeerde weg opgegaan en werd daarom in 1677 of 1678 uit zijn ambt ontzet. Op 1 mei 1681 richtte de afgezette missionaris een berouwvol schrijven aan Neercassel [3], waarin hij vroeg weer naar Enschede als tijdelijk pastoor te mogen terugkeren om zo bewijzen van goed gedrag te kunnen geven. Wanneer zijn verzoek niet wordt toegestaan, verzoekt Silvolt tijdelijk in Lichtenvoorde, waar zijn familie woont, werkzaam te mogen zijn. Volgens hem komen in Lichtenvoorde

1) Arch. O.B.C., Inv. no. 131.

2) W. J. Formsma, *De archivalia van de Oldenzaalsche Oudheidkamer* (Oldenzaal 1940), inv. no. 539. Testament van dr. Theodorus Silvoltius, priester, professor en president van het college van St.-Pulcheria te Leuven, 1675 (18e-eeuws handschrift).

3) Arch. O.B.C., Inv. no. 118.

en de buurtschappen Zieuwent, Vragender en Lievelde de monniken uit Zwillbrock maar zelden, zodat de inwoners geen gelegenheid hebben geregeld godsdienstoefeningen bij te wonen. Reeds op 4 mei 1681 volgt de tijdelijke aanstelling – wel voorbereid door Ter Hoente – van Henricus Silvolt voor Lichtenvoorde en twee van de buurtschappen. Op 25 augustus 1681 geeft Neercassel in een schrijven aan Silvolt aan, welke de taak is van de nieuwe missionaris. Hij geeft hem 'alle magt om Gods woord te predicken, de Sacramenten te bedienen, zoo binnen Grol en Ligtenvoorden als in de dorpen daeromtrent'.[1] De apostolisch vicaris is nog optimistisch in zijn verwachtingen over Silvolts resultaten: zijn vroomheid en ijver zullen moeten verbeteren, wat door de zorgeloosheid van de paters uit Zwillbrock wordt bedorven. De nieuwe missionaris deed nu dienst op de zolder in zijn ouderlijk huis en op de boerderij Katershorst even buiten de heerlijkheid Lichtenvoorde in de buurtschap Zieuwent.[2] Silvolts activiteit in Groenlo schijnt echter nooit groot te zijn geweest. Er is althans niets anders bekend, dan dat Neercassel in 1683 en 1684 hem de Grollenaren aanbeveelt in zijn priesterlijke zorgen. Tijdens zijn grote vormreis in 1686 heeft opmerkelijk genoeg Neercassel geen enkel contact opgenomen met de katholieken van Groenlo en omgeving. Op 1 mei kwam hij op zijn reis aan in het klooster Hoch-Burlo, dat ongeveer 10 km ten zuidoosten van Winterswijk lag. Daar werden hem rijtuig en paarden verschaft om de reis naar het klooster op de Glaan voorttezetten, dat hij op 12 mei 's avonds om 6 uur bereikte. De reis van Hoch-Burlo naar de Glaan leidde ongetwijfeld via Öding, Südlohn, Stadtlohn, Ahaus en Gronau, een route welke vlak langs de grenzen van de Republiek liep, maar misschien toch te ver (ongeveer 20 km) van Zwillbrock lag, dat Neercassel op 14 juli 1669 bezocht had.

In oktober 1690 meldde Herman ter Hoente aan Codde echter feiten, die in 1694 zouden leiden tot de ontzetting van Silvolt uit zijn ambt als missionaris.[3] Deze tweede ontzetting van Silvolt vormde de onmiddellijke aanleiding tot het feit dat het jurisdictieconflict in een kritiek stadium kwam te verkeren. De oorzaak van Silvolts ontzetting is zijn verhouding geweest met zijn huishoud-

1) Arch. O.B.C., Inv. no. 136.

2) Rijksarchief Arnhem, Het rechterlijk archief der Heerlijkheid Lichtenvoorde, Fiscale procesdossiers, inv. no. 8: Henrich Silvolt, rooms priester, 1695; Parochiearchief Zieuwent.

3) Arch. O.B.C., Inv. no. 160.

ster, waaruit in februari 1690 een zoon geboren werd, die te Coesfeld, in aanwezigheid van Silvolt onder een valse naam, gedoopt werd, maar kort daarop stierf. Het duurde echter nog tot begin 1694, voordat Codde tot maatregelen overging. In zijn brief van 21 maart 1694 aan Silvolt [1] deelde Codde hem mee, dat hij niet meer kon toestaan dat hij zijn ambt als missionaris nog langer uitoefende. Silvolt deed daarna uit eigen beweging afstand. Zijn opvolger werd Seb. Riccius, die met deken Herman ter Hoente op 7 mei 1694 te Lichtenvoorde aankwam.[2] Ter Hoente wilde deze missionaris een rustige opvolging verzekeren, maar bereikte in zijn gesprekken met Silvolt juist het tegendeel. Silvolt en een deel van de katholieken van Lichtenvoorde verzetten zich heftig en Silvolt verzekerde Ter Hoente vrij brutaal, dat hij (men lette op de inconsequentie!) de gelovigen van Lichtenvoorde, die zolang door de bisschop van Utrecht verlaten waren, niet kon overgeven aan een ander, want dan zou hij schuldig staan tegenover de bisschop van Munster, wiens jurisdictie in Lichtenvoorde en omstreken ontwijfelbaar vaststond. Silvolt die zijn ontzetting wel zag aankomen, was intussen gewonnen voor de opvatting, dat Lichtenvoorde onder de jurisdictie van Munster behoorde. Hij is hiertoe gekomen onder invloed van de conventuelen van Zwillbrock. Zo had een van deze paters tijdens een godsdienstoefening afgekondigd, dat Silvolt onschuldig was. Wanneer Codde van Ter Hoente verneemt wat Silvolts plannen zijn – onder jurisdictie van Munster zijn werk in Lichtenvoorde voortzetten – adviseert hij Ter Hoente zo spoedig mogelijk naar Munster te gaan, om Silvolts plannen tegen te werken en de bisschop te verzoeken de Hollandse Zending in het bezit van de statie Lichtenvoorde te laten. Van een reis van Ter Hoente naar Munster in 1694 is niets bekend. Een jaar later neemt Codde schriftelijk contact op met Engelbert Nottebusch, domvicaris en bisschoppelijk kapelaan te Munster. De eerste brief aan Nottebusch is van 29 mei 1695, gevolgd door andere op 8 juni 1695, 25 juni 1695, 8 juli 1695, en 18 augustus 1695. Uit de correspondentie met Nottebusch blijkt, dat Codde zich over de jurisdictie te Lichtenvoorde niet erg bezorgd maakt, want deze behoorde volgens de apostolisch vicaris ontwijfelbaar aan de Hollandse Zending. Ook over Groenlo is Codde gerust, al heeft hij vernomen, dat een minoriet van de bisschop van Munster bevoegdheid ontving in Groenlo het ambt van missionaris uit te oefenen. Codde doelt hier misschien

1) Arch. O.B.C., Inv. no. 189.
2) Arch. O.B.C., Inv. no. 163.

op de benoeming op 1 mei 1695 van pater A. de Roller O.F.M. Obsv. voor Groenlo, welke benoeming echter op 19 mei 1695 door de bisschop van Munster werd ingetrokken. Hier kan ook sprake zijn van het gerucht van de aanstelling als pastoor van pater Hilarius O.F.M. Conv. Deze conventueel van Zwillbrock ontkende dit echter tegenover de magistraat van Groenlo, alhoewel de bisschop van Munster de conventuelen op 19 mei 1695 bevestigde in de uitoefening van de pastoorsfuncties in en rond Groenlo.

Om zijn jurisdictie te verdedigen en Nottebusch bewijzen te verschaffen, beroept Codde zich steeds op Lindeborn en op de pauselijke bullen van 1559 en 1561, waarvan hij Nottebusch uittreksels toezendt. Codde geeft echter zelf toe, dat tegen de gegevens uit Lindeborn wel een en ander in te brengen is. Lindeborn vermeldt onder andere al te duidelijk het resultaat, dat de aartsdiaken Johann von Velen behaalde en waardoor deze zijn jurisdictie in het omstreden gebied behield. Uit deze correspondentie blijkt tevens, dat het Codde niet op de eerste plaats ging om de jurisdictie, een kwestie die Codde geheel in het midden wil laten en die volgens hem een discussiegeval zou kunnen zijn wanneer het katholicisme in andere omstandigheden kwam te verkeren. Hij achtte deze kwestie min of meer een futiliteit. De apostolisch vicaris wilde echter zijn missionarissen blijven sturen naar streken die onder niet-katholiek bestuur stonden en Riccius de taak opdragen van streekmissionaris rond Groenlo en Lichtenvoorde.

Na Nottebusch blijkbaar voldoende te hebben ingelicht, schreef Codde op 23 juli 1695 aan de bisschop zelf over de zielzorg te Lichtenvoorde.[1] Hij deelt mee, dat ongeveer 20 jaar geleden Silvolt hiermee belast werd, maar dat deze missionaris uit zijn ambt ontzet is en nu herstel zoekt in Munster. Hierdoor is het jurisdictiegeschil over een gebied waarvoor volgens de apostolisch vicaris gegronde redenen bestaan om aan te nemen dat hij de jurisdictie daar bezit, weer opgeleefd. Codde deelt dan aan de bisschop mee, wat hij ook al aan Nottebusch schreef, namelijk dat hij de bestaande toestand zo wil laten, zonder dat het gepretendeerde recht van Munster wordt verzwakt, noch het recht van Deventer wordt vergroot. In zijn laatste brief (18 augustus 1695) aan de bisschop geeft Codde wel ongeveer de jurisdictie van Munster rond Groenlo toe, al kon volgens hem het bisdom Deventer toch ook enige zwaar wegende argumenten aanvoeren. Nogmaals verzoekt Codde de be-

1) Arch. O.B.C., Inv. no. 189. Zie Bijlage 2.

staande toestand rond Lichtenvoorde en Groenlo zo te laten, zonder dat dit enige schending van wederzijdse pretenties inhoudt. Tenslotte vraagt Codde dan of het op deze voorwaarden en met goedkeuring van de vorst-bisschop toegestaan is een missionaris naar Groenlo te zenden.

Silvolts opvolger, Seb. Riccius, kon zich echter niet in Lichtenvoorde handhaven. Hij vestigde zich op het kasteel Harreveld [1], een klein uur gaans westelijk van Lichtenvoorde. Een groot deel van de katholieken van Lichtenvoorde kwam nu hierheen ter kerke. De richter van Lichtenvoorde Chr. Stumph legde Riccius geen grote moeilijkheden in de weg, maar was wel sterk gekant tegen Silvolt, die hij onwaardig achtte om als priester op te treden. Daarbij komt nog dat de affaire met zijn huishoudster Silvolt in 1695 voor het gericht te Lichtenvoorde heeft gebracht. De nieuwe missionaris Seb. Riccius kreeg van Codde in een schrijven van 28 maart 1696 een nadere omschrijving van zijn taak, namelijk 'om in en om Grol, te weete zo ver om Grol als de landstreeke van ouds onder het bisdom van Utrecht gehoord heeft, biecht te hooren en ook pastoralia bij gelegenheijd te bedienen, om alsoo ons recht noch gestaedig in wezen te houden'.[2] Codde wil echter nog geen missionaris naar Groenlo zelf sturen, al is er hem door de Grollenaren wel om verzocht, omdat hij meent dat het jurisdictiegeschil, door Silvolts optreden weer levendig geworden, eerst weer tot rust diende te komen.

Intussen was onder de katholieken van Groenlo ook de strijd om de jurisdictie en zielzorg in volle hevigheid ontbrand.[3] Zoals reeds opgemerkt, leefde onder vele inwoners van de stad sterk het

1) Seb. Riccius kreeg nog in 1694 van de eigenares van het kasteel Harreveld, Ursula Philipotta van Raesfelt, vrouwe van Harreveld en 1e gravinne van Athlone, verlof een paar kamers op Harreveld te betrekken. De apostolisch vicaris zendt zijn brieven in het vervolg naar Hervelt (Herrevelt). Uit een brief van 21 september 1697 blijkt, dat Riccius 'vrijigheid om te kercken' heeft gekregen van de richter van Lichtenvoorde.

2) Arch. O.B.C., Inv. no. 190.

3) De onenigheid onder de katholieken van Groenlo vond weerklank in de Memorie- en Resolutieboeken van de magistraat van Groenlo (cf. J. H. Hofman, *t.a.p.* (noot 4 op pag. 201), no. 53, 55 en 56). Mr. H. J. Steenbergen te Groenlo was zo vriendelijk afschriften te verstrekken uit de jaren 1695-1703, die de gegevens van Hofman bevestigden. De gegevens over de verschillende rekwesten en hun ondertekenaars zijn ontleend aan: W. J. Formsma – B. H. Hommen, *t.a.p.*, inv. no. 33a: Stukken betreffende de kwestie van de uitoefening der zielzorg door de paters franciscanen van het klooster te Zwillbrock in Groenlo en omgeving, 1694-1771, 1 omslag. Zie verder: B. van Dunné, *Paapsche stoutigheden te Groenlo,* in: 'Bijdragen en Mededeelingen Gelre' XL, 1937.

besef, dat men behoorde onder de Hollandse Zending (cf. het verzoek van 1675). De magistraat van Groenlo scheen begin 1695 niet direct afwijzend te staan tegenover de officiële toelating van de uitoefening van de katholieke godsdienst. Predikanten en kerkeraad deden nog pogingen om deze paapse stoutigheden te voorkomen, maar veel medewerking van de magistraat ondervond men niet. De heren van het stadsbestuur beloofden van alles, maar deden bitter weinig om de kerkeraad tevreden te stellen. Ongetwijfeld hebben de heren de ruzies onder de katholieken met een zeker leedvermaak gevolgd. Ook werkte de ene groep katholieken de andere tegen met behulp van de magistraat.

De eerste poging om begin 1695 een eigen missionaris naar Groenlo te krijgen gaat uit van een groep katholieken onder leiding van dr. J. H. de Roller, die de zielzorg toevertrouwen wil aan de franciscanen uit Vreden onder jurisdictie van Munster. Pater Ant. de Roller kwam wel daarom naar Groenlo, al vermelden de resolutiën van de magistraat, dat hij in de stad was om 'zich te laten cureren'. Hij kreeg echter op 26 maart 1695 van het stadsbestuur de aanzegging binnen driemaal 24 uur de stad te verlaten. Op 1 mei 1695 werd De Roller door de bisschop van Munster tot missionaris voor Groenlo benoemd. De conventuelen uit Zwillbrock hebben ongetwijfeld daarop de bisschop bewerkt, die deze benoeming op 19 mei daaraanvolgend introk en tegelijk de conventuelen in de zielzorg voor Groenlo bevestigde. Niet zonder reden treffen wij dan ook in 1696 dr. J. H. de Roller aan als tegenstander van de conventuelen, die in mei 1695 natuurlijk hun bisschoppelijke bevestiging niet onder stoelen of banken staken. De magistraat riep toen pater Hilarius Dogenweert voor zich en informeerde of hij door de bisschop van Munster was aangesteld als pastoor. De pater van Zwillbrock ontkende dit echter nadrukkelijk, maar kreeg van de heren toch een scherpe terechtwijzing. Het bisdom Munster had intussen al in Groenlo geïnformeerd, of men daar verandering wilde in de leiding van de zielzorg. Het antwoord hierop van de Grolse katholieken was een verzoek om handhaving van de conventuelen, een verzoek dat ook namens het ambt Lichtenvoorde gedaan wordt aan de bisschop van Munster, aan wie gehoorzaamheid betuigd wordt. Dit verzoek werd nog ondertekend door verreweg de meeste notabelen van Groenlo, onder anderen door J. Chr. Haen, dr. M. van Basten, dr. R. Warnsinck, J. C. Krey, F. Cames, W. C. Hylshoff. Uit dit verzoek blijkt echter, dat er in Groenlo ook een groep katholieken is die het hiermee niet eens is. De leider

van deze ontevredenen is ongetwijfeld dr. J. H. de Roller, die later onder anderen J. Chr. Haen en dr. Ant. Oveljunck aan zijn kant krijgt. Het is wel deze groep katholieken die aan Codde het verzoek richtte om een missionaris, een verzoek dat de apostolisch vicaris meldt in zijn brief aan Riccius van 5 februari 1696. Codde heeft toen nog geen missionaris naar Groenlo willen sturen, omdat juist de kwestie-Silvolt het jurisdictiegeschil had doen opleven.

De officieel niet getolereerde uitoefening van de katholieke godsdienst ging in Groenlo rustig door. Begin november 1695 klagen de predikanten weer over de uitoefening van de katholieke godsdienst en het blijven voortbestaan van de paapse scholen. De magistraat beloofde toen weer veel, maar greep voorlopig niet in. Op 23 februari 1696 werd tenslotte een inval gedaan in een particuliere woning, waar een schuilkerk was ingericht. Er werd hier een compleet altaar aangetroffen in een grote ruimte, verkregen door uitbreken van de muren, waar de H. Mis kon worden opgedragen. Een menigte gelovigen was aanwezig, maar een priester werd niet gevonden. Altaarornamenten en misgewaden werden mee naar het stadhuis genomen en tegen betaling van 100 gulden boete zou alles worden teruggegeven. Op 25 februari 1696 werd deze boete betaald en bij deze gelegenheid verkregen onder anderen dr. M. van Basten, dr. R. Warnsinck en J. Chr. Haen in een schriftelijke verklaring van de magistraat de belofte, dat in de toekomst de uitoefening van de katholieke godsdienst mocht voortgezet worden in de onmiddellijke omgeving van Groenlo, onder voorwaarde dat de magistraat gewaarschuwd werd wanneer de geestelijke overheid tot een benoeming overging.

Deze toestemming leidde tot grote onenigheid onder de katholieken van Groenlo over de vraag aan wie de leiding en jurisdictie moesten toegekend worden. De anti-conventuelengroep schreef in augustus 1696 een rekwest tegen de conventuelen aan de bisschop van Munster om 'die liede of persone vant Clooster Zwilbrock die de gemeente van Groll door haer aanstootlijck leven argerlijk en onlijdelijk waren te removeren'. Deze katholieken hadden zich voordien met hetzelfde doel ook al gewend tot de wijbisschop Otto von Gronsfeld (1682–1699). Onder de ondertekenaars van het rekwest van augustus 1696 bevond zich natuurlijk dr. J. H. Roller en verder ook dr. Ant. Oveljunck, J. Chr. Haen en Joan Schutte. De beide laatsten behoorden in 1695 nog tot de voorstanders van de conventuelen. Hun tegenstanders dienden in 1696 weer een adres in bij de bisschop ten gunste van de paters van Zwill-

brock. De anti-Zwillbrockgroep bereikte blijkbaar geen resultaat en wendde zich nu in 1698 tot de apostolisch vicaris Codde, 'haeren geestelijcken oversten', met het verzoek een bekwaam en voorbeeldig priester naar Groenlo te zenden.[1] In zijn schrijven van 14 november 1698 berichtte de apostolisch vicaris aan zijn missionaris te Harreveld, Seb. Riccius, de komst van Herman Otto Munster 'om nefens UEd. de gemeente van Lichtenvoorde en ook die van Grol te bedienen'.[2] Codde bepaalde dat Seb. Riccius pastoor van Lichtenvoorde en Groenlo zou zijn. Hij geeft in dezelfde brief aan Riccius de opdracht 'de vroome en goede Catholijken van Grol, die naer deze schikking zeer verlangd hebben, uijt mijnen naem hartelijk te groeten'. Herman Otto Munster kwam nu naar Groenlo en deed onder andere dienst in het huis van overste-wachtmeester J. Chr. Haen. Tegen de komst van een missionaris van de Hollandse Zending te Groenlo verzetten zich de conventuelen, die de hulp inriepen van de bisschop van Munster, die op 14 januari 1699 de conventuelen nogmaals bevestigde in hun jurisdictie voor Groenlo. De magistraat van Groenlo steunde de zending van H. O. Munster, die alhoewel hij 8 à 10 dagen Groenlo moest verlaten, er vóór 22 februari 1699 weer teruggekeerd was.[3] Na zijn terugkomst werden op verzoek van H. O. Munster tot 'voorstanders' van de katholieke gemeente van Groenlo gekozen: J. Chr. Haen, dr. Ant. Oveljunck, Arnoldt ten Broek, Joost Schutte, Joan Schutte en H. Ruissink, allen ondertekenaars van het rekwest (augustus 1696) tegen de conventuelen. J. Chr. Haen blijkt in 1699 min of meer de vertrouwenspersoon van Codde te Groenlo te zijn, van wie de apostolisch vicaris ook zijn anti-Zwillbrockse inlichtingen krijgt. Zo is de komst van een missionaris van de Hollandse Zending in 1699 naar Groenlo het werk geweest van een kleine minderheid onder de katholieken van Groenlo, die uit afkeer van de conventuelen van Zwillbrock nu op Codde een geslaagd beroep had gedaan.

Met de komst van H. O. Munster te Groenlo en door de overgang van de missionaris in Lichtenvoorde, Henricus Silvolt, naar de jurisdictie van het bisdom Munster was het geschil tussen de apostolisch vicaris Petrus Codde en de vorst-bisschop van Munster Friedrich Christian von Plettenburg-Lenhausen in een kritiek stadium gekomen.

1) J. H. Hofman, *t.a.p.* (noot 4 op pag. 201), no. 57.
2) Arch. O.B.C., Inv. no. 190.
3) Arch. O.B.C., Inv. no. 675.

Voor de apostolisch vicaris was het onmogelijk Silvolt uit Lichtenvoorde te doen vertrekken en de bisschop van Munster vond in de conventuelen van Zwillbrock taaie verdedigers van zijn rechten. Uit dit jurisdictiegeschil konden voor Codde minder prettige gevolgen voortvloeien. Aan zijn agent te Rome Walloni (de Franse jansenist du Vaucel) schrijft hij dan ook op 25 februari 1699 uitvoerig over deze kwestie.[1] Codde heeft echter nu al besloten zijn jurisdictie niet tot het uiterste te verdedigen – 'je ne fairai pas beaucoup de résistance à la prétention de l'Evêque de Munster', maar is blijkbaar van plan een eervolle terugtocht voor te bereiden. De monniken van Zwillbrock staan bij hem niet erg hoog aangeschreven: het zijn geestelijken met weinig ontwikkeling en beschaving, weinig ijver en deugd. De katholieken van Groenlo en Lichtenvoorde zijn volgens hem arme lieden met uitzondering van drie of vier families uit Groenlo. Twee missionarissen uit de Hollandse Zending zijn er werkzaam (Seb. Riccius en H. O. Munster), want het aantal katholieken is er groot. De apostolisch vicaris is ervan overtuigd, dat deze streken vallen onder zijn jurisdictie, zoals ze ook onder de jurisdictie van de bisschop van Deventer hadden behoord. Uit Codde's schrijven blijkt, dat de magistraat van Groenlo en de richter van Lichtenvoorde aan de kant van de apostolisch vicaris staan. Zij eisen wel geld, maar zijn met weinig tevreden. Ruim een week vroeger (16 februari 1699) had Codde een uitvoerige schriftelijke verdediging van zijn rechten gestuurd aan de bisschop van Munster.[2] Hij beroept zich allereerst op de pauselijke bulle van 1561, waarin het bisdom Deventer omschreven werd, maar maakt hierbij de vergissing, dat Lichtenvoorde in 1559 en 1561 zou behoord hebben tot het graafschap Zutphen. Neercassel en Codde zijn beiden niet voldoende op de hoogte geweest van de situatie in Lichtenvoorde. Zij hebben hun mening ongetwijfeld gebaseerd op de gegevens die Lindeborn verschafte in zijn *Historia sive notitia episcopatus Daventriensis* (Keulen 1670), hoofdstuk XIII, (530vv.), § VIII. Lindeborn rekent Lichtenvoorde nog onder het graafschap Zutphen in de heerlijkheid Wisch. Dit was onjuist. Lichtenvoorde werd in 1616 een afzonderlijke heerlijkheid na afsplitsing van de heerlijkheid Borculo. In 1635 werd Georg Ernst van Limburg Stirum, heer van Wisch, ook heer van Lichtenvoorde. Na zijn dood in 1661 kwam de heerlijkheid Lichtenvoorde aan zijn dochter Maria Magdalena. De heerlijkheid viel in oppervlakte on-

1) Arch. O.B.C., Inv. no. 185 (brfb. Codde).
2) Arch. O.B.C., Inv. no. 191.

geveer samen met de tegenwoordige burgerlijke gemeente Lichtenvoorde.

De bisschop van Deventer kwam in 1559–1561 volgens Codde in het bezit van de jurisdictie en deze ging over op de apostolisch vicarissen, die ook na 1627, toen Groenlo door Frederik Hendrik veroverd werd, hun macht behielden. Omwille van de uitoefening van hun godsdienst waren de katholieken van Lichtenvoorde en Groenlo naar Zwillbrock gegaan en de monniken aldaar hadden met toestemming en machtiging van de apostolisch vicaris er de zielzorg uitgeoefend.

Terecht wordt het feit aangehaald, dat niemand tegen de aanstelling van Henricus Silvolt en Seb. Riccius protesteerde.[1] Silvolt heeft echter later op aandringen en met steun van de paters uit Zwillbrock verzocht om de jurisdictie van Munster voor Lichtenvoorde. De vicaris-generaal van het bisdom heeft hem toen deze op oude rechtsgronden verleend en zodoende verwarring veroorzaakt. Codde zegt dan, dat de inwoners van Groenlo hem meer dan eens gevraagd hebben een pastoor voor Groenlo aan te wijzen. Volgens hem staat de magistraat van de stad gunstig tegenover dit verzoek. Inwoners van Groenlo hebben bovendien Codde bericht, dat vooral 's winters de wegen naar Zwillbrock moeilijk begaanbaar waren en zij beklaagden zich erover, dat de monniken weinig stichtende predikaties hielden en bovendien weinig ijver voor hun zieleheil betoonden. Een tweede missionaris (Herman Otto Munster) werkte reeds in Groenlo, wat de paters van Zwillbrock moeilijk konden verkroppen. De paters hadden daarom de vorst-bisschop van Munster tegen de apostolisch vicaris en de deken Herman ter Hoente opgezet en het volk in beweging gebracht. Codde hoopt, dat de vorst-bisschop alle verdachtmakingen tegen Herman ter Hoente en de twee missionarissen zal negeren; immers hij alleen is als apostolisch vicaris en verdediger van de rechten van het bisdom Deventer verantwoordelijk voor de zielzorg in het graafschap Zutphen. De apostolisch vicaris doet dan het voorstel de gehele kwestie aan de paus of aan De Propaganda Fide voor te leggen, teneinde tot een oplossing te komen. De apos-

1) Een sterk argument van Codde, want Neercassel had zonder de minste tegenkanting van Munster in 1681 Silvolt naar Lichtenvoorde kunnen zenden. Silvolt is wel degene geweest die na zijn heengaan in 1694 via de conventuelen van Zwillbrock in Munster de aandacht erop gevestigd heeft, dat Lichtenvoorde tot 1616 deel uitmaakte van de heerlijkheid Borculo, om zodoende zijn toekomstige positie onder jurisdictie van Munster te kunnen bereiken.

tolisch vicaris is echter nogal gematigd, want hij wil eerst afwachten, wat de vorst-bisschop wenst te beslissen. Op het eind van zijn schrijven neemt Codde echter de gelegenheid te baat de bisschop te verzoeken geen aandacht te schenken aan de beschuldigingen van jansenisme en rigorisme, die door sommigen bij de bisschop en de paus tegen hem en vooraanstaande missionarissen ingebracht worden, alsof zij besmet waren met ketterij. Deze beschuldigingen zijn tot nu toe steeds vergeefs geuit en zolang de H. Vader, meent Codde, ons nog niet veroordeelt, maar zelfs beschermt, gelieve ook de bisschop hem niet voor schuldig te houden.

Intussen had Codde aan zijn missionaris te Harreveld, Seb. Riccius, geschreven en hem aangespoord gegevens te verzamelen, om deze wanneer het nodig mocht zijn, te gebruiken in het jurisdictieconflict. Riccius krijgt de verzekering, dat de apostolische vicaris alles zal doen om zijn missionarissen te handhaven en om het zieleheil van de gelovigen te bevorderen. Hij krijgt ook voorlopig toestemming om op zon- en feestdagen tweemaal de H. Mis op te dragen.

De pas benoemde missionaris te Groenlo, H. O. Munster, krijgt in een brief van 22 febr. 1699 echter nog geen toestemming tweemaal op zon- en feestdagen de H. Mis op te dragen.[1] Dit schrijven van Codde is echter zeer belangrijk, omdat de apostolisch vicaris meldt, dat hij geen gronden heeft kunnen vinden voor de aanspraken op de zielzorg in Borculo en onderhorige plaatsen. Deze plaatsen staan volgens hem niet vermeld in de circumscriptiebul van 1561. H. O. Munster dient zich dan ook te onthouden van alle zielzorg in deze gebieden. Codde bleek hier in het geheel niet op de hoogte te zijn van de situatie rond Groenlo. Wel had hij in zoverre gelijk, dat Borculo niet voorkomt in de circumscriptiebul en Groenlo buiten de heerlijkheid Borculo ligt, maar hij wist blijkbaar niet, dat de wél vermelde plaatsen Geesteren, Neede, Eibergen, Lichtenvoorde, Vragender en de adellijke huizen Marfelt, Marfelle en Harreveld in de heerlijkheid Borculo lagen. Evenals de samenstellers van de circumscriptiebul is de apostolisch vicaris niet op de hoogte van de politieke constellatie in het betwiste gebied. Hij vraagt H. O. Munster dan ook in zijn schrijven, of hij wil meedelen of Borculo onder het graafschap Zutphen behoort, of dat het 'eene souvrain Graafschap op zijn zelven' is.

Ook wil hij van zijn missionaris weten of de paters van Zwill-

1) Arch. O.B.C., Inv. no. 675.

brock ook op zondag binnen Groenlo bijeenkomsten beleggen. Wanneer dit het geval is, moet H. O. Munster meedelen, wanneer zij er voor het eerst mee begonnen zijn en hoelang zij het reeds doen. Hij moet tevens een afschrift zien te krijgen van de volmachten die de paters onlangs betreffende de jurisdictie over Groenlo hebben afgekondigd.

Deze informaties van de apostolisch vicaris kunnen zeer waarschijnlijk wel een reactie zijn op de argumenten van zijn tegenstanders, die dan wel beweerd hebben dat de heerlijkheid Borculo niet onder besluiten van 1559 en 1561 viel. Het blijft echter vreemd, dat deze argumenten niet met zoveel woorden door de bisschop van Munster zelf gebruikt worden. Zeer waarschijnlijk heeft deze de geestelijke onderhorigheid van zijn heerlijkheid Borculo aan het bisdom Munster als iets vanzelfsprekends beschouwd.

Op de uitgebreide verdediging van zijn zienswijze ontvangt Codde van de bisschop van Munster een zeer uitvoerig en van vele verwijzingen en aanhalingen voorzien antwoord [1], gedateerd 20 maart 1699. De bisschop zet hierin uiteen, dat de betwiste plaatsen vóór de oprichting van het bisdom Deventer (1559 en 1561) steeds onder Munster hebben behoord. Hij wijst erop, dat de aartsdiakens Bitter von Raesfeld en Johann von Velen zich tegen de omschrijving van het bisdom Deventer hebben verzet en hierbij de overwinning hebben behaald. De bisschop duidt hier onder andere ongetwijfeld op het succes dat Johann von Velen in zijn verzet tegen het bisdom Deventer behaalde. Ook hun opvolgers als aartsdiaken zijn steeds in het bezit van de jurisdictie gebleven. Er blijkt dan, dat nog in 1699 bij het benadeelde bisdom Munster een zekere wrok heerst tegen Filips II, die in 1559 de nieuwe kerkelijke indeling wist door te zetten. Dat de bisschop van Deventer en de apostolisch vicarissen in het bezit zijn geweest van de jurisdictie in Groenlo en Lichtenvoorde wordt ontkend, omdat nu eenmaal de jurisdictie in het bezit van Munster was gebleven. Al is er dan strijd en onenigheid geweest, dit houdt niet in, dat men dan dit recht zou verkrijgen. De bisschop ontkent ook dat de bisschop van Deventer en de apostolisch vicarissen steeds in het rustig bezit van de jurisdictie zijn geweest, omdat die er van het begin af niet geweest is, en wat er in het begin niet was, kan nooit door de tijd worden voortgebracht.

En ofschoon de apostolisch vicarissen naar Groenlo en Lichten-

1) Arch. O.B.C., Inv. no. 165.

voorde hun missionarissen zonden en er de jurisdictiemacht uitoefenden, betekende dit nog niet, dat daardoor het alleroudste recht van Munster verloren ging. De bisschop voert aan, dat tot het einde van de Dertigjarige oorlog (1618–'48) de oorlogsomstandigheden een normaal bestuur van het bisdom hebben verhinderd. Oorlogsomstandigheden kunnen echter nooit het bezitsrecht van de jurisdictie doen verliezen. Bovendien werd het bisdom bestuurd niet door eigen bisschoppen, maar door de aartsbisschoppen van Keulen, die in deze moeilijke jaren niet al hun aandacht aan het bisdom Munster konden schenken.

Aan dit laatste argument van de bisschop dient wel enige aandacht geschonken te worden. Tijdens de stormachtige tijd van de Dertigjarige oorlog (1618–1648), waarvan het bisdom Munster vooral na 1630 veel te lijden had, werd het bisdom bestuurd door Ferdinand van Beieren (1612–'50). Deze bestuurde tevens de bisdommen Keulen, Luik, Hildesheim en Paderborn en was een overtuigd tegenstander van de Reformatie. Pas in 1650 krijgt het bisdom Munster weer een eigen bisschop in de persoon van Chr. Bernard von Galen, die meer de speciale belangen van het bisdom, zowel de geestelijke als de wereldlijke, zal gaan behartigen.

In zijn schrijven geeft de vorst-bisschop van Munster verder aan, dat vanwege de vervolging van de katholieken priesters uit het bisdom Munster de betwiste streken niet konden, noch durfden bezoeken, behalve dan de conventuelen, die door vorst-bisschop Ferdinand in 1627 naar Bocholt werden gezonden. De bisschop ontkent dan dat de paters van Zwillbrock met verlof en op gezag van de apostolisch vicaris aan de inwoners van Groenlo de sacramenten toedienen en pastoorsfuncties uitoefenen. Dat inwoners van Groenlo aan de apostolisch vicaris gevraagd hebben een pastoor aan te wijzen, wordt niet ontkend, maar hieraan kan Codde geen jurisdictiemacht ontlenen. Daar kon de bisschop tegenover stellen, dat andere Grollenaren in 1695 verzocht hadden de paters van Zwillbrock als zielzorgers te mogen behouden.

De verhouding Zwillbrock-Hollandse Zending heeft hier echter enige toelichting nodig. Op 5 februari 1696 schreef Codde aan Riccius, zijn missionaris voor Lichtenvoorde [1], dat hij graag aan de inwoners van Groenlo zijn genegenheid wilde tonen door hun een bekwaam priester te zenden. Riccius bevindt zich dan te Harreveld en kon zeer zeker onmogelijk zijn gehele taak als streek-

1) Arch. O.B.C., Inv. no. 190.

missionaris (Lichtenvoorde-Groenlo) volbrengen. Hij mag van de apostolisch vicaris aan burgers uit Groenlo die erom vragen, de H. Sacramenten in Groenlo toedienen. Codde deelt hem dan mee: 'Dat de gemelde burgers de Zwillbroekers gebruycken, zulks zal als med mijne toestemminge volgens oude gewoonte geschieden.' Met dit 'gebruycken' kan Codde ook bedoeld hebben, dat de Grollenaren gebruik maakten van de diensten van de conventuelen binnen zijn rechtsgebied. Dat de inwoners van Groenlo naar Zwillbrock gingen, dat buiten zijn rechtsgebied lag, kon hij natuurlijk nooit beletten. Uit de feiten blijkt tevens, dat de katholieken van Groenlo en omgeving daar ook hun Paascommunie ontvingen. Codde, die van mening was dat Groenlo en omgeving tot zijn jurisdictie behoorden, kon dus hier zeker verklaren dat deze zielzorg met zijn toestemming geschiedde. De conventuelen uit Zwillbrock zien Groenlo en omgeving als behorend onder de jurisdictie van de bisschop van Munster en behoeven voor hun zielzorg in de heerlijkheid Borculo geen toestemming van de apostolisch vicaris, wiens rechtsmacht voor deze streek zij ontkenden. De machtiging om zielzorg uit te oefenen betekende voor de apostolisch vicaris iets anders dan voor de conventuelen uit Zwillbrock.

In een brief aan De Propaganda Fide van 11 november 1692 meldt Codde, dat de paters uit Zwillbrock het gebied van de Hollandse zending doortrekken, de sacramenten toedienen en pastoorsfuncties uitoefenen, zonder dat zij daartoe verlof hebben van de apostolisch vicaris. Deze brief werd geschreven naar aanleiding van een kwestie met Hendrik van Dorth op het Medler te Vorden, die een conventueel uit Zwillbrock als zielzorger op zijn kasteel wilde hebben.[1] Gold deze klacht van Codde alleen van Vorden en omgeving of kon zij ook misschien betrekking hebben op het gebied Groenlo-Lichtenvoorde? In elk geval, in 1696 schrijft Codde, zoals hiervoor al vermeld, dat de inwoners van Groenlo omwille van de uitoefening van hun godsdienst naar het klooster Zwillbrock gingen en dat de monniken met toestemming en machtiging van de apostolisch vicaris de zielzorg uitoefenden. Direct gezag over de conventuelen heeft de apostolisch vicaris niet gehad, omdat de paters van Zwillbrock vele keren uitdrukkelijk door de bisschop van Munster zijn belast met de zielzorg in de heerlijkheid

1) D. de Kok O.F.M., *De strubbelingen tussen Petrus Codde en Hendrik Baron van Dorth te Vorden* (A.A.U. 69 [1950], 42vv.).

Borculo.[1] De bisschop van Munster ontkent dan ook in zijn schrijvan van 20 maart 1699, dat deze paters aan de inwoners van Groenlo de sacramenten toedienden en de pastoorsfuncties uitoefenden op gezag van de apostolisch vicaris.

Na deze duidelijke afwijzing van de toestemming en het gezag van Codde, maakt de bisschop in zijn schrijven nieuwe moeilijkheden en conflicten bekend. Zonder zijn toestemming, meldt hij aan Codde, is de priester H. O. Munster Groenlo binnengedrongen en doet daar in de boerderij Pannemans buiten de stad dienst en dient op zon- en feestdagen in de stad de sacramenten toe. Dit heeft de tegenstellingen onder de katholieken van Groenlo zo vergroot, dat het tot openlijk getwist heeft geleid, tot groot genoegen van de hervormden, die hopen dat hun lege en verlaten kerk nog eens in de toekomst vol zal worden.

Op zondag 8 februari 1699 werd een pater uit Zwillbrock die in Groenlo de H. Mis wilde opdragen, op bevel van de richter de stad uitgestuurd en werd hem verboden er die dag nog binnen te komen. Diezelfde dag echter droeg in de boerderij Pannemans H. O. Munster de H. Mis op met medeweten van de richter, zodat vermoed kan worden dat de priester H. O. Munster en zijn volgelingen in samenwerking met de richter de actie tegen de pater van Zwillbrock hebben beraamd. Verder heeft de bisschop vernomen, dat de missionaris Riccius in Lichtenvoorde tegen betaling van geld de richter van Lichtenvoorde heeft aangespoord een godsdienstoefening, geleid door de Munsterse missionaris H. Silvolt, te verstoren. Silvolt is toen tijdens de godsdienstoefening gearresteerd, alsook de aanwezige katholieken.

De bisschop voert dan aan, dat deze gebeurtenissen de katholieke zaak geen goed doen en hij kon daarom niet toestaan, dat Seb. Riccius en H. O. Munster naar Groenlo en Lichtenvoorde waren gezonden. De jurisdictie van de bisschop van Munster stond in deze plaatsen vast en de bisschop wilde deze beschermen. Vooral nu de paastijd aanstaande is en beide groepen paasbiecht en paascommunie zullen afkondigen, wat tot nieuwe ergernissen en schan-

1) Aan pater Georg Philippi O.F.M. Conv. op 1 mei 1669 (cf. J. S. van Veen, *t.a.p.* [noot 3 op pag. 185], XIV, 43); Ferdinand II von Fürstenberg (1678-1683) op 25 april 1679; Friedrich Christian (1688-1706) op 19 mei 1695 (gelijktijdig met het ontslag van A. de Roller O.F.M.); op 14 januari 1699 (na de komst van H. O. Munster te Groenlo) en 18 april 1700 (assistentie in Groenlo). De laatste vier data zijn ontleend aan: Verweerschrift en suppliek der Grolse burgers ten gunste van de Zwillbrockse paters van 30 april 1765, welk verweerschrift zich bevindt onder de archivalia vermeld in: W. J. Formsma – B. H. Hommen, *t.a.p.*, no. 33a.

dalen zal kunnen leiden, spoort de bisschop Codde aan de missionarissen Riccius en Munster aanstonds terug te roepen. De paters van Zwillbrock, de werkelijke herders, dienen met rust gelaten te worden.

De bisschop hoopt tenslotte dat de vrede tussen de nu nog tegenover elkaar staande groeperingen onder de katholieken moge worden hersteld en vraagt Codde zijn wensen te overwegen en te aanvaarden.

Codde bericht daarop de bisschop van Munster op 12 april 1699, dat hij op de hoogte is van de onverkwikkelijke gebeurtenissen die zich in Groenlo en Lichtenvoorde hebben afgespeeld.[1] Hij wil zo spoedig mogelijk deze onenigheid uit de wereld helpen, maar kan dit niet doen door zomaar zijn jurisdictie op te geven. Wel wordt door hem erkend, dat er al meer dan honderd jaar onenigheid is over deze jurisdictie en deze kwestie nog steeds niet werd opgelost op een manier waaruit bleek dat het bisdom Deventer inderdaad gelijk had. De apostolisch vicaris zegt dan, dat de argumenten van de bisschop alle een herhaling zijn van vroegere bezwaren tegen de nieuwe kerkelijke indeling van 1559. Hij beroept zich hierbij op hetgeen J. Lindeborn in zijn *Historia sive notitia episcopatus Daventriensis* (Keulen 1670) over deze kwestie en de uitoefening van de jurisdictie te Groenlo en Lichtenvoorde zegt.

Codde wil echter dit conflict in de gegeven omstandigheden niet aanhangig maken bij hogere instanties. De apostolisch vicaris doet nu aan de bisschop enige voorstellen om tot een oplossing te komen. Hij is bereid een welomschreven verklaring te geven, waarin de kwestie van de jurisdictie voorlopig in het midden wordt gelaten, zó dat echter de pretenties van de bisdommen onveranderd blijven gelden. Hij wil ook de paters van Zwillbrock als missionarissen accepteren en begunstigen. Wanneer de bisschop van Munster deze voorstellen niet aanvaardt, stelt Codde een deling van de jurisdictie voor. Een gedeelte van het omstreden gebied moet dan komen onder Munster, het andere deel aan de Hollandse Zending, zo echter, dat het recht van beide ongeschonden en onaangetast blijft. Later zal deze kwestie dan volledig kunnen worden besproken en afgehandeld.

Direct daarna, op 15 april 1699, bericht Codde over deze kwestie aan Waloni, zijn agent te Rome. Hij schrijft hem dat hij aan de bisschop van Munster zal moeten toegeven, indien deze zijn voor-

1) Arch. O.B.C., Inv. no. 191.

stellen niet aanvaardt, en dan de gehele kwestie zal moeten afdoen met een zo goed mogelijk protest. De monniken van Zwillbrock schrijven aan de bisschop en ondervinden veel steun van zijn vicaris-generaal (Joan Casp. Bordewick), 'un homme entreprenant, inquiet et mal affectionné à notre Clergé'. Ook spelen de jezuïeten in deze zaak een rol. De apostolisch vicaris geeft dan aan, waarom hij zich tegenover Munster in een netelige positie bevindt. Er zijn namelijk missionarissen van de Hollandse Zending die wonen en hun gelovigen bijeen doen komen juist binnen de grenzen van het bisdom Munster. In dit bisdom heeft de Hollandse Zending ook een klein klooster, waar de deken van de betwiste gebieden rector en biechtvader is (klooster op de Glaan). Wanneer bovendien de apostolisch vicaris zijn gelovigen uit de grensstreken wil vormen, moet hij dat doen op Munsters grondgebied en met toestemming van de vorst-bisschop. In een tweede brief aan Waloni (24 april 1699) vreest Codde opnieuw dat hij zal moeten toegeven 'comme l'on n'est pas (Monsieur) fort civil à la cour de Munster et que mes ennemis y dominent'.[1]

Begin mei 1699 spoort Codde zijn missionaris H. O. Munster te Groenlo aan nog geen volledig gebruik te maken van zijn toestemming om tweemaal op zon- en feestdagen de H. Mis op te dragen. Tevens zendt hij een dankbrief aan J. Chr. Haen, die in Groenlo beschouwd kan worden als de leider van de groep katholieken die voor de Hollandse Zending zijn. In dit schrijven meldt de apostolisch vicaris hem, dat er nog geen overeenstemming met de bisschop van Munster is tot stand gekomen.

Deken Herman ter Hoente is nu in de eerste helft van mei 1699 zelf naar Munster gegaan. Over wat hij daar heeft ondervonden, schrijft hij op 19 mei 1699 aan zijn apostolisch vicaris.[2] De deken heeft er 'coram crucifixo et notario' moeten antwoorden op 48 vragen. Hij zou onder andere ten nadele van de vaststaande jurisdictie van Munster eerst H. Silvolt en daarna Seb. Riccius naar Lichtenvoorde gezonden hebben en H. O. Munster naar Groenlo. Ter Hoente zou in het diocees Munster een 'seminarie' gesticht hebben. Klaarblijkelijk wordt hier gedoeld op de plannen die er bestonden om in het klooster op de Glaan een klein 'Port-Royal' te stichten. Bovendien moest Herman ter Hoente rekenschap afleggen van het feit dat hij met zusters waarover hij rector was, toevlucht had ge-

1) De beide brieven (15 april 1699 en 24 april 1699) van Codde aan Waloni: Arch. O.B.C., Inv. no. 185.

2) Arch. O.B.C., Inv. no. 165.

zocht in het diocees Munster. Met zusters uit Almelo had Ter Hoente zich met toestemming van Chr. Bernard von Galen in 1664 op de Glaan gevestigd.[1] Ter Hoente kon hiervan in Munster geen authentieke stukken overleggen en kon zich alleen beroepen op de mondelinge toestemming van bisschop Chr. Bernard von Galen. Toch, meldt Ter Hoente, stond men in Munster wel goedgunstig tegenover de Hollandse Zending en was zelfs bereid de inwoners van Haaksbergen [2] een nieuwe gunst toe te staan. De deken gaf in Munster duidelijk aan, alles wat hij wist over de jurisdictie van de apostolisch vicaris over de inwoners van Groenlo, Borculo en de omgeving daarvan. Dan doet de deken in zijn verslag enige suggesties aan Codde om tot een oplossing van de kwestie te komen. Hij adviseert aan de bisschop van Munster te verzoeken de gezonden missionarissen te dulden, omdat zij door de overheid gemakkelijker worden toegelaten. Zijn tweede suggestie houdt in aan de bisschop te vragen, nadat de paters van Zwillbrock verwijderd zijn, de reeds gezonden missionarissen (Riccius en Munster) in zijn jurisdictie aan te nemen en in de toekomst priesters te zenden (dit zijn wel de grieven die er waren tegen de paters conventuelen) die door wetenschap, zedelijk leven en kennis van de taal geschikt waren. De deken baseert zijn adviezen op het feit dat hij wel heeft opgemerkt dat men in Munster geheel en al weigert zijn standpunt prijs te geven, en op zijn mening dat het Codde niet te doen is om zijn jurisdictiemacht, maar in de eerste plaats om het welzijn van de zielen.

In een volgende brief [1] van Herman ter Hoente (14 juni 1699) schrijft deze aan Codde dat, hoewel hij ervan overtuigd is dat de jurisdictie over de katholieken van Groenlo en omgeving aan de apostolisch vicaris toekomt, hij geen andere oplossing van het geschil met Munster ziet, dan toegeven onder indiening van een

1) Over het klooster op de Glaan zie: L. J. Rogier, *t.a.p.* II, 219 en 505.

2) Sinds 1654 hielden de conventuelen van Zwillbrock godsdienstoefeningen bij het huis Oldekott voor de katholieken van Haaksbergen en uit de Heerlijkheid Borculo. In 1657 werd een kapel gebouwd (kapel Winckelhorst of Oldekott), die tot 1678 bediend werd door de conventuelen. In dit jaar werd in samenwerking met Neercassel door Chr. Bernard von Galen een priester uit de Hollandse Zending, Jac. Brevinck, benoemd. Vorst-bisschop Ferdinand von Fürstenberg gaf echter de bediening van de kapel in 1680 aan de conventuelen terug. In 1699 werd een nieuwe kapel gebouwd vlak over de Hollandse grens en werd door Codde benoemd G. de Beer, die met toestemming van de bisschop van Munster de kapel bediende en ook op Munsters gebied woonde.

3) Arch. O.B.C., Inv. no. 165.

protest. In dit protest dient allereerst uit te komen, dat wordt toegegeven omwille van de zielzorg en dat de apostolisch vicaris omwille van die zielzorg niet star zal vasthouden aan zijn jurisdictie. Door dit toegeven wil Ter Hoente bereiken, dat de bisschop van Munster gunstig gestemd zal zijn tegenover de Hollandse Zending. De voordelen, aan deze gunstige gezindheid verbonden (zie: 15 april 1699, Codde aan Waloni), zijn groter dan een eventueel vasthouden aan de jurisdictie in en rond Groenlo door de apostolisch vicaris. De deken zal zich daarom niet allereerst inspannen voor de jurisdictie, maar heeft liever dat de ergerlijke onenigheid in Groenlo en Lichtenvoorde verdwijnt. Hij weet bovendien, dat men in Munster hardnekkig en volledig vasthoudt aan zijn aanspraken, zodat er geen andere weg overblijft dan toegeven.

Op 15 juni 1699 meldt Codde aan de bisschop van Munster [1], dat hij Ter Hoente als zijn afgevaardigde naar Munster zal zenden om zijn argumenten naar voren te brengen en om aan te tonen, dat zijn jurisdictie op stevige gronden berust, want Codde vreest dat de bisschop niet goed ingelicht is over deze kwestie. Hij hoopt dat men begrip zal tonen voor Ter Hoente's gegevens en zegt dat zijn voorstellen om tot overeenkomst te komen (zie: 12 april 1699, Codde aan de bisschop van Munster) zeer tegemoetkomend zijn en hij dus een vriendschappelijke oplossing verwacht.

Intussen schijnen er eind juni 1699 reeds geruchten in Groenlo te gaan, dat de missionaris H. O. Munster onder jurisdictie van de bisschop van Munster zal komen. Codde ontkent deze geruchten nog op 29 juni 1699, wanneer hij aan zijn vertrouwenspersoon in Groenlo, J. Chr. Haen, schrijft, en dezelfde dag zijn missionaris in Groenlo meedeelt, dat hij nog alle moeite doet om de geschillen met Munster te regelen. Ruim een maand later hebben Codde verontrustende berichten uit Groenlo bereikt. De bisschop van Munster schijnt intussen de jurisdictie in Groenlo te hebben opgeëist, maar de missionaris H. O. Munster heeft deze niet erkend. Codde hoopt nog altijd op nader bericht uit Munster. Nog op 10 augustus 1699 belooft hij aan zijn missionaris uiterste pogingen in het werk te stellen iets te bereiken.

Pas op 12 augustus 1699 ontvangt de apostolisch vicaris antwoord op zijn brief van 12 april 1699, waarin hij voorstellen deed om het geschil uit de weg te ruimen. In dit antwoòrd stemt de bisschop nu toe in onderhandelingen over de kwestie Groenlo.

1) Arch. O.B.C., Inv. no. 191.

Codde antwoordt onmiddellijk (13 augustus 1699), betuigt zijn spijt dat hij zelf verhinderd is te komen, maar deelt mee dat hij Herman ter Hoente, de aartspriester van Twente, en pastoor Hetterman uit Oldenzaal als zijn afgevaardigden zal zenden.[1]

De apostolisch vicaris geeft verder in zijn schrijven te kennen, dat beide afgevaardigden niet komen disputeren over de rechten van het bisdom Deventer in Groenlo, want deze staan voor hem vast. Zij komen alleen om zijn mening toe te lichten en om de wensen van de bisschop te vernemen. Codde stelt echter één voorwaarde bij die bespreking, namelijk dat zijn jurisdictie niet wordt opgeheven en wenst, dat over dit recht door zijn opvolgers in betere tijden zal onderhandeld worden. Onder deze voorwaarde wil Codde tijdelijk afzien van de geestelijke zorg voor Groenlo en hij hoopt dat de gunstige gezindheid van de bisschop ten aanzien van de Hollandse Zending zal blijven voortduren. Wanneer echter de bisschop hem toestaat de zielzorg in Groenlo voort te zetten, dan is Codde bereid een verklaring te geven, dat de wederzijdse pretenties gehandhaafd zullen blijven.

Codde maakt de bisschop dan tevens zijn wensen betreffende de statie Haaksbergen bekend. De inwoners van deze plaats bouwen nu even over de grens op Munsters gebied een kapel. Ook verzoekt hij toegeeflijkheid van de bisschop voor het klooster op de Glaan, waar zusters uit de Hollandse Missie toevlucht hebben gevonden en waar de aartspriester (Herman ter Hoente) hun biechtvader is. In dit klooster, waar zich het graf bevindt van de apostolisch vicaris Neercassel, zijn de apostolisch vicarissen bovendien gewoon te verblijven, wanneer zij Twente bezoeken.

De onderhandelingen van Ter Hoente en Hetterman moeten op 20 augustus 1699 te Ahaus zijn begonnen. De 'Memorie' over de oprichting van de statie Groenlo vermeldt tenminste als datum, waarop de beslissing is gevallen: 22 augustus 1699.[2] Van deze onderhandelingen zendt Ter Hoente op 25 augustus 1699 brieven aan Codde, die slechts in uittreksel bekend zijn.[3] De afstand Ahaus–de Glaan is vrij gering en Ter Hoente heeft wel na zijn terugkomst uit Ahaus Codde natuurlijk onmiddellijk ingelicht.

Ter Hoente en Hetterman konden in Ahaus echter niet met de

1) Arch. O.B.C., Inv. no. 675.
2) J. H. Hofman, *t.a.p.* (noot 4 op pag. 201), no. 57.
3) Arch. O.B.C., Inv. no. 165. Zie Bijlage 3. Van deze eindonderhandelingen zijn noch in het Diözesanarchiv Münster, noch in het Staatsarchiv Münster stukken aanwezig.

vorst-bisschop zelf onderhandelen. Deze liet zich wegens een pijnlijke podagra verontschuldigen en zond als zijn gedelegeerde dr. Johann Clerf S.J., rector van het jezuïetencollege te Munster. Na lange conferenties werd besloten, dat de missionaris H. O. Munster in Groenlo onder jurisdictie van de bisschop van Munster kwam, met volledige uitsluiting van de paters van Zwillbrock als zielzorgers voor Groenlo. De missionaris (G. de Beer) voor Haaksbergen zou ook onder Munsterse jurisdictie komen, wanneer de inwoners van Haaksbergen hiertoe bereid waren. Zo zij geen jurisdictie van Munster wensten, zou aan hun missionaris een andere kapel worden toegewezen. Deze kapel voor Haaksbergen wordt nu de zogenaamde 'Neykerk', even over de grens in het Munsterse, waar ook de missionaris gaat wonen.[1]

Uitdrukkelijk werd aan Ter Hoente de verzekering gegeven, dat zijn leiding van de zusters in het klooster op de Glaan geen moeilijkheden in de weg zouden worden gelegd. Ter Hoente kreeg dit schriftelijk bevestigd en had daarmee zijn dierbare klooster op de Glaan gered. Codde kon nu niet anders dan deze gehele regeling goedkeuren.

De statie Groenlo was nu onder de jurisdictie van de bisschop van Munster gekomen en zou dit blijven tot 1823 toe. Het uitgestrekte kerspelgebied (Beltrum, Lintvelde, Avest en Zwolle) had eigenlijk nooit tot het bisdom Deventer behoord en kon in 1559 en 1561 ook niet aan Munster onttrokken worden, omdat het geheel lag in de heerlijkheid Borculo, welke geheel viel buiten het gebied van Filips II. Stad en schependom van Groenlo waren rechtens wel in 1559 en 1561 onder het bisdom Deventer gekomen, omdat zij een Gelderse exclave vormden in de heerlijkheid Borculo. Groenlo en het schependom werden zo ten onrechte door Munster opgeëist en verkregen, terwijl de apostolisch vicarissen ten onrechte hun jurisdictie in de heerlijkheid Borculo hadden gepretendeerd. Over Lichtenvoorde (met Vragender, Lievelde, Zieuwent en Harreveld) is, zover bekend, tijdens de onderhandelingen niet gesproken. Codde heeft zijn jurisdictie hier blijkbaar zonder meer losgelaten, tenzij de jurisdictiewijziging betrekking heeft gehad op het gehele oude kerspel Groenlo, waartoe Lichtenvoorde ook behoord had. De statie van de Hollandse Zending in Harreveld-Zieuwent, ook voor een zeer groot deel binnen de oude heerlijkheid Borculo, bleef echter bestaan en was hierdoor feitelijk afgescheiden van de

1) D. Jordaan J. G. Hzn., *Grensgeschillen tussen Haaksbergen en Rekken (de strijd om het Twistveld)*, in: 'Versl. en Meded. Overijss. Regt en Geschiedenis' LXI (1946), 70-71.

statie Lichtenvoorde. Het bestaan van deze twee staties onder verschillende jurisdictie op korte afstand van elkaar (4 km) is niet anders dan een groot voordeel geweest voor de zielzorg. In de 18e eeuw (1736) zal ook de statie Rietmolen, gelegen aan de grenzen, maar binnen de heerlijkheid Borculo, tot de Hollandse Zending komen te behoren.

In zijn verslag van 1701 over de Hollandse Zending [1] deelt Codde mee, dat de priester van de Hollandse Zending in Groenlo de bisschop van Munster als zijn bisschop heeft moeten erkennen. Hij geeft daarna in het kort het verloop van het jurisdictieconflict weer. Zijn mening dat Groenlo in 1559 behoorde tot het gebied van Filips II, 'qui tunc Grollae dominus erat', en dus onder het bisdom Deventer kwam, was niet anders dan juist. Verder bevat dit verslag de bekende feiten en motiveringen. Codde zegt ook dat hij heeft moeten wijken voor het gezag van de bisschop van Munster, omdat deze gesteund werd door een niet-katholieke gezagsdrager [2] in het gebied van Groenlo. Tenslotte geeft de apostolisch vicaris aan, dat hij Groenlo heeft afgestaan uit voorzichtigheid, bij wijze van voorzorg. Of, zoals de 'Memorie' over de oprichting van de statie Groenlo [3] vermeldt, 'bij provisie', opdat 'het begonnen goet werk niet mochte caduck lopen'. De pro-vicaris Th. de Cock deelt in 1706 mee dat volgens de bisschop van Munster de statie Groenlo door Codde is afgestaan aan het bisdom Munster.[4]

Het einde van het conflict over de jurisdictie en de zielzorg in de parochie Groenlo bracht echter geen rust onder de katholieken van Groenlo. De conventuelen van Zwillbrock waren het allerminst eens met de benoeming van pastoor H. O. Munster nu onder jurisdictie van de bisschop van Munster. De gardiaan bleef op zon- en feestdagen dienst doen in Groenlo. Met steun van een groep katholieken poogden de conventuelen nu de overeenkomst van 22 augustus 1699 ongedaan te maken. De provinciaal probeerde al op 28 augustus 1699 in Ahaus de vorst-bisschop te bewegen de

1) P. Codde, *Status missionis in foederato Belgio ineunte saeculo 18* (Gisb. Brom in A.A.U. 18 [1890], 454vv.).

2) Wie achter deze 'Grollensis territorii praetor acatholicus' schuil gaat, is (nog) moeilijk uit te maken. Zeer waarschijnlijk niet richter Harmen van der Hardt, die juist H. O. Munster steunde en de conventuelen tegenwerkte (cf. het bericht van de bisschop van Munster aan Codde, 20 maart 1699, over het gebeurde op 8 februari 1699).

3) J. H. Hofman, *t.a.p.* (noot 4 op pag. 201), no. 57.

4) A. van Lommel S.J., *Missio foederati Belgii seu Missionis Batavae descriptio*... ('s-Gravenhage 1879).

benoeming van H. O. Munster in te trekken. Op Pasen 1700 trokken echter de Zwillbrock-gezinde katholieken van Groenlo naar de kloosterkerk van de conventuelen om daar hun paascommunie te ontvangen. Om deze misstand in de toekomst te voorkomen werd onmiddellijk een pater van Zwillbrock aangewezen als assistent van pastoor H. O. Munster (18 april 1700). De voorstanders van de pastoor zaten intussen niet stil en enigen van hen, onder anderen J. Schutte en J. B. Ruissink, werden afgevaardigd naar de vorst-bisschop te Ahaus. Zij wisten met hulp van hun pastoor te bereiken, dat de bisschop de gardiaan beval zich te onthouden van het uitoefenen van pastorale functies (5–7 juli 1700). Op 26 juni 1701 kwam het daarna tussen de pastoor en de gardiaan van de conventuelen tot een overeenkomst, welke door de bisschop werd goedgekeurd. Namens de pastoor van Groenlo zouden in het vervolg de conventuelen als kapelaans in de stad Groenlo met het schependom en in de buurtschap Zwolle pastoorsfuncties kunnen uitoefenen, wanneer de ingezetenen dit wensten. Echter in de buurtschappen Beltrum, Lintvelde en Avest zouden zij er zich van onthouden, tenzij de pastoor dit vroeg of de ingezetenen met voorkennis en goedvinden van de pastoor erom verzochten.

Tijdens de zogenaamde Werthse repressie [1] in 1719, wanneer de kerk te Groenlo op last van de overheid gesloten wordt en pastoor H. O. Munster naar Zutphen vlucht, richten de katholieken van Groenlo onder leiding van dr. H. J. van Basten weer een adres, voorzien van 62 handtekeningen, aan de bisschop met het verzoek de leiding van de zielzorg toe te vertrouwen aan de paters van Zwillbrock. De Werthse repressie duurde kort. De apostolisch vicaris Joh. van Bijlevelt had om deze moeilijkheden uit de weg te ruimen onder anderen pastoor H. O. Munster naar de bisschop van Munster gezonden.

De bovengenoemde regeling van 26 juni 1701 bleef tot 26 februari 1766 van kracht, toen na grote onenigheid tussen pastoor L. A. Aleman en de katholieken van de buurtschap Zwolle een einde kwam aan de zielzorg door de conventuelen binnen de parochie Groenlo.

Pastoor Rutger te Welscher (1732–1761) van Lichtenvoorde, ook

1) Over de Werthse (niet Weertse) repressie, zie: W. P. C. Knuttel, *De toestand der Nederlandsche Katholieken ten tijde der Republiek* II ('s-Gravenhage 1894), 83 en P. Polman O.F.M., *Romeinse Bronnen voor de kerkelijke toestand der Nederlanden onder de Apostolische Vicarissen 1592-1727*, deel IV, 1706-1727, R.G.P. 97 (Den Haag 1955), no. 561, blz. 425 (noot 3), blz. 426 (noot 2).

onder de jurisdictie van het bisdom Munster, deed tijdens zijn pastoraat nog een poging deze jurisdictie uit te breiden.[1] In januari 1756 probeerde hij, gebruik makend van de ziekte en een ontslag-aanvrage van de missionaris van de Hollandse Zending in de statie Harreveld, C. B. Schutte, deze statie weer terug te brengen bij Lichtenvoorde. Harreveld en Zieuwent behoorden oorspronkelijk tot de parochie Groenlo, waren in 1672 bij Lichtenvoorde gevoegd, maar tijdens het conflict-Silvolt onder Seb. Riccius los daarvan komen te staan. Beide buurtschappen lagen bijna geheel binnen de grenzen van de heerlijkheid Borculo-Lichtenvoorde. Rutger te Welscher vond in Munster geen medewerking voor zijn plannen en hem werd uitdrukkelijk geboden zich van nieuwigheden, die maar onenigheid en verwarring konden stichten, te onthouden.

De jurisdictie van het bisdom Munster in de Gelderse parochies bleef voortduren tot 1823. In de bulle *De salute animarum* van 16 juli 1821 gaf Pius VII een nieuwe omschrijving van de Pruisische diocesen.[2] Bij deze vaststelling ontbrak het gebied van de Gelderse parochies van het bisdom Munster. Omdat de bulle *De salute animarum* een samenvallen van diocesane en rijksgrenzen vorderde, werden bij decreet van 19 maart 1823 door Pius VII zeven Nederlandse parochies aan de Hollandse Zending toegewezen. Het waren de parochies Groenlo, Lichtenvoorde, Aalten, Borculo, Bredevoort, Eibergen en Winterswijk, die alle lagen in de oude heerlijkheden Borculo en Bredevoort. De vijf laatst genoemde parochies waren vanaf 1790 op Nederlands gebied opgericht. De nieuwe parochie Neede[3] werd in 1898 opgericht en Geesteren werd de enige oude Munsterse parochie welke niet herleefde. De parochie Dinxperlo werd op 10 februari 1854 van Süderwick afgescheiden en gevoegd bij het aartsbisdom Utrecht. De overgang van de zeven parochies naar de Hollandse Zending betekende, gezien vanuit het oogpunt van kerkorganisatie, een grote achteruitgang. Van bestuur door de bisschop van het diocees waartoe dit gebied eeuwenlang behoord had, kwam het in een missiegebied en in 'een kerkelijke organisatie, die heden ten dage zelfs de pas bekeerde heidenen bespaard wordt'.[4]

1) Parochiearchief Zieuwent.

2) De besluiten van 1821 en 1823 in: H. Börsting – Alois Schröer, *t.a.p.* 132 en J. H. Hofman, *t.a.p.* (noot 4 op pag. 201), no. 64 A en B.

3) De oude parochie Neede vond haar voortzetting in 1712, toen een conventueel van Zwillbrock zich vestigde op de boerderij Rietmolen. In 1736 kwam deze zielzorg aan de Hollandse Zending. Nu (1960) parochie Rietmolen.

4) L. J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren* ('s-Gravenhage) 1953, 14.

Het vasthouden aan de jurisdictie in de parochies van de heerlijkheden Borculo en Bredevoort, het zo vroegtijdig mogelijk inzetten van de missie der conventuelen heeft er voor een belangrijk deel toe bijgedragen, dat het katholicisme in de katholieke enclave Groenlo-Lichtenvoorde, vooral op het platteland, ongerept bleef bewaard. Hoe weinig echter worden in dit vroegere deel van het bisdom Munster de brenger van het katholicisme, St.-Ludger, en de bevestiger ervan in moeilijke tijden, Chr. Bernard von Galen, nog gekend. Geen enkele nieuwe parochiekerk in het oud-Munsterse kerkgebied werd toegewijd aan St.-Ludger en de Ludgerherdenking 1959–1960 vond er praktisch geen weerklank. Chr. Bernard von Galen leeft er meer voort als 'Bommen-Berend' dan als de bisschop die de Contra-reformatie in zijn bisdom doorvoerde en voltooide.

BIJLAGE I

De aartsdiaken Bitter von Raesfeld geeft aan, welke kerken het bisdom Deventer aan zijn aartsdiakonaat wil onttrekken (15 april 1577)

Die Pfarkirchen, Filialkirchen und Capellen so jetzo von den neuwen angestiffteden Bisschoffen zu Deventer der Dombcustorien Archidiaconat abzurucken understanden wirdt sein diesse nachfolgenden

Im Landt von Gelderen und Graveschafft Zutphen	Alten Bredevort filia in Althen Dinxperloe oder Dinxperen Hengeloe oder Hengel Sellem upt Goy Gronloe oder Grolle Lechtenvorde filia Vrageren Capella
In der Graveschafft des Herren Berghe	Versseveldt Silvoldt filia in Versseveldt
In der Herschafft zu Borckeloe	Die Ingesessene des Kerspiels Gronloe Neede
Im Stiftt Munster	Ottenstein

Hie sein noch enboven die Dorpfere und Kerspele so in des heren Viced(omi)ni Archidiaconat und so zu dem Archidiakonat Wenterswick gehoerig sein. Davon die Archidiaconi ihren bericht Inbrengen konnen.

(Fürstentum Münster, Landesarchiv 501, no. 26, Verzeichnis vom 15. 4. 1577, Seite 3)

BIJLAGE 2

De apostolisch vicaris Petrus Codde aan de vorstbisschop van Munster, Friedrich Christian von Plettenburg-Lenhausen, over het weer opleven van het jurisdictiegeschil over Groenlo naar aanleiding van het optreden van de missionaris te Lichtenvoorde, Henricus Silvolt (23 juli 1695).

Catholicorum in Lichtenvoorde et vicinis locis habitantium curam, à viginti plus minus annis, Castoriensis Episcopus, meus in Vicariatu Apostolico decessor, Dno Henrico Silvoltio commisit. Hic vero a sesqui anno, cum illi gravissima, quorum se reum noverat, crimina exponerem, Missionem suam in manus meas scripto resignavit. Postmodum autem, proprio male feriaro genio excitus, atque hominum sua quaerentium consilio auxilioque suffultus, curae depositae me neglecta, restitui appetiit. Hac occasione quaestio de spirituali in decanatum Grollanum, cujus Lichtenvoorde membrum est, jurisdictione coepit moveri, an scilicet Monasteriensi an vero Daventriensi Dioecesi illa competat. Porro cum ex parte hujus dioeceseos, cujus sollicitudinem Sedes Apostolica mihi demandavit, ponderosae admodum rationes, quibus ei praedicta jurisdictio asseratur, adferri posse videantur, mihi integrum non est eam, inconsulta Sacra Congregatione, abdicare, ad quam potissimum spectat spiritualis orthodoxorum in regione acatholicâ habitantium gubernatio. Sed opus minimè erit rem eo deducere., si Illustrissimae Vestrae Gratiae placuerit memorati decanatûs, quamdiu acatholicorum regimini subest in temporalibus, mihi curam relinquere eâ lege ut inde non extenuetur jus quod in decanatum istum Monasteriensis dioecesis praetendit, neque illud, quod daventriensis praetendit, augeatur. Hujusmodi declarationem signare paratus sum, atque beneficii loco habebo, Princeps Celsissime, si conditioni huic digneris annuere. Coeterum promptissima mandata Vestra exe-

quendi voluntate me profiteor, illmae ac Revmae Dominationis Vestrae humillimum famulum Petrum Archiep. Sebastenum Vicarium Apost.

(Archief O.B.C., Inv. no. 189).

BIJLAGE 3

Uittreksel van de brieven die Herman ter Hoente, aartspriester van Twente, schreef aan de apostolisch vicaris Petrus Codde na de onderhandelingen te Ahaus over het jurisdictieconflict met het bisdom Munster over Groenlo (25 augustus 1699).

Feriâ quintâ proximè lapsâ humanissimè Ahusii exceptus jubebar cum Dno Hetterman sequenti die circa decimam matutinam me ipsi Celsissimo Principi sistere acturum id, quod habebam in mandatis, ast irruentibus in ipsum podagrae doloribus, cum nulli ad ipsum accessus daretur, illum etsi statutum praetendere non debui, contentus agere cum eximio Patre Clerf, utpote ad id per Principem deputato. Collatis igitur dictâ horâ decimâ cum deputato Patre conferendis, et traditis ipsi Vestris ad celsissimum Principem literis post moram sex horarum revocabar ad dictum Patrem auditurus, quae ex per patrem relatis et Vestris, Revme Dne, literis Princeps concluserat: audiebam autem et literas fuisse acceptissimas et Principem non solum nulli juri Vestro velle praejudicare, sed etiam favores à Praedecessoribus ejus acceptos cum incremento fovere, quoad loca jurisdictionis disputabilis non posse illum, salvo juramento dioecesi praestito, desiderata concedere, ita tamen velle omnia disponere, ut et animabus esset consultum et juri, quod forte esse valeret, Vestro per illam dispositionem nil esset detractum.

Haec indeterminatè cum affectûs singularis significatione intimata sequebantur, in ultimâ eâque sat longâ diei Sabbathini conferentiâ, determinata Dns Munster ad Grollenses Missio cum omnimodâ Patrum Swilbroecensium exclusione, cumque planâ clausulâ nullius praejudicii per istam juri Vestro facti: deinde promissio mittendi ad me per cursorem gratas celsissimi Principis Vestris respondentes:

Tertio etiam certificatio de praeficiendo D. Beer Haexbergensibus per eandem formam et clausulam, quibus Dns Munster praefectus est Grollensibus, siquidem inveniretur subfuisse Haexber-

genses dioecesi Monasteriensi; si porro certum esset non subfuisse, de tradendo novo sacello eidem D. Beer ab illmâ Gratiâ Vestrâ legitimè misso: demum expressa significatio de non futurâ difficultate in relinquendis directioni Vestrae Monialibus mihi creditis, cum Sanctâ approbatione instrumenti authentici promissa firmaturi.

Haecce non omni ex parte placitura facile judico, non displiciturum tamen ad magis placita conatum nostrum, quam strenuè et pleno affectu, quantum colligere licuit, promovere laboravit eximius P. Clerf, ideoque meritus librum, quem vigore Vestrarum, Revme Domine, ipsi addixi.

(Archief O.B.C., Inv. no. 165).

BIJLAGE 4

DIE CHRISTIANISIERUNG DES LIMBURGISCHEN RAUMES[1]

SPEZIELL: DIE FRAGE, INWIEFERN DIE GROSSGRUNDEIGENTÜMER DIE CHRISTIANISIERUNG GEFÖRDERT HABEN

DOOR

R. R. POST

JEDESMAL wenn man sich aufs neue vertieft in die Geschichte der Christianisierung der Germanen in Westeuropa, mit Namen im niederländischen Raum, erlebt man eine Enttäuschung. Man liest abermals die *Vitae* der Missonäre, z.B. des Amand, Lambert, Hubert, Wilfried, Willibrord, Bonifatius, Gregor, Ludger, Willehad und anderer. Man durchstöbert die Texte um etwas Neues zu finden, man sucht ob man vielleicht mit dem, was man von anderen Untersuchungen weiss, zu einer besseren Erklärung kommen kann, um so doch eine bessere Einsicht in Zeit, Methode und Aktivität obengenannter Männer zu gewinnen. Man kommt aber nicht weiter! Um diesen kleinen Vortrag vorzubereiten, habe ich wiederum mit Mut angefangen, habe aber schliesslich doch wieder mit grösster Enttäuschung enden müssen. Wir wissen es nicht, und wir werden es nie wissen, wie dies alles vor sich gegangen ist.

Und doch fanden in der uns interessierenden Periode grosse Ereignisse statt. In den letzten Jahrzehnten des siebten Jahrhunderts waren die Bewohner des heutigen niederländischen Raumes noch Heiden, und hatten ihre Heiligtümer und Bilder - und siebzig Jahre später war der grösste Teil derselben Bewohner Christ geworden, und besassen sie ihre Kirchen, ihre Klöster, ihre Bischöfe und Priester, selbst hier und da eine Schule. Wer hat das gemacht? Unter welchen Einflüssen ist das geschehen? Hat man die Leute gezwungen das Christentum anzunehmen, wie später Kaiser Karl der Grosse die Sachsen?

Ich versuche hier einige Gedanken zu entwickeln, die unsere Einsicht vielleicht noch etwas klären können und Material liefern zur Diskussion und vielleicht doch auch zu einer Konklusion. Ich

1) Rede uitgesproken op een congres van Duitse en Nederlandse historici, gehouden in Spaubeek 13 oktober 1960.

muss dabei im voraus bemerken, dass ich mich nicht zu dem limburgischen Raum beschränken konnte, auch wenn wir den etwas grösser hätten nehmen wollen. Der Mangel an Quellen erheischte ein noch grösseres Gebiet.

Hierbei sind einige Tatsachen nun mal ganz sicher. Erstens gab es in römischer Zeit in Tongern und Maastricht Kirchen mit dazu gehörigen Geistlichen unter einem Bischof, u.a. Servatius im 4. Jahrhundert. Es gibt aber keinen Beweis, dass das Christentum sich ausserhalb der beiden Städte sehr verbreitet hätte. Wenigstens sind die bisher gefundenen christlichen Überreste sehr minimal vertreten. Die Frage, wie weit sich die Jurisdiktion des Bischofs verbreitete, ist darum von geringer Bedeutung. Wenn auch die *Civitas Tongrensis* seine Diözese war, es wohnten augenscheinlich keine, oder nur wenige Christen ausserhalb der Stadt.

Eine zweite Tatsache ist, dass das Christentum den Sturm der Völkerwanderung kaum überstanden hat. Es ist möglich, dass innerhalb der Städte Tongern und Maastricht einige Christen, einige Geistliche am Leben geblieben, und einige Ruïnen der Kirche erhalten geblieben sind, aber fest steht, dass die Reihenfolge der Bischöfe unterbrochen ist. Von den letzten Jahren des vierten Jahrhunderts bis zum Anfang des sechsten – das ist also mehr als ein Jahrhundert – hat Maastricht-Tongern keinen Bischof gehabt. Der seitdem zuerst wieder bekannte Falco im Anfang des sechsten Jahrhunderts war ein Germane, und das kirchliche Leben wird seitdem seinen normalen Lauf wiederum begonnen haben: es entstand wieder eine kirchliche Verwaltung, ein Gottesdienst, es wurde wieder gepredigt. Und dabei fing auch die Missionierung der neuen germanischen Bevölkerung an.

Eine dritte: Man weiss gar nichts von einer Verkündigung des Evangeliums und von einer Christianisierung von ± 500 bis 625; nicht nur nichts in dem limburgischen Raum, sondern auch nichts von den südlicher wohnenden Franken. Letztere scheinen erst allmählich ihrem König Clovis in religiöser Hinsicht gefolgt zu haben. Um 625 fängt eine neue Zeit an, über die unsere Untersuchungen sich erstrecken. Es ist die Zeit der Wirksamkeit eines hl. Amand, und der darauf folgenden Missionäre: Wilfried, Willibrord, Lambert, Hubert, Bonifatius bis zu Ludger.

Die vierte Tatsache: Es gibt kein Anzeichen, dass man von Köln aus die Christianisierung des limburgischen Raumes versucht oder gefördert hat. Die von Eugen Ewig entworfene Karte von Kölner Kirchengut und Eigenkirchen nähert sich kaum dem limburgischen

Raum, auch wenn man diesen etwas grosszügiger auffast. Eine Ausnahme bildet nur der Norden, wo ein Weg führt über Birten, Xanten, Rindern, Millingen nach Nimwegen. Diese Gebiete werden denn auch später zu der Kölner Diözese gezogen. In Xanten stand vor der Völkerwanderung eine Kirche, den Martyrern Mallosus und Viktor geweiht. Vielleicht gab es auch eine Kirche in Nimwegen. Xanten is aber noch vor der Mitte des 5. Jahrhunderts von der Einwohnerschaft gänzlich geräumt worden. In Birten und in Qualburg bei Kleve bestanden im VII. Jahrhundert noch oder wieder christliche Gemeinden.[1] Die Kirche zu Rindern und Millingen bestanden bereits vor 721/'22, als sie an Willibrord fielen. Die neue Nimwegener Kirche soll unter Pippin dem Mittleren 692 gegründet worden sein.[2] Auch die Kirche von Wesel fiel 719/'39 an Willibrord durch Karl Martel.[3]

Um nun eine Antwort auf die im Anfang unseres Vortrags gestellten Frage geben zu können, inwieweit die Grundherren die Mission gefördert haben, muss man einige Unterscheidungen machen. Erstens muss man die Aktivitäte der Könige und Hausmaier einerseits von den der Grundherren anderseits unterscheiden. Und weiter muss man bedenken, dass die Grundherren die Mission fördern könnten auf verschiedenster Weise. Sie konnten die Missionäre in ihre Häuser aufnehmen, ihnen ihre Güter schenken, oder auch diese Güter einem bestimmten Kloster zuweisen. Dieses Kloster konnte dann die Missionäre aufnehmen oder ausbilden, und durch Charitas und Gebet den Missionären Hilfe leisten. Weiterhin konnten die Herren Kirchen bauen, und so die Mission unmittelbar fördern.

Verfolgen wit jetzt was die *Vitae* und die Urkunden uns über dieses Problem mitteilen. Die *Vitae* und auch die andere erzählende Quellen, wie die *Historia ecclesiastica gentis Anglorum,* sind äusserst spärlich mit Mitteilungen über die materiellen Schwierigkeiten, womit die Missionäre zu kämpfen gehabt haben müssen. Sie beschreiben die Tugenden ihrer Heiligen und deren Wunder, aber es ist alsob die Heiligen nie irgendeinen Mangel oder Schwierigkeit gehabt haben. Alles geht einfach: Das Reisen (ohne Schwierigkeiten bekam man Pferde oder Schiffe), das Bauen von Wohnungen

1) E. Ewig, *Das Bistum Köln im Frühmittelalter,* in: 'Ann. Hist. Verein f.d. Niederrhein', 155/156 (1954), 205-243 (und davon 207, 226).
2) Fabricius V, 1, 3, 314/15.
3) C. Wampach, *Geschichte der Grundherrschaft Echternach im Frühmittelalter,* Luxemburg 1930, I 2, Quellenband, Nr. 41.

und Kirchen. Karakteristisch für alle diese Quellen ist die Einfachkeit, mit der sie die Arbeit der Missionäre beschreiben. Nur die Klostergründungen fassten sie ins Auge. Und das Allerwichtigste ist immer wieder: Die Zerstörung der Heiligtümer der Heiden und der Bau von Kirchen. Einige Beispiele mögen dieses klar machen. Amandus berichtet, dass die von ihm getauften Christen selbst ihre Götterbilder zerstörten: *Fana etiam quae antea adorare consueverant propiis destruentes manibus... ad virum Dei... unanimiter pervenerunt. Nam ubi fana destruebantur, vir Domini Amandus tam ex munificentia regis quam et de conlatis religiosorum virorum religiosarumque feminarum statim monasteria aut ecclesias construebat.*[1] Hier wird angegeben, mit welchen Mitteln Amandus bauen konnten: die Staatskasse und die Almosen von Privatpersonen machten dies möglich. Über diese Frage sagt weiter das erste Leben von Lambert: *Fuit aliquando ingressus in Taxandria; plurima templa et simulacra ibidem destruxit.*[2] Und von Hubert heisst es: wie er *idola plurima et sculptilia* in den Ardennen durch Feuer vernichtete, so *similia in Taxandria et in Bracbantia plurima simulacra et multa sculptilia destruxit et sanctuaria per diversa loca in honore sanctorum martyrum proprio sudore construxit.*[3] In seiner *Vita Willibrordi* gebraucht Alkuin vorsichtigere Ausdrücke, aber für ihn ist es wichtig mitzuteilen, dass Willibrord auf Walcheren *antiqui erroris idolum* im Gegenwart der Wächter niederwarf.[4] Er meldet übrigens auch, dass die Gläubigen ihre *patrimonia viro Dei offerre* für den Kirchenbau.[5]

Sehr auffällig ist auch was Altfried in der *Vita Ludgeri* schreibt: *Post haec misit Albricus Ludgerum et cum eo alios servos Dei ut destruerent fana deorum et varias culturas idolorum in gente Fresonum.* Sie fanden dort sogar eine grosse Summe (*thesaurus magnus*): zwei Drittel davon empfing der Kaiser, ein Drittel der Bischof Albricus.[6] Der Schreiber der *Vitae Amandi* und Alcuinus geben an, dass neben den Königen auch die Privatpersonen ihre Gaben für die Mission verwendeten. Dasselbe steht auch in dem sogenanntne Testament von Willibrord. Er unterscheidet was die *ingenui Franci,* und was Pippin und Karl Martel gegeben haben.[7]

1) *Vita Amandi,* ed. B. Krusch, in: MG. SS rer. Merov. V (1910), 439.
2) *Vita Landiberti vetustissima,* ed. B. Krusch, in: MG. SS rer. Merov. VI (1913), 363.
3) *Vita Huberti,* ed. B. Krusch, in: MG. SS rer. Merov. VI (1913), 484-485.
4) *Vita Willibrordi,* ed. B. Krusch, in: MG. SS rer. Merov. VII (1920), 128.
5) Ebenda, 126.
6) *Vita Ludgeri,* ed. W. Diekamp, Münster 1881, 20.
7) Wampach 39; *Oorkondenboek v. h. Sticht Utrecht,* uitgegeven door S. Muller Fzn. en A. C. Bouman, Utrecht 1920, I, 38.

Dass die Könige und Hausmaier die Christianisierung gefördert haben, darüber besteht kein Zweifel und braucht hier nicht mehr erwiesen zu werden. Es dürfte zur Genüge bekannt sein, dass Dagobert I († 639) dem Bischof Kunibert von Köln ein Kirchlein in der Burg Utrecht gegeben hat, um dort das Evangelium zu verkündigen.[1] Das Kloster Elnone, später Saint-Amand, konnte Amandus bauen *largitate regia*.[2] Die Witwe Pippins gründete das Kloster Nivelles.[3] Pippin II und seine Frau Plectrudis beschenkten bekanntlich Willibrords Kloster Echternach, und traten Susteren an Willibrord ab. Auch gab Karl Martel im Jahre 723 oder 722 dem Willibrord das Castrum Trecht, die Villa Vechten u.s.w.[4]

Wir lassen das jetzt auf sich beruhen, und untersuchen nur was die Grundherren, die *ingenui Franci* getan haben. Um das Jahr 690, das Jahr von Willibrords Ankunft in dieser Gegend, war die Bevölkerung in Maastricht und weiter südlich im grossen und ganzen genommen bereits getauft und konnte als christlich gelten. Nördlich von Maastricht musste noch sehr viel, wenn nicht alles getan werden. Diese Situation kann man herleiten erstens aus der Wirksamkeit des im Jahre 675 gestorbenen Amandus, der zwar im Jahre 649 eine kurze Zeit Bischof von Maastricht war, aber doch meistens in der Scheldegegend, u.a. in Gent und Antwerpen, gearbeitet hat. Zweitens aus den vielen Klostergründungen in der Diözese Tongern-Maastricht während des 7. Jahrhunderts, wenigstens vierzehn, meistens in der Gegend der Sambre. Die nördlichste Linie dieser Klöster läuft von Meldert bei Löwen über St. Truiden, St. Servas von Maastricht, Münsterbilsen und Chèvremont nach Stavelt.[5] Die nördlich dieser Linie gelegenen Klöster: Susteren, Aldeneick, Odilienberg, sind alle etwas später entstanden. Die Missionsarbeit der maastrichter Bischöfe, Lambert (c. 670–705) und Hubert (705–727), sofern sie in den *Vitae* aufgegeben wird, liegt auch nördlich, nämlich in Taxandrien (Lambert)[6], und in Taxandrien und Brabant (Hubert).[7]

Ich möchte also annehmen, dass neben Brabant auch die dama-

1) Brief des Bonifatius an P. Stephanus III (753), *Oorkondenb. St. Utr.* 42.
2) Testament van Amandus, in: MG. SS rer. Merov. V (1910), 484.
3) *Vita Geretrudis,* c. 2., ed. B. Krusch, in: MG. SS rer. (Merov.) V (1910), 397
4) *Oorkondenb. St. Utr.* 35.
5) J. Coenen, in: 'Ann. Féd. Archéol. et Hist. de la Belgique, XXIXe Session, Congres de Liège 1932, Comptes-Rendus; E. de Moreau, *Hist. de l'Eglise de Belgique* I, 131, gibt eine Liste, die nicht in allem der obengenannten entspricht.
6) *Vita vetustissima,* cap. X, MG. SS rer. Merov. VI (1913), 363.
7) *Vita Hugberti,* cap. III, ebenda, 484.

ligen Bewohner eines Territoriums, das jetzt niederländisch Limburg heisst und damals die Gauen Masau Superior und Masau Inferior umfasste, um das Jahr 690 noch nicht das Christentum akzeptiert hatten. Bei der Bevölkerung von Masau und Brabant schliessen sich die Friesen, Bruckterer, und die Altsachsen an. In diesem Grenzgebiete nahm um diese Zeit die Verkündigung des Evangeliums einen Anfang: Wilfried, Wicbert bei den Friesen und unter veränderten Umständen Willibrord und seine elf Gesellen. Die beide Ewalden wirkten bei den Altsachsen in der Nähe des Rheins, und Suitbert im Jahre 693 bei den Brückterern.[1] Das Gebiet die Maas entlang, der Kernpunkt des limburgischen Raumes, bleibt das grosse Unbekannte.

Maastricht war in dieser Zeit noch das Mittelpunkt der Diözese. Dort standen damals die Liebfrauenkirche, die Kathedrale, die Sankt Peterskirche und das Kloster Sankt Servas. Nördlich liegt Susteren, von Pippin II. in seinem letzten Lebensjahr dem Willibrord geschenkt (2. März 714). Hier stand vorher schon eine Kapelle und ein Kloster oder Klause (*oratorium ac cellula*), samt einem Bauerhof. Letzterer war das Eigentum zweier Herren, wahrscheinlich der Brüder Alberik und Haderik. Pippin und seine Frau schenkten das Haus, das sie neu aufgebaut hatten, der Kapelle.[2] Alles fiel an Sankt Willibrord.

Die Missionstätigkeit geht auch hier Hand in Hand mit Klöster- und Kapittelgründung. Hierin kam besonders der Hausmaier zu Hilfe. Das Klöster Susteren zeigt einige Parallelerscheinungen mit Echternach. Zuerst war für beide der Hausmaier der grosse Wohltäter; in beiden wurde Willibrord Abt; beiden sollten *fratres peregrini et alii Deum timentes* aufnehmen.[3] Die *peregrini* scheinen vielfach Iro-Schotten gewesen zu sein, Männer also die die Evangelisation in ihren Fahnen geschrieben hatten.

Von den beiden sehr alten Klostergründungen Odilienberg bei Roermond und Aldeneick auf die anderen Seite der Maas, sind keine Stiftungsurkunden überliefert worden. Von der ersten wissen wir nur aus späteren *Vitae,* das dort der Bischof Plechelmus, Wiro und der Diaken Otger wohnten. Höchstwahrscheinlich waren sie *peregrini,* Iro-Schotten, die unter König Pippin nach dieser Gegend gekommen sind.[4] Aber im Jahre 857 disponiert König Lothar über

1) Beda V, 11 u. V, 10.
2) Wampach 24; *Oorkondenb. St. Utr.* 23.
3) Ebenda.
4) Moreau, I, 154.

dieses Kloster als über sein Eigentum zum Vorteile der Utrechter Kanoniker.[1] Wahrscheinlich war das Kloster ein Eigentum des Hausmaiers oder des Königs und von ihm gegründet worden. Aldeneick war, gemäss einer späteren *Vita,* eine Gründung von Harlinde und Relinde, Töchter eines lokalen grossen Herrn, zu welcher Familie auch die in der Urkunde von Susteren vom Jahre 714 genannten Alberik und Haderik gehört zu haben scheinen. Nach der Meinung einiger Forscher (u.a. Wampach) waren diese von derselben Familie wie Ermina von Oeren, die Tochter eines dux Theotar. Auch Pippins Frau Plectrudis, die für eine Tochter Erminas gehalten wird, sollte derselben Familie angehört haben. Eine herzögliche Familie also, und den Pippinen verschwägert. Sie waren ganz gewiss Grossgrundeigentümer, doch fast von königlichem Stamm.

Neben solchen sehr reichen und sehr vornehmen Familien standen Wohltäter der Kirchen und Klöster, die man bestimmt auch zu den Grossgrundeigentümern rechnen kann. Dazu gehörten ohne Zweifel die in Brabant begüterten Familien, welche Willibrord mit Bauerhöfen und Land beschenkt haben. Es sind drei Familien, die Besitztümer hatten im Süden der heutigen niederländischen Provinz Nord-Brabant, und die einander entweder verwandt, oder wenigstens unter sich sehr befreundet waren. Zwei Familien, welcher Glieder Namen hatten die vielfach auf '-bald' endigten, nämlich Aengilbald, der Sohn von Hildebald, und die Geschwister Ansbald und Bertilindis, Kinder von Wigibald.[2] Zu einer und derselben Familie gehört Aengilbert und sein Bruder Verengaoto. Dass Aengilbald dem Ansbald und der Bertilindis verwandt war, oder wenigstens sehr stark mit ihnen befreundet, darf man herleiten aus den Zeugen der Urkunde, und aus dem Ort der Ausfertigung. Die Urkunde von Aengilbald wurde ausgestellt in Bettinum, d.h. Buchten bei Susteren. Ansbald und sogar die Gottgeweihte Bertilindis waren unter den Zeugen, daneben noch Folcbald, der auch der Familie angehört hat, und Rotbert.[3] In der Urkunde von Bertilindis von 710, in Chelles-sur-Marne ausgestellt, kommen drie Zeugen vor, die auch in der erwähnten Aengilbaldurkunde genannt wurden, aber nicht Aengilbald selbst.[4] Leider sind die Zeugen von

1) *Oorkondenb. St. Utr.* 70.

2) Der Vater hiess in der Urkunde von 712 (Wampach 21) Willibald, aber in 718 (Wampach 28) Wigibald. Das erste muss eine Verschreibung sein .

3) Wampach 11; *Oorkondenb. St. Utr.* 11.

4) Wampach 17; *Oorkondenb. St. Utr.* 20.

den zwei überlieferten Ansbaldurkunden nicht genannt, weil sie in dem *Liber aureus* von Echternach abgekürzt sind. Auffallend ist nun, dass in der Urkunde von Aengilbert, dem Sohn von Gaotbert [1] keiner von der Familie auf '-bald' genannt wurde, und in einer zweiten Aengelberturkunde nur Volcbald [2], dem wir begegneten in Wampach 11, 17, 20; anderseits, dass dieser Aengelbert, der Sohn von Gaotbert, und Folcbald beide genannt sind in der in Chelles-sur-Marne ausgestellten Bertilindisurkunde.[3] Dies bedeutet dass Aengelbert, Verengaoto und dabei noch Nanduino, Adlefo, mit Ansbald, Folcbald und Rotbert, die wir kennen aus Wampach 11, nach dem an der Marne liegenden Kloster Chelles gegangen sind.

Diese miteinander verbundenen Familien waren begütert an kleinen Flüssen, vor allem an der Dommel. Sie schenkten mehrere Landgüter, französisch 'domaine', bestehend aus Wohunngen für den Herren und für seine Hörigen, weiter Scheunen, Bauland, Wiesen, Wälder, aber nie wird eine Kirche genannt.[4] Alles wird geschenkt nicht einem Kloster, sondern dem Bischof Willibrord. Alles wurde sein persönliches Eigentum und er bekam darüber die freie Verfügung. Er konnte die Erträge der Höfe direkt für die Missionsarbeit gebrauchen. Dieser Zweck wurde aber nie in den Urkunden zum Ausdruck gebracht. Die Motive für solchen Schenkungen waren die üblichen: die Sorge für das ewige Leben: *animam suam de peccato et paena aeterna liberare* [5]; *ut per hoc indulgentiam facinorum suorum percipiat*; oder: *pro remedio animae meae seu retributione aeterna* [6]; *pro remedio animae meae* [7]; *elimosina extinguit peccatum*.[8]

Die Urkundenschreiber sind alle Priester: Elduinus [9], Virgilius [10], Docfa [11], Laurentius.[12] Virgilius und Laurentius ist dieselbe Person, die in einer Schenkungsurkunde Ebroins Virgilius Laurentius hiess.[13]

1) Wampach 16; *Oorkondenb. St. Utr.* 18.
2) Wampach 20; *Oorkondenb. St. Utr.* 22.
3) Wampach 17; *Oorkondenb. St. Utr.* 20.
4) Wampach 11, 16, 17, 21, 20, 28; *Oorkondenboek St. Utr.* 11, 18, 20, 21, 22, 26.
5) Wampach 11; *Oorkondenb. St. Utr.* 11.
6) Wampach 16, 22; *Oorkondenb. St. Utr.* 18. 20.
7) Wampach 17, 28; *Oorkondenb. St. Utr.* 20. 26.
8) Wampach 21; *Oorkondenb. St. Utr.* 21.
9) Wampach 11; *Oorkondenb. St. Utr.* 11.
10) Wampach 16; *Oorkondenb. St. Utr.* 18.
11) Wampach 20; *Oorkondenb. St. Utr.* 22.
12) Wampach 17. 28; *Oorkondenb. St. Utr.* 20. 26. Von einer Ansbaldurkunde ist der Schreiber nicht überliefert worden.
13) Wampach 32; *Oorkondenb. St. Utr.* 32.

Waren diese Schreiber lokale Geistliche, Pfarrer des Dorfes, wo die Urkunde ausgestellt wurde? Man hat es ohne Grund angenommen! Sicherlich war dieses nicht der Fall mit Virgilius Laurentius, der Urkunden schrieb in Tilburg, Chelles-sur-Marne, Susteren und Rindern.[1] Man muss ihn vielmehr als einen Mitarbeiter Willibrords ansehen, der in Echternach auch Bücher kopierte.[2] Die obengenannten fränkischen Familien waren wahrscheinlich schon lange Christ – dies wage ich anzunehmen, weil zwei Personen in ein Kloster eintraten: Ansbald in Susteren und seine Schwester Bertilindis in das weite Chelles-sur-Marne – sie haben bestimmt Kirchen oder Kapellen gehabt, aber diese werden nicht erwährt. Ihre Kirchen haben wahrscheinlich für die Gläubigen, die in jener Zeit von Lambert oder Hubert christianisiert wurden, offengestanden und so konnten diese Grundherren nicht nur durch ihre Schenkungen an Willibrord, sondern auch unmittelbar durch die von ihnen gegründeten Kirchen die Evangelisation gefördert haben.

Dass solche Herren bisweilen zur Kirchengründung schritten, zeigen einige Urkunden aus frühester Zeit. Eine der ältesten mir bekannten Kirchen, ungefähr aus unserem Raum, ist die von Donk (belgisch Limburg), vor dem Jahre 741 (oder 742) gegründet. In diesem Jahre gab Graf Rotger der *Basilica* von St. Truiden das Dorf, Donk genannt, *cum basilica ibi constructa quam ego ipse proprio labore edificavi in honore sancte Marie et Sancti Petri, S. Johannis, S. Servati et S. Lamberti.*[3] Das Dorf liegt weit genug nach dem Norden hin, um an ein neues Missionsgebiet denken zu können. Eine andere Kirche ist die von Bakel, nicht weit von den brabantischen Gütern entfernt, die Willibrord in den Dörfern an der Dommel bekommen hatte. Dort hat ein Herr, Herelaef genannt, eine '*basilica*' zu Ehren des Hl. Petrus und Paulus und Sankt Lambertus, Bischofs und Martyrers, gebaut, und zwar *nuper,* so erklärt er am 12. Dezember 721. Er hat die Kirche darauf dem Willibrord geschenkt, denn es steht in der Urkunde: *ubi nunc domnus pater et pontifex Willibrordus preesse videtur.* An benannten Tag schenkt er der Kirche einen Herrenhof, ein Herrenhaus und vier Hörigenhäuser.[4]

1) Wampach 6, 17, 28, 32, 18, 20, 26, 31.

2) Überliefert sind das *Martyrologium Hieronymianum* von Echternach, heute in Paris, und ein *Evangeliar* von Echternach, jetzt in der Bibliothek von Oettingen-Wallenstein. Wampach, I 1, Textband 26, Nr. 7.

3) M. Gysseling u. A. C. F. Koch, *Diplomata ante annum millesimum centesimum scripta,* I: Text, 1950, 361.

4) Wampach 30; *Oorkondenb. St. Utr.* 34.

In diesen beiden Fällen, bei diesen zwei Kirchen, die im limburgischen Raum gelegen sind, ist es ganz klar, dass die Grundherren durch den Kirchenbau unmittelbar die Evangelisation gefördert haben. In anderen Fällen war es der Missionär selber, der die Kirche baute. So mit den beiden Kirchen in Utrecht von Skt. Martinus und dem Erlöser.[1] In dem bekannten Brief an Papst Stephan III. schreibt Bonifatius, dass Willibrord beide Kirchen baute: *constituens ecclesiam S. Salvatoris und ecclesiam S. Martini proprio labore a fundamento construxit.* Aber ohne Mithilfe von andren geschah das nicht. Willibrord empfing von dem Hausmaier Karl Martel bald viele Güter. So war es auch mit der Kirche von Antwerpen. Amand baute *infra castrum Antwerpis* eine Kirche: *ecclesiam construxit.*[2] Er gab diese nachher dem weiter unbekannten Kloster Quortolodora. Erst später fiel diese Kirche durch Tausch an Rohingus, den wir als einen Grundbezitzer bezeichnen können. Er gab diese Kirche dem Willibrord im Jahre 726 (Oktober 20), und sorgte zugleich für den Gottesdienst und Unterhalt der Priester, die dort arbeiteten. Dies warnt uns alle späteren laikalen Eigenkirchen nicht ohne weiteres als Gründungen solcher Grundherren anzusehen.

Auch in Wichmond baute der Missonär Ludger selbst die Kirche. Dort schenkten aber vier Männer, die einander verwandt waren, im Jahre 800 (September 16) dem Ludger ein Baugelände um dort eine Kirche zu bauen: *ad construendam in eo ecclesiam*, und zwar: *ad colendum et fructificandum in ecclesia Dei.*[3]

Wahrscheinlich hat Graf Ebroin die Kirchen von Rindern bei Kleve und Millingen gebaut. Der Graf schenkte (721–722) der Kirche von Rindern, *ubi nunc dominus pater et pontifex Willibrordus custos esse videtur,* viele Güter, u.a. *in villa nostra Millingi basilica dominae nostrae Mariae cum omni integritate, quam ibidem ordinavimus.*[4]

In den Willibrordsurkunden werden noch die Kirche von Elst und eine in die Gau Marsum, *ubi Mosa intrat in Mare,* genannt, aber es wurde nicht angegeben, wer diese Kirchen gebaut hat. Die von Elst gehörte dem Willibrord schon, als Karl Martel dieser viele

1) *Oorkondenb. St. Utr.* 42.
2) Wampach 34; *Oorkondenb. St. Utr.* 37.
3) D. P. Blok, *Een diplomatisch onderzoek van de oudste particuliere oorkonden van Werden,* diss. A'dam 1960, 176. Hiervor muss bereits eine Kapelle existiert haben. Im Jahre 796 (Juni 6) wurde gesprochen von *reliquias sancti Salvatoris ceterorumque sanctorum que a Ludgero abbate in Wichmunde constitute sunt* und der Oodhelm, der Sohn von Oodwerk, Güter geschenkt hat (166. 174).
4) Wampach 31; *Oorkondenb. St. Utr.* 31.

Güter schenkte[1]; die von der Gau Marsum war von Heribaldus clericus geschenkt worden.[2]

Diese Tatsachen beweisen schon zur Genüge, dass die *ingenui Franci* wie Willibrord seine Wohltäter nennt, die Mission gefördert haben. Sie taten das auf verschiedene Weise: durch Mitarbeit bei der Gründung von Klöstern, und Kirchen und durch Schenkungen an beiden Instituten. Dass die Mönche auf ihren Gütern Kirchen gebaut haben, kann man mit enigen Recht herleiten aus ihrem späteren Kirchenbesitz, u.a. die sogenannten Willibrordskirchen in Holland.

Die Urkunden der Klöster sind übrigens besser bewahrt als die der Grundherren. So kann es sein, dass die durch die Grundherren erfolgte Gründung der Kirchen frequenter war als die vielfach in Klöstern überlieferten Urkunden vermuten lassen. So nennen die Chartularien von Echternach, Stavelot, St. Truiden und Werden nur wenige solchen laikalen Eigenkirchen. In den wenigen Urkunden van Sankt Truiden aus der Evangelisationszeit wird nur die uns bekannte Kirche von Donk genannt. Das Chartulare von Stavelot hat 24 Urkunden bis zu dem Tode Karls des Grossen, und auch hier wird nur gesprochen von der Kirche von Wellin, die der Abt Anglicus in Nutzniessung (*usu fructuario*) einem Priester, Severus genannt, für das ganze Leben dieses Priesters gegeben hat.[3] Auch das Kloster Werden ist in der ersten Zeit arm an Kirchen; in den 33 Urkunden datiert vor 814, ist nur die Rede von der genannten Kirche von Wichmond; Echternach hat vor 814 136 Urkunden oder Erwähnungen davon überliefert: darin kommen neben den genannten Kirchen von Antwerpen, Bakel, Rindern, Millingen, Marsum, nur noch die Kirchen von dem weit entfernten Mühlheim an der Saale vor, und Velsen und Crov in unechten Urkunden.[4]

Zeigen nun die Nachrichten aus etwas späteren Zeit, dass die Kirchen an erster Stelle laikalen Eigenkirchen waren, und kann man daraus folgern, dass sie ihre Gründung den Grundherren verdankten? Unglücklicherweise vernimmt man meistens erst von einer Kirche, wenn sie einem Kloster, der Kathedrale oder dem Bistum geschenkt wurde. Ich habe gesucht nach den Herren aus

1) Wampach 37; *Oorkondenb. St. Utr.* 2.

2) Wampach 39; *Oorkondenb. St. Utr.* 36. 38.

3) Jos. Halkin – C. G. Roland, *Recueil des Chartes de l'abbays de Stavelot-Malmédy*, Bruxelles 1909, Nr. 21.

4) Wampach 1, 30, 31, 34, 37, 41-43.

dem etwas grosszügig aufgefassten limburgischen Raum, die über Kirchen kurz nach der Christianisierung verfügten. Ich nenne die hier in Frage kommenden: Landfridus hatte im Jahre 815 die Villa Empel mit Kirche in dem Gau Teisterbant in Eigentum.[1] Graf Rodgar gab im Jahre 838 (März 23) die Kirchen Duiven und Doetinchem (und Herodna) in Geldern der Sankt Martinskirche in Utrecht, und empfing dafür *in precario,* d.h. nur für sein Leben, zwei andere Kirchen zurück, nämlich Groessen und das unbekannte Heua.[2] Einige Zeit später (850) konnte ein gewisser Balderik über die Kirche von Wadenoyen verfügen.[3] Unter den Traditionen der Abtei Lorsch (891–'92) erscheinen: Meginger und seine Frau Irinfrid schenkten die Kirche von Gent in der Betuwe; Brunhold gab die Kirche von Vaassen und Walter jene von Angeren.[4] Aus einer Zwentiboldurkunde ergibt sich, dass ein Graf Folcbert 897 (Juli 11) über die Kirche von Hernen, auch in der Betuwe, verfügen konnte.[5] Von den verschiedenen Kirchen, die Eigentum der Utrechter Sankt Martinskirche waren, ist wenigstens von der von Beverwijk angegeben, dass eine gewisse Gutha diese geschenkt hat.[6]

Das sind alles Nachrichte aus dem neunten Jahrhundert, kurz nach oder noch in der Zeit der Christianisierung. In dem nächsten Jahrhundert blieben Laien über Kirchen verfügen. So im Jahre 943 die Tochter des Grafen Rainer (Witwe des Grafen Nevelung) und ihre Kinder über die Kirchen von Wyler bei Maastricht, Böchem, und die Hälfte des unbekannten Fiscolo.[7] Sehr wahrscheinlich hat Waltger, Graf von Nifterlake, die Kirche von Tiel und andere ungenannte in Eigentum gehalten.[8] So Graf Ansfried, der spätere Utrechter Bischof, die Kirchen von Westerlo und Oolen [9], und der Ritter Frethebold die Kirche von Heukelom [10], und so auch Wichmann, der Gründer von Elten, die Hälfte der Kirche von Putten.[11]

Alles zusammen sind es nicht viele, aber man kann annehmen, dass die meisten älteren laikalen Eigenkirchen nie in Urkunden ge-

1) *Oorkondenb. v. Holl.* 12.
2) *Oorkondenb. St. Utr.* 63.
3) Ebenda, 67.
4) Sloet I, 65.
5) *Oorkondenb. St. Utr.* 70.
6) Ebenda, S. 47.
7) *Oorkondenb. St. Utr.* 105.
8) *Oorkondenb. St. Utr.* 118.
9) Undatierte Urkunde von Ansfried, *Oorkondenb. St. Utr.* 143.
10) Ukele (Heukelom?), *Oorkondenb. St. Utr.* 145.
11) Ebenda, 146.

nannt worden sind; und ausserden sind nur sehr wenige Urkunden überliefert worden. Die genannten können beweisen, dass auch in dieser Gegend wie anderswo die Laien mehrere Kirchen gegründet haben. Man darf annehmen, dass diese Gründer alle Grossgrundeigentümer waren. Wie ich oben schon gesagt habe, ist es möglich, dass die Besitzer von Kirchen auf eine andere Weise als durch Gründing in den Besitz solcher Kirchen gelangt sind: z.B. durch Kauf oder Tausch, aber meistens hatten die gekauften oder getauschten Kirchen wieder den gleichen Ursprung.

Als sicheres Ergebnis dieser Untersuchung kann man feststellen, dass die Grossgrundbesitzer oder wenigstens mehrere von ihnen in verschiedener Weise die Christianisierung gefördert haben: durch Begünstigung der Klöster, durch Gründung von Kirchen, oder durch deren Begünstigung. Daneben – aber dass kann man nicht mehr durch Beweise erhärten – werden sie durch gastfreie Aufnahme der Missionäre und im allgemeinen auch durch ihr Beispiel einen günstigen Einfluss ausgeübt haben. Mir ist kein Dokument unter die Augen gekommen, aus dem man ablesen müsste, dass die *mancipia* gezwungen wurden dem Herrn in seinem Glauben zu folgen. Dass diese aber oft und bald dem Herrn folgten, dürfte man übrigens wohl annehmen.

BOEKBESPREKING

DR. J. TAAL. *De Goudse kloosters in de middeleeuwen,* proefschrift Nijmegen 1960, 215 blz. (geïll.)

Wil de recensent de auteur van dit werk bij de lezers recht doen wedervaren, dan dient voorop gesteld, dat er eigenlijk niet één, maar twee boeken te bespreken vallen. Het proefschrift toch, hier aan de orde, zou niet geschreven hebben kunnen worden, indien de promovendus Taal niet had kunnen beschikken over de inventaris der archieven van de Goudse kloosters, geschreven door de met hem identieke archivaris Taal. Deze ruim 400 bladzijden tellende inventaris van zijn hand zag in 1957 het licht. Misschien mag het aan het adres van de historici, die in de gelukzalige onwetenheid verkeren van het 'opus plenum vigiliarum et sudoris', doorgaans eigen aan de vervaardiging van inventarissen met of zonder regestenlijst, eens gezegd worden – tevens tot meerdere eer en glorie van de auteur, wiens werk hier wordt besproken en van onze collega's, die inventarissen van kloosterarchieven in Noord-Nederland op hun naam hebben staan – hoezeer juist deze publikaties dubbel en dwars dank verdienen. In de normale gevallen van inventarisatie is de archivaris als eerlijk verdiende beloning voor zijn ordeningsarbeid meestal weggelegd een doorkijk in de structuur en de betekenis van het orgaan, welks archieven beschreven worden. Deze beloning blijft ontzegd aan de inventarisator van de in Noord-Nederland ontlijfde kloosterarchieven. Daar blijft het veelal bij een worstelen met een serie moeilijk te classificeren aankomsttitels van goederen. Ziet men in landen waar de Reformatie minder heftig of niet is binnengekomen, monografieën en inventarissen per klooster verschijnen, waarin de economische, culturele en spirituele bewegingen van eeuwen worden vertoond, hier rest slechts een desolate boedelbeschrijving van de kloosteruitverkoop. Dat dr. Taal de moed heeft gevonden zijn werk en werkkring af te sluiten met een beschrijving van de Goudse kloosters stempelt zijn doorzettingsvermogen.

Bij het schrijven van de dissertatie beschikte de auteur over een geordend archief, maar restte hem de taak op basis van dit enigszins wankele materiaal uit andere bronnen zijn gegevens aan te vullen. Daartoe diende hij eerst recht te zetten de misverstanden, door stadshistorici van Gouda in het leven geroepen in de tijd

dat het archiefmateriaal nog ongeordend te hoop lag. Van de andere kant kon hij beschikken over enkele moderne studies, die zijn werk vergemakkelijkten. Na te hebben nagegaan: aantal, stichtingsjaren, behuizing en bestuur van de Goudse kloosters met uitzondering van Stein bij Gouda, komt hij tot het voor de historicus belangrijkste gedeelte van zijn werk: het functioneren van deze instellingen in de stad Gouda. De belangrijkste conclusies staan mijns inziens in de hoofdstukken over de verhouding tot de verschillende instanties en de taxatie van de kloostermilieus in de middeleeuwen, wat recrutering, afkomst, cultureel peil en spiritualiteit betreft. Gaat men voorbij aan een hier en daar wat te lyrische beschrijving, dan is met het beschikbare materiaal een zo goed mogelijk gefundeerd beeld ontworpen. Persoonlijk had ik gaarne gezien, dat het kader van de culturele bedrijvigheid en de betekenis van de spiritualiteit wat zwaarder waren aangezet, waartoe de bronnen toch wel aanleiding geven. Het pleit echter voor de voorzichtigheid van dr. Taal, dat hij ook hier zich zo sterk heeft beheerst. Voor de Goudse kloostergeschiedenis is nu verricht datgene, wat in andere steden nog lang een desideratum zal blijven.

M. P. v. Buijtenen

VREDESPOGINGEN UTRECHT-ROME ONDER CLEMENS XIV (1769-1774)

DOOR

P. POLMAN O.F.M.

BIJ haar streven de in 1723 ontstane breuk met Rome te helen, kon de Cleresie zich wel geen beter geestelijk klimaat wensen dan er omstreeks het midden van de 18e eeuw in Europa bestond. Meer nog in katholieke dan in protestantse landen was toen bijna overal de kwestie van de verhouding tussen Kerk en Staat, tussen paus en bisschop, wetenschappelijk en politiek op een of andere manier aan de orde van de dag. Dat Utrecht meende niet te mogen voldoen aan de eisen welke Rome meende te moeten stellen, heeft dan ook niet nagelaten veler aandacht te trekken. Kon men als jansenist weigeren het Formulier en de constitutie *Unigenitus* te aanvaarden, omdat men de daarin veroordeelde leer hield – men kon dit ook als gallicaan doen, omdat men de paus het recht bestreed voorschriften uit te vaardigen die pretendeerden algemeen bindend te zijn. Hoe zij ook over het eerste aspect van haar weigering mocht denken, de Kerk van Utrecht was erin geslaagd aan het tweede tastbaar gestalte te geven. Want in haar had de zienswijze, dat de bisschop in zijn diocees het hoogste gezag belichaamt, en die van Rome dus slechts een ereprimaat geniet te midden van zijn gelijken en onder een algemeen concilie staat, het gewonnen van de monarchische opvatting, welke de paus opperste rechtsmacht over heel de Kerk toekent en in elk van haar bisdommen. Wanneer deze en aanverwante ideeën, in verschillende vormen en tot op variërende hoogten, elders kortere of langere tijd opgeld deden – in de Republiek der Verenigde Provinciën riepen zij, met de zegen van de calvinistische overheid, een nationale Kerk in het leven, los van Rome.

Zuiver politiek gezien, moest dit indruk maken op al wie gallicaans dacht, en in zijn oog een belangwekkend resultaat heten. Vandaar dat men aan vorstenhoven en kanselarijen, die zo breed mogelijke autarkie een landsbelang achtten, maar begrepen, dat dit zonder uitsluiting van, of minstens inbreuken op de internationale pauselijke macht niet te verwezenlijken viel, met een zekere spanning de pogingen van de Cleresie gadesloeg om een verzoening tot stand te brengen tussen een nationale en de algemene Kerk,

waarbij de eerste niets van haar zelfstandigheid prijsgaf. Van deze kant was dus begrip en sympathie en misschien zelfs medewerking te verwachten. Met inachtneming van de nodige nuancen kan men aan Lissebon denken en Madrid, of ook wel aan Parijs en Wenen. Hierbij vormde de opheffing van de jezuïetenorde, machtige exponent van het universeel primaat, een programmapunt van zeker niet ondergeschikte betekenis.

Dan waren er ook kerkelijke milieus die sympathiseerden met de idee van hereniging. Er openbaarde zich toen bij velen een grote openheid van geest, een tijdsverschijnsel ongetwijfeld, maar tevens een reactie op de gesloten militante mentaliteit der 'contrareformatie', moeilijk verenigbaar met de tolerante vrijzinnigheid van de eeuw der 'verlichting'. De welwillende ongeremdheid waarmee menig prelaat en theoloog kennis nam van hetgeen Encyclopedisten, verkondigers van de Staatsalmacht en pleiters voor toenadering tussen de religieuze confessies te lezen gaven, verried een aanmerkelijke devaluatie van Index en Inquisitie. Hun eerste vraag was niet in hoever het nieuwe van de katholieke leer afweek, maar in hoever het ermee in overeenstemming was te brengen.

In dit licht zal men ook wel de mildheid van veel kerkelijke figuren tegenover het jansenisme hebben te zien. Die mildheid stempelt hen niet per se tot 'jansenisten'; het is beter hier een meer rekbare term te hanteren, als 'jansenistisch gezind' of 'sympathiserend met'. Zulke filo-jansenisten kon men toen overal in Europa tegenkomen, geïsoleerd of min of meer samenwerkend. Voornamelijk met betrekking tot Italië, waar zij talrijk waren, is hun optreden bestudeerd. De traditionele waardering van de auteurs gaat – als men de synodale vaders van Pistoia even ter zijde wil laten – veelal niet over 'janseniserend' heen; slechts Dammig oordeelt strenger en spreekt van 'jansenistische' kringen in Rome.[1] Appolis, die onlangs deze mentaliteit als Europees verschijnsel beschreef, ziet in haar het kenmerk van een 'tiers parti' tussen janse-

1) A. Jemolo, *Il Giansenismo in Italia prima della Rivoluzione,* Bari 1928; E. Codignola, *Carteggi di Giansenisti liguri* I, Florence 1941, X–XVII; E. Dammig, *Il movimento giansenista a Roma nella seconda metà del secolo XVIII,* Vaticaanstad 1945; E. Codignola, *Illuministi, Giansenisti e Giacobini nell' Italia del Settecento,* Florence (1947) 183–185, 190, 195; E. Morelli, *Tre profili: Benedetto XIV, Pasquale Stanislao Mancini, Pietro Roselli,* Rome 1955, 44–45; L. Ceyssens O.F.M., *Jansénisme et antijansénisme en Belgique au XVIIe siècle,* in 'Revue d'histoire ecclésiastique' LI (1956) 169 (ook in *Jansenistica minora* III, n. 29); E. Appolis, *Entre Jansénistes et Zelanti. Le 'tiers parti' catholique au XVIIIe siècle,* Parijs 1960. – Zie ook P. Berselli-Ambri, *L'opera di Montesquieu nel Settecento italiano,* Florence 1960.

nisten en militante orthodoxen. Naast vaktheologen ontmoet men daar heel wat erudieten, wier belangstelling allerhande terreinen, ook – en niet steeds met de vereiste deskundigheid – dat van de theologie, bestreek. Door geen eigen, vast omlijnde leer bijeengehouden, zijn ze van weinig betekenis voor de ontwikkeling van het godgeleerd denken. Wat hen samenbracht in het leven – of minstens in onze boeken – was veeleer een overeenkomst in geesteshouding. Deze kan misschien het best worden omschreven als een zeker theologisch liberalisme binnen het katholieke kamp, dat zich uitte in afkeer van dogmatische onverdraagzaamheid, met als reactieverschijnsel sympathie voor de echte of vermeende slachtoffers daarvan. Zo riskeerde bijvoorbeeld afkeer van de jezuïeten bijna automatisch in vriendschap voor de jansenisten over te slaan. Dat hierbij het uitzicht op de grens van het toelaatbare wel eens vervaagde, ligt gemakkelijk voor de hand. Alleen een volkomen evenwichtige geest weet steeds de juiste synthese te vinden.

Dammig en Appolis zien beiden in Benedictus XIV (1740–1758) de klassieke vertegenwoordiger van deze mentaliteit, maar lopen, als zij de aard van zijn invloed gaan belichten, sterk uiteen. Wij beperken ons hier ter karakterisering tot het aangeven van enkele grote lijnen. In hoge mate begiftigd met wat men 'gezond verstand' pleegt te noemen, was Prospero Lambertini afkerig van uitersten naar rechts en naar links, en trachtte hij altijd tegenstellingen met elkaar te verzoenen. Waar hij iets goeds aantrof, wist hij dit te waarderen en wenste hij het hoe dan ook recht te doen wedervaren. Namen sommigen hem zijn correspondentie met Voltaire kwalijk, anderen verweten hem zijn relaties met de jezuïeten. Hij kon persoonlijk de gulden middenweg kiezen, bijvoorbeeld inzake rentetrekken en toneel, maar dacht er niet aan anderen zijn mening op te dringen. De boeken, door hem geïndiceerd, zijn te tellen. Hij liet een ieder vrijheid van denken en schrijven, maar binnen de grenzen van de vastgestelde leer. Hiervan hebben de vrienden der jansenisten geprofiteerd, waarbij hun dan nog de steun der vorstenhuizen ten goede kwam, wier wensen de paus zo veel mogelijk vervulde. Dat deze breedheid hem niet belette ernst te maken met de clausule 'binnen de grenzen van de vastgestelde leer', bewees hij door zich tot vijfmaal toe tegen Utrechtse bisschopskeuzen en -wijdingen uit te spreken en bij twee decreten, van 6 oktober 1748 en 1 mei 1749, voor hereniging volledige onderwerping te eisen.[1]

1) Voor Benedictus XIV, zie L. von Pastor, *Geschichte der Päpste* XVI, 1, Freiburg 1931, en de zoëven geciteerde studie van Morelli. Voor zijn houding tegenover de

Hadden de mannen der middenpartij de regering van Clemens XIII (1758–1769) als een reactie ondergaan, die van zijn opvolger begroetten zij met nieuw vertrouwen. Clemens XIV is 19 mei 1769 gekozen, hief 21 juli 1773 de orde der jezuïeten op, en stierf 21 september 1774. Omdat de conventueel Giovanni Ganganelli nauwelijks tot de Romeinse vriendenkring van het jansenisme kan worden gerekend, zal de vreugd om zijn verheffing wel voornamelijk zijn gewekt door de hoopvolle verwachting van afdoende maatregelen tegen de gehate Sociëteit, want wie zich in dit verband met het 'non coutuntur' wil tevreden stellen, blijft met zijn eufemisme ver onder de maat. Hiermee zou, zo dachten velen in Holland, de voornaamste hinderpaal uit de weg geruimd zijn voor hereniging van Utrecht met Rome. Tot driemaal toe heeft de Cleresie dan ook in deze enkele jaren getracht dit doel te bereiken. F. C. de Vries, die in 1930 zijn Groningse dissertatie over *Vredespogingen tusschen de Oud-bisschoppelijke Cleresie van Utrecht en Rome* schreef, kon meer dan de helft van zijn boek aan deze korte periode wijden.[1] Hij verschaft een massa nieuwe gegevens, maar uitsluitend aan het archief der Cleresie ontleend. Een onderzoek in Romeinse depots kan, dunkt ons, het beeld dat men, hem lezende, van de gebeurtenissen krijgt, slechts vollediger maken. Reeds het eerste deel van de *Romeinse bescheiden* (1727–1754) deed zien, dat veel hem onbekend bleef; het tweede (1754–1795) zal dit opnieuw bewijzen. Deze bijdrage over de jaren 1769–1774 loopt hierop vooruit. Zij bedoelt voornamelijk de gevarieerde Romeinse achtergrond te belichten waartegen zich de vredespogingen hebben afgespeeld.

I

Met een overvloed van details heeft De Vries geschetst, hoe men in de winter van 1769 op 1770 voorbereidingen trof voor een Utrechtse afvaardiging naar Rome, omdat vanuit Wenen verwachtingen waren gewekt op tussenkomst van de kant der keizerin.[2] Toch heerste er in Holland geen algehele eenstemmigheid. De

Cleresie, vgl. *Romeinse bescheiden* I, 's-Gravenhage 1959, nn. 450, 489 sub 4, 502 sub 2, 578, 582, 734, 779.

1) De Vries 92–217. Zie ook L. Mozzi, *Histoire des révolutions de l'Église d'Utrecht* II, Gent 1828, 332–333; G. Dupac de Bellegarde, *Histoire abrégée de l'Église métropolitaine d'Utrecht,* Utrecht 1852, 453–474; *Gedenkboek 1723–1923. Tweede eeuwfeest der verkiezing van Cornelis Steenoven tot aartsbisschop van Utrecht,* Utrecht 1923, 74–75; Pastor XVI, 2, 342–343; Dammig 369–370, 394; Appolis 371, 423.

2) De Vries 98–138.

aartsbisschop, Walter van Nieuwenhuysen, toonde zich tamelijk gereserveerd; hij nam zonder meer niet aan, dat Clemens de Cleresie gunstig gezind was; hij wenste vooraf zekerheid omtrent het welslagen; wanneer Rome afstand van rechten en aanvaarding van de bekende constituties bleef eisen, had het geen zin gedeputeerden te zenden. Men hoort hem als het ware herhalen wat hij, 31 augustus 1769, toen hij de nieuwe paus met zijn verheffing gelukwenste, gevraagd had: ook van hem, de bisschop van Rome, tekenen van kerkelijke gemeenschap te mogen ontvangen, gelijk hem van zoveel andere bisschoppen ten deel vielen.[1] Hierin bestond dus de nagestreefde hereniging. De grote promotor van de onderneming, welke zich in het diepste geheim moest voltrekken, was de Utrechtse kanunnik Lodewijk van Zeller. Deze meende dat er een niet officiële tussenpersoon naar Rome moest gaan om er de stemming te peilen. Dit gebeurde, maar absolute zekerheid viel niet te verkrijgen. Na veel overleg en een drukke correspondentie over half Europa heen, besloot men evenwel, in februari 1770, Lodewijk van Zeller en diens medekanunnik Nicolaas van Maeren over Wenen te laten vertrekken. Men bracht het nodige geld bijeen en vroeg paspoorten aan bij de Staten, alsmede een recommandatiebrief voor Maria Theresia. De Staten echter hadden geen vertrouwen in de goede afloop: zij waren wel bereid paspoorten te geven, maar geen aanbeveling. Wijl men de overheid niet tegen zich wilde innemen, is de zaak op deze weigering gestrand.

De man die in Rome het terrein zou gaan verkennen, was Augustin Jean Charles Clément de Bizon – ook: de Tremblay – kanunnik en thesaurier van Auxerre [2], een bisdom waar, dank zij Jean Daniel de Caylus, jansenisten nog hun kans konden krijgen. Strijdbaar appellant en weldra, onder de Revolutie, constitutioneel bisschop, is Clément in 1804 gestorven, door geestverwanten als heilige vereerd. In 1752 was hij naar Holland gekomen om contact op te nemen met de Cleresie, en bij dit ene bezoek is het niet gebleven. Met nog drie andere Fransen heeft hij de leden van het Utrechtse provinciale concilie in 1763 als theologisch adviseur ter zijde gestaan. Hij is driemaal naar Rome gereisd, waarvan zijn *Journal de correspondances et de voyages d'Italie et d'Espagne pour la paix*

1) Archief der Propaganda, *Scritture riferite nei congressi Belgio-Olanda,* vol. 12, fol. 331 (kopie).

2) Zie (behalve de boeken van De Vries, Dammig en Appolis): *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques* XII, Parijs 1953, 1331–1332; M. Vaussard, *Jansénisme et Gallicanisme aux origines du Risorgimento,* Parijs 1959, register.

de l'Église en 1758, 1768 et 1769 getuigenis aflegt. Zo was hij dus in die winter van 1769 op 1770 in de Eeuwige Stad om er zonder officieel mandaat poolshoogte te nemen, en hij zou er voorlopig, tot april–mei 1771, blijven.

In een brief van 6 december 1769 noemt Clément de vijf vrienden, op wie de Cleresie wel zou mogen rekenen [1], en hiermee tevens de leidende figuren in de filo-jansenistische kringen te Rome. Daar is, vooreerst, kardinaal Neri Corsini, wiens bemoeiingen met de Utrechtse Kerk indertijd het misnoegen van Benedictus XIV hadden gewekt [2], en zijn Florentijnse theologen Giovanni Bottari en Pier-Francesco Foggini, beiden in zijn paleis woonachtig. Bottari, van professie filoloog en archeoloog, tot op zekere hoogte ook vertrouwd met theologie, wijsbegeerte, wiskunde en exacte wetenschappen, organiseerde Corsini's boeken- en schilderijenverzameling, doceerde kerkgeschiedenis aan de Sapienza, was prefect van de Vaticaanse bibliotheek en consultor van verschillende Congregaties, en mocht zich verheugen in de vriendschap van Benedictus XIV, die er prijs op stelde hem dagelijks te ontmoeten. Hij is wel de ziel van het pro-jansenistisch milieu. Door hem was Foggini bij paus en kardinaal geïntroduceerd, aan hem dankte hij het onderprefectschap van de Vaticaanse bibliotheek. Beter op dit terrein gevormd dan Bottari, was hij het die Corsini's theologische denkrichting bepaalde; niet minder afkerig dan hij van de Sociëteit, zou hij een actieve rol spelen bij de suppressie der orde in Rome. Met beide mannen moet Clément, die ook in Corsini's paleis gastvrijheid genoot [3], dagelijks hebben verkeerd; Bottari, hem reeds sinds jaren uit een drukke briefwisseling bekend, schijnt echter bij de besprekingen op de achtergrond gebleven te zijn; wie hierbij naar voren trad, was Foggini. Behalve de kardinaal en zijn beide theologen, noemt Clément nog Agostino Antonio Giorgi, augustijn, procurator zijner orde, oriëntalist van naam en professor van de H. Schrift aan de Sapienza, alsmede Mario Marefoschi Compagnoni, die sinds 1759 de belangrijke functie van secretaris der Propaganda bekleedde en, zeer intiem met Clemens XIV, diens eerste kardinaal zou worden, 29 januari 1770 in pectore, 10 september 1770 voor de buitenwereld gecreëerd; in 1771 volgde zijn aanstelling tot prefect van de Congregatie der Riten, en, enige jaren later, tot lid van de com-

1) De Vries 124.
2) Zie *Rom. bescheiden* I, register.
3) De Vries 151, 167.

missie welke het decreet van de opheffing der jezuïeten in de praktijk kreeg door te voeren.[1]

Wanneer deze privé-onderhandelingen op laag niveau geschreven sporen hebben nagelaten, moeten die in een of andere particuliere collectie te vinden zijn. Dan komt de verzameling Bottari-papieren, welke de Corsini-bibliotheek te Rome rijk is, het eerst in aanmerking. Een onderzoek echter in de handschriftenafdeling van deze bibliotheek stelt, voor wat de periode in kwestie aangaat, teleur. Maar des te verrassender is het, tegen alle verwachting in, tussen veel ambtelijke stukken in het archief der Propaganda een document aan te treffen dat onze stof op een interessante wijze illustreert. Het is afkomstig van kardinaal Giuseppe Maria Castelli, sinds 1763 prefect der Propaganda, om zijn vriendschap met de jezuïeten door de janseniserende Romeinen als hun fanatieke tegenstander beschouwd, en, na de dood van Clemens XIII, door de vorstenhoven van Parijs en Madrid als kandidaat voor de tiara gewraakt.[2] Op een of andere manier is iets van de Utrechtse plannen tot hem doorgedrongen, waarom hij een lange pro-memoria voor de paus samenstelde [3], teneinde hem aan te sporen toch vooral op zijn hoede te zijn. Wij laten hier een résumé van het stuk volgen, maar nemen uit de aanhef een passage in haar geheel over, waar Castelli, zonder namen te noemen, op Cléments aanwezigheid in Rome attent maakt en op het gevaar, dat hij wel eens machtige steun zou kunnen ontvangen van Marefoschi, de man met wie hij zelf als prefect iedere dag in contact kwam en van wiens aanstaande – of reeds voltrokken – verheffing tot het kardinalaat hij niet onkundig scheen te zijn. Het exemplaar van de Propaganda, gedateerd 10 februari 1770, werd eigenhandig door Castelli geschreven en ondertekend. Vermoedelijk heeft het gediend om door een lagere functionaris van de Congregatie te worden gecalligrafeerd met het oog op de uiteindelijke bestemming.

Hij voelt zich als kardinaal, en meer nog als prefect van de Propaganda, gedwongen de paus enkele bijzonderheden mee te delen, die de hoogste geestelijke belangen raken en hem toch waarschijnlijk niet volledig bekend zijn. Hij laat zich hierbij slechts leiden door ijver voor de eer van God, die hem binnenkort wel ter verantwoording zal roepen. 'Volgens betrouwbare inlichtingen zetten

1) Zie de reeds geciteerde werken van Jemolo, Dammig, Appolis en Berselli-Ambri; de meeste bijzonderheden bij Dammig.

2) Zie Pastor XVI, register.

3) Archief der Propaganda, *Scritture* (als boven), vol. 12, fol. 350–352.

de weerspannige priesters van Utrecht, die reeds ongeveer vanaf het begin dezer eeuw, ondanks verschillende decreten van wel vijf pausen, in een betreurenswaardig schisma volharden, er thans alles op om door Uwe Heiligheid tot de gemeenschap met het centrum der christenheid, dat wil zeggen met deze Heilige Stoel, te worden toegelaten. Men weet zelfs dat hier, in Rome, iemand is opgedoken om als hun agent dit streven te bevorderen, naar men zegt een notoire appellant, en dat deze reeds bezig is te intrigeren bij de velen, die hier, helaas, openlijk de partij steunen, en bij anderen die dit in het geheim doen, en zelfs bij wie binnen afzienbare tijd waarschijnlijk in staat zal zijn ex officio de gewenste invloed uit te oefenen.' [1]

Waren zij maar oprecht en nederig, er zou alle reden zijn God te danken, doch de ondervinding leert, dat zij oneerlijk en halsstarrig zijn. Vasthoudend aan hun dwalingen, willen zij te zelfder tijd voor trouwe kinderen van de Kerk doorgaan. Hier is dus uiterste voorzichtigheid geboden. Daarom moge hij die alle gegevens in het archief der Propaganda tot zijn beschikking heeft op de volgende feiten wijzen: dat het voortbestaan van kapittels en de successie van bisschoppen in de Hollandse Zending maar een verzinsel is, wijl daar meer dan een eeuw lang slechts direct door de paus aangestelde en van hem afhankelijke apostolische vicarissen zijn opgetreden; dat de Propaganda dit met volledige kennis van zaken verschillende malen heeft uitgemaakt; dat de weerspanningen een zeer kleine, steeds teruglopende groep vertegenwoordigen; dat de bisschopskeuzen het werk zijn van een uiterst gering aantal priesters en door een verpletterende meerderheid worden verafschuwd; dat, ten slotte, de mogelijkheid tot hereniging meer dan eens is bestudeerd, doch telkens zonder succes, wijl de weerspannigen weigerden te volbrengen wat daartoe nodig is, om welke reden de zeer onbevooroordeelde Benedictus XIV, na een onpartijdig onderzoek, tot tweemaal toe bepaalde dat aanvaarding van

1) '... Si hanno qui sicuri riscontri, che i refrattarii ecclesiastici di Utrech, li quali hanno formato e sostengono quasi dal principio del secolo un deplorabile scisma, ad onta de replicati decreti di ben cinque pontefici, sieno ora per fare ogni sforzo per ottenere dalla Santità vostra di essere ammessi alla communione col centro della cattolicità, vale a dire con questa apostolica Sede, anzi si sa, che è qui comparso un loro comissario per promovere questa lor machina, il quale si dice esser notorio appellante, e si sa ancora, che di già va brigando presso i molti fautori, che qui in Roma, purtroppo, scopertamente vi sono, e molti altri occulti amorevoli di quel partito, ed anche presso di chi quanto prima sarà forsi a portata d'influire ex officio in questo affare...'

het Formulier en van de constitutie *Unigenitus* een conditio sine qua non is voor nader overleg, behoud van de bisschopszetels niet eens in aanmerking kan komen en brieven van die zijde geen antwoord verdienen, zolang aan deze voorwaarde niet is voldaan.

Dit zijn de feiten. Wanneer Z.H. van plan is zich met deze netelige zaak in te laten, zal hij ze moeten verifiëren, wil hij niet misleid worden en de omzichtigheid in acht nemen waarmee de Heilige Stoel gewoon is doctrinaire aangelegenheden te behandelen. Ook zal de paus goed doen in deze zaak, die het geloof raakt, de traditie van zijn voorgangers te volgen door er enkele kardinalen in te betrekken, die toch de hem door God ter zijde gestelde raadgevers zijn. Het advies van private theologen is hier waardeloos, want velen van hen zetten zich met onberaden ijver voor hereniging in op grond van slechts schijnbare overeenkomst in leer en zonder voldoende kennis van de ware achtergrond dezer schismatieke beweging.

Met tranen in de ogen bezweert hij de paus toch bovenal te bedenken, welke gevolgen een niet rijpelijk doordachte en overhaast tot stand gekomen hereniging na zich zou slepen. De toestand van de Kerk in de Verenigde Provinciën is thans zo gunstig als men maar wensen kan. De door de Propaganda en de nuntius gezonden priesters ondervinden niet de minste last van de kant der burgerlijke overheid en zijn bijna allen te Leuven gevormd, waar de leer over de pauselijke macht onvervalst orthodox is. Het diep gelovige volk toont er zich trouwer dan waar ook gehecht aan de Heilige Stoel en heeft een hartgrondige afkeer van de partij der weerspannigen. Het zou erger dan een ramp zijn, als die meer dan 300.000 katholieken [1] verplicht werden zulke oproerige appellanten, dank zij ge huichelde onderwerping in het bezit der bisschopszetels gebleven, voor hun geestelijke leiders te erkennen. Dan zal die prachtige kudde langzamerhand geheel verloren gaan, waarbij de paus slechts lijdelijk kan toezien. God moge hem besparen zoiets ooit te be leven.

In deze samenvatting is natuurlijk het verguldsel van de curiale stijl weggevallen. De ideeën staan er in het origineel meer verhuld en sierlijker bij. Maar niettemin, ze staan er. Per slot van rekening was het maar een klein blad dat Castelli voor de mond nam. Zijn

1) Men ontmoet deze schatting wel vaker. De Brusselse nuntius Carlo Molinari spreekt, in zijn verslag uit 1759, van een 219.000 (Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht VIII, 1880, 407); zijn opvolger Tommaso Maria Ghilini, in het zijne uit 1775, van een 237.000 katholieken (aldaar 162).

betoog is vrijmoedig, duidelijk en hier en daar zelfs pathetisch. Het is de paus zeker onder ogen gekomen; in een latere redactie, waarover aanstonds, leest men dat het Clemens XIV werd aangeboden in het tweede jaar van zijn pontificaat – het tweede kalenderjaar wel te verstaan, niet het tweede *annus sacri principatus*, ingaande 19 mei. Al is het toen door de ontwikkeling der gebeurtenissen in Holland overbodig gebleken, het blijft belangrijk, omdat het een interessant licht werpt op de geesteshouding zowel van Castelli als van de nieuwe paus; van Castelli, die de wassende invloed van een in zijn oog te weinig dogmatische mentaliteit, zelfs bij zijn eigen secretaris, met bezorgdheid gadesloeg; van de nieuwe paus, die klaarblijkelijk een van zijn voornaamste medewerkers, hem toch al jaren lang van nabij bekend, op een punt van kapitale betekenis in het onzekere kon laten omtrent zijn bedoelingen.

II

Omdat het plan een delegatie te sturen – wij vervolgen ons résumé van De Vries' gedetailleerd verhaal [1] – onuitvoerbaar was, besloot de Cleresie een te Rome woonachtige tussenpersoon te zoeken. Nu had zich naast Clément, die zelf als vaste agent niet in aanmerking kwam, een zekere L. A. Ferdinandi bij Van Nieuwenhuysen opgedrongen, met wie deze aanvankelijk niet goed raad wist. Hij moet een 20 jaar lang secretaris geweest zijn van Antonio Sersali, vóór diens verheffing in 1754 tot kardinaal-aartsbisschop van Napels. Overigens blijft hij een vrij vage figuur, al wekt hij de indruk als frère en compagnon met paus en kardinalen om te gaan en – hij alleen – in staat te zijn het verlossende woord te spreken. In het begin gaf Clément nogal sterk op hem af – en dit was wederkerig – maar ten slotte kon hij hem toch wel als agent aanbevelen.

Ferdinandi heeft van meet af aan een zeer drukke activiteit ontplooid, die er vooral op gericht was zo veel mogelijk bisschoppen tot het schrijven van brieven te brengen ten gunste der Utrechtse Kerk. Doch haar hoogtepunt bereikte zij in de propaganda welke hij, ongezocht, rondom een pamflet wist te maken. In 1659 was Juan Palafox y Mendoza, bisschop van Osma in Spanje, gestorven, die als bisschop van La Puebla de los Angelos in Mexico zware moeilijkheden had gehad met de Sociëteit. Sinds in 1726, overeenkomstig het verlangen van de Spaanse koning, het proces van zijn

1) De Vries 139–181.

zaligverklaring was aanhangig gemaakt, hebben de jezuïeten niet opgehouden daar tegen te ageren met de beschuldiging van jansenisme. Clemens XIV hoopte, naar het schijnt, dit proces te kunnen afsluiten als inleiding op de suppressie der orde. Het vond dan ook tijdens zijn pontificaat goede voortgang, mede dank zij Marefoschi, in juli 1771 prefect van de Congregatie der Riten geworden.[1] Nu was er het jaar tevoren een Frans geschriftje verschenen dat zich aandiende als een herderlijke brief van de Utrechtse aartsbisschop Petrus Meindarts[2], waarin deze zijn vreugde uitsprak over de aanstaande beatificatie van iemand die de vijf jansenistische stellingen had geleerd. De strekking was dus door deze adhesiebetuiging zowel de zalige-in-spe als de Cleresie te compromitteren. De auteur zou een in Vlaanderen werkzame jezuïet zijn geweest.

Dit was, volgens Ferdinandi, voor de Cleresie het moment om openlijk op het Romeinse toneel te gaan verschijnen. Ongevraagd kreeg zij een unieke kans in de schoot geworpen om door één prachtig gebaar de paus, en ook zichzelf, een kostbare dienst te bewijzen. De aartsbisschop moest direct, augustus 1771, een officieel démenti sturen, benevens brieven aan de paus en aan Marefoschi. Van Nieuwenhuysen, die zich hier voor het eerst enigszins enthousiast toonde, voldeed aan het verzoek, maar wilde niet dat er één verdere stap werd gezet zonder voorkennis en goedkeuring van genoemde kardinaal. Het démenti brandmerkte de herderlijke brief als een vervalsing door erop te wijzen, dat Meindarts in 1770 al drie jaar dood was[3], en dat de Cleresie herhaaldelijk, nog onlangs in haar concilie van 1763, de vijf stellingen had verworpen. Ferdinandi haastte zich authentieke kopieën van deze verklaring in de stad rond te delen; hij zond er ook een naar Napels en zelfs vier naar Madrid, waarop de Spaanse koning zijn gezant te Rome last gaf de zaak te steunen.[4] De paus heeft, aldus de agent, brief en verklaring met instemming gelezen, en Marefoschi laat de aartsbisschop danken voor het schrijven, aan hem gericht, wat hij moeilijk zelf

1) Pastor XVI, 2, 145, 146.

2) *Lettre pastorale de monseigneur l'archevêque d'Utrecht au sujet de la prochaine béatification du vénérable Don Jean de Palafox.* A Utrecht, chez G. Vander Weyde, libraire et imprimeur de monseigneur, MDCCLXX (in 4°, 8 blz., tweekolommig).

3) Pastor XVI, 2, 146 zegt dat de brief reeds in 1760 in een Italiaanse redactie circuleerde en toen onmiddellijk als een verdichting beschouwd werd. Op grond ongetwijfeld van de inhoud, niet van de toeschrijving aan Petrus Meindarts, die toen inderdaad aartsbisschop van Utrecht was. In de Franse tekst van 1770 zou men dus alleen het jaar hebben veranderd.

4) Vgl. Dupac 466; De Vries 162, 172; Pastor XVI, 2, 342.

kan doen, omdat hij als prefect der Congregatie zo nauw bij deze aangelegenheid betrokken is. Vóór dit hete ijzer kon afkoelen, vroeg Ferdinandi de nodige documenten om dan eindelijk het begeerde doel van de hereniging gelukkig te kunnen bereiken. Wat hij vroeg, was onder andere een officiële procuratie en een zo nauwkeurig mogelijk overzicht van de stand der Kerk in de Republiek naar diocesen, parochies, enzovoorts. Van Nieuwenhuysen vond het sturen van zulk een overzicht wel enigszins bezwaarlijk, en stelde voor dat men zich van Codde's verslag uit 1701 zou bedienen; de procuratie echter sloot hij in. Maar blijkens een mededeling, door de Spaanse gezant aan Ferdinandi gedaan – deze schijnt nooit persoonlijk contact met de paus te hebben gehad, doch steeds via de Spaanse gezant – achtte Z.H. de procuratie onvoldoende en verlangde hij, dat er een gedeputeerde van Utrecht, met uitgebreide volmachten, naar Rome zou gaan, wiens eerste daad herroeping van het appèl diende te zijn. Omdat men aan het ene niet kon en aan het andere niet wilde denken, is ook deze tweede poging, in februari 1772, vastgelopen.

De brieven aan de paus en aan Marefoschi zijn gedateerd respectievelijk op 16 en 30 augustus 1771. De eerste hebben wij niet onder ogen gekregen; van de tweede, welke De Vries onbekend bleef, berust het origineel in het archief der Propaganda.[1] De tegenstanders van de Utrechtse Kerk, aldus Van Nieuwenhuysen, hebben een lasterlijk pamflet verspreid, dat de zaak-Palafox en daarmee de Congregatie der Riten raakt, en dus ook haar nieuwe prefect. Zij deden dit niet in Holland, waar men het bedrog, dat eronder schuilt, onmiddellijk zou hebben ontdekt, doch daarbuiten, vooral in Frankrijk. Nu berichtte Ferdinandi dat het ook reeds functionarissen van de Congregatie in handen viel, waarom hij in naam van verschillende kardinalen aanried een officieel démenti aan hem en een brief hierover aan de paus te sturen, en wel zo spoedig mogelijk, omdat de zaak der zaligverklaring in september zou worden behandeld.[2] Hij heeft dit dus onverwijld gedaan. Intussen vernam hij de benoeming van zijn correspondent tot prefect der Congregatie en daarom schreef hij Ferdinandi het démenti aan hem ter hand te stellen; hij, de kardinaal, moet nu maar beoordelen, welk gebruik ervan zal worden gemaakt tot eer van de algemene, en tot bewijs van de onschuld der

1) Archief der Propaganda, *Scritture* (als boven), vol. 12, fol. 398 (oorspr., eigenh. ondert.).

2) Dit gebeurde 17 sept. 1771; vgl. Pastor XVI, 2, 147.

Utrechtse Kerk. Ook zond hij het stuk aan Emanuele de Roda toe, minister van justitie te Madrid [1], om toch maar niets onbeproefd te laten wat de schadelijke invloed van het pamflet zou kunnen neutraliseren. Hoe nodig dit is, blijkt uit een recent artikel in de Keulse krant [2], welke door de jezuïeten wordt volgeschreven; het bewuste nummer gaat hierbij. De inhoud van het pamflet is beledigend, niet alleen voor Palafox, maar ook voor de Cleresie, als zou zij op het oordeel van de Heilige Stoel omtrent de deugd van die bisschop vooruitlopen en de veroordeelde vijf stellingen huldigen, terwijl zij die steeds verworpen heeft, wat heel goed samengaat met het vasthouden aan de leer van Augustinus en Thomas. Z.Em. late zich de eer van beide slachtoffers ter harte gaan.

De zogenaamde herderlijke brief, in het Frans gesteld, dateert van 15 december 1770; het Utrechtse démenti, in het Latijn, van 13 augustus 1771. Daarnaast is er nog een Italiaans betoog van de dominicaan P. Pio Tommaso Schiarra, de latere magister sacri palatii, die tot het janseniserend milieu van Rome gerekend wordt, maar zich in dit geschrift tegen de herderlijke brief onwelwillend over de Cleresie uitlaat.[3] Van deze drie stukken werd alleen het eerste gedrukt. Men ontmoet ze, meest tezamen geschreven, in verschillende particuliere collecties te Rome, zo bijvoorbeeld in de Biblioteca Casanatense, vroeger eigendom van de dominicanen; het démenti is hier voorhanden in een afschrift van een officieel door Silvio Antonio Mariotti, notarius, authentiek verklaarde kopie, kennelijk een van de exemplaren welke Ferdinandi onder zijn vrienden had uitgedeeld. De Corsini-bibliotheek en het Fondo Bolognetti, in het Vaticaans archief, zijn eveneens alle drie de stukken rijk; in laatstgenoemde verzameling vindt men daarenboven een exemplaar van het gedrukte pamflet. Ook de jezuïeten hebben zich voor deze pennevruchten geïnteresseerd, getuige de aanwezigheid van brief en démenti in het Fondo Gesuitico van de Nationale Bibliotheek. Ten slotte valt nog te signaleren, dat Schiarra's verhandeling in de vroeger oratoriaanse Biblioteca Vallicelliana berust en een afschrift van de herderlijke brief in de verzameling Vaticano-Latina van de Vaticaanse bibliotheek.[4] Deze, waarschijnlijk niet volledige

1) De Roda was van 1760 tot 1765 waarnemend gezant van Spanje in Rome geweest en had daar in de filo-jansenistische kringen verkeerd.
2) Een mededeling in de Rotterdamse krant van 5 okt. 1771, bij De Vries 166.
3) Vgl. De Vries 171, 172; Dammig 192–194.
4) Bibl. Casanatense: hss.-afdeling, vol. 3949, fol. 40, 47, 48; Bibl. Corsini: hss.-afdeling, vol. 1533, fol. 124, 136, 138; Fondo Bolognetti: vol. 304, fol. 157, 164, 299;

opsomming, is wel in staat reeds een beeld te geven van de belangstelling welke de aangelegenheid in Rome, als weerklank op de door Ferdinandi ontplooide activiteit, heeft getrokken.

III

De punten welke in de derde fase [1] de hoofdinhoud vormden van de correspondentie tussen Utrecht en Rome, waren de precieze formulering van een nieuwe procuratie, de betekenis die aan een herroeping van het appèl moest worden toegekend, waardoor men volgens Ferdinandi niet van het recht daarop afzag, en de samenstelling van een verslag over de kerkelijke toestand in deze streken: Foggini verlangde tot in details te weten, hoe groot de aanhang van de bisschoppen was, enzovoorts. Het werd een moeizaam over en weer schrijven betreffende allerhande kleinigheden en soms zelfs subtiliteiten, want per slot van rekening vonden de Romeinse vrienden de eisen, door de paus gesteld, zeer gematigd. Pas wanneer hij verneemt, dat de opheffing der Sociëteit dan toch eindelijk haar beslag heeft gekregen, doet de aartsbisschop groter vertrouwen in de toekomst blijken.

Het hoogtepunt vormde de reis welke graaf Gabriel Dupac de Bellegarde [2] als afgevaardigde van de Cleresie naar Rome ondernam. Deze beproefde vriend, die reeds tijdens de voorafgaande vredespogingen herhaaldelijk van advies had gediend, was kanunnik van Lyon geweest, had zich na moeilijkheden aldaar te Parijs gevestigd en er de akten van het Utrechts concilie ter perse gelegd, om mettertijd naar Rijnwijk over te gaan, het toevluchtsoord der Franse uitwijkelingen in de buurt van Utrecht. Van bezwaren, aan deze reis verbonden, hoort men niet, waarschijnlijk omdat Dupac geen onderdaan der Staten was. Hij vertrok in juni 1774 over Duitsland en Wenen naar Italië. Toen Maria Theresia, in de audiëntie welke zij hem 31 juli verleende, erop wees dat onderwerping aan de paus toch noodzakelijk was, beaamde Dupac dit volkomen, wat tenminste de leer betrof, maar op dit punt bestond er geen verschil van mening; voor wat niets met de leer te maken had, was gemakkelijk een schikking te treffen. Te Venetië vernam hij nog, van

Fondo Gesuitico: vol. 290, fol. 16, 18; vol. 1226, n. 11; Bibl. Vallicelliana: hss.-afdeling, vol. Z 6, fol. 185; Vaticano-Latina, vol. 9799, fol. 299.

1) De Vries 181–217.

2) Vgl. *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques* VII, Parijs 1933, 848–850. In zijn *Histoire abrégée* spreekt (474) Dupac slechts bedektelijk over zijn zending.

Spaanse zijde, dat Marefoschi zeker diezelfde eis zou stellen.[1] 21 augustus kwam hij te Rome aan. Hij heeft er uitvoerig met al wie de zaak kon begunstigen, gesproken. Met de nieuwe Spaanse gezant, José Moñino, die vlot toegang had tot de paus. Met Marefoschi en Foggini, die niet veel kans op goede uitslag gaven, zolang er geen verandering aan de Propaganda kwam, waar de houding van prefect en secretaris, Castelli en Stefano Borgia, een ernstig beletsel vormde. Met de Franse gezant, kardinaal De Bernis[2], die evenals anderen niet veel vertrouwen had in Marefoschi. Met nog diverse andere kardinalen en, natuurlijk, Ferdinandi alsmede Giorgi. Hij zette hun allen uiteen, dat de bisschoppen niet tegen hun geweten konden handelen door Formulier en *Unigenitus* te aanvaarden, en, speciaal tegenover Foggini, die behalve een verslag over de actuele toestand op kerkelijk gebied in de Republiek, ook een voorstel verlangde van de aartsbisschop omtrent de toekomstige administratieve regeling, dat men deze laatste liever aan de paus overliet, wijl bezetting van alle zetels slechts mogelijk was, wanneer hij de katholieken verplicht zou hebben de bisschoppen der Cleresie als hun wettige overheid te erkennen. Deze onderhandelingen zouden uitgelopen zijn op een Dupac door De Bernis voor 11 september bezorgde audiëntie bij de paus, maar deze werd 10 september ziek en stierf reeds de 22e. Daags daarna verliet Dupac de Eeuwige Stad.

Op verschillende punten, die zowel het Hollandse als het Romeinse milieu betreffen, is deze schets voor aanvulling vatbaar. Dat de Cleresie en haar Franse vrienden er thans, in februari 1774, alles op zetten om eens en voorgoed te bereiken waar zij enkele jaren tevoren wegens de mislukte afvaardiging via Wenen van moesten afzien, verneemt men uit mededelingen van de Utrechtse aartspriester H. Berendtzen aan de Brusselse nuntius Tommaso Maria Ghilini, die ze naar Rome doorzond.[3] Het verlangen naar hereniging werd door de Haarlemse bisschop, Joan van Stiphout, zelfs tegenover katholieke leken zeer nadrukkelijk geformuleerd. Zo hebben twee regenten van het Amsterdamse jongensweeshuis, Philippus Cavelier van Adrichem en Cornelis Gilles, zich 13 maart op zijn verzoek en ook namens zijn medebisschoppen in een Franse suppliek tot de paus gewend om hem dit verlangen kenbaar te

1) Appolis 423.
2) Vgl. Pastor XVI, 1, 982; *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques* VIII, Parijs 1935, 847–849.
3) Archief der Propaganda, *Scriture* (als boven), vol. 12, fol. 479, 480 (kopieën).

maken.[1] Men vangt bij De Vries [2] slechts een glimp van deze episode op, waar hij de ontevredenheid van de Romeinse vrienden signaleert over het feit dat deze suppliek Castelli in handen viel en door hem, buiten weten van de paus, maar in zijn naam, met verzoek om inlichtingen aan de nuntius werd toegestuurd. Hieruit is een correspondentie tussen deze prelaat en Borgia, de secretaris der Propaganda [3], voortgevloeid, waarin men leest, dat er toen in Holland wel meer waren die meenden de goede zaak te dienen door op eigen gelegenheid met de Cleresie te gaan onderhandelen; dat de nuntius en de Hollandse aartspriester, Emericus van de Capelle, dit afkeurden; dat zij het, evenals Borgia, noodzakelijk achtten aan de traditionele conditio sine qua non voor hereniging vast te houden, en dat dit ook het standpunt van Z.H. was.

De stemmingen te Rome pro en contra vindt men in twee documenten op aanschouwelijke manier tot uitdrukking gebracht. In het archief der Propaganda berust een eigenhandige brief van Ferdinandi [4] – een van de vele die hij hier geschreven, een van de weinige die hij er nagelaten heeft – aan een niet genoemde kardinaal, zonder enige twijfel Marefoschi. Hij vormt een onderdeel van Ferdinandi's actie zo veel mogelijk adhesiebetuigingen van bisschoppen voor de Cleresie bijeen te krijgen. In dit verband had hij zich onder anderen tot de door Rome zeer gewantrouwde Gerolamo Colloredo, prinsbisschop van Salzburg, gewend, die als gevolg hiervan Marefoschi in 1772 verzocht had zich voor de zaak der herenging in te zetten, maar een antwoord had ontvangen dat men in het gunstigste geval slechts ontwijkend kan noemen.[5] Ferdinandi deelt nu, 1 februari 1774, de kardinaal mee de Spaanse gezant Moñino te hebben gesproken, die zeide dat de paus tijdens de laatste hem verleende audiëntie de beide brieven met voldoening gelezen en toen verklaard had alle pogingen in die richting steun en aanmoediging te willen verlenen. De agent besluit met de vaststelling dat de kans op slagen nooit groter was, en er dus niet langer mag worden gedraald.

1) Archief der Propaganda, *Scritture* (als boven), vol. 13, fol. 25 (oorspr., geheel eigenh. door Cavelier; door beiden eigenh. ondert.).

2) De Vries 214.

3) Archief der Propaganda, *Scritture* (als boven), vol. 12, fol. 496; vol. 13, fol. 58, 80 (alle drie: oorspr., eigenh. ondert.). De brieven van Borgia ontbreken. Vgl. wat de nuntius over het geval zegt in het eerste deel van zijn verslag uit 1775, in: Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht XIII (1885) 368.

4) Archief der Propaganda, *Scritture* (als boven), vol. 12, fol. 463 (oorspr., geheel eigenh.).

5) Vgl. Dupac 404, 471–474; De Vries 182.

De tegenpartij komt weer bij monde van kardinaal Castelli aan het woord, die in de herfst van 1774 zijn aide-mémoire uit 1770 een nieuwe redactie heeft gegeven. Deze aide-mémoire schijnt Castelli bijzonder dierbaar te zijn geweest. Het is moeilijk uit te maken, of Clemens XIV deze werkelijk nodig had om zijn houding tegenover de Cleresie te bepalen. Volgens Mozzi [1] heeft deze paus eens aan Castelli verteld, hoe hij afgevaardigden uit Utrecht zou hebben toegevoegd, dat ze moesten verbranden wat ze aanbeden, en aanbidden wat ze verbrand hadden, waarop ze hem teleurgesteld verlieten. Wij lassen dit detail hier met het grootste voorbehoud in, want wij weten niet waar hij het vandaan heeft, noch in welk kader het zou passen, wijl ons niets omtrent persoonlijk contact tussen paus en Cleresie is gebleken. Wat hiervan zij, weldra hoort men de kardinaal met stelligheid beweren [2] dat Clemens – had zich tijdens zijn pontificaat een Utrechtse bisschopskeuze of -wijding voorgedaan – ze zeker op dezelfde wijze zou hebben veroordeeld als zijn voorgangers. Maar thans hield hem de gedachte aan Clemens' opvolger bezig. Waarschijnlijk heeft zich het geval aldus toegedragen. In de tijd dat Clemens stierf, in september 1774 dus, zijn geruchten omtrent Dupacs aanwezigheid in Rome Castelli ter ore gekomen, alsook bijzonderheden uit de onderhandelingen welke hij voerde, met name dat hij het idee gelanceerd had de bisschoppen der Cleresie te handhaven en alle katholieken aan hun gezag te onderwerpen. Na het overlijden van de paus heeft Castelli toen, onkundig van Dupacs plotseling vertrek, en vermoedend dat hij slechts op de gelegenheid wachtte om onverwijld bij de nieuwe paus zijn geluk te beproeven, de aide-mémoire weer ter hand genomen en bij die recente ontdekking aangepast; aldus omgewerkt zou hij deze dan zo spoedig mogelijk bij Clemens' opvolger indienen, teneinde Dupac vóór te zijn.

Het stuk is ons, niet gedateerd, in een kopie uit 1778 overgeleverd.[3] 1 juli van dit jaar zond Castelli het aan de kardinaal-

1) Mozzi II, 232–233.

2) In de tweede bijlage bij zijn brief van 1 juli 1778, waarover in de volgende aantekening.

3) Vaticaans archief, *Lettere di Cardinali,* vol. 172 B, fol. 122–139 (de nieuwe redactie van de pro-memoria). Aldaar, fol. 121, 144, 145, de brief van 1 juli 1778 aan de kardinaal-staatssecretaris: ...hij zendt hem het stuk toe te zijner onderrichting, en ook, als hij dit gewenst acht, ter overhandiging aan de paus ,'benchè il cardinale che scrive (zulk soort 'biglietti' zijn steeds in de derde persoon gesteld) già le (de 'acchiuse carte') abbia umiliate al pontificio trono sino dai primi giorni del presente glorioso pontificato...' De aanleiding tot deze stap van Castelli bij Pallavicini was de verkie-

staatssecretaris, Lazzaro Pallavicini toe, met een begeleidende brief waarin hij zegt het reeds in de allereerste dagen van diens pontificaat aan Pius VI te hebben aangeboden. Dit zal dus in de tweede helft van februari 1775 geweest zijn, want de keuze had 15 februari plaatsgevonden. In de titel van het stuk zelf staat, dat het aan Clemens XIV in het tweede jaar van zijn regering werd overhandigd, hetgeen men natuurlijk van de niet-gereviseerde redactie heeft te verstaan. De aanhef luidt nu aldus [1]: 'Wijl ik vernomen heb, dat de bekende pseudo-bisschoppen van de partij der weerspannigen uit Holland thans hun pogingen hernieuwen om door Uwe Heiligheid in de gemeenschap met het centrum der katholieke eenheid, dat wil zeggen met de Heilige Stoel, te worden opgenomen, en tot dit doel afgevaardigden hebben gestuurd, met de meest uitgebreide volmachten bekleed...' Voorts is de tekst hier en daar enigszins gewijzigd en zijn sommige passages breder uitgewerkt, bijvoorbeeld waar gesproken wordt over het niet-bestaan der kapittels met hun verkiezingsrecht, over de bij eventueel contact te volgen procedure, enzovoorts. De belangrijkste uitbreiding onderging het slot; hier pleit de kardinaal voor het behoud van de bestaande organisatievorm; het zou onverantwoordelijk zijn de overgrote meerderheid van de katholieken aan die allerkleinste minderheid te onderwerpen, en dat nog wel tegen hun wil en zonder hen te hebben gehoord; een orthodoxe meerderheid daarenboven, aan een groepje schismatieken; in geen geval mag er sprake zijn van handhaving der weerspannige bisschoppen; als ooit aanstelling van bisschoppen overwogen wordt, zou men ze moeten kiezen uit de rechtzinnige priesters; maar omdat men hierbij de burgerlijke overheid niet zou kunnen passeren en deze zeker zou tegenwerken, valt er eenvoudigweg niet aan te denken.

Nog vóór Castelli, in de herfst van 1774, de compositorische gaafheid van zijn oorspronkelijke pro-memoria ging opofferen aan een noodzakelijk geachte omwerking, had het stuk, door Dupacs

zing, 8 april 1778, van Adrianus Broekman tot bisschop van Haarlem; hieraan is speciaal een tweede bijlage van deze brief gewijd, aldaar fol. 140–141. Dit was dus de derde maal dat Castelli van zijn pro-memoria gebruik maakte. Deze drie stukken zijn door een zelfde hand op een zelfde soort papier achter elkaar neergeschreven (alles: kopieën).

1) 'Essendo giunto a mia notizia, che i noti pseudo-vescovi del partito de reffrattari di Olanda rinnovino ora i loro sforzi per ottenere da vostra Santità di essere ammessi alla communione col centro della unità cattolica, vale a dire colla apostolica Sede, a che abbiano a quest' effetto deputate persone a trattarne colla Santità vostra, coll' averle munite di amplissime procure...'

vertrek, reeds veel van zijn actualiteit verloren, en in februari 1775, toen hij de nieuwe tekst aan de nieuwe paus overhandigde, was daar helemaal geen sprake meer van. In zijn herderlijk schrijven naar aanleiding van Clemens' dood [1] had Van Nieuwenhuysen de vredesgedachte, welke deze paus bezielde, verheerlijkt door te wijzen op de suppressie der Sociëteit en het plan om, zoals uit zeer veel getuigenissen bekend is, de verzoening tussen de Utrechtse en de Romeinse Kerk tot stand te brengen, daarbij tevens de hoop uitsprekend, dat het zijn opvolger gegeven zou mogen zijn dit ideaal te verwezenlijken. Deze hoop is ijdel gebleken, want Pius VI heeft tegenover de vredespogingen, onder zijn pontificaat aangewend, geen andere houding aangenomen dan zijn voorgangers.

Wij sluiten met enkele opmerkingen van meer algemene aard. De eerste heeft betrekking op de technische, de tweede op de zakelijke kant van de besproken episode.

De Utrechtse aangelegenheid heeft internationale belangstelling genoten, omdat zij zo goed paste in het kader van het veel verbreide gallicanisme. Deze belangstelling was in alle hoofdsteden van het toenmalige Europa levendig: in Parijs, Rome, Wenen, Madrid. Het zeer rijke archief van de Cleresie te Utrecht met zijn aparte Franse depots bleek echter nog niet rijk genoeg om de stof van alle kanten te belichten. Kon Rome iets bijdragen – wat is er misschien nog te verwachten uit Wenen en Madrid? Waar zijn de archieven van De Roda en Moñino gebleven? Vaussard wijst in de bibliografie van zijn hier geciteerd werk op 14 bundels correspondentie van Clément, welke nog nooit voor de bestudering van het jansenisme benut zijn; hij spreekt ook over een 'projet d'exposition de doctrine', door Clément en zijn Romeinse vrienden samengesteld en bestemd om Clemens XIV te worden aangeboden. In hoeverre dekt zich dit alles met het boven vermelde *Journal?* Waar is de geschreven nalatenschap van de tweede agent der Cleresie, Ferdinandi, terechtgekomen? Gezien de monopoliserende mentaliteit welke hij herhaaldelijk doet blijken, moet deze nalatenschap wel zeer omvangrijk zijn. Alleen reeds op grond van zijn wervingsactie inzake bisschoppelijke adhesiebetuigingen, is de veronderstelling niet gewaagd, dat daar heel wat richtingwijzers naar bisschoppelijke curies te vinden zijn, niet naar die van Salzburg alleen. Materiaal dus voor een derde *Recueil de témoignages,* naast die van 1763 en 1767. En wat is

1) *Herderlijke brief van Walter Michael van Nieuwenhuizen... ter gelegenheid van het overlijden van Paus Clemens XIV,* Utrecht 1774 (Fondo Gesuitico, vol. 207, fol. 88; kopie).

op die curies zelf naar aanleiding hiervan omgegaan? Wellicht zal de wetenschap van dit alles ook een verklaring bieden van de, naar het schijnt, in deze tijd geboren theorie, dat de Kerk van Utrecht, zo al niet direct, dan toch indirect, namelijk via bevriende katholieke bisschopszetels, met die van Rome in verbinding stond.

De bemiddelaars hebben geen gemakkelijke taak gehad. Wanneer men zich in Utrecht op een gewetensplicht beriep – dit deed men in Rome eveneens. Beide partijen zijn uitgegaan van de onmogelijkheid concessies te doen. Zelfs de meest geraffineerde balanceerkunst moest hier falen. Het kan dan ook wel niet anders, of de hoop op welslagen was de vrucht van een sterk gekleurde berichtgeving die de werkelijke bezwaren maar het liefst niet zag. Wie logisch op Dammig doordenkt, moet besluiten, dat menige Romeinse vriend bereid was Utrecht zonder meer met vlag en wimpel binnen te halen. Dit is het ene uiterste. Wie hen als mannen ener middenpartij ziet, moet vaststellen, dat ook een 'tiers parti' grenzen kent, waarbuiten hij ophoudt 'tiers parti' te zijn. Dit is het andere uiterste. Misschien was het beter van een 'linkervleugel' te spreken. Een echte middenpartij was onbestaanbaar. Als Clément aan gene zijde van de grens stond, Ferdinandi schijnt aan deze te hebben gestaan. Meer dan eens moet Van Nieuwenhuysen de wenkbrauwen hebben gefronst over de diensten, hem door deze agent bewezen. Bij een latere vredespoging, in 1778–1779, zouden hij en Dupac hem op ondubbelzinnige wijze hun misnoegen te kennen geven over zijn al te grote bereidwilligheid tot het doen van concessies. Aan weerszijden was er geen enkel soort water, geschikt om bij deze wijn te worden gedaan. Het moet inderdaad ook wel moeilijk zijn geweest twee heren te dienen wier opvattingen zover uiteenliepen, èn wat de uitgestrektheid van de pauselijke macht aangaat, èn wat betreft het al of niet leerstellige karakter van Rome's uitspraken over het jansenisme.

HET PROCES VAN JONKER ARENT THOE BOECOP S.J. HAGIOGRAAF EN MARTELAAR

DOOR

J. BARTEN S.J.

I. VOORGESCHIEDENIS

IN het Jaarboekje van Jos. Alb. Alberdingk Thijm van 1906 en 1907 [1] heeft pater H. J. Allard S.J. twee artikels geplaatst over Jhr. Arent thoe Boecop S.J.,[2] met de belofte dat er nog een derde zou komen over het proces, de gevangenschap en de dood van deze jezuïet, maar door de opheffing van het Jaarboekje in 1908 heeft er van de vervulling van deze belofte niets kunnen komen. Hierbij wordt dan aan de belofte voldaan, maar tevens bleek het nuttig en zelfs noodzakelijk om de publikaties van pater Allard op sommige punten te verbeteren of uit te breiden, zodat het door hem behandelde hier nog eens wordt weergegeven, zij het dan in het kort waar geen uitbreiding of verbetering nodig is.

Dit laatste is echter meteen al nodig in het begin van het eerste artikel van pater Allard. Hij houdt daar een genealogische uiteenzetting over het geslacht thoe Boecop: de eerste vermelding, de verspreiding uit het leengoed Milligen op de Veluwe over Gelderland, Overijssel en Utrecht, en enige belangrijke figuren die dit geslacht telde. Over het geslacht thoe Boecop bestaat voldoende literatuur [3], zodat daar niet op ingegaan hoeft te worden. Bij alle verdienstelijkheid van zijn genealogische nasporingen begaat pater Allard hier een grote fout, en wel bij de inpassing van onze Arent

1) H. J. ALLARD S.J., *Jhr. Arent thoe Boecop S.J. 1586–1622*, in: Jaarboekje Jos. Alberdingk Thijm 55 (1906) en 56 (1907), met als voornaamste bron: FRIDERICUS REIFFENBERGIUS S.J., *Historia Societatis Jesu ad Rhenum inferiorem* I, Coloniae Agrippinae 1764, 622–631, met nog nader aan te duiden bijlagen – in dit werk *mantissae diplomatum* genoemd – apart gepagineerd 110–113 en 115–131. De Limburgse schrijfster MARIE KOENEN heeft beide werken benut voor haar roman *De wilde Jager*.

2) Hij zal wel niet 'Arent' genoemd zijn, maar 'Arnt', hetgeen op te maken is uit de voor dit artikel doorgenomen oudnederlandse documenten. Zelf latiniseerde hij zijn naam tot *Arnoldus a Bo(e)cop*. De familienaam met prepositie wordt ook heel verschillend geschreven.

3) Jhr. mr. dr. E. A. VAN BERESTEIJN, *Genealogisch repertorium*, 's-Gravenhage 1948, s.v. *Boecop toe* en *van*, 85.

in de genealogie van de thoe Boecops. Hij schrijft daar: 'De eerw. B. P. Velthuysen gist: "hij was waarschijnlijk de zoon van Derk en Eyfje van Wije, Alard(?) en Aleyd van Bemmels dochter, die in 1629 overleed; hare nalatenschap verviel aan haar neef Gijsbert van Wije" [1]. In mijne aanteekeningen vind ik een "Derck toe Boecop toe Milligen", die in 1590 vier jaar oud was en later huwde met een "Eva v. Wyhe tot Zutphen". Al komen hier de namen nauwkeurig overeen, de tijdrekening verbiedt dit echtpaar als ouders te beschouwen van onze Arent. De vader, in 1586 geboren, zou juist even oud geweest zijn als de zoon!' [2] De auteur had zijn eigen aantekeningen moeten controleren voordat hij die in zijn artikel weergaf; dan zou hij wel bemerkt hebben, dat er een fout ingeslopen was. Hij had het echtpaar Derk thoe Boecop en Eva van Wijhe kunnen vinden in het *Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en het graafschap Zutphen*, niet in het Veluwse, maar in het Zutphense deel bij het leengoed Roderdingk onder Vorden.[3] Derck overleed omstreeks 1597 en werd opgevolgd door zijn weduwe Eva van Wijhe, die omstreeks 1629 moet zijn overleden en in dat jaar werd opgevolgd door haar neef Gijsbert van Wijhe. Ook had pater Allart de woorden van 'zijn Arent' zelf kunnen lezen die te vinden zijn in zijn aantekeningen over het tegen hem te Arnhem gevoerde proces, dat we in het vervolg van dit artikel zullen behandelen: 'Nostis paternam familiam à Boekop et maternam à Wijhe esse'.[4] Tenslotte sluiten de *Genealogieën van Steven van Rhemen* [5] de twijfel van pater Allard uit. Hierin kan men vinden, dat Arnt toe Boecop de oudste zoon was van het echtpaar Derck to Boecop en 'Eva Everts van Wijhe ende... van Bemmel alias van Luchterendochter'. 'Hij is anno 1596 van de Spangiaerden tot

1) B. P. Velthuijsen, *De invoering der hervorming en de wederopleving van het katholicisme te Kampen*. Arch. Aartsbisdom Utrecht 25 (1898), 148, noot 1.

2) H. J. Allard S.J., *o.c.*, in: Jaarb. Alb. Thijm 55 (1906), 198.

3) *Registers op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en het graafschap Zutphen*, van het oorspronkelijk handschrift uitgegeven door J. J. S. baron Sloet, dr. J. S. van Veen (en jhr. mr. A. H. Martens van Sevenhoven), s.v. *Vorden, tGoet te Roderdingh*, 378. Eerlijkheidshalve dient gezegd te worden dat de aflevering waarin dit staat, pas in 1911 verscheen – dit is dus na de artikels van pater Allard – maar deze had bij de uitgevers van dit werk of bij het Rijksarchief te Arnhem zijn eigen aantekeningen kunnen laten nazien.

4) Fr. Reiffenbergius S.J., *o.c.*, mant. dipl. 127.

5) *Genealogieën van Steven van Rhemen*, 920–925, Familiearchief van Rhemen, Rijksarchief van Gelderland te Arnhem. Met alle dank voor de hulp mij bij het schrijven van dit artikel daar verstrekt. Bovendien: Aantekening op 18 april 1596 in het *Protocol van kentenissen*, Stadsarchief, Zutphen.

Zutphen in de Issele geiaegt ende aldus verdroncken' – dat wil zeggen: te Helbergen iets ten zuiden van Zutphen.

Wanneer pater Allard deze *Genealogieën* gekend had, zou hij ongetwijfeld nog uitvoeriger geweest zijn over de Arent thoe Boecop die omstreeks 1572 burgemeester was van Kampen en een beroemde kroniek geschreven heeft.[1] Volgens Steven van Rhemen is hij de grootvader van de jezuïet Arnt thoe Boecop. Bovendien had hij dan nog op de juiste familierelatie tot twee niet minder belangrijke personen van het geslacht thoe Boecop kunnen wijzen: de schilderessen Mechtild thoe Boecop-van Lichtenberg, de schoonzuster van bovengenoemde burgemeester van Kampen, en haar dochter Cornelia thoe Boecop.[2]

Beter is pater Allard eraan toe met zijn gissing, dat de woorden 'de eenige zoon – c.q. kind – eener moeder-weduwe' in het sterfbericht van zijn Arent betekenen: 'de eenige destijds nog overgebleven zoon'. Deze gissing heeft pater Allard wel moeten maken, omdat Arent zelf vertelt, dat hij op terugreis van Amsterdam naar Zutphen in 1621 te Harderwijk logeerde bij zijn zwager Bernardus van Harderwijck. De bovengenoemde *Genealogieën* geven als tweede zoon van Derck thoe Boecop en Eva van Wijhe een Willem aan zonder enige aantekening over geboorte of overlijden, zodat wij mogen veronderstellen, dat deze zoon jong gestorven is.[3] Verder vermelden zij nog een Anna, die in 1604 huwde met Bernt Jacobs van Harderwijck en Margaretha van Hacvoortszoon. Door een gelukkig toeval zijn de aantekeningen over het begraven in de Grote Kerk van Harderwijk bewaard gebleven.[4] Daarin staat bij het 'overluiden' in 1606 een 'joffer van Harderwijck' en bij het openen van de graven: '1 juli 1606 joffer van Harderwijck, de vrouw van Berent van Harderwijck.' En bij het 'overluiden' in 1608: 'Berent van Harderwijcks kint' en bij het openen der graven:

1) *Kronijk van Arent toe Boecop,* uitgegeven door het Hist. Genootschap gevestigd te Utrecht, Utrecht 1860, 'Codex diplomat. Neerland', 2e serie, 5e deel; en: *Uittreksels uit het dagboek van Arent toe Boecop volgens een handschrift van de 17e eeuw,* Deventer 1862, uitgave van de Vereeniging van Overr. regt en gesch. Over deze Arent thoe Boecop zie ook: L. J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw,* Amsterdam 1946, 324.

2) *Nieuw Ned. Biogr. Wbk.* 2 187v. en de aantekening achter het tweede artikel van pater Allard in Jaarb. Alb. Thijm 56 (1907), 304v.

3) Frid. Reiffenbergius S.J., *o.c.,* 622.

4) Mr. A. W. de Vries, *Doden te Harderwijk* 1592–1625. Uittreksels uit de Harderwijkse kerkeboeken in het archief der Ned. Herv. kerk aldaar. Hs. bij de Retroacta van de Burgerl. Stand. Rijksarchief van Gelderland te Arnhem.

'23 februari 1608 Jacob van Harderwijck.' Dit is dus wel een bevestiging van de gissing van pater Allard.

Noch pater Allard noch de *Genealogieën* van Steven van Rhemen noch enige andere bron konden mij de geboortedatum van 'onze' Arent mededelen, doch het Centraal Archief van de jezuïetenorde te Rome deelde mede, dat deze 24 juni 1584 moest zijn.[1]

Over het lager onderwijs van onze Arent vinden wij niets vermeld, maar wel dat hij te Zutphen op de Latijnse school is geweest en daar onder andere de lessen heeft gevolgd van een zekere Duitser Joannes Schieffort, die gestudeerd had op een jezuïetencollege, maar later tot het protestantisme was overgegaan en een toevlucht had gevonden te Zutphen [2], waar hij benoemd werd tot leraar en conrector van de Latijnse school.[3]

Op 15 maart 1606, 'twintig jaar oude zijnde', liet hij zich inschrijven in de Faculteit van de Rechten van de Leidse Universiteit.[4] Daar studeerde hij onder de professoren Cornelius Grotius, Cornelius Swaneburgius, Everardus Bronckhorst, Dominicus Baudius en Cornelius Pynakerus.[5] Ook deze studie voltooide onze Arent, zodat wij mogen veronderstellen dat hij het licentiaat in de Rechten behaalde.[6] Volgens zijn levensbeschrijving behield hij te Leiden zijn geloof en ongerepte zeden. Natuurlijk was het niet zonder gevaar voor zijn geloof, dat hij aan een universiteit ging studeren die juist voor de verspreiding van het calvinisme was opgericht. Maar wat de goede zeden betreft, had Leiden niet een al te goede naam. De zeden onder de studenten waren zeer los en het voorbeeld van de professoren – waaronder de aan lager wal geraakte Dominicus Baudius [7] – werkte de ongedisciplineerdheid nog in de hand. Zelfs de goedwillende hoogleraar Everardus Bronckhorst

1) Deze en andere inlichtingen over leven en studie van frater a Boecop werden mij met grote zorg verstrekt door Jos. Fejèr, adj.-archivaris van het Archief der jezuïetenorde te Rome.

2) Frid. Reiffenbergius S.J., *o.c.*, 626 en mant. dipl. 119.

3) D. W. J. A. Huberts, *Geschiedenis van de Zutfensche Latijnsche school,* Zutfen 1863, 26.

4) *Album Studiosorum Academiae Lugdun. Batavorum* 1575–1875, 77: 15 martii 1605 Arnoldus a Bocop Zutphaniensis 20 (jaar) J(us).

5) C. A. Siegenbeek van Heukelom–Lamme en O. C. D. Idenburg–Siegenbeek van Heukelom, *Album scholasticum Academiae Lugd. Batavorum* 1575–1940, Leiden 1941, bij de aangegeven namen.

6) 'Absolvit rhetoricam et studium jurisprudentiae.' Mededeling van bovengen. adj.-archivaris van het ordesarchief te Rome.

7) P. L. M. Grootens S.J., *Dominicus Baudius, een levensschets uit het Leidse humanistenmilieu* 1561–1613, (diss.) Utrecht 1942, 184v.

was in dit opzicht niet zonder smet, zoals men kan lezen uit diens eigen dagboek.[1]

Dan verhaalt pater Allard, hoe Arent thoe Boecop in 1608 zijn eerste werk schreef, dat getiteld was *Justus Lipsius catholicus sive de vera Justi Lipsii religione dialogus* en opgedragen aan de jezuïeten Joannes Hasius, Gerardus Lippius en Nicolaus Stein, die les gaven aan het jezuïtencollege van Emmerik.[2] Volmondig kunnen wij pater Allard toegeven, dat onze Arent nooit de geleerde Joost Lips te Leiden gekend zal hebben, maar we mogen er wel aan toevoegen, dat hij hem elders ook wel nooit ontmoet zal hebben. Heel die wat naïeve verdediging van de terugkeer tot het katholicisme van Joost Lips zal wel toe te schrijven zijn aan een soort reactie op zijn verblijf in Leiden.

In elk geval had onze Arent in die jaren contact met de jezuïeten te Emmerik. In 1610 deed hij daar een retraite, die hem deed besluiten om bij de jezuïeten in te treden, maar niet bij de Nederlandse, die in de vijandige Spaanse Nederlanden hun noviciaat hadden, maar bij de Westduitse, die te Trier een noviciaat bezaten. 23 oktober 1610 trad hij daar in de Rijnse provincie van de jezuïetenorde. Over deze plotselinge stap had hij zijn moeder niet ingelicht, zodat deze dan ook heftige protesten uitte, maar ze legde zich na enig over en weer schrijven bij dit voldongen feit neer. Pater Allard merkt hierbij op, dat hij 'aldus niet tot de Nederlandsche (Belgica) maar tot de Beneden-Rijnsche (Rhenus inferior) ordesprovincie, gelijk de meeste Gelderschen van zijn tijd, de Kanyssen, de Buysen, de van Ryswycken, de Uwensen, de Schevichavens dier dagen' toetrad. Bij deze bewering valt op te merken, dat er wel degelijk Canissen, Buysen en Uwensen zijn ingetreden bij de provincia Belgica – sinds 1612 Flandro-belgica.[3] Vervolgens dat de Rijnse provincie pas in 1626 gesplitst werd in een provincie Rheni superioris en inferioris.[4] Maar wij moeten toegeven, dat er tijdens

1) *Diarium Everardi Bronchorsti...* 's-Gravenhage 1898, 12, 118. Werken Hist. Genootschap van Utrecht, 3e serie nr. 12. P. L. M. Grootens S.J., *o.c.*, 153vv.

2) J. H. J. Allard S.J., *Justus Lipsius* 1547–1606. Studiën 53 (1899), 446 noot 1. De door hem geconsulteerde uitgave van de werken van Lipsius: Justus Lipsius, Opera omnia... Vesaliae 1675, waarvan het 1e deel, blz. 121–170, het werkje van Arnoldus a Boecop bevat: *Justus Lipsius catholicus sive de vera Justi Lipsii religione catholica dialogus*. Deze fraaie in humanistisch Latijn (en Grieks) gestelde dialoog werd door Arnoldus a Boecop te Zutphen (Usipopolis) voltooid op 10 juni 1610 – niet 1608. In bovengenoemde opdracht noemt hij zich *candidatus vester* en *a coelo probandus*.

3) Fr. van Hoeck, *Schets van de gesch. der jez. in Nederl.*, Nijmegen 1940, 23.

4) Frid. Reiffenbergius S.J., *o.c.*, 643.

de 17e en 18e eeuw vele Nederlanders – en niet alleen uit de grensstreken – lid zijn geworden van die Benedenrijnse provincie, onder anderen nog twee leden van het geslacht Boecop: een Arnoldus uit Deventer en een Ignatius uit de Graafschap Zutphen.[1] De Nederlanders hebben ook een belangrijke plaats ingenomen in deze provincie, zowel wat het bestuur aangaat als wetenschappelijk. Zo kunnen wij als provinciaals van de Rijnse provincie noemen de Bosschenaar Joannes Hasius (de Haes) 1595–1598 [2], de Nijmegenaar Theodoricus Buys of Busaeus 1598–1607 [3], de Sittardenaar Joannes Pannhauss 1643–1647 en 1650–1653, de Groninger Hieronymus Warmolds 1656–1659, de 's-Heerenberger Nicolaus Mocking 1716–1719 en de Bocholtzer Ferdinandus Limpens 1739–1742.[4] Wetenschappelijke en andere jezuïeten die in deze provincie een aanzienlijke plaats bekleed hebben, zullen in de loop van dit artikel nog naar voren komen. Maar even willen we hier nog de aandacht vestigen op de Amsterdamse broeder Theodorus Silling 1577–1657, een zeer ervaren edelsmid, die vele kunstvolle gewijde voorwerpen vervaardigde te Munster en te Keulen.[5]

Op de stichtende indruk die de niet meer zo jonge novice maakte, gaan wij evenals pater Allard niet in, maar wel willen wij in tegenstelling tot hem enige feiten naar voren halen die tijdens dit noviciaat zijn voorgevallen, en wel uit het door hem ook gebruikte werk van Reiffenbergius. Een medenovice van frater Arnoldus, Joannes Wilhelmi genaamd, was nauwelijks een maand in het noviciaat, of hij overleed aan een longziekte. Tevoren had hij aan zijn novicenmeester, de Nederlander Petrus Cremer uit Horst (Limburg), voorspeld, dat deze hem omstreeks het feest van Sint-Laurentius – 10 augustus – in de dood zou volgen en daarna ook

1) *Nederl. S.J. in de Rhijnprovincie* in: map *diverse aantekeningen over afkomst van Nederl. jezuïeten.* Archief Nederl. prov. der jezuïeten Maastricht.

2) H. J. Allard S.J., *Joannes Hasius.* Studiën 41 (1894), 145–160.

3) Idem, *De jubilé-aflaat van 1561 te Nijmegen... de Buysen.* Studiën 57 (1901), 29–30. Deze Theodorus of Dirck Buys, niet te verwarren met een oudere naamgenoot, werd na zijn provincialaat van de Rijnse provincie provinciaal van de provincie Germaniae superioris (vooral omvattend het zuidelijk deel van Beieren en Zwitserland) 1609–1612 en van 1613–1615 provinciaal van de Oostenrijkse provincie. Van 1615 tot zijn dood in 1637 was hij assistent van de ordesgeneraal Mutius Vitaleschi.

4) J. Barten S.J., *Nederlands-Limburgse jezuïeten 16e–18e eeuw.* De Limburgse Leeuw 8 (1959–1960), 18, 22, en het daarna volgend artikel in hetzelfde tijdschrift door Alb. Corten, *Kwartierstaten en genealogische aantekeningen betreffende enige Limburgse jezuïeten en hun familie,* 27, 31.

5) J. Braun S.J., *Eine Kölner Goldschmiedewerkstätte des 17 Jahrhunderts.* Stimmen aus Maria-Laach 69 (1905), 526–534, geïll. *Nieuw Ned. Biogr. Wbk.* 3, 1178.

nog een andere medenovice. Deze voorspelling kwam in beide gevallen uit. De novcenmeester overleed 13 augustus 1611, na in zijn laatste dagen twee keer door de aartsbisschop-keurvorst van Trier, Lotharius von Metternich, bezocht te zijn. De keurvorst had tevens aan zijn lijfarts last gegeven de zieke medische hulp te verlenen en had hem spijzen van zijn tafel gezonden. Uit getuigenissen bij zijn dood bleek nog eens te meer, dat deze novicenmeester een zeer spiritueel mens was geweest met een grote geestelijke invloed ook buiten de jezuïetenorde.[1]

Een ander voorval tijdens de twee noviciaatsjaren van frater Arnoldus was de intrede van een andere Nederlandse jurist: Joannes van der Sant of Sandaeus uit Haarlem, doctor in de beide Rechten. Deze zou op 30 maart 1622 door de woeste soldaten van de graaf van Mansfeldt in de omgeving van het Badense plaatsje Waibstadt worden omgebracht – volgens het gevoelen van zijn tijdgenoten om zijn geloof.[2]

De volgende twee jaren bracht frater Arnoldus door in Würzburg, waar hij als logicus en fysicus de filosofie studeerde aan de aan de jezuïeten toevertrouwde filosofische faculteit van de universiteit. Het leerprogram van deze faculteit is bekend.[3] In het eerste jaar werden de *Institutiones logicae* van Petrus Fonseca gebruikt en de *Isagoge ad logica Aristotelis* van Porphyrius, terwijl men in het tweede jaar de *Libri physicorum* van Aristoteles volgde. Bij het onderwijs in de fysica – de natuurfilosofie – hoorde ook dat van de mathematica, de wis- en natuurkunde, die juist in die jaren en niet het minst gestimuleerd door de invloed van de protestantse geleerde Keppler bij de Duitse Jezuïeten grote opgang maakte.[4] Maar waarschijnlijk heeft deze wetenschappelijke richting frater Arnoldus niet zo kunnen boeien, zodat wij hier verder niet op in zullen gaan.

Waarschijnlijk heeft frater Arnoldus te Würzburg de promotie

1) Fridericus Reiffenbergius S.J., *o.c.*, 492vv.
2) B. Duhr S.J., *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, 2e band van het seriewerk van deze auteur: *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge*, 1e deel, 396; 2e deel 307. Fr. van Hoeck S.J., *Schets van de geschiedenis der jezuïeten in Nederland*, Nijmegen 1940, 243, waar staat dat hij te *Amsterdam* geboren is, terwijl alle bronnen der jezuïetenorde hem een Haarlemmer noemen. Mathias Tanner S.J., *Societas Jesu militans usque ad sanguinis et vitae profusionem*, Pragae 1675, 95v.
3) G. M. Pachtler S.J., *Ratio studiorum et institutiones scholasticae societatis Jesu in Germania olim vigentium*, vol. 3: *Ordinationes generalium et ordium studiorum generalium.* Monumenta Germaniae paedagogica, Berlin 1890, 179, en ook voor Trier 133–178.
4) B. Duhr S.J., *o.c.*, 1, 129–140.

meegemaakt van de Arnhemmer Everardus Browerus of Brouwer, president van het bisschoppelijk groot-seminarie, en toen hoogleraar aan de theologische faculteit van de universiteit van Würzburg.[1] Aan die faculteit was in die jaren ook verbonden de Amsterdammer Maximilianus Sandaeus S.J. Deze jezuïet heeft nogal verdienste verworven voor de ontwikkeling van de mystieke theologie. Van scholastiek oogpunt uit kan men zijn oeuvre niet bewonderen, maar door zijn allegorieën heeft hij als cultuurtheoloog op zijn tijdgenoten een diepe indruk gemaakt.[2]

Na twee jaren in Würzburg doorgebracht te hebben, werd frater Arnoldus overgeplaatst naar de universiteit van Trier om daar als auditor metaphysicae colleges te lopen. Ook van deze universiteit waren de filosofische en theologische faculteiten aan de jezuïeten toevertrouwd. Het is mogelijk dat deze verhuizing geschiedde wegens plaatsruimte. In de Duitse provincies van de jezuïetenorde kende men geen seminaries in eigenlijke zin, maar volgden de studenten – scholastieken genaamd – de colleges aan universiteiten of universitaire instellingen die aan jezuïeten waren toevertrouwd. Maar hier mogen wij toch een kleine gissing maken: hij ging naar Trier wellicht om de daar woonachtige beroemde Arnhemse geschiedschrijver Christophorus Browerus S.J. te helpen bij het persklaar maken van een van zijn werken. Deze historicus was 10 november 1559 te Arnhem geboren als zoon van Gerardus Brouwer en Jacoba.[3] Zijn middelbare studies deed hij aan de Latijnse school te Nijmegen en aan het Driekronengymnasium van de Keulse jezuïeten, in welke stad hij ook de universitaire cursus van de vrije kunsten en de filosofie volgde en 3 maart 1580 tot magister artium promoveerde. Enige dagen later, 12 maart 1580, werd hij te Trier jezuïet. Over zijn theologische studies wordt ons niets meegedeeld, maar wel dat hij te Trier eerst de humaniora en later de filosofie doceerde, totdat hij in 1601 tot rector van het college van Fulda werd benoemd. Kort na zijn aankomst aldaar keerde de prins-abt van deze plaats, Balthasar von Dermbach, die om zijn krachtig optreden tegen het protestantisme zesentwintig jaar in

1) Carlos Sommervogel, *Bibliothèque de la compagnie de Jésus*, 2, 222.

2) B. Duhr S.J., *o.c.*, 1, 469v; 2, 443v. D. A. Stracke S.J., *Mededelingen over Maximilianus Sandaeus S.J.*, Ons Geestelijk Erf 13 (1939), 210–221. Hierbij zijn nog te vermelden de theologische auteurs: Petrus Roest S.J. (Nijmegenaar) en Adam Kasen S.J. (Maastrichtenaar).

3) B. Duhr S.J., *o.c.*, 1, 22, 160 noot 5; 2, 424v. Frid. Reiffenbergius S.J., *o.c.*, 534vv.

ballingschap had moeten doorbrengen, in zijn gebied terug en begon een grootscheepse actie tot herkatholisering van zijn onderdanen, waarbij hij de jezuïeten voor het eerste geloofsonderricht en zelfs voor de gewone zielzorg inschakelde. Pater Browerus werd hierdoor overstelpt met werk, maar zag toch kans om aan een historisch werk over Fulda, de *Fuldenses Antiquitates* [1], te werken. Reeds te Trier was hij begonnen zich bezig te houden met de wetenschap van de geschiedenis en in het bijzonder met de geschiedenis van deze zeer oude stad. Na zijn terugkeer aldaar wijdde hij zich tenvolle aan een werk daarover, dat later is verschenen onder de titel *Antiquitates annalium Trevirensium*.[2] Daarin beschouwt hij de geschiedenis als een bron van lering en opwekking: *virtutem sequamur, vitia nesciamus, coelum cogitemus et aeternitatem*, maar ondanks dat liet hij zich leiden door een grote liefde tot de waarheid en een strikte onpartijdigheid. Reeds bij zijn werk over Fulda had hij moeten ondervinden, dat daaruit onaangenaamheden voortkwamen. Bij de *Antiquitates annalium Trevirensium* werd het een bron van leed voor hem. Hij had dit werk op verzoek van de keurvorsten Johann von Schönenberg en Lotharius von Metternich op zich genomen om tegen een historisch boek van de protestantiserende stadssyndicus Wilhelm Kyriander een degelijk geschiedkundig werk samen te stellen. Het zijn de opvolgers van deze keurvorsten en hun raadslieden geweest die de uitgave van het werk jarenlang hebben opgehouden, zodat het pas na omwerking en uitbreiding door Jacobus Masenius S.J. in 1670 heeft mogen verschijnen – allerminst tot tevredenheid van de grondlegger van de wetenschappelijke historische kritiek Daniël van Papenbroch S.J.[3]. Twee andere werken van Browerus handelden over de vroegmiddeleeuwse christelijke schrijvers Rhabanus Maurus en Venantius Fortunatus [4], terwijl in 1616 te Mainz van de pers kwam: *Sidera illustrium et sanctorum virorum, qui Germaniam praesertim magnam olim*

1) Chr. Browerus S.J., *Fuldensium Antiquitatum* libri 3, Antverpiae 1612.
2) Chr. Browerus S.J. et J. Masenius S.J., *Antiquitates annalium Trevirensium et episcoporum Trevirensis ecclesiae suffraganeorum ut Metensium, Tullensium et Verdunensium*, 2 t., Leodii 1670. Nog een ander werk van Browerus was bij zijn dood nog niet uitgekomen, en werd door Jac. Masenius eveneens bijgewerkt, doch verscheen pas in 1855 opnieuw bewerkt: *Metropolis ecclesiae Trevirìcae*.
3) Frid. Reiffenbergius S.J., *o.c.*, 536.
4) Chr. Browerus S.J., *Venantii Honorii Clementiniani Fortunati... carminum, epistolarum et expositionum libri* 2, Moguntiae 1603. Chr. Browerus S.J., *Hrabani Mauri poemata de divinis*, in: Jac. Pamelius, *Rabani seu Hrabani Mauri opera omnia*. Vgl. Migne P. L. 112, 1583–1676.

gestis ornarunt [1], waarin hij onder anderen de levensbeschrijving van de heiligen Gregorius van Utrecht en Ludger van Munster opnam. We vestigen even de aandacht op het jaartal van de uitgave 1616: een jaar nadat frater Arnoldus Trier verlaten had. Het is zeer goed mogelijk, dat frater Arnoldus Browerus bij deze uitgave geholpen heeft, en tevens daarbij de grondslagen gelegd voor zijn later historisch speurwerk. Hij zal hem in elk geval bewonderd hebben, zoals vele van zijn tijdgenoten en geschiedschrijvers waaronder kardinaal Baronius, die alle vrienden van de kerkelijke oudheid uitnodigt om Browerus' werken en nagedachtenis in ere te houden. Browerus overleed 2 juni 1617 te Trier.

Na beëindiging van zijn wijsgerige studie werd frater Arnoldus naar het college van Emmerik gezonden om daar gedurende een jaar de logica te doceren aan de jeugd. Het college van Emmerik aan de Nederlandse grens was begonnen door de Bosschenaar Johan de Haes, die wij al ontmoet hebben als provinciaal van de Rijnse provincie, maar die nooit de onmiddellijke overste van frater Arnoldus geweest is, zoals pater Allard beweert. Deze pater de Haes had zich weten te verzekeren van de autoriteit en zelfs van de sympathie van prins Maurits tegen de Staatse bezettingstroepen van Emmerik in, die steeds weer opnieuw pogingen in het werk stelden om de jezuïeten uit die stad te verdrijven.[2] Dit college was een belangrijke voorpost van de contrareformatie geworden; van hieruit werden hele streken van West-Duitsland herkatholiseerd. Daarheen kwamen ook vele leerlingen uit de Republiek tot groot verdriet van de predikanten. Om deze leerlingen beter te kunnen opvangen, werd er gezorgd dat ook een deel van de paterscommuniteit uit de Nederlanden afkomstig was. Overigens was de voertaal op dit vijfjarig gymnasium Latijn, en dat was ook het voornaamste vak, waarnaast, doch op een veel mindere plaats, ook Grieks, welsprekendheid en godsdienstleer gedoceerd werden. Vaak werden de leerlingen der jezuïetencolleges ook onderricht in de beginselen van de logica. Dit was ook te Emmerik het geval. Frater thoe Boecop werd tot professor in dit vak benoemd. Juist een jaar voordat hij naar Emmerik gezonden werd, had de Belg du Trieu S.J. [3] een handboek voor de logica uitgegeven dat een

1) Chr. Browerus S.J., *Sidera illustrium et sanctorum virorum...*, Moguntiae 1616.

2) H. J. Allard S.J., *Joannes Hasius.* Studiën 41 (1894) 145vv. L. J. Rogier, *o.c.*, 1, 631; 2, 44, 745.

3) Ph. de Trieu S.J., *Manuductio ad logicam sive dialecticam studiosam iuventutem ad logicam praeparandam conscripta,* Duaci 1617; Coloniae Ubiorum 1617; Moguntiae 1617.

zeer snelle verspreiding vond.[1] Vermoedelijk zal magister thoe Boecop dit handboek gekend en misschien zelfs gebruikt hebben. Behalve professor was magister thoe Boecop nog onderdirecteur van de Sodalitas Angelica, dat wil zeggen van de aspiranten van de Mariacongregatie; hij moest als zodanig volgens gebruik in de gewone bijeenkomst ook preken. Daar dit kleine jongens waren en de toehoorders van de logicalessen tot de hoogste klassen behoorden, kan men veronderstellen, dat magister thoe Boecop geschikt werd geoordeeld om voor de gehele jeugd, klein en groot, op te treden.

In 1616 vertrok frater a Boecop naar Mainz om daar zijn theologie te beginnen aan de theologische faculteit van de universiteit van deze bisschopsstad. Evenals de filosofie stond de theologie aan het begin van een tijdperk van diep verval. De periode van de grote Spaanse en Italiaanse theologen was voorbij. In vele landen werd het wetenschappelijk werken ten zeerste bemoeilijkt door de oorlogen. Strenge verboden, unificerende voorschriften en overmatig strenge censuur werkten dodelijk op het initiatief van de schrijvers. Bovendien werd de dogmatiek overwoekerd door de controverse en verloor de moraaltheologie zich in de casuïstiek. Toch waren er toen in de katholiek gebleven delen van het Duitse Rijk nog scholastieke filosofen en theologen van betekenis, ook bij de jezuïeten.[3] Om ons tot de Nederlanders te beperken – wij noemden reeds de naam van Maximilianus Sandaeus S.J., zij het dan met enig voorbehoud. Pater Allard brengt de Hilvarenbeker Martinus Becanus S.J. naar voren en meent dat frater a Boecop mogelijk ook diens colleges te Mainz gevolgd heeft. Dit is best mogelijk, maar dan zal het op zijn hoogst een goede maand geweest zijn. Becanus was in die tijd hoogleraar in de theologie in Wenen, maar werd in de zomer van het jaar 1619 naar Mainz gezonden om daar te gaan doceren, maar nauwelijks was hij daar een anderhalve maand aan de gang met zijn colleges, toen hij benoemd werd tot biechtvader van keizer Ferdinand II en weer naar Oostenrijk moest vertrekken. Wegens zijn strenge opvattingen over het pauselijk gezag over wereldlijke vorsten heeft hij niet die politieke invloed gehad als zijn voorgangers en opvolgers waaronder de bekende Lamormaini. Hij overleed 24 januari 1624 te Wenen.[3] Zijn werken zullen on-

1) B. Duhr S.J., *o.c.*, 1, 525.
2) B. Duhr S.J., *o.c.*, 2, 363vv.
3) B. Duhr S.J., *o.c.*, 2, 377vv., 216vv. Fr. van Hoeck S.J., *o.c.*, 172. Becanus heette eigenlijk Schellekens, of Verbeeck naar de plaats van zijn herkomst: Hilvarenbeek.

getwijfeld bekend geweest zijn aan frater a Boecop, die wij gedurende zijn vierde jaar theologie vermeld vinden als socius bibliothecarii. Tijdens zijn theologische studies schreef frater a Boecop een verhandeling over de naam van de heilige Hubertus. Deze verhandeling werd in 1621 door Joannes Roberti tezamen met een door hemzelf geschreven leven van deze heilige uitgegeven.[1] De bollandist Jos. Ghesquière S.J., die in een verhandeling over de heilige Eubertus naar het geschrift van a Boecop verwijst, noemt hem daarbij *doctus vir*.[2] Hiermede was dus Arnoldus a Boecop de weg opgegaan van de wetenschappelijke hagiografie en geschiedschrijving. Daartoe zal hem ongetwijfeld aangemoedigd hebben de geleerde Arnhemmer Gisbertus van Schevichaven S.J., die te Mainz de geestelijke leiding had van de scholastieken of priesterstudenten der jezuïeten. Deze pater had bovendien de zorg voor twee Mariacongregaties: één voor geestelijken en één voor intellectuele leken. Voor de eersten schreef hij juist in deze jaren een moraaltheologisch werk: *De ecclesiasticorum vita, moribus, officiis,* libri tres. Kort daaraan voorafgegaan was een werk van dogmatisch-ascetische aard: *De augustissima et sanctissima Trinitate, Patre, Filio et Spiritu sancto cognoscenda, amanda, laudanda,* waarvoor hij van de heilige kardinaal Bellarminus een gelukwens ontving. Beide boeken waren opgedragen aan de Oostenrijkse machthebbers. Als rector van de universiteit van Graz in Oostenrijk 1602–1606 was Van Schevichaven geestelijk raadsman geweest van Ferdinand II, toen nog hertog van Tirol, en waren aan zijn zorg diens broers Leopold en Karel toevertrouwd geweest.[3]

De datum van de priesterwijding van Arnoldus a Boecop kan men mij niet mededelen, maar wel dat hij deze wijding ontving uit de handen van wijbisschop van Mainz Stephanus Weber, titulair bisschop van Mysië, tijdens of aan het einde van zijn vierde jaar theologie.[4] Na voleinding daarvan in 1620 werd hij naar zijn moeder in Zutphen gezonden om familiezaken te regelen.

Een gedeelte van de reis daarheen heeft pater a Boecop zelf be-

Hij is wel te onderscheiden van Michaël Otto Becanus S.J. uit Beek en Donk (1570–1622), die gedurende 12 jaar biechtvader was van koning Sigismund III van Polen.

1) Arnoldus a Boecop, *Epistola ad Joannem Roberti* 6 nonas martii 1619 Moguntiae (data), *De nomine Huberti atque eadem opera de tot aliis quae simili fini cadunt,* in: J. Roberti S.J., *Historia sancti Huberti*... Luxemburgi 1621, 514–530.

2) Jos. Ghesquierus, *Acta sanctorum Belgii selecta,* Bruxelles-Tungerloae 1783–1794, 1, 148.

3) B. Duhr S.J., *o.c.,* 2, 114, 466vv.

4) Mededeling van de adjunct-archivaris te Rome.

schreven en zijn relaas is door pater Allard goed weergegeven, zodat wij er niet uitvoerig op in behoeven te gaan.[1] Het schip dat hem naar Keulen zou brengen, vertrok op 25 september 's morgens tussen 9 en 10 uur uit Mainz. Met pater a Boecop scheepten zich in de Duitse jezuïet Godefridus Thelen, een scholastiek der jezuïeten Joannes Bielstein uit Verviers en een Mainzer kanunnik, Joannes Vagtz genaamd, en verder nog een Utrechtse edelman, Joannes van Radeland. De rest van de passagiers bestond grotendeels uit kooplieden die terugkwamen van de jaarmarkt van Frankfort. Wegens de heersende onveiligheid – de Dertigjarige Oorlog was in volle gang en men kon door allerlei legergroepen lastig gevallen worden – had pater a Boecop zich als edelman gekleed en ook de scholastiek en de Mainzer kanunnik hadden zich in lekenkleding gestoken, maar pater Thelen wenste tegen alle welmenende adviezen in in toog te reizen. Omstreeks vier uur in de namiddag legde het schip te Bacharach aan, een stadje dat bezet was door de opstandige protestantse keurvorst van de Paltz Frederik V, die zich de titel van koning van Bohemen had laten aanleunen. Hier moest de schipper tol betalen. Maar nog voor de tolgaarder bij het schip was, waren de soldaten erop om te zoeken naar de jezuïet, wiens komst gemeld was. Door zich brutaal voor te stellen als Gelders edelman die zich begeleiden liet door 'knecht' Bielstein en 'reisgezel' Vagtz, wist pater a Boecop van het schip te komen en het stadje in te gaan naar een herberg. De overige passagiers – en in het bijzonder pater Thelen – werden gemolesteerd en van geld beroofd. Daar de soldaten echter niets bezwarends konden vinden, moesten zij het schip en de passagiers vrijgeven. Nu kwam pater a Boecop met zijn twee reisgezellen er weer op en het schip vertrok. De soldaten begeleidden echter het schip op de oever en zonden boden naar het stadje Caub, waar een bezetting lag van soldaten die door de Staten-Generaal aan de opstandige keurvorst ter hulp waren gezonden, daar de tegenpartij zich door de Spanjaarden liet helpen. Soldaten, burgers en boeren uit de omgeving kwamen op de oevers van de Rijn het 'verradersschip' tegemoet en begonnen het te beschieten. Toen het vuren heviger werd, kon de schipper niets anders doen dan zijn boot naar de oever sturen, daar aanleggen en aan zijn passagiers het bevel geven de boot te verlaten en hun heil in de vlucht te zoeken. Pater a Boecop verloor ook nu niet zijn tegen-

1) Frid. Reiffenbergius S.J., mant. dipl. 110–113: *Specimen calvininae crudelitatis ad Rhenum exhibitum inter Bacharacum et Caubum in venerabili servo Dei Godefrido Thelen S.J. Marcodurano anno Domini 1620 25 mensis septembris.*

woordigheid van geest en verstopte zich met zijn reisgezel de kanunnik Vagtz in een wijngaard. Maar pater Thelen werd met verscheidene andere passagiers gegrepen. De pater en enige Zuid-nederlanders werden zwaar mishandeld en zonder enige vorm van proces op de Heidenberg terechtgesteld. De jezuïetenscholastiek kon blijkbaar ook ontsnappen. De Utrechtse edelman Joannes van Radeland raakte wel in gevangenschap; hij kon zich echter door schriftelijk een zwaar losgeld te beloven loskopen. De soldaten werden door de luitenant Simon Enckrich die hen aangevoerd had, onder ede verplicht om over de terechtstelling te zwijgen. Tegenover hun Hollandse betaalsheren konden zij deze daad allerminst rechtvaardigen, zoals pater Allard terecht opmerkt, omdat men ten onzent de katholieken slechts op onbloedige wijze vervolgde. Maar dit is zeker niet toepasselijk op het Duitse Rijk van de bloedige Dertigjarige Oorlog. Het reisverhaal van pater a Boecop en het relaas over de martelingen van pater Thelen en zijn metgezellen vormen eigenlijk een soort proces-verbaal. Te dien einde werd het ook door getuigen ondertekend. Zelf tekende pater a Boecop niet met zijn naam, maar met *Nobilis Geldrus,* zoals hij zichzelf ook in het verhaal noemt. Het geheel kan men het resultaat noemen van zijn juridische eruditie en aanleg voor geschiedschrijving.

Bij de familiezaken die pater a Boecop te Zutphen te regelen had, was ook een geschil met een zekere Reinerus Tengnagel, die wij misschien kunnen identificeren met een oom van vaderszijde: Jan Reinier van Gansneb genaemt Tengnagel.[1] Wegens dit geschil moest hij een reis ondernemen over Deventer en Zwolle naar Kampen. Of het tot een proces gekomen is, was niet te achterhalen, maar in elk geval heeft pater a Boecop in die plaatsen zijn familie leden bezocht.

Daar pater thoe Boecop toch enige tijd te Zutphen moest verblijven, werd hij door de provinciaal van de Rijnse provincie voor korte tijd aan de provincia Flandro-Belgica afgestaan om in Zutphen en omstreken de zielzorg te gaan waarnemen. Er waren toen in oostelijk Nederland nog vrij veel katholieken. De adel was er zelfs voor het grootste gedeelte katholiek en verleende de rondtrekkende priesters onderdak op hun kastelen. Aan de andere kant was hier het burgerlijk bestuur niet zo verdraagzaam als in Holland. Te Zutphen waren bovendien nog twee zeer ijverige predikanten, Willem Baudartius en Sebastiaen Damman, die de vroedschap van

1) *Genealogieën van Steven van Rhemen* 423 verso, Familiearchief van Rhemen, Rijksarchief Gelderland, Arnhem.

die stad onder sterke druk zetten. In die tijd was de jezuïet Theodorus van Weeze de priester die belast was met de zielzorg in Doesburg en Zutphen en de omgeving van deze steden. Hij had nogal succes met zijn werk, maar dat maakte ook zijn tegenpartij dubbel waakzaam. Zo werd hij op 25 januari 1619 ten huize van Hendrick Bentinck Stevensen overvallen, terwijl hij daar voor een zestigtal personen de heilige handelingen verrichtte. Direct stelden zich Hendrick Bentinck, Thomas van Buerlo en Goswinus Buinninck voor hem borg, maar hij werd toch opgesloten in de bergkamer van het raadhuis. Tenslotte werd hij op 28 april in vrijheid gesteld, nadat Hendrick Bentinck 500 gulden boete had moeten betalen. De boete werd tussen de schout en de stad verdeeld.[1] Door dit voorval echter was het voor pater van Weeze bijna onmogelijk geworden om in Zutphen te komen en daar te werken, zodat de katholieken gaarne de komst van pater a Boecop tegemoet zullen hebben gezien. Veel bijzonderheden over zijn verblijf zijn ons niet overgeleverd. Het *Breve Chronicon patrum missionariorum societatis Jesu in Transisalania* vat het resultaat daarvan kort en krachtig samen: 'Hic multa pro missione Transisalana et Geldriae patria sua contulit.'[2]

Tijdens het verblijf van pater a Boecop stelden de Zutphense katholieken een suppliek aan de paus op, waarin zij verzochten om een college der jezuïeten en om verlof daarvoor een voormalig klooster te gebruiken. Onder de ondertekenaars vinden wij ook: *Arnoldus a Boecop nobilis*. Deze ondertekening doet sterk denken aan het verhaal over de vermoording van pater Thelen waaronder pater a Boecop niet zijn naam plaatste, maar: *nobilis Geldrus*. In elk geval zal het document op zijn instigatie zijn opgesteld. Daar de Spanjaarden over de landsgrenzen stonden en te Wezel een sterke legermacht geconcentreerd hadden, waarmee zij bij het einde van het bestand in 1621 konden oprukken en eventueel ook Zutphen bezetten, getuigt dit stuk wel van een reële zorg voor de toekomst.[3]

1) *Memorie- en resolutieboek van Zutphen 1610–1620*, jan.–apr. 1619. Norb. Aerts S.J., *Breve chronicon stationis Zutphaniensis* sub anno 1619, in: de verzameling 'Brevia chronica stationum missionis Hollandicae', 2e deel, Koninkl. Bibl. Brussel; en corresponderend op het werk van dezelfde schrijver *Acta Missionis Hollandicae societatis Jesu 1614–1670*, 2e dl., 302, 303. Vreemd is het, dat daar in de volgende jaren niets over de aanwezigheid van pater a Boecop verhaald wordt.

2) Archief Aartsbisdom Utrecht 6 (1879) 411.

3) Fr. van Hoeck S.J., *Suppliek van Zutphense katholieken om pauselijke hulp voor de stichting van een jezuïetencollege 13 januari 1621*. Archief Aartsbisdom Utrecht 71 (1952) 209–214. En in het werk van dezelfde auteur: *Schets van de gesch. der jez. in Nederl.*, 149.

Een derde reden van het verblijf van pater a Boecop is geweest: zijn studie van de hagiografie. Hij had zich in verbinding gesteld met de Utrechtenaar pater Heribertus Rosweyde, die te Antwerpen vanuit alle windstreken gegevens verzamelde voor een wetenschappelijke uitgave van heiligenlevens. Dit ideaal zou pater Rosweyde zelf nooit verwezenlijken, daar hij voortijdig in 1629 zijn leven offerde bij de geestelijke en lichamelijke verzorging van pestlijders, maar zijn opvolgers, de zogenaamde bollandisten, hebben voortbouwend op zijn principes en het door hem verzamelde materiaal het grote werk van de *Acta Sanctorum* opgezet.[1] Een van deze bollandisten, Jos. Ghesquière, heeft op het einde van de achttiende eeuw een serie heiligenlevens onder de titel *Acta Sanctorum Belgii* uitgegeven. Hierbij heeft hij ook gebruik gemaakt van door pater a Boecop aan Rosweyde opgezonden heiligenlevens, gelijk hij zelf opmerkt bij de *vita S. Dentlini*: '. . .ut recte a saeculo observavit noster Arnoldus a Boecop ad Rosweydem de variis Cliviae sanctis scribens.' [2] Nu werden er bij de gevangenneming van pater a Boecop, waarover wij nog verhalen zullen, de door hem geschreven heiligenlevens van de heilige Dentlinus en diens zusters de heilige Madelberta en Aldetrudis [2] en de heilige Mengosus, voogd van Gelre [3], aangetroffen, maar bovendien nog een manuscript van een levensbeschrijving van Geert Groote door Rudolphus Dier van Muden en een handschrift van *Ascensiones spirituales* van Gerardus Zerbolt van Zutphen. Het was de combinatie van heiligenlevens en interesse voor de kring rondom Thomas a Kempis die wees in de richting van Heribertus Rosweyde en deze ontdekking deed doen. Maar hiermee niet tevreden ging het onderzoek ook uit naar geschriften van Rosweyde over Thomas a Kempis en werkelijk was daar ook iets te vinden, namelijk in zijn *Vindiciae*

Doch pater Van Hoeck is evenals zijn voorganger als archivaris-geschiedschrijver, Aerts, Arnoldus a Boecop vergeten en zelfs heeft hij de naam niet opgemerkt onder de ondertekenaars van de suppliek.

1) H. Delehaye S.J., *L'Oeuvre des Bollandistes* 1615–1915, Bruxelles 1920, 7–21. P. Peeters S.J., *L'Oeuvre des Bollandistes,* Bruxelles 1942. Verh. Kon. Belg. Academie 39, 4–13.

2) Jos. Ghesquierus, *o.c.,* 4, 355, 490–503. De heilige Aldetrudis of Adeltrudis en Madelberta waren abdissen van de abdij van Maubeuge in de 7e eeuw; zij waren zusters van de zeer jeugdige heilige Dentlinus, wiens gebeente door Irmgardis, gravin van Zutphen, in 1040 aan de kerk van Rees aan de Rijn geschonken werd.

3) De heilige Mengosus of Megengosus was graaf of voogd van het oorspronkelijke gebied van Gelre aan de Niers omstreeks het jaar 1000. Misschien kan men de levensbeschrijving van deze heilige door pater a Boecop terugvinden in de foliant: P. Ribadineira S.J. en H. Rosweyde S.J., *Generale Legende der heiligen,* op 19 december.

Kempenses van 1621 in een noot achter de *vita* van Gobelinus 'de Kempis, fratris Thomae a Kempis, primi clerici domus S. Hieronymi in Hulsbergen prope Hattem in Velavia', waar hij mededeelt: '*Vitam hanc ex ipsa Velavia ad me misit Boecopius noster sedulus antiquitatis Belgicae investigator*.[1] Op 15 december 1622 schreef de geleerde hagiograaf Autbertus Miraeus aan pater Rosweyde, dat hij in Utrecht, Eemstein, Dordrecht, Deventer, Zwolle en Keulen een onderzoek moest laten instellen naar geschriften van Jan van Schoonhoven, Geert Groote en Thomas a Kempis.[2] Helaas was toen degene die voor dit onderzoek geschikt was, reeds een goed half jaar tevoren overleden.

Het hoogtepunt van het verblijf van pater a Boecop werd gevormd door zijn dispuut met de predikanten Willem Baudartius en Sebastiaen Damman, die beiden op de Dordtse Synode tegenwoordig geweest waren, de laatstgenoemde zelfs als scriba. Het dispuut wordt ons door pater a Boecop zelf verhaald, maar door pater Allard helaas al te summier weergegeven [3], hoewel hij de inleiding daarop letterlijk uit het Latijn van pater a Boecop vertaalde en van commentaar voorzag. Op de levensberichten van de beide dominees die door pater Allard daarbij gegeven worden, gaan wij hier niet in. Wij zijn het ook niet eens met de betiteling van Baudartius met 'de groote roervink': in het Latijn staat: *antesignanus*, dat eerder voorstrijder betekent. Op 5 december oude stijl werd hij door de burgemeester Johan van Luchteren (alias Van Bemmel) – die met hem van moederszijde verwant was – genodigd op een feestmaal. Met hem werden ook de leden van de vroedschap en andere vooraanstaande Zutphense burgers uitgenodigd, doch allen waren protestants. Pater a Boecop zou zich daarom liever aan de uitnodiging onttrokken hebben, maar de katholieken raadden hem aan om te

1) H. Rosweyde S.J., *Vindiciae Kempenses pro libello Thomae a Kempis de Imitatione Christi adversus Constantium Caietanum abbatem sancti Barontii,* Antverpiae 1621, 127. Met Rosweyde is a Boecop waarschijnlijk in verbinding gekomen door de geleerde pater Joannes Hasius.

2) M. Coens S.J., *Un manuscrit perdu de Rouge-Cloître, décrit d'après les notes d'Héribert Rosweyde et d'Aubert Le Mire,* 'Analecta Bollandiana' 78 (1960), 75. Moge pater Coens, die mij zo vriendelijk een overdruk van genoemd artikel zond, ook zo gelukkig zijn de bovengenoemde geschriften van de pré-bollandist a Boecop terug te vinden.

3) Van hieraf het vervolgartikel van pater Allard in Jaarb. Alb. Thijm 56 (1907), 275, dat een weergave is van het verhaal van pater a Boecop zelf; wat de uitgever daarvan getiteld heeft: *Narratio authentica hactenus inedita captivitatis, condemnationis et proscriptionis venerabilis servi Dei Arnoldi a Boecop societatis Jesu* in het bovengenoemd werk van Frid. Reiffenbergius, mant. dipl. 115–131.

gaan, daat dit ten goede zou komen aan de katholieke zaak. Hij ging dus en trof onder de genodigden ook de beide predikanten aan. Er werd onder het feestmaal veel gesproken en vele kwesties naar voren gebracht, maar eigenlijk niets ernstigs behalve toen het ging over de filosofie, maar daarin waren de beide dominees zo weinig bedreven, dat zij zich gaarne aan pater a Boecop gewonnen gaven. Wij moeten hier echter bij aantekenen, dat zij stonden tegenover iemand die de filosofie gedoceerd had en dat zij zelf niet de gelegenheid zullen hebben waargenomen om dit vak bij te houden. De tweede dag van het feest verkeerde Damman in een agressieve stemming en wilde pater a Boecop met alle geweld tot een theologisch gesprek brengen, doch deze weigerde aanvankelijk, maar bezweek tenslotte voor de algemene aandrang van de aanwezigen. Het gesprek werd gehouden door pater a Boecop met beide predikanten, niet alleen met Damman maar ook met Baudartius, die door pater a Boecop genoemd wordt 'multis scriptis historicis apud suos clarus'. Het is daarom jammer, dat hij niet de boventoon voerde in het gesprek, maar de minder sympathieke Damman. Als onderwerp voor het dispuut werd gekozen de kwestie, welke norm men moest aanleggen om te bepalen of een geschrift tot de Bijbel behoorde. De predikanten – medewerkers aan de vertaling van de Statenbijbel – vonden dat men moest letten op de stijl en de Hebreeuwse taal, terwijl pater a Boecop wees op de autoriteit van de concilies en de Vaders. Om te beginnen haalde hij een tekst van de heilige Augustinus aan: 'Ego vero evangelio non crederem, nisi me catholicae Ecclesiae commoveret auctoritas.[1] De predikanten ontkenden eerst dat deze tekst van Augustinus was, en nadat pater a Boecop bewezen had dat dit wel het geval was, zeiden zij dat deze was uit zijn ketterse en manicheïsche tijd, hetgeen nog gemakkelijker door pater a Boecop te weerleggen was. Vervolgens stelde hij de kwestie van de traditie aan de orde, die door de predikanten ontkend was. Hij sprak hier zeer duidelijk over, zodat het de goedkeuring van de dominees kon wegdragen. Dan ging men over tot het derde punt: de autoriteit van de concilies. Op dit punt gekomen trok Baudartius zich geluidloos terug en liet de zaak verder geheel aan Damman over. Deze werd hoe langer hoe meer verward en sprak zichzelf tegen, vooral toen het gezag van de Dordtse Synode erbij gehaald werd. Dit laatste versagen wekte zelfs de verontwaardiging van de toehoorders op. Pater a Boecop leidde daar-

1) *Contra epistolam Manichaei quam vocant Fundamenti liber* 1, 5e hfdst. Migne P.L. 42, 177.

om het gesprek op de autoriteit van de paus als rechter in geschilpunten, waarschijnlijk omdat Damman het hier wat gemakkelijker zou hebben. Hoewel pater a Boecop hierover een uitvoerige uiteenzetting hield – en daarbij gelegenheid te over zal gegeven hebben tot aanvallen – bereidde Damman een afleidingsmanoeuvre voor. Hij begon met te zeggen, dat de katholieken vele dingen tegen de Bijbel in leerden en veel erbij verzonnen hadden, maar het bleef bij een bewering en een bewijs kon hij niet uitbrengen. Daarom probeerde pater a Boecop hem ertoe te bewegen om tenminste een overtuigende tegenstrijdigheid naar voren te brengen. Dit bleek dan de heilige mis te zijn. Maar pater a Boecop moest er uit trekken, wat hij in de heilige mis in strijd vond met de Bijbel. Dit bleek het geloofspunt van het verzoeningsoffer te zijn, dat tegen het negende hoofdstuk van de Brief aan de Hebreeën zou zijn. Pater a Boecop verzocht hem nu om de tekst daarvan in het Grieks of Latijn weer te geven – hetgeen hij bij een geleerde bijbelvertaler als dominee Damman was, wel mocht veronderstellen. Maar de predikant was niet bij machte deze tekst uit zijn geheugen op te zeggen, hoewel pater a Boecop er meermalen op aandrong. Daarom deed de pater het zelf maar en zette daarbij uiteen, dat het misoffer niet verschilde van dat van Christus, maar een onbloedige tegenwoordigstelling was. De predikant kon er niet veel tegen inbrengen, ook niet toen burgemeester van Luchteren en andere toehoorders op een goed antwoord aandrongen, maar probeerde weer op een ander punt over te gaan. Nu vond pater a Boecop het echter genoeg, want het dispuut had reeds vier à vijf uren geduurd. Dominee Damman probeerde zijn nederlaag goed te maken door de kennis en eruditie, maar ook de bescheidenheid en discretie van zijn tegenstander in het bijzijn van zijn disgenoten en later in een vergadering van de vroedschap op te hemelen en zelfs te beweren, dat de pater goed op weg was om ook protestant te worden en niet meer zo veel in de leer verschilde. Bekennen dat hij wegens het feestmaal eigenlijk niet geschikt was geweest om een dergelijk dispuut te beginnen en zo lange tijd voort te zetten, deed hij natuurlijk niet, maar dat vermeldt pater a Boecop ook niet. Wel voegt hij eraan toe dat dominee Damman en andere predikanten vol ressentiment waren en met hun kerkeraden overleg pleegden, hoe zij hem het beste uit deze gewesten konden verbannen, maar zij gingen slechts heel voorzichtig en heimelijk te werk, daar het ging tegen een lid van de adel, die zeker door zijn standgenoten verdedigd zou worden. Er werd begonnen met een roddelcampagne. 'Enigen vertelden dat ik de

orde verlaten had en spijt gevoelde over de afgelegde religieuze geloften; anderen verhaalden dat ik weggejaagd was om mijn edele karakter (waardoor ik niet laag en gemeen kon zijn). Weer anderen strooiden rond, dat ik was gezonden met het listige doel om de toestand van mijn vaderland te verkennen en de plannen tegen de Spaanse koning te weten te komen; nog anderen gewaagden ervan, dat ik uit eigen beweging gekomen was om gelden in te zamelen voor de keizer.' Toen het Twaalfjarig Bestand op 9 april 1621 eindigde, werd de stroom van praatjes nog heviger. Maar men bleef nog voorzichtig om in het bijzijn van adellijke en aanzienlijke personen iets ten nadele van hem te zeggen. Het was alleen de predikant Damman die zich een keer hierbij vergaloppeerde, toen hij op een feest dat ritmeester Brochus op 15 april van bovengenoemd jaar hield, tegenover de vrouwe van Westerholt uitviel: 'Ik zou liever aan de duivel geloof slaan dan aan welke jezuïet of papist ook,' en dit meermalen herhaalde, en raasde tegen de jezuïeten, zodat deze dame verontwaardigd werd en zelfs de katholieken ging verdedigen en... de volgende dag alles aan pater a Boecop kwam vertellen. Wij mogen met pater Allard veronderstellen, dat deze matrone Aleyde van Scherpenzeel geweest zal zijn, die in 1616 huwde met de – katholieke – Hendrick van Westerholt tot Hackfort. Maar dan had hij er toch bij moeten voegen, dat haar man de zoon was van de hoofdschout van de stad Zutphen, van wiens godsdienstige overtuiging men niet zeker was. Bovendien moet men uit de tekst van pater a Boecop opmaken, dat zij zelf niet katholiek was; dit in tegenstelling met wat pater Allard van haar vertelt.

Terecht spreekt pater Allard hierna over de onthoofding van Johan van Oldenbarnevelt, het hoofd van de gematigde protestantse partij, op 13 mei 1619, en de sluiting van de Dordtse Synode op 29 mei van dat jaar, waarop de volgelingen van Arminius in de ban gedaan werden. De felle protestantse partij overheerste nu en zocht naar middelen om het land in sneller tempo te protestantiseren. De gelegenheid daartoe kreeg deze partij in 1621 als het ware in haar schoot geworpen door het zogenaamde verraad van Mom. De Gelderse edelman Jacob Mom had met zijn collega Elbert van Boetbergen en Adriaen Eynhouds, schout van het overambt of zuidelijk gedeelte van het Land van Cuijk, een komplot beraamd, of misschien beter trachten te beramen, om de stad Tiel aan de Spanjaarden uit te leveren. Dit komplot was uitgelekt en de drie hoofdschuldigen werden door een commissie van de Staten-Generaal zelf

in Den Haag gebracht en ter dood verwezen – wegens majesteitsschennis. Dit voorval gaf aanleiding tot scherper optreden tegen de katholieken in Gelderland, dat door de vijand bedreigd werd, en vooral tegen de nog katholieke leden van de Landdag.

Deze kwam in de maand mei van 1621 te Arnhem bijeen om de gevaarlijke toestand te bespreken die ontstaan was door de beeindiging van het bestand. Daar wist de radicale partij het voorstel van de eed op de gereformeerde religie door te drijven: slechts diegenen mochten toegelaten worden tot de Landdag of in het gewest bestuursfuncties vervullen, die onder ede verklaard hadden dat zij tot de hervormde godsdienst behoorden en deze religie zouden handhaven, en deze eed nog door hun handtekening op papier bevestigd hadden. Uitvoerig handelt pater a Boecop over de bijeenkomst van de Gelderse Landdag. Eerlijkheidshalve voegt hij eraan toe, dat het voorstel van de eed ook tegen de arminianen ging.[1] Bij de samenvatting van de eed laat hij echter de passage over de belijdenis van de hervormde religie weg, maar geeft enkel die over de trouw aan de Staten-Generaal, de stadhouder, het hertogdom Gelder en de graafschap Zutphen en de betreffende stad; ook het geen hulp verlenen aan of gemeenschap onderhouden met de koning van Spanje, de aartshertogen en hun aanhangers. Hij vergeet echter hierbij te vermelden, dat hierbij ook een akte van sauveguarde genoemd werd: dit is een akte van bescherming van personen en bezittingen die in deze tijden nog wel eens aan vijandelijke burgers en zelfs steden verleend werd. In onze streken gaven de autoriteiten noodgedwongen toestemming om een dergelijke akte aan de vijandelijke legers te vragen. Een dergelijke toestemming hield dan echter in, dat men de vergadering van de gewestelijke staten niet meer kon bijwonen. Pater a Boecop had deze akte hier moeten vermelden, daar een dergelijke akte later bij zijn gevangenneming werd aangetroffen bij een van zijn reisgenoten en daardoor ook ter sprake kwam in zijn eigen proces.[2]

Voortaan werd er strenger opgetreden tegenover de katholieken, die allen onder verdenking stonden te heulen met de vijand. Nu viel ook de adel onder deze verdenking, en ook tegen edellieden werd scherp opgetreden bij de minste overtreding. Voor de

1) Mr. W. J. baron d'Ablaing van Giesenburg, *Bannerheeren en ridderschap van Zutphen,* 's-Gravenhage 1877, 5, 7. Hier wordt beweerd, dat de katholieken beweerden, dat deze eed alleen tegen hen gericht was, maar pater a Boecop dacht er anders over.

2) Idem, *o.c.,* 7.

weinige priesters die er nog in het gewest waren, werd de toestand bijna onmogelijk. Zo voelde pater van Weeze het aan en een van zijn vrienden, J. Wallius, schreef aan de missieoverste, de bekende dichter Ludovicus Makeblijde te Delft, of hij gezien de uiterst gevaarlijke toestand pater van Weeze niet zou willen verplaatsen.[1] Pater Makeblijde is echter op dit verzoek niet ingegaan. Ook voor pater a Boecop werd nu de toestand zeer ongunstig. Reeds deden er tal van praatjes over hem de ronde, maar nu werd hij ook nog veel scherper bespioneerd, misschien nog niet zozeer door de autoriteiten alswel door de predikanten en hun aanhangers. Op Pinksteren 1621 had de pater in het huis van zijn moeder voor een tamelijk groot aantal aanwezigen de heilige mis opgedragen en de aflaten van paus Gregorius meegedeeld. Deze bijeenkomst was niet ontgaan aan de opmerkzaamheid van de spionnen der predikanten. Deze stelden nu een plan op om de pater te laten vangen, niet door de gewone gerechtsdienaren, maar door de militaire macht – dit om des te onheuser ten opzichte van de pater te zijn, maar om bovendien nog verontschuldigingen over grof optreden voor de katholieken en het volk bij de hand te hebben. Dit is althans de opinie van pater a Boecop. Op de woensdag na Pinksteren, 23 mei, merkte Joannes Bouillet of Boviltet, predikant te Warnsveld en eveneens afgevaardigde voor de Dordtse Synode, vanuit een naburig huis op, hoe enige katholieken in de vroege morgenuren naar het ouderlijk huis van pater a Boecop slopen. Terstond waarschuwde hij zijn collega's Baudartius en Damman, die op hun beurt naar de schepene Reinier van Heeckeren – niet Van Helveren zoals in de tekst van pater a Boecop staat – snelden. Tezamen met de schepene liepen zij naar het stadhuis en besloten onderweg reeds, dat de nachtschout of schout bij nacht (praefectus vigilum) en de schout of diens 'stadholder' (praefectus rerum capitalium)[2] met dit werk moesten belast worden. De beide rechtsofficieren werden ontboden en verzamelden een groep soldaten en trokken naar het ouderlijk huis van pater a Boecop. Daar gekomen stelden zij hun manschappen aan alle zijden van het huis op en betraden het door de deur, die juist (nog?) openstond, zonder de klopper te laten gaan of enig ander teken te geven. Op gelijke wijze drongen zij de kamers van de benedenverdieping binnen en onderwierpen die aan een

1) Norb. Aerts S.J., *Acta Missionis Hollandicae S.J.*, 2e deel 399–402: een zeer uitvoerige brief. Idem, *Breve chronicon stationis Zutphaniensis* 1621. Beide werken zijn in afschrift aanwezig in het archief van de Nederl. jezuïeten te Maastricht.
2) Mededeling van het archief van Zutphen.

onderzoek. Pater a Boecop was juist klaar met zijn heilige mis, die hij in een van de vertrekken van de bovenverdieping had gelezen. Andere dagen hield hij altijd nog na zijn heilige mis een kwartier of half uur meditatie of mondgebed, maar op deze dag had hij het plan opgevat om deze gebeden in zijn kamer op de begane grond te verrichten. Daarom ging hij de trap af naar beneden en zag daar de beide officieren rondlopen. De nachtschout raakte bij het zien van de pater totaal in de war en werd doodsbleek 'om diens onverschrokken uiterlijk of uit droefheid over het ontgaan van zijn buit'. Hij kon niet anders doen dan stamelend zijn verontschuldigingen aanbieden dat hij hierheen gezonden was om namens de stedelijke autoriteiten een onderzoek te doen en dat hij het geenszins op eigen gelegenheid deed. Toen echter zijn manschappen kwamen opdagen, veranderde hij van houding en snauwde hun toe, dat zij ook de bovenverdieping moesten gaan onderzoeken. De soldaten stonden echter even perplex als hun meester gedaan had, toen zij de pater daar zagen staan. De schout echter was rustig gebleven en deed wat de soldaten niet vermochten: hij snelde de trap op naar boven. Nu greep de pater in. Hij volgde de schout de trap op naar boven, maar sloot tevens de trapdeur achter zich, zodat niemand hen achterna kon lopen. Bovengekomen liet hij de schout alle kamers zien en hem zelfs door de openstaande deur een blik werpen in het vertrek waar de godsdienstige bijeenkomsten gehouden werden, maar de man kan niets verdachts opmerken. Toen zij weer de trap afgedaald waren, kwam de nachtschout op hen toe met de mededeling dat zijn mannen ook niets gevonden hadden, en na opnieuw zijn verontschuldigingen gemaakt te hebben, trok hij met zijn soldaten verlegen en verontwaardigd af.

Het gehele verhaal van pater a Boecop bevat ons inziens iets onwaarachtigs en doet ons vermoeden, dat er nog voor de overval een waarschuwing is gekomen, misschien zelfs uit het stadhuis: de pater die uit een soort van voorgevoel op die dag anders doet dan gewoonlijk en rustig de binnendringers tegemoetgaat; de afwezigheid van de andere bewoners, ook de moeder van pater a Boecop, een oude vrouw, die – zoals wij later nog zullen zien – niet meer zoveel aankon. Bovendien had de pater bij de rondgang op de bovenverdieping alle gelegenheid om wat met de schout te bekonkelen. Hij zal dit echter alles niet hebben durven vermelden, om geen mensen in ongelegenheid te brengen, daar hij slim genoeg was om rekening te houden met het feit dat zijn geschriften wel eens onder de ogen van zijn tegenstanders konden komen.

Dank zij de onderzoekingen van de archivaresse van Zutphen, mevrouw M. M. Doornink-Hoogenraad, kunnen wij met enige zekerheid het huis van de moeder van pater a Boecop aanwijzen. Het zal hetzelfde zijn als waarover in de 'protocollen van kentenissen' gesproken wordt in de jaren 1629 en 1637: een huis dat toebehoord heeft aan juffer Eva van Wijhe, wed. Boecops en dat ligt in de Beukerstraat op de hoek van het Hacfortsteegje (nu Lombardsteeg) en dat door haar neef Gisbert van Wijhe met assistentie van Thomas van Boerlo als medeërfgenaam verkocht wordt. Merkwaardigerwijze is dit waarschijnlijk ook hetzelfde huis als waarin in 1674 de eerste r.-k. schuilkerk gevestigd is geweest; het werd toen voor dit doel door de toenmalige eigenaar dr. Hendrik Jan Ruyter, burgemeester van Zutphen, aan jonker Willem Veer en andere gemachtigden van de r.k. gemeente verhuurd.[1]

Ondanks deze overval ging pater a Boecop gewoon door met zijn pastoraal werk. Ook waren de stedelijke regenten nog even voorkomend jegens hem. Maar die vriendelijkheid vertrouwde hij nu minder dan ooit te voren en hij nam des te meer voorzorgsmaatregelen. De hoge heren werden ook wel onder druk gezet zowel van de kant van het federale bestuur in Den Haag als van de zijde van de gewestelijke regering in Arnhem en de predikanten en hun aanhang. Daarom zal het hem goed gedacht hebben om een maandje uit hun ogen te verdwijnen. Hij moest toch nog enige zaken opknappen te Utrecht en Amsterdam; nu zou daarvoor het geschiktste moment zijn. Naar Utrecht werd hij ontboden door 'onze Utrechtenaren' waaronder wij zowel de daar werkzame jezuïeten als familieleden van pater a Boecop kunnen verstaan. Hij logeerde er namelijk ook bij zijn neef Theodorus a Boecop, in wie wij een broer of tantezegger kunnen zien van de bekende schilderes Cornelia a Boecop en dus een zoon of kleinzoon van de schilderes Mechteld thoe Boecop-van Lichtenberg.[1] Waarschijnlijk waren er onenigheden tussen deze thoe Boecops en andere families. De pater moest er onder anderen op gaan zoeken een Petrus Crom, die hij zelf noemt: *durae et asperae sortis hominis*. Volgens zijn eigen bekentenis later voor het Gelderse Hof heeft hij ook enige tijd daar ziek gelegen. Bovendien zal hij zich niet de gelegenheid hebben laten ontgaan voor zijn geschiedkundige navorsingen.

Van Utrecht ging het naar Amsterdam, waar hij logeerde in de

1) De archivaresse die mij zo vriendelijk deze en andere inlichtingen gaf uit het stadsarchief, zal zelf binnenkort publiceren over de Zutphense katholieken in de vervolgingstijd.

herberg De Grote Christoffel. Hier moest hij voor de Mainzer sodaliteit of Mariacongregatie schilderijen bestellen voor een Maria-altaar, onder andere een schilderij van de Aanbidding van de Wijzen. Hij deed dit bij de schilder Adriaen van den Bogart.[1] Ook moest hij er voor dezelfde opdrachtgevers bladgoud kopen. Verder zochten hij en zijn metgezel Thomas van Boerlo, met wie hij deze reis maakte, naar een bepaald soort Italiaanse stof, waarvoor zij enige winkels moesten aflopen. Slechts twee dagen, 29 en 30 juni, besteedden zij aan dit werk, maar het was lang genoeg om opgemerkt en bespioneerd te worden door de felle Zutphense calvinist Jacobus Kremer, die het verblijf van deze twee mannen te Amsterdam zeer verdacht vond.

Tegen de nacht van 30 juni voeren zij van Amsterdam naar Harderwijk, waar zij logeerden bij Bernt van Harderwijck, zwager van pater a Boecop. Samen met hem bezochten zij de oude raadsheer Hendrick van Brienen, heer van Sinderen.[2] Niet lang tevoren had pater a Boecop ook Harderwijk bezocht en was hij er zelfs eervol door de vroedschap ontvangen. Nu bleef hij er maar kort. Op 3 juli was hij weer terug in Zutphen om zich weer aan de zielzorg te kunnen wijden.

Tenslotte nog een woordje over de bovengenoemde Thomas van Boerlo of Buerlo. Wij zullen hierbij niet ingaan op zijn adellijke afstamming en zelfs niet op de trouw van zijn familie aan de katholieke Kerk, zoals pater Allard zo voortreffelijk deed. Uit uitgegeven en niet uitgegeven documenten kunnen wij echter wel het een en ander over de persoon van Thomas hier naar voren brengen. Op de eerste plaats was hij een ijverig katholiek die zijn geloof niet onder stoelen of banken verborg en zelfs een van de voormannen van de katholieken van Zutphen was in moeilijke tijden. Al was hij lid van de ridderschap van de Veluwe en woonde hij te Empe aan de andere kant van de IJssel – hij had het burgerrecht van Zutphen en daar ook een huis.[3] Waarschijnlijk was hij de Thomas van Boerlo die met andere katholieken in 1598 uit de stad verbannen was.[4] In 1608 werd in zijn Zutphens huis de heilige mis gelezen,

1) Verder onbekend.

2) Het overlijdensjaartal 1620 in het *Nieuw Biogr. Wbk.* is niet juist en overgenomen van de volgende Hendrick van Brienen. Vgl. *Register op de Leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en het graafschap Zutphen,* Veluwe 363, waar zijn leen Sinderen in *1625* opnieuw vergeven wordt.

3) Mededeling van de Zutphense gemeentearchivaresse.

4) H. J. Allard, *o.c.,* Jaarb. Alb. Thijm 56 (1907), 301.

waarom hij door het stadsbestuur werd aangepakt.[1] Reeds hebben wij gezien hoe hij zich opgaf om borg te staan voor pater van Weeze, toen deze door de schepenen overvallen werd in het huis van Hendrick Bentinck. Hij was een van de medeondertekenaars van de suppliek aan de paus in 1621.[3] Voor de paters jezuïeten van het college van Emmerik verzamelde hij met toestemming van de nuntius Ottavio Frangipani gewijde voorwerpen en kostbare relikwieën.[3] Ook nog om andere reden stond hij met hen in contact en hij deed ook retraites bij hen. Niet alleen omdat hij een katholieke edelman was, ging hij met pater a Boecop mee naar Amsterdam, maar ook omdat hij een vriend schijnt geweest te zijn van zijn familie. Zonder met deze verwant te zijn vernieuwde hij namens de moeder van pater a Boecop de verheffingseed voor het leengoed Roderdingh op 9 november 1614[4] en werd later na haar dood een van haar erfgenamen, zoals wij reeds gezien hebben. Maar overigens was hij toch van het soort edellieden die door hun onverstandig en vaak stijfhoofdig optreden de sympathie van hun standgenoten en medeburgers verspeelden. Meermalen was hij in processen verwikkeld. Vooral met graaf Joost van Limburg-Styrum-van Bronckhorst had hij het aan de stok.[5] In het jaar 1617 had deze hem zelfs door zijn soldaten laten oppakken en op zijn kasteel gevangen zetten. In dit geval was de vroedschap van Zutphen voor hem opgekomen en had zelfs rechtskundige bijstand gezonden.[6] Later zullen wij nog een staaltje van zijn onverstandig optreden zien tijdens het proces dat te Arnhem tegen pater a Boecop en hem gevoerd werd.

1) Mededeling van de Zutphense gemeentearchivaresse.

2) Fr. van Hoeck S.J., *Suppliek* enz., Arch. Aartsbisdom Utrecht 61 (1952), 213. Idem, *Schets van de gesch. der jez.*, 149.

3) A. van Lommel S.J., *Berigten aangaande reliquien van heijligen of heijlige zaken in Noord-Nederland ontvoerd annis* 1580–1660, Arch. Aartsbisdom Utrecht 7 (1876), 78–11.

4) *Register op de Leenaktenboeken* enz., Zutphen 378.

5) Frid. Reiffenbergius S.J., *o.c.*, mant. dipl. 119.

6) Memorie- en resolutieboek van de stad Zutphen 1617. Gemeentearchief van Zutphen.

EEN BISSCHOPSBENOEMING TEGEN HET EIND VAN HET OOSTENRIJKS BEWIND IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN.

DE BENOEMING VAN MGR. J. B. R. VAN VELDE DE MELROY TOT BISSCHOP VAN ROERMOND IN 1793

DOOR

W. A. J. MUNIER SS.CC.

DE bedoeling van deze bijdrage is een bisschopsbenoeming uit de tijd van het Oostenrijks bewind over de Zuidelijke Nederlanden te beschrijven. Als specimen is gekozen de benoeming van mgr. Van Velde de Melroy tot bisschop van Roermond in het jaar 1793. Deze keuze is mede bepaald door de zeer bijzondere omstandigheden waaronder juist deze benoeming heeft plaatsgehad. Het was uitgerekend de laatste bisschopsbenoeming van de Oostenrijkse machthebbers in de Zuidelijke Nederlanden. Reeds in de loop van het jaar 1794 heeft de storm van de Franse Revolutie het Oostenrijks bewind weggevaagd. De benoeming van Van Velde heeft in heel haar verloop in het teken gestaan van de gebeurtenissen uit deze beslissende jaren. De beschrijving van de procedure die door de Oostenrijkse machthebbers werd gebruikt, zal worden gevolgd door een beschrijving van de bevestiging der benoeming in Rome. Bijzondere aandacht zal daarbij besteed worden aan een intrige die naar aanleiding van deze bevestiging op touw werd gezet door enkele Italiaanse prelaten. Zoals zal blijken, leverde de ingewikkelde status van het bisdom Roermond bijzondere moeilijkheden op, omdat de Romeinse curie niet voldoende rekening hield met de politieke verhoudingen binnen het grondgebied van het bisdom. Als gevolg daarvan werd een ernstige fout gemaakt, die de pas benoemde bisschop al onmiddellijk in moeilijkheden bracht. De politieke gebeurtenissen voegden er andere aan toe. Zij zullen beschreven worden in het kader van het optreden van Van Velde tot aan zijn bisschopswijding. Aan het eind van deze bijdrage zal een aantal documenten die in de tekst geanalyseerd werden, in extenso worden opgenomen.

Voor een goed begrip van de procedure die bij de benoeming van Van Velde gevolgd werd, leek het mij het beste een kort overzicht van de verschillende fasen waarin de benoeming van bisschoppen onder het Oostenrijks bewind uiteenviel, te laten voorafgaan. Zij werden op voortreffelijke wijze voor heel de achttiende eeuw beschreven door de Brusselse archivaris P. F. Lefèvre op basis van de bestudering van omvangrijk archiefmateriaal.[1] Ik kan dus volstaan met een korte samenvatting van de resultaten van dit onderzoek.

De gehele procedure omvatte, wanneer zij althans volledig werd gevolgd, twee hoofdfasen, waarvan de eerste zich voltrok in de Zuidelijke Nederlanden zelf, de tweede in de rijkshoofdstad Wenen. Begonnen werd met de raadpleging van de kerkelijke autoriteiten in de Nederlanden. Bij gelegenheid van de vacature van een bisdom werden circulaires verzonden aan alle bisschoppen in functie, aan het kapittel of de vicaris-generaal van het vacant geworden bisdom en eventueel aan dezelfde instanties van andere op dat moment vacante bisdommen. De regering beoogde met deze circulaires de genoemde kerkelijke autoriteiten in kennis te stellen van het overlijden van een bisschop en hen op te roepen een aantal kandidaten voor de opvolging voor te stellen. Het was niet de bedoeling dat zij daarover onderling overleg pleegden. Zij moesten veeleer onafhankelijk van elkaar de eigen zienswijze kenbaar maken. Het resultaat van deze raadpleging was, dat de regering een aantal lijsten ter beschikking kreeg waarop minstens drie personen als kandidaten werden aanbevolen voor de bezetting van de vacante zetel. Al deze adviezen werden en bloc beoordeeld.

Wanneer om een of andere reden een breder informatie wenselijk werd geoordeeld, werd ook op andere instanties een beroep gedaan hun zienswijze kenbaar te maken. Zo konden bijvoorbeeld de provinciale staten van het betreffende gebied geraadpleegd worden, maar noodzakelijk was dit niet. Bij gelegenheid werden ook voordrachten door particuliere instanties ingediend zonder dat zij daartoe waren opgeroepen.[2] Het kwam zelfs voor dat

1) *Le recrutement de l'épiscopat dans les Pays-Bas pendant le régime autrichien,* in: 'Bulletin de la Commission Royale d'Histoire' 103 (1938) 115–204. De zo goed als volledige documentatie betreffende de bisschopsbenoemingen tijdens het Oostenrijks bewind berust in het Algemeen Rijksarchief te Brussel in de sectie: Chancellerie autrichienne des Pays-Bas. Een groot aantal excerpten van stukken uit deze dossiers vindt men in genoemd artikel.

2) Bij de vacature van de Roermondse zetel in 1793 gebeurde dit door een zekere Jan Willem Peusens, notaris te Schinnen. Deze deed aan de gevolmachtigde minister

gegadigden voor een bisschopszetel zichzelf kandidaat stelden.[1]

Alle gegevens die hierdoor werden verkregen, kwamen terecht bij een van de voornaamste bestuursorganen in de Zuidelijke Nederlanden: de Privaat-Raad. Na nauwkeurig onderzoek van de binnengekomen adviezen maakte deze raad daarover een rapport op waarin het eigen advies werd omlijnd. In de regel bevatte dit de namen van drie kandidaten. Bij de keuze werd weliswaar rekening gehouden met de voorkeur die de bisschoppen en andere adviseurs voor bepaalde personen hadden doen blijken, maar deze was in veel gevallen niet doorslaggevend. De heren van de Privaat-Raad legden uiteraard enigszins andere normen aan dan de kerkelijke dignitarissen, al bleef het in de praktijk zo goed als uitgesloten dat zij personen voorstelden die van kerkelijke kant geen enkele stem hadden verkregen. Voor degenen die geen plaats vonden op de door hen opgestelde lijst, betekende dit een aanzienlijke vermindering van de kansen, omdat in het verdere verloop van de benoemingsprocedure het advies van de Privaat-Raad tot basis werd. Opneming daarentegen betekende dat men door de regering werd gerekend tot de *episcopabiles,* die, zo al niet steeds onmiddellijk, dan toch op den duur het tot de benoeming voor een bisschopszetel brachten.

Met het advies van de Privaat-Raad was de eerste fase nog niet voltooid. Het was aan de gouverneur-generaal of aan de minister-plenipotentiair voorbehouden op zijn beurt van het advies van de Privaat-Raad rapport op te maken, waarna het hele reeds omvangrijk geworden dossier naar Wenen werd gestuurd. Dit rapport van de hoogste regeringscommissaris in de Nederlanden behelsde een nieuw advies. Deze behoefde zich namelijk niet gebonden te achten door de overwegingen van de heren raadsleden. De door hem ingediende lijst van kandidaten, die eveneens de namen van drie personen bevatte, kon dan ook van een andere samenstelling zijn dan die van de Privaat-Raad.

van het Oostenrijks bestuur in de Nederlanden, graaf Metternich–Winneburch, op de dag van het overlijden van mgr. Hoensbroeck het voorstel het verlies te compenseren door de benoeming van een broer van de overledene. Aan dit voorstel werd verder geen aandacht besteed. Cfr. J. Habets, *Geschiedenis van het bisdom Roermond,* 2, Roermond, 1890, 618.

1) Een voorbeeld daarvan komt voor in de hieronder te bespreken bundel betreffende de benoeming van een bisschop voor het bisdom Ieper in 1785. Een zekere F. Lux, regent van een college te Duinkerken, gaf in een brief van 1 dec. 1784 de wens te kennen voor een benoeming in aanmerking te mogen komen. Cfr. bundel 726 van de sectie: Conseil privé autrichien van het Algemeen Rijksarchief te Brussel.

In 1793 kreeg dit alles nog een enigszins andere figuur, inzover juist in dit jaar een nieuw orgaan, de zogenaamde ministervergadering, in het bestuur van de Zuidelijke Nederlanden werd ingeschakeld.[1] Zij vormde een soort adviescollege, bestaande uit enkele hoge bestuursfunctionarissen, in dienst van de gouverneur-generaal of van de minister-plenipotentiair. Ook bij de benoeming van bisschoppen werd het advies van dit college ingewonnen. Dit kwam in de plaats van het hierboven genoemde advies van de gouverneur-generaal of van de minister-plenipotentiair als aparte adviseurs. Hiermee eindigde de werkzaamheid van de verschillende bestuursorganen in de Nederlanden en de tweede hoofdfase nam daarop een aanvang.

Deze werd ingezet met een onderzoek van het hele dossier, waarbij de rapporten van de Privaat-Raad en van de hoogste regeringscommissarissen het meeste gewicht in de schaal legden. Vóór 1753 gebeurde dit onderzoek door de Hoge Raad der Nederlanden te Wenen, na dat jaar ressorteerde deze taak onder de rijkskanselier. In 1793 werd dit ambt bekleed door graaf Trauttmansdorff.[2] Het onderzoek bestond in een nauwkeurige analyse en vergelijking van de twee genoemde beslissende rapporten. Wanneer deze onderling overeenstemden, was aanvaarding van de daarin gedane voorstellen de gewone regel. Bij onderlinge verschillen prevaleerde doorgaans de zienswijze van de vertegenwoordigers van het centraal bewind in de Nederlanden. Van dit onderzoek werd opnieuw rapport opgemaakt en dit bevatte een nu definitieve lijst van kandidaten die werden voorgedragen. Daarop had de benoeming plaats. Onder Maria-Theresia week deze soms radicaal af van de ingediende adviezen. De benoemingen onder Jozef II, Leopold II en Frans II waren alle conform de voorstellen. Dit was dus ook het geval bij de benoeming van mgr. Van Velde de Melroy tot bisschop van Roermond door Frans II.

Voordat wij overgaan tot de analyse van deze benoeming, is het nodig wat nader kennis te maken met de persoon van de bisschop zelf. Jean Baptiste Robert van Velde de Melroy[3] werd op 9 juli

1) Voor de origine van dit instituut cfr. J. LEFÈVRE, *La fin du régime autrichien* (1791–1794), in: 'Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique' 10 (1933) 1–19; vooral 14–15.

2) Cfr. Biographie Nationale de Belgique 25, 547–553.

3) Cfr. HABETS, *o.c.*, 2, 619–629; *Nw. Ned. Biogr. Wdk.* 10, 1083–1085; Biogr. Nat. de Belg. 26, 558–561. Zijn portret komt o.a. voor in: 'Publications de la société historique et archéologique du Limbourg' 33 (1896–'7) tegenover p. 311.

1743 te Brussel uit een invloedrijke adellijke familie geboren.[1] Als besluit van zijn studies aan de universiteit van Leuven behaalde hij in 1765 het licentiaat in beide rechten. Hij trad daarop in de geestelijke stand en werd in 1769 priester gewijd door de aartsbisschop van Mechelen, kardinaal Franckenberg [2], wiens beschermeling en vriend hij spoedig zou worden. Reeds in het jaar van zijn priesterwijding was hij lid van het metropolitaan kapittel van Sint-Rombout te Mechelen. Zijn eigenlijke prebende verwierf hij echter eerst vele jaren later in 1780. In 1782 werd hij proost van hetzelfde kapittel. Inmiddels was hij als geestelijk raadsheer van de Grote Raad van Mechelen, waartoe hij benoemd werd in 1779, een rol van betekenis in het openbare leven van zijn land gaan spelen. Hij verloor deze post toen in 1786 in het kader van de reorganisatie van het bestuur onder Jozef II de Grote Raad werd opgeheven. Hij werd echter opgenomen onder het personeel van de opgerichte nieuwe Raad van Algemeen Bestuur als hoofd van het departement van de vrome stichtingen, welke post hij van 1786-1789 bekleedde.[3] Na het echec van de bestuursveranderingen van Jozef II keerde hij naar Mechelen terug en nam opnieuw zitting in de Grote Raad, die na drie jaar onderbreking zijn werkzaamheden hervatte.

Uit deze enkele gegevens blijkt voldoende, dat Van Velde reeds lang de aandacht van de politieke machthebbers had getrokken en ook in kerkelijke kringen een goede naam moet hebben gehad. Het is dan ook niet te verwonderen, dat zijn naam reeds een tiental jaren vóór zijn bisschopsbenoeming te vinden is op lijsten van *episcopabiles* die bij de regering in Wenen werden ingediend.[4]

In 1784 werd voor het eerst Van Velde's kandidatuur gesteld bij gelegenheid van de vacature van het bisdom Antwerpen na de dood

1) De voornaamste gegevens betreffende de familie Van Velde de Melroy zijn te vinden in: *Suite du supplément au Nobiliaire des Pays-Bas* 6, 131-143.

2) 1726-1804, aartsbisschop van 1759-1801. A. Verhaegen, *Le cardinal de Franckenberg, archevêque de Malines,* Paris 1889.

3) Cfr. J. Lefèvre, *Le Conseil du Gouvernement Général,* in: 'Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques', 2e série 23, Bruxelles 1926-'7, 87 en passim.

4) P. F. Lefèvre noemt Van Velde als kandidaat voor de zetel van Gent in het jaar 1778. Dit berust echter op een vergissing. Kandidaat bij deze gelegenheid was Jean-François van de Velde, een belangrijke figuur aan de universiteit van Leuven; cfr. F. Claeys Bouvaert, *Van de Velde et l'ancienne université de Louvain,* Gand 1914; idem, *Jean-François Van de Velde, professeur et bibliothécaire à l'ancienne université de Louvain, 1743-1823,* in: 'Eph. Theol. Lov.' 35 (1959) 904-919. Cfr. betreffende zijn kandidatuur voor de zetel van Gent: Chancellerie autrichienne des Pays-Bas 785, C. 20, no. 1.

van mgr. J. T. J. Wellens.[1] Zij vond steun van de kant van alle instanties die overeenkomstig de gebruiken de regering van advies dienden. Kardinaal Franckenberg beschouwde Van Velde als de eerste in aanmerking komende kandidaat. In zijn advies wees hij op diens grote talenten en deugden, waaronder hij in het bijzonder de voorzichtigheid, de ijver en zachtmoedigheid releveerde. Op grond daarvan sprak hij als zijn overtuiging uit, dat Van Velde op de vereiste manier de verplichtingen van het episcopaat zou nakomen.

Deze zienswijze was ook die van de bisschoppen van Brugge, Ieper en Roermond. De twee eerstgenoemden plaatsten Van Velde als tweede op de door hen ingediende lijsten, terwijl de bisschop van Roermond hem als derde kandidaat voorstelde. De bisschop van Ieper wees daarbij op dezelfde kwaliteiten als zijn aartsbisschop gedaan had. Hij voegde eraan toe dat Van Velde in het bijzonder nog in aanmerking kwam voor de bezetting van de zetel van Antwerpen, omdat hij over de daarvoor vereiste kennis van het Vlaams beschikte.

Met bijzondere nadruk werd dit laatste punt in het rapport van de Privaat-Raad onderstreept. Er werd zelfs gesproken over een eis van goddelijk recht, waaraan iedere kandidaat voor dit bisdom moest voldoen. De lijst van de raad bevatte achtereenvolgens de namen van Nelis [2], Van Velde en Van Eupen.[3] Hoewel de eerste slechts door twee bisschoppen als mogelijke kandidaat werd genoemd, beschouwden de heren van de raad hem als de meest geschikte. Zij stelden echter ook groot vertrouwen in de persoon van Van Velde, die door vier bisschoppen was voorgedragen met verwijzing naar zijn bijzondere kwaliteiten.

Hoe beslissend het advies van de Privaat-Raad in het algemeen was, blijkt wel hieruit, dat deze lijst van kandidaten door de gouverneurs-generaal Albert van Saksen-Teschen [4] en Maria Christi-

1) Hij bezette de zetel van Antwerpen van 1776–1784; cfr. Biogr. Nat. de Belg. 27, 163–165.

Het dossier betreffende de benoeming van 1785 is te vinden in: Chancellerie autrichienne des Pays-Bas 764, C. 21, no. 52. De in de tekst geanalyseerde stukken maken deel uit van dit dossier. Zij zijn niet genummerd, zodat ik met deze algemene verwijzing moet volstaan. Hetzelfde geldt voor de andere nog te bespreken dossiers van deze serie.

2) Cfr. W. J. H. Prick, *C. F. de Nélis, 18e et dernier évêque d'Anvers (1785–1798)*. Un évêque humaniste et homme d'action à la fin de l'Ancien Régime, Louvain 1954.

3) Cfr. Biogr. Nat. de Bel. 6, 733–737.

4) Cfr. Biogr. Nat. de Bel. 1, 190–192.

na [1], evenals door de gevolmachtigde minister van het ogenblik graaf Barbiano de Belgiojoso [2], werd overgenomen. Wel werd in het begeleidend rapport opgemerkt, dat hun voorkeur uitging naar twee hoogadellijke heren, die ook van de bisschoppen een ruim aantal stemmen hadden verkregen. Deze heren voldeden echter niet aan de eisen betreffende de landstaal en werden daarom niet voorgedragen. Dit betekende een verwijzing naar de bepalingen van het kanonieke recht 'de idiomate', waarmee deze adviezen van politici dus wel degelijk rekening hielden.

Het advies van de toenmalige kanselier Von Kaunitz [3] was met dat van de gouverneurs-generaal nagenoeg eensluidend. Jozef II benoemde daarop Nelis tot bisschop van Antwerpen. Ondanks de zeer gunstige adviezen betreffende zijn persoon was de kans voor Van Velde bij deze gelegenheid verkeken.

Reeds het daaropvolgende jaar werd zijn kandidatuur opnieuw gesteld, nu voor het bisdom Ieper, dat door de dood van mgr. F. J. H. de Wavrans [4] vacant geworden was.[5] Opnieuw verwierf hij een aantal stemmen van de bisschoppen, die daarmee trouw bleven aan hun zienswijze van een jaar tevoren. Kardinaal Franckenberg stelde hem bij deze gelegenheid voor als tweede kandidaat, daarin gevolgd door de bisschoppen van Brugge en Roermond. Het kapittel van Ieper gaf, zoals gebruikelijk, een voorkeursstem aan een van de kanunniken, maar plaatste niettemin Van Velde als derde kandidaat op de lijst. De Privaat-Raad stelde Van Velde opnieuw als tweede kandidaat voor, daarbij uitdrukkelijk verwijzend naar het advies van het vorig jaar, dat opnieuw steun had gevonden in de adviezen van kerkelijke autoriteiten. Hoewel Van Velde's kandidatuur ook in het verdere verloop werd aangehouden, bleek opnieuw de tweede plaats in het advies van de Privaat-Raad onvoldoende voor een benoeming voor het vrijgekomen bisdom. De eerstgenoemde kandidaat, graaf Ch. A. d'Arberg, tot dan toe hulpbisschop van Luik, werd door de keizer tot bisschop van Ieper benoemd.[6]

De eerstvolgende vacature was die van het bisdom Roermond,

1) Cfr. Biogr. Nat. de Belg. 13, 722–727.
2) *Le comte L. C. M. de Barbiano de Belgiojoso. Contribution à l'histoire des réformes de Joseph II,* in: 'Bulletin de la Commission Royale d'Histoire' 81 (1912).
3) Cfr. Allgemeine deutsche Biographie 15, 485–505.
4) Bisschop van Ieper van 1762–1784.
5) Het dossier betreffende de benoeming in: Conseil privé autrichien 726.
6) Hij bezette de zetel van 1785–1801. Cfr. over zijn persoon: U. Berlière, *Les évêques auxiliaires de Liège,* Paris 1919, 182.

dat in 1793 vrijkwam door de dood van mgr. van Hoensbroeck.[1] Deze keer waren de stemmen die Van Velde verwierf, van dien aard dat hij tot bisschop werd benoemd.[2] Voor het episcopaat was hij bij deze gelegenheid de kandidaat die verreweg de meeste stemmen kreeg. Slechts van de bisschop van Namen kreeg hij geen stem, maar al de overige bisschoppen plaatsten hem hoog op de ranglijst. De aartsbisschop van Mechelen en de bisschoppen van Antwerpen, Ieper en Gent beschouwden hem als de beste kandidaat, terwijl de bisschop van Brugge hem als tweede op zijn lijst plaatste. Het kapittel van Roermond sprak zich eveneens unaniem uit ten gunste van de kandidatuur van Van Velde en stelde hem als eerste voor. De motivering van de voordracht van Van Velde in al deze stukken is uiterst algemeen van aard. Veel gedetailleerder is het rapport dat door de Privaat-Raad tijdens haar zitting van 23 september werd opgesteld.[3] Het verslag van deze bijeenkomst vormt een typisch voorbeeld van de bezonnenheid waarmee dit instituut te werk ging, evenals van de onafhankelijkheid die daarbij werd gedemonstreerd.

Een uitvoerige bespreking werd gewijd aan de adviezen die van kerkelijke zijde waren uitgebracht. Nauwkeurig werden de stemmen met elkaar vergeleken en de balans ervan opgemaakt. Daarna werden de eisen die aan een kandidaat voor de bezetting van de Roermondse zetel gesteld moesten worden, grondig besproken. In het bijzonder werd gewezen op de onontbeerlijkheid van een voldoende kennis van het Vlaams.[4] Verder werd opgemerkt, dat de bisschop wegens de uitoefening van de protestantse eredienst en de aanwezigheid van een aanzienlijk aantal protestanten binnen het territorium van zijn bisdom iemand moest zijn die uitmuntte door voorzichtigheid en gematigdheid. Het ideaal van de Verlichting komt hierbij, gezien de aard van de gebruikte formuleringen, even om de hoek kijken. Ten slotte werd nog bijzonder gereleveerd dat een voldoende kennis van het publiek recht tot de uitrusting van een bisschop van dit diocees met zijn geheel eigen politieke status moest behoren.

Rekening houdend met deze eisen meende de raad als eerste

1) Bisschop van Roermond van 1775–1793; cfr. Habets, *o.c.*, 2, 6.

2) Het dossier betreffende Van Velde's benoeming in: Chancellerie autrichienne des Pays-Bas 768, C. 24, no. 17.

3) Een samenvatting van dit advies bij: P. F. Lefèvre, *art. cit.*, 203.

4) Dit soort stukken kent het woord 'Nederlands' niet. Opmerkelijk is dat als reden voor deze eis alleen wordt aangevoerd de nabijheid van territoria onder vreemde heerschappij, waarbij i.c. gedacht werd aan de gebieden onder Staats bewind.

kandidaat de Gentse kanunnik De Graeve te moeten aanbevelen.[1] Deze had slechts weinig stemmen van de kerkelijke autoriteiten verkregen, maar werd desondanks door de heren van de raad als de meest geschikte kandidaat beschouwd. Eerst op de tweede plaats werd Van Velde genoemd. Als een bijzonder verdienstelijke noot werd bij zijn naam aangetekend dat hij er te midden van de ongeregeldheden der laatste jaren in geslaagd was de achting van alle partijen te bewaren. Als derde kandidaat werd de poenitentiarius van het bisdom Doornik, Vrammont, aanbevolen.[2]

De motivering van deze voordracht werd niet onderschreven door de heren van de ministerconferentie die op dezelfde dag bijeenkwamen.[3] De rapporteur van deze bijeenkomst, De Robiano [4], vermeldt in zijn verslag, dat de heren van mening waren dat de Privaat-Raad niet voldoende rekening had gehouden met de adviezen van de bisschoppen. Kanunnik De Graeve vond te geringe steun van kerkelijke kant, terwijl daarentegen Van Velde het grootste aantal stemmen had verworven, Zij waren ervan overtuigd, dat de publieke opinie een duidelijke voorkeur voor zijn persoon deed blijken. Zij steunden daarom deze kandidatuur en benadrukten dat van een man als Van Velde alles verwacht kon worden wat nodig was om het bisdom Roermond, dat van de gebeurtenissen van de laatste jaren zoveel te lijden had gehad [5], tot nieuwe bloei te brengen.

Al deze adviezen kwamen ten slotte terecht bij de kanselier van keizer Frans II te Wenen, graaf Trauttmansdorff, die als laatste van de burgerlijke autoriteiten zijn zienswijze moest kenbaar maken. Hij deed dit in een rapport van 16 oktober.[6] Hij begon met daarin melding te maken van het uiteenlopend karakter van de adviezen van de Privaat-Raad en de minsterconferentie. Persoonlijk sprak hij zich uit voor de kandidaat van de laatste instantie, al meende hij op zijn beurt ten overstaan van de keizer nadrukkelijk te moeten verklaren, dat hij het niet eens was met het beginsel dat door de ministerconferentie in haar rapport was beleden. Naar zijn gevoelen zou dit een al te grote betekenis toekennen aan de adviezen der

1) Voor de levensloop van deze kandidaat; cfr. P. F. Lefèvre, *art. cit.*, 196.
2) Deze figuur komt niet voor op de kandidatenlijst van de kerkelijke autoriteiten.
3) Een samenvatting van de besprekingen van de ministerconferentie bij: P. F. Lefèvre, *art. cit.*, 203–204.
4) Cfr. Biogr. Nat. de Belg. 19, 533–536.
5) Cfr. over de gebeurtenissen vóór en tijdens de Brabantse Revolutie: Habets, *o.c.*, 2, 235–244.
6) Samenvatting van dit rapport bij: P. F. Lefèvre, *art. cit.*, 204.

bisschoppen. Voor het onderhavige geval meende hij echter, dat door deze adviezen de juiste persoon was aanbevolen. Hij van zijn kant ondersteunde dus ook de kandidatuur van Van Velde.

Nog diezelfde dag werd diens benoeming een feit. Eigenhandig schreef de keizer op het rapport van zijn kanselier de beslissende aantekening: 'J'approuve entièrement votre avis en conférant l'évêché de Ruremonde au prévôt de Malines.' [1] Duidelijker kon niet worden uitgedrukt, dat het de keizer was die bisschoppen benoemde, en niet de paus.

Het benoemingsproces was daarmee echter bij lange na niet voltooid. Het was nog slechts het eerste gedeelte dat was afgewikkeld, zij het dan 't beslissendste. Inmiddels waren reeds verschillende maanden verstreken sinds de dood van mgr. van Hoensbroeck. Deze stierf op 17 april, de benoeming van zijn opvolger was op 16 oktober in eerste instantie beslist. Nog maanden zouden verlopen, voordat ook de tweede etappe met de bevestiging van de keizerlijke benoeming te Rome zou eindigen. Deze bevestiging door de paus vormde eigenlijk niet meer dan een juridische formaliteit. Zij bleef in geen geval achterwege. Maar in Rome waakte men over de vormen en deze waren van dien aard, dat minstens de schijn van onafhankelijkheid kon worden opgehouden. Niet alleen moest de bevestiging door de keizer zelf worden aangevraagd, maar bovendien vormde het keizerlijk verzoek het uitgangspunt van een onderzoek naar de kwaliteiten en de geschiktheden van de door de keizer voorgedragen bisschop, een onderzoek dat geheel verricht werd door kerkelijke instanties. Eerst daarna werd de bevestiging verleend. Deze had overeenkomstig reeds eeuwenoud gebruik plaats in consistorie op voordracht van een door de keizer daarvoor aangewezen kardinaal. Het belangrijkste van heel deze procedure was uiteraard hierin gelegen, dat eerst na de bevestiging de vereiste jurisdictie en de daartoe behorende volmachten aan de bisschop werden verleend. Deze was daarop verplicht zich binnen de voorgeschreven termijn van drie maanden tot bisschop te doen consacreren.

Ter voorbereiding van de tweede etappe deed de keizer zelf mededeling van de benoeming aan zijn vertegenwoordiger in de Nederlanden. Dit gebeurde op dezelfde dag waarop de benoeming had plaatsgehad.[2] Van Velde zelf werd twee dagen later door baron

1) Ib.

2) Ook de hier besproken stukken bevinden zich in bundel 768 van de serie Chancellerie autrichienne des Pays-Bas.

Lederer [1], een van de leidende figuren van de keizerlijke kanselarij te Wenen, van zijn benoeming in kennis gesteld.[2] Voordat immers verdere stappen gezet konden worden, was het nodig dat men aan de weet kwam, of de kandidaat de benoeming ook zou aanvaarden. Dat dit impliciet verondersteld werd, blijkt uit de inhoud van dit schrijven, dat praktisch neerkomt op een instructie aan Van Velde over wat hem in de gegeven omstandigheden te doen stond. Het stuk is dan ook in een uiterst zakelijke toon gesteld.

Na de mededeling van de benoeming, die weinig woorden in beslag nam, werd de rekening gepresenteerd voor de vervaardiging van de stukken waarmee Van Velde aan de Romeinse curie en aan de paus zou worden voorgedragen. De kosten die daarvoor van keizerlijke kant berekend werden, bedroegen niet minder dan 750 Duitse gulden.[3] Eerst nadat deze rekening zou zijn voldaan, zouden de betreffende stukken naar Rome worden verzonden aan het adres van de keizerlijke gevolmachtigde in deze zaken, kardinaal Herzan.[4] Deze zou dan o.m. opdracht krijgen in Rome pogingen te doen vermindering van de daar geldende taksen te verwerven.

Dit laatste betekende althans een zekere tegemoetkoming aan de financiële draagkracht van de nieuwe bisschop, al was het een tegemoetkoming die verder tot niets verplichtte. Het was te Wenen voldoende bekend dat de financiële positie van het bisdom Roermond nooit rooskleurig was geweest [5] en dat zij de laatste jaren eer slechter dan beter geworden was. Waarschijnlijk wist men bovendien dat Van Velde zelf eveneens gevoelige verliezen had geleden als gevolg van zijn trouw aan het Oostenrijks bewind tijdens de Brabantse Revolutie. Het behoorde echter in deze jaren niet tot de politiek van het gouvernement te Wenen zijn Nederlandse dienaren schadeloos te stellen.[6] Van Velde moest dus tevre-

1) Cfr. C. von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* 14, Wien 1865, 294–296.

2) Dit gebeurde in de brief van 21 oktober 1793; cfr. bijlage no. 2.

3) Voor de verschillende munteenheden onder het Oostenrijks bewind, cfr. V. Janssens, *Het geldwezen der Oostenrijkse Nederlanden,* Brussel 1957.

4) R. Ritzler, P. Sefrin, *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi,* 6, Padua 1958, 67.

5) Deze moeilijkheden dateerden al van de tijd der oprichting van het bisdom Roermond; cfr. M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II,* Utrecht 1950, 191vv. Bundel 724 van de sectie Conseil privé autrichien bevat een groot aantal stukken betreffende de financiële positie van het bisdom Roermond in de achttiende eeuw.

6) Slechts in enkele gevallen werd hiermee een begin gemaakt, zoals onder meer blijkt uit enkele stukken in de correspondentie van de Grote Raad van Mechelen in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, no. 138.

den zijn met de verzekering, dat men in Rome voor een vermindering van de onkosten zou pleiten. Volgens het schrijven van baron Lederer zou hij er goed aan doen zelf ook contact op te nemen met kardinaal Herzan over deze aangelegenheid. Ten slotte wees de baron hem op een onregelmatigheid bij het vermelden van zijn voornamen die hem bij het doornemen van de stukken had getroffen. Hij vroeg hem daarom opheldering over de exacte schrijfwijze van zijn naam. Het stuk eindigde met enkele spaarzaam afgemeten woorden van gelukwens met de verheffing tot bisschop, die de briefschrijver als een erkenning zag van de verdiensten van Van Velde.

In zijn antwoord op dit schrijven van 5 november[1] betuigde Van Velde zijn grote erkentelijkheid voor de uitverkiezing die hem te beurt was gevallen, evenals voor de welwillendheid van baron Lederer ten opzichte van zijn persoon. In antwoord op de vraag betreffende de schrijfwijze van zijn naam deelde hij mee dat hij tot dan toe de gewoonte had gehad te ondertekenen met de voorletters J. B., duidend op de voornaam Jean-Baptiste die in zijn familie steeds gebruikelijk was. Na raadpleging van het doopregister was hij echter tot de ontdekking gekomen, dat hij bij het doopsel ook de naam Robert had gekregen.[2] De onregelmatigheid die baron Lederer had gesignaleerd, vond hierin een verklaring. Vervolgens bepleitte hij met bijzondere aandrang, dat men zich in Rome de nodige inspanningen zou getroosten om een vermindering van de onkosten te verwerven. Hij voerde daarvoor als reden aan, dat de inkomsten, aan het bisdom Roermond verbonden, naar hij vernomen had, nauwelijks een bedrag van 6000 gulden per jaar haalden. Hij verkeerde bovendien in de noodzaak zich zo goed als geheel nieuw te moeten installeren als gevolg van de verliezen die hij in de laatste jaren geleden had. Wanneer de bedoelde vermindering niet bereikt werd, zou hij al in het begin van zijn episcopaat voor grote financiële zorgen komen te staan. Deze oratio pro domo werd, waarschijnlijk tot grote tevredenheid van de autoriteiten te Wenen, besloten met de mededeling, dat hij inmiddels de richtlijnen van de baron betreffende de betaling van de keizerlijke taks nauwgezet was nagekomen.

Hierop werd te Wenen overgegaan tot de onmiddellijke voor-

1) Bijlage no. 3.

2) Sindsdien ondertekende Van Velde meestal met J. B. R. of voluit Jean-Baptiste-Robert Van Velde de Melroy.

bereiding van de maatregelen die te Rome getroffen moesten worden voor het verwerven van de pauselijke bevestiging. Op 19 november kwam het dossier gereed, dat na goedkeuring door de keizer aan kardinaal Herzan werd verzonden.[1] Het bevatte in de eerste plaats de officiële mededeling van de keizer aan de paus over de benoeming van Van Velde.[2] De toon van het stuk demonstreert, hoezeer men er aan de keizerlijke kanselarij op bedacht was bij alle reverentie te doen uitkomen dat de wil van de keizer beslissend was bij de bezetting van bisschopszetels. Zelfs in de passage waarin Van Velde voor de zetel van Roermond werd voorgedragen, wordt de term 'praesentamus' onmiddellijk gevolgd door 'et nominamus' en nog driemaal wordt in hetzelfde stuk een equivalent gehanteerd. Weliswaar was deze terminologie ook in het Romeinse spraakgebruik ingeburgerd, maar de inhoud die er van weerskanten aan gegeven werd, verschilde toch wel aanmerkelijk van accent. In hetzelfde dossier bevond zich ook de instructie aan kardinaal Herzan om op een aanzienlijke vermindering van de gebruikelijke taksen ten gunste van de Roermondse bisschop aan te dringen. Van Velde had kennelijk niet tevergeefs de nadruk gelegd op de te verwachten financiële moeilijkheden.

In een brief van 11 december berichtte kardinaal Herzan aan Trauttmansdorff dat hij deze stukken in goede orde had ontvangen en zich inmiddels reeds gekweten had van de taak de paus officieel van de benoeming op de hoogte te brengen. Volgende stappen zouden eerst gezet kunnen worden, wanneer de nuntius te Brussel gereed gekomen was met de zogenaamde *processus informationis,* het documentatiemateriaal van het hierboven al aangeduide kanonieke onderzoek aangaande de kwaliteiten van de benoemde bisschop en de situatie van zijn diocees. Trauttmansdorff zou er goed aan doen Van Velde erop te wijzen, dat hij zich in verband met de regeling van de taksen in verbinding diende te stellen met de keizerlijke agent Brunati [3], die met de zorg voor dergelijke aangelegenheden belast was. Alle betalingen werden naar gewoonte door hem uitgevoerd.

Te Brussel was de nuntius, mgr. Brancadoro [4], inmiddels reeds begonnen met het verzamelen van de gegevens die hij nodig had

1) Ook dit dossier in bundel 768 van de serie Chancellerie autrichienne des Pays-Bas.
2) Bijlage no. 4.
3) Mij verder onbekend.
4) De voornaamste gegevens over hem samengevat in: D.H.G.E. 10, 390–391.

voor het opstellen van de *processus informationis*.[1] Hij ontving de officiële mededeling van Van Velde's benoeming in een persoonlijk schrijven van de keizer van 19 november, de dag waarop ook de instructies aan kardinaal Herzan waren verzonden. Uit de correspondentie van de nuntius [2] met zijn zaakgelastigde te Rome, Rafaele Mazio [3], blijkt echter, dat hij reeds eerder contact met Van Velde had opgenomen om zijn werk voor te bereiden. Van Velde was op uitnodiging van de nuntius op 8 november naar Brussel gekomen om met hem te dineren.[4] Bij die gelegenheid had de nuntius Van Velde op de mogelijkheid gewezen voor de behandeling van zijn zaak te Rome gebruik te maken van de diensten van Mazio. De overige Nederlandse bisschoppen deden dit ook voortdurend en de zaken zouden er niet weinig door vereenvoudigd worden. Van Velde had gewezen op de instructies die hij reeds ontvangen had; deze waren van dien aard, dat hij op de suggestie niet kon ingaan. De nuntius was blijven aandringen en had verzekerd, dat het een het ander niet uitsloot, maar tot een overeenkomst was het niet gekomen.

Deze bespreking vormde het begin van een maandenlang voortgezette actie van de nuntius, daarin trouw bijgestaan door zijn secretaris Ciamberlani [5], om Van Velde te bewegen op zijn aanvankelijke weigering terug te komen. In de drukke correspondentie die beiden met Mazio voerden, werd deze aangelegenheid telkens opnieuw ter sprake gebracht. Duidelijk waren beiden erop uit de Romeinse agent de voordelen te bezorgen die aan de behandeling van de benoemingsaffaire verbonden waren. Van Velde van zijn kant bleef lange tijd onwrikbaar op zijn standpunt staan, dat iedere bemoeienis van Mazio in strijd was met de door hem ontvangen instructies. Voor dit standpunt wisten de Italianen geen begrip op te brengen. Het werd naar hun oordeel ingegeven door een al te grote vreesachtigheid en gebrek aan doortastendheid. De relaties met Van Velde hadden dan ook lang een uiterst stroef karakter.

1) Cfr. Archivio Segreto Vaticano, Processi dei Vescovi Consistoriali 1794, ff. 334–354; een analyse van de voornaamste stukken bij L. Jadin, *Procès d'information pour la nomination des évêques et abbés des Pays-Bas*, in: 'Bulletin de l'institut belge à Rome' 11 (1939), 335–338.

2) Een groot deel van deze correspondentie berust in het Algemeen Rijksarchief te Brussel in de serie: Manuscrits divers 1908, 1909, 1910 en 1279.

3) Cfr. J. Kleijntjens, *Brieven van Ciamberlani*, 1, 17.

4) Cfr. bijlage no. 1.

5) De latere opvolger van Brancadoro als vice-superior van de Hollandse Missie. De voornaamste gegevens over hem in de inleiding op de uitgave van zijn correspondentie door J. Kleijntjens.

Met deze meer persoonlijke aangelegenheid wist de nuntius met een typisch-Italiaans 'savoirfaire' het officieel gedeelte van zijn taak te combineren. Op 30 november werden de door hem opgeroepen getuigen op de nuntiatuur ontvangen om de inlichtingen te verschaffen die Rome ter beschikking wenste te hebben voordat tot de bevestiging van de benoeming kon worden overgegaan. Er waren twee getuigen gedagvaard om de vereiste inlichtingen te verschaffen over de persoon van de bisschop. De eerste was J. G. Huleu [1], secretaris van kardinaal Franckenberg, die in die positie gedurende vele jaren nauwe relaties had onderhouden met de pasbenoemde bisschop. Een tijdlang hadden zij zelfs beiden in het paleis van de aartsbisschop gewoond, en toen Van Velde elders zijn intrek had genomen, was, uit hoofde van hun ambt, het onderling contact niet verbroken. Huleu legde zijn verklaringen af overeenkomstig een bij dergelijke gelegenheden gebruikelijke vragenlijst. Hij releveerde onder de kwaliteiten van Van Velde bijzonder zijn vroomheid, milddadigheid en energie, en beklemtoonde dat hij zich in alle omstandigheden achter de aartsbisschop geplaatst had bij de verdediging van de rechten der Kerk in de strijd rond het Seminarie-Generaal onder Jozef II. Gezien ook de manier waarop Van Velde zich van zijn taak als kanunnik en proost had gekweten, waren de verwachtingen gefundeerd dat hij een uitstekend bisschop zou zijn.

Als tweede getuige werd gehoord de pastoor van Anderlecht J. Goyers [2], die nadere inlichtingen over de jeugdjaren van Van Velde kon verschaffen, omdat hij op zijn vroegere standplaats Hamelgher, waar de Van Velde's een kasteel bezaten, de familie goed gekend had. Veel substantieels had deze getuige niet te bieden. Hij bevestigde slechts, dat Van Velde de verheffing tot bisschop waardig geacht moest worden.

Twee andere getuigen waren gedagvaard om inlichtingen te verschaffen over de situatie waarin het bisdom Roermond zich bevond. Het waren twee kanunniken van het Roermondse kapittel: P. G. van Wevelinchoven [3] en J. A. Lemmens.[4] Ook zij legden hun verklaringen af overeenkomstig een gebruikelijke vragenlijst, waarmee informaties werden ingewonnen betreffende het aantal inwoners

1) Cfr. C. de Clercq, *J. F. G. Huleu en zijn tijd,* in: Rolduc's Jaarboek 36 (1956) 74–110.
2) Mij verder onbekend.
3) Cfr. Habets, *o.c.*, 3, 126–127.
4) Ib., 127–128.

van de bisschopsstad, het aantal kloosters en kerken, de kathedraal en het bisschoppelijk paleis, de financiën van het bisdom en dergelijke. Het doel van dergelijke informaties was Rome op de hoogte te houden van de ontwikkeling van het betreffende bisdom.

Als secretaris van de aartsbisschop legde Huleu de vereiste attesten over betreffende de personalia van Van Velde, zoals een extract uit het doopregister van de Sint-Catharinakerk te Brussel, met een daarbij behorende bevestiging van burgemeesters en schepenen van de stad, verder wijdings- en benoemingsbrieven.

Het was de bedoeling geweest dat ook Van Velde te Brussel aanwezig zou zijn om ten overstaan van de nuntius de *professio fidei* af te leggen en het bekende formulier van Alexander VII tegen de jansenisten te ondertekenen. Hij had zich echter laten verontschuldigen in verband met dringende werkzaamheden als lid van de Hoge Raad van Mechelen. De nuntius had hem daarom bij wijze van dispensatie de volmacht verleend aan zijn verplichtingen te voldoen ten overstaan van de kardinaal-aartsbisschop. Dit had plaats op 3 december en een proces-verbaal daarvan werd opgemaakt en aan de nuntiatuur verzonden tegelijk met een zeer loffelijk attest van kardinaal Franckenberg over de kwaliteiten van zijn toekomstige suffragaan. Het zou in Rome zonder twijfel een zeer goede indruk maken dat daarin Van Velde werd aanbevolen als zeer ijverig voorvechter van de rechten van de Heilige Stoel. Het hele aldus verkregen dossier werd op 10 december door Brancadoro afgesloten en nog diezelfde dag naar Rome aan het adres van de kardinaal-staatssecretaris verzonden.

De zaak kwam daarmee in Romeinse handen. Om alsnog te bereiken dat Mazio daarbij zou worden ingeschakeld, zette Ciamberlani, kennelijk daarbij gerugsteund door de nuntius, die zichzelf op de achtergrond wenste te houden, een nieuwe offensief in om Van Velde te bewegen daartoe zijn onontbeerlijke medewerking te verlenen. Hij berichtte daarover in een brief van 10 december aan Mazio [1] en spoorde deze van zijn kant aan te proberen zich zo goed en zo kwaad mogelijk met Brunati te verstaan. Aan diens rechten kon nu eenmaal niet getornd worden, maar met wat goede wil aan weerskanten zou de zaak wel zo geregeld kunnen worden, dat er voor beiden wat afviel. Het beste zou zijn, wanneer Mazio de regeling van de financiële kanten van de zaak voor zich zou kunnen verwerven. Hij zou dan samen met de nuntius proberen om de zaak met Van Velde zelf in orde te brengen.

1) Manuscrits divers 1909.

Ciamberlani hield zich trouw aan deze belofte en enkele dagen later, op 13 december[1], schreef hij opnieuw aan Mazio om hem mee te delen, dat spoedig een brief van Van Velde verwacht kon worden waarin deze kenbaar zou maken op welke manier de betaling van de taksen te Rome zou moeten plaatshebben. Hij had hem dit kennelijk voorgehouden en was vast overtuigd, dat Van Velde op zijn voorstellen zou ingaan. De verwachte brief kwam echter niet, ook niet nadat Ciamberlani nog eens sterk op een antwoord had aangedrongen. De secretaris liet zich daardoor niet ontmoedigen. Hij schreef brief op brief aan Van Velde om een beslissing te forceren.[2] Inmiddels spoorde hij Mazio aan maar vooruit te lopen op de toestemming van Van Velde en het initiatief in eigen hand te nemen. Wanneer hij door geschikte maatregelen erin zou slagen de bevestiging van Van Velde's benoeming te bespoedigen, dan zou deze vanzelf wel over de brug komen en niet alleen zijn handelwijze goedkeuren, maar hem ook in het vervolg willen gebruiken als zijn agent voor de behandeling van zijn zaken in Rome. Dit zou dan het belangrijkste voordeel zijn dat Mazio voor zich zou kunnen verwerven.

Mazio liet zich gemakkelijk winnen voor deze zienswijze. Het bleek niet moeilijk Brunati voor samenwerking te interesseren, en toen dit eenmaal bereikt was, ging Mazio ertoe over bij Romeinse geldschieters een lening te sluiten om in staat te zijn in naam van Van Velde de taksen te kunnen betalen, wanneer het tijdstip van het consistorie zou zijn aangebroken. Vol verwachting betreffende de goede afloop van dit eigengereid optreden betuigde hij zijn dank aan Ciamberlani voor de doeltreffende tips die deze hem verstrekt had. Hij stelde hem zelfs een beloning in het vooruitzicht, die Ciamberlani met juist iets te nadrukkelijke verontwaardiging van de hand wees. In een brief van 17 januari 1794 schreef deze zijn vriend, dat het hem niet om een dergelijke beloning te doen was. Plechtig verzekerde hij hem, dat de ijver die Mazio steeds aan den dag gelegd had bij de behartiging van de zaken van zijn vereerde patroon, de nuntius, alle inspanning en moeite van zijn kant waard was om hem van dienst te zijn. Wanneer het hem mogelijk was, zou hij hem wel de agentuur voor alle bisschoppen ter wereld willen bezorgen. De wetenschap dat hij een goede vriend daarmee van dienst kon zijn, was hem voldoende beloning.[3]

1) Ib.
2) De hier volgende gegevens zijn, tenzij anders vermeld wordt, ontleend aan dezelfde bundel. 3) Cfr. bijlage no. 5.

Zoals gezegd, was de verontwaardiging van Ciamberlani bij de afwijzing van een beloning juist iets te nadrukkelijk. Hij liet niet na in de reeks brieven die hij met Mazio wisselde, voortdurend terug te komen op de ongunstige tijden waarin zij leefden en waarin het zo uiterst moeilijk was geworden opdrachten te verwerven waaraan wat te verdienen viel. Voortdurend maakte hij melding van de financiële moeilijkheden waarmee hij te kampen had, en de omstandige beschrijving van de pogingen door de nuntius aangewend om in Rome enkele gunsten voor hem te verwerven, zoals die in een van zijn brieven voorkomt, kan wel geen ander doel gehad hebben dan Mazio voor deze aangelegenheid te interesseren. Het 'do ut des' stond toch wel duidelijk op de achtergrond van zijn inspanning voor de belangen van Mazio.

Jammer voor beiden bleef de beslissende schakel nog steeds ontbreken. Ciamberlani slaagde er niet in bij Van Velde succes te behalen. Elk antwoord bleef uit op al de brieven die hij aan Van Velde dirigeerde. Hij had daarin nochtans hoog opgegeven van de kwaliteiten die Van Velde moesten overtuigen van de wenselijkheid zich van Mazio als Romeins agent te bedienen. Hij had gewezen op zijn betrouwbaarheid, handigheid en vroomheid, op de belangrijke relaties die hij met invloedrijke figuren aan curie en hof onderhield, op de genegenheid van de paus voor zijn persoon, waardoor hij gemakkelijk toegang verkreeg bij de paus persoonlijk.[1] Het bleef alles tevergeefs. Ten einde raad ondernam hij de reis naar Mechelen om een persoonlijk onderhoud te hebben met Van Velde.[2] Het kon immers wel eens zijn dat de brieven hem niet bereikt hadden. Ook deze reis leverde niet het gewenste resultaat op. Weer wees Van Velde hem op zijn instructies. Op zijn aandringen kreeg hij als enig antwoord, dat Van Velde slechts kon beloven een aanstelling van Mazio tot zijn agent in overweging te kunnen nemen, nadat de zaak van zijn bevestiging haar beslag had gekregen. Verontwaardigd rapporteerde Ciamberlani deze bevindingen in een brief van 4 februari naar Rome, met weinig vleiend commentaar op de weifelingen en angsten die de ontvangen instructies bij Van Velde teweegbrachten. Hij raadde Mazio echter aan op de ingeslagen weg voort te gaan. Wanneer door zijn toedoen de bevestiging te Rome was verkregen, zou Van Velde toch niet kunnen nalaten er achteraf mee in te stemmen. Wel ziende, welk gevaarlijk spel hij daarmee speelde, stelde hij in het vooruit-

1) Cfr. de brief van 21 jan. 1794.
2) Ib.

zicht zelf niet op te zullen houden met pogingen om Van Velde tot andere gedachten te brengen.

Het spel begon inmiddels Van Velde te vervelen. Om van het lastig aandringen van de secretaris bevrijd te worden, richtte hij zich met een brief van 23 februari tot diens principaal.[1] Voor de zoveelste maal gaf hij daarin een uitvoerig verslag van de moeilijke situatie waarin hij verkeerde. Ciamberlani bleef maar aandringen op een handelwijze die naar zijn vaste overtuiging in strijd was met de ontvangen instructies. Wanneer hij voor de aandrang zou zwichten, zou hij zich het ongenoegen op de hals halen van kardinaal Herzan en zijn zaakgelastigde Brunati te kort doen. Het waren de bekende motieven die hij Ciamberlani zelf reeds dikwijls had voorgehouden. Hij herhaalde ook zijn zienswijze betreffende een eventuele aanstelling van Mazio tot zijn zaakwaarnemer in Rome. Wanneer hij na ontvangst van de bevestigingsbullen voldoende vrijheid van handelen zou hebben herkregen, zou hij daartoe over kunnen gaan. Aan het eind van zijn brief verklaarde hij zich niettemin bereid zich neer te leggen bij de zienswijze van de nuntius wanneer deze er anders over mocht denken.

Enkele dagen later was de hele situatie plotseling grondig veranderd. Op 28 februari schreef Van Velde een brief aan Ciamberlani.[2] Hij sloot daarbij een tweede brief aan Mazio in met het verzoek aan de secretaris deze brief door te lezen en, wanneer hij zich met de inhoud kon verenigen, deze door te sturen aan de geadresseerde.[3] De inhoud kwam kort en goed hierop neer, dat Van Velde nu zelf Mazio opdroeg in contact te treden met Brunati en in gezamenlijk overleg zijn zaken in Rome te regelen. Dit betekende feitelijk de goedkeuring van alles wat Mazio op raad van Ciamberlani tot dan toe had ondernomen.

Wat was er gebeurd, dat Van Velde ertoe gedreven had zo plotseling van houding te veranderen? De onderling gevoerde briefwisseling maakt de situatie niet geheel duidelijk, omdat de stukken betreffende de verandering die zich in deze dagen voltrok, niet geheel ter beschikking staan. Waarschijnlijk heeft de nuntius in antwoord op de boven besproken brief de feitelijke stand van zaken onthuld. Mazio was reeds al te zeer in de affaire betrokken geraakt en een terugtocht was niet meer mogelijk. Wanneer Van Velde niet van gedachte zou veranderen, dan zou de Romein onvermij-

1) Bijlage no. 6.
2) Bijlage no. 7.
3) Bijlage no. 8.

delijk verliezen geleden hebben door de lening die hij zonder opdracht van de betrokkene in diens naam had gesloten. Deze overwegingen waren bevestigd door een tweetal brieven van Mazio zelf die Van Velde eind februari bereikten. Ook hierin werden de sluiers opgelicht die de ware toedracht van de campagne van de Italiaanse prelaten voor Van Velde verborgen hadden gehouden. Deze trok hieruit de conclusie dat verdere bedenkingen geen zin meer hadden. Hij deed dit echter niet zonder Ciamberlani zijn ongenoegen te laten blijken over diens eigengereid optreden. In een brief van 3 maart [1] deelde hij hem mee, dat het hem ten hoogste verbaasd had, dat de secretaris aan Mazio opdrachten had verstrekt in een zaak die hem aanbelangde, zonder dat hij ervan in kennis gesteld was of er aanwijzingen voor had gegeven. De financiële manipulaties van Mazio konden wel eens zijn verzoek tot vermindering van de taksen ernstig in gevaar brengen en daarmee zou hem toch wel een zeer slechte dienst bewezen zijn. Hij deelde Ciamberlani echter tot zijn gerustelling mee dat hij zijn volle vertrouwen stelde in de persoon van Mazio, die ook de nuntius hem bij diverse gelegenheden had aanbevolen.

Op dezelfde dag schreef Van Velde aan Mazio om de gevaren die hij duchtte, te bezweren. Zeer omstandig zette hij hem de motieven uiteen die hem bewogen hadden een aanzienlijke vermindering van de gebruikelijke onkosten te vragen. Mazio zou daarom slechts tot betaling van de diverse rekeningen mogen overgaan, wanneer hij daartoe van hem en van niemand anders opdracht had ontvangen. Zou hij zonder opdracht toch handelen, dan achtte Van Velde zich niet verplicht voor de betaalde gelden op te komen. Hij had inmiddels reeds regelingen getroffen bij een bank te Mechelen om voor de betaling van de normale onkosten die voor een consistorie werden berekend, de vereiste gelden over te maken. Volgens mededelingen van Ciamberlani bedroegen deze ongeveer 300 patacons en daarvoor waren bedoelde gelden toereikend. Van Velde rekende er blijkbaar niet op, dat men hem voor deze rekening tegemoet zou komen.

Het werd voor hem zonder twijfel een grote teleurstelling, toen Mazio hem korte tijd later meedeelde dat de rekening inmiddels al aanzienlijk hoger was opgelopen. In brieven van 15 en 21 februari berichtte hij dat hij in verband met de voorbereiding van het consistorie reeds 266 gouden scudi bij de Camera had moeten neertel-

1) Bijlage no. 9.

len. Daarbij kwam nog een bedrag van 269 gouden scudi voor kardinaal Herzan en een bedrag van ongeveer 40 gouden scudi voor kleinere vergoedingen en fooien die aan deze of gene betaald moesten worden, alles bijeen een som van 575 scudi. Verontrust over deze hoge rekening bracht Van Velde in een brief van 11 maart [1] met grote nadruk de armoede van de Roermondse Kerk opnieuw onder de aandacht. Hoewel hij niet precies op de hoogte was van wat het bedrag in de eigen munt betekende, was het hem wel duidelijk geworden, dat de zaak een heel andere verloop ging nemen dan hij gehoopt en verwacht had.

Toen hij deze noodkreet liet horen, kon hij niet vermoeden, dat inmiddels het consistorie reeds had plaatsgehad. De langdurige benoemingsprocedure had een eindpunt bereikt tijdens het consistorie van 21 februari, toen op voordracht van kardinaal Herzan de benoeming van Van Velde door de paus was bevestigd.[2] Daarmee had het bisdom Roermond na vele maanden officieel zijn nieuwe bisschop gekregen. Heel wat beproevingen zouden de nieuwe bisschop nog wachten voordat hij bezit zou kunnen nemen van zijn zetel, en weer zouden er maanden mee gemoeid zijn voordat het zover was. Daarop zou een uiterst bewogen episcopaat volgen, dat ten slotte zou eindigen met de demissie van de bisschop in 1801, toen zijn bisdom krachtens het concordaat met Napoleon werd opgeheven.

De eerste grote teleurstelling die Van Velde wachtte, betrof de aangelegenheid die hij zo dikwijls en met zoveel klem aan zijn Romeinse zaakwaarnemers had aanbevolen. Tijdens het consistorie van 21 februari werd met geen woord melding gemaakt van zijn verzoek om aanzienlijke vermindering van de taksen. Veeleer werd overeenkomstig de gewoonte het te betalen bedrag vastgesteld op 1000 scudi.[3] Voorlopig bleef Van Velde deze teleurstelling bespaard. Toen hij eind maart in kennis gesteld werd van de bevestiging van zijn benoeming, bevatte het bericht hierover geen enkele mededeling over de taksen. Ongeveer tegelijkertijd werd ook de nuntiatuur op de hoogte gebracht van de uitslag van het consistorie. Ciamberlani greep de gelegenheid aan om op 20 maart, ook namens zijn principaal, zijn gelukwensen aan te bieden en en passant

1) Bijlage no. 10.
2) Cfr. Archivio Segreto Vaticano, Acta Consistorialia 41, f. 56; tekst bij J. Paquay, *Les préconisations des évêques des provinces belges au Consistoire,* 1559–1853, Lummen 1930, 70 no. 197.
3) Cfr. Acta Consistorialia 32, f. 173v.

de bisschop erop te wijzen dat hij de voorspoedige behandeling van zijn affaire aan de ijver van Mazio te danken had. Om diens verdiensten goed te doen uitkomen, wees hij nadrukkelijk op de inspanningen die deze zich getroost had om de verlangde vermindering van de taks te verkrijgen. Waarschijnlijk was ook hij op het moment dat hij deze brief schreef nog niet op de hoogte van de omstandigheid dat deze inspanningen geen noemenswaardige resultaten hadden opgeleverd. Hij had er anders beter over kunnen zwijgen. Veel reden om tevreden te zijn over de bemoeienissen van Mazio had Van Velde vooralsnog niet.

Zijn antwoordschrijven van 24 maart [1] beantwoordde dan ook niet aan de verwachtingen van Ciamberlani. Van Velde beperkte er zich toe zijn dank uit te spreken voor de gelukwensen van de nuntiatuur. Met geen enkel woord reageerde hij op de mededelingen over de bijzondere inspanningen van Mazio die voor hem zo voordelig geweest zouden zijn. Hij antwoordde slechts op een opmerking van Ciamberlani betreffende de kanonieke termijn voor zijn wijding, dat kardinaal Franckenberg reeds dikwijls de wens te kennen had gegeven deze wijding te verrichten. Hij was dus daarvoor afhankelijk van de kardinaal, wiens gezondheidstoestand veel te wensen overliet [2], maar er was goede hoop dat deze binnen afzienbare tijd voldoende verbeterd zou zijn. Hij verwachtte dan ook dat de wijding kort na Pasen zou kunnen plaatshebben. Over een eventuele beloning van Mazio had Van Velde niets mee te delen. Geen woord ook over zijn aanstelling tot Romeins agent die, althans volgens de verwachtingen en berekeningen van Ciamberlani, aan de orde had moeten komen. Heel het doorzichtige spel dreigde op een mislukking uit te lopen.

Verontrust rapporteerde Ciamberlani zijn bevindingen naar Rome. In zijn brief van 25 maart [3] raadde hij Mazio aan in het vervolg uiterst omzichtig te werk te gaan, omdat Van Velde kennelijk nog geen neiging vertoonde de bewezen diensten te honoreren. Hij zou er goed aan doen bij Brunati nauwkeurige inlichtingen in te winnen over de stand van zaken en zich met hem te verstaan over de manier waarop de zaak verder behandeld zou worden. Wanneer Mazio met voldoende beleid zou weten te handelen, zou een voor hem gunstige wending nog zeer wel tot de mogelijkheden behoren.

1) Bijlage no. 11.
2) Over de ziekte van kardinaal Franckenberg: cfr. VERHAEGEN, *o.c.*, 329.
3) Bijlage no. 12.

In deze omstandigheden was het voor Mazio inderdaad de aangewezen taak door de manier van zijn optreden Van Velde alsnog aan zich te verplichten. Hij ontdekte deze mogelijkheid spoedig daarop, toen de bullen betreffende Van Velde's benoeming eind maart in Rome gereedkwamen. In de overtuiging daarmee een tastbaar bewijs van zijn ijver te kunnen leveren dirigeerde hij dit belangrijke materiaal onmiddellijk aan de bisschop. Hij kon daarbij niet vermoeden, dat hij zich hiermee het ongenoegen van de nuntiatuur op de hals zou halen. Nauwelijks immers was het bericht over deze handelwijze daar doorgedrongen, of Brancadoro zelf schreef aan Mazio om zijn verbazing en ergernis te kennen te geven.[1] Het gewoonterecht eiste dat stukken van een dergelijke importantie naar de nuntius werden gestuurd, die ze dan op zijn beurt aan de geïnteresseerden deed toekomen. Dit gebruik was alleszins gefundeerd, omdat het nog al eens voorkwam dat vergissingen waren binnengeslopen of dat tegen bepaalde formuleringen bezwaren werden gemaakt. Een laatste controle van de nuntiatuur zou mogelijk onaangename gevolgen daarvan kunnen voorkomen. Ciamberlani ontwikkelde in een begeleidend schrijven [2] deze thematiek nog wat verder en wees er bovendien op, dat Mazio zichzelf wel een zeer slechte dienst had bewezen. Hij had namelijk al te gemakkelijk een middel uit handen gegeven om Van Velde onder druk te zetten. Hij had de bullen achter moeten houden totdat de bisschop al zijn verplichtingen was nagekomen en ook zijn belofte betreffende de agentuur had uitgevoerd. De nuntiatuur zou, zo liet hij duidelijk uitkomen, een beter gebruik gemaakt hebben van deze stok achter de deur.

In dezelfde brief bracht Ciamberlani verslag uit van de ervaringen die hij inmiddels had opgedaan betreffende de gesteltenissen waarin Van Velde verkeerde. Hij had van een reis naar Mechelen geprofiteerd om hem te bezoeken, omdat hij reeds lang geen antwoord meer had ontvangen op zijn brieven. Hij had er bij de bisschop op aangedrongen nu eindelijk over te gaan tot de aanstelling van Mazio tot zijn agent en daarvan een officiële akte op te stellen. Van Velde had daarop geantwoord, dat hij daartoe op zijn vroegst kon overgaan na zijn wijding. De secretaris had daarop alles in het werk gesteld om de bisschop te overtuigen van de vele verdiensten die Mazio zich bij de behandeling van zijn zaak had verworven.

1) Cfr. zijn brief van 8 april.
2) Bijlage no. 13.

Hij was er niet in geslaagd. Van Velde had zelfs gerepliceerd, dat hij van Brunati vernomen had dat deze helemaal niet zo ingenomen was geweest met diens optreden. In een van zijn brieven had hij zelfs zijn misnoegen geuit over Mazio's inmenging in wat hij als zijn zaken beschouwde. Van Velde zelf had verklaard, dat de hele zaak niet overeenkomstig zijn wensen was behandeld. Hij had slechts genoegen genomen met het optreden van Mazio, omdat de nuntius er zo zeer op aangedrongen had. Ciamberlani had nog zijn uiterste best gedaan om de verkeerde indruk weg te nemen. Hij had erop gewezen dat de gevolgde procedure geheel in overeenstemming was geweest met de gebruiken. De bisschop mocht niet de indruk krijgen, zo redeneerde hij, dat hij aan Mazio een dienst had bewezen en niet deze aan hem. Hij gaf ten slotte Mazio de raad bij gelegenheid Brunati eens voorzichtig te polsen, of de voorstelling van zaken die de bisschop gegeven had, wel juist was.

Het mocht in deze omstandigheden een waagstuk heten de rekening aan te bieden.[1] Toch ging Mazio daartoe enkele dagen later over. Hij oordeelde het klaarblijkelijk het beste Van Velde niet langer in onzekerheid te laten. In een brief van 29 maart gaf hij de nodige explicaties bij het teleurstellend resultaat van de pogingen om een aanzienlijke vermindering van de taksen te verkrijgen. De rekening beliep niet minder dan 1083 scudi, een som die overeenkomt met het bedrag dat de bisschoppen van Roermond in heel de achttiende eeuw gewoonlijk betaalden bij dezelfde gelegenheid.

De reactie van Van Velde op deze berichten was onverwacht gunstig. In een brief van 14 april[2] maakte hij weliswaar melding van de grote teleurstelling die de mededelingen betreffende de taks bij hem hadden veroorzaakt, maar hij liet er onmiddellijk op volgen, dat hij zich daarover niet wilde beklagen. Hij had zelfs reeds voorzieningen getroffen om het bedrag door zijn bank te doen uitbetalen overeenkomstig de aanwijzingen die Mazio hem verstrekt had. Hij wenste bovendien dat deze ook in het vervolg zijn zaken zou blijven waarnemen. Hij moest er echter bij hem op aandringen voorlopig geen nieuwe schulden te maken. Hij zou immers toch niet in staat zijn ze te betalen, nu zijn berooide bisdom voor zo zware lasten was komen te staan. Een officiële akte van Mazio's aanstelling tot agent zou worden opgestuurd wanneer het procesverbaal over de eed van trouw en gehoorzaamheid aan de paus

1) Blijkens een kwitantie, voorkomend in de correspondentie van Brancadoro, werd de rekening afgesloten op 25 maart.
2) Bijlage no. 14.

waartoe hij als bisschop krachtens de benoemingsbulle verplicht was, zou zijn gereedgekomen. Met deze beloften scheen heel de affaire ten slotte toch tot tevredenheid van alle partijen te zullen eindigen.

Niet zo vlot verliep echter de verdere afwikkeling van de benoemingsprocedure. Overeenkomstig de gebruiken had Van Velde zijn bullen ter placetering aan het gouvernement voorgelegd. In een brief van 6 mei [1] berichtte hij Mazio dat sindsdien reeds geruime tijd verstreken was en het placet nog steeds niet verleend was.[2] De ambtelijke molens werkten blijkbaar langzaam. Grote teleurstellingen waren hem inmiddels niet bespaard gebleven. De gezondheidstoestand van de kardinaal was tegen de verwachting in nog steeds niet van dien aard, dat hij in staat was de bisschopswijding toe te dienen. Bovendien had hij tijdens een bezoek aan zijn bisschopsstad geconstateerd, dat er nog minstens twee maanden mee gemoeid zouden zijn voordat werkzaamheden aan het bisschoppelijk paleis voltooid zouden zijn. Als gevolg van het een en ander droeg hij Mazio op een verlenging van de termijn voor de bisschopswijding aan te vragen. Hij voerde nog een derde reden daarvoor aan. Als lid van de Grote Raad van Mechelen was hij nog met een drietal processen bezig.[3] Omdat het al te bezwaarlijk zou zijn wanneer deze processen in andere handen zouden overgaan, was het alleszins wenselijk dat hij ze zou afwerken. Het zou echter niet passend zijn nog na de bisschopswijding deze werkzaamheden voort te zetten en ook daarom kwam een uitstel hem wenselijk voor. Hij was verder tot de ontdekking gekomen dat er een storende fout was binnengeslopen in het document waarmee hem de zogenaamde quinquennalia werden verleend. De autoriteiten in Rome waren niet voldoende op de hoogte gebracht van de politieke status van het bisdom Roermond. De quinquennalia waren slechts verleend voor het territorium dat onder Oostenrijks bewind stond. Kennelijk waren Brunati en Mazio in gebreke gebleven er de aandacht op te vestigen dat het bisdom nog andere territoria omvatte. Voor de praktijk zouden de verleende volmach-

1) Bijlage no. 15.
2) Het placet werd in feite op 1 mei tijdens het bezoek van keizer Frans II aan Brussel verleend; cfr. Conseil privé autrichien 724. Van Velde was hiervan blijkbaar bij het schrijven van deze brief nog niet op de hoogte gebracht.
3) In het archief van de Grote Raad, berustend in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, vindt men onder no. 633: Distribution des Conseillers enkele aantekeningen over deze processen.

ten slechts binnen een beperkt gebied van het bisdom kunnen worden uitgeoefend, wanneer de gebrekkige verlening niet gesaneerd werd. Mazio kreeg dan ook de opdracht daar alle krachten voor in te zetten.

Het geduld van de bisschop zou op een harde proef gesteld worden. Weken gingen heen, voordat hij uit Rome bericht ontving dat de gevraagde verlenging van de termijn voor zijn wijding hem verleend werd. Het betreffende rescript draagt de datum 27 juni.[1] Daarmee werd hem volmacht verleend zijn wijding tot ten hoogste zes maanden, te berekenen van de bevestiging in consistorie, dus tot 22 augustus op te schorten. Betreffende de quinquennalia werd hij zelfs gedurende maanden in het onzekere gelaten. Hoe krachtig Van Velde in zijn brieven ook op spoed aandrong, een bevredigend bericht van Mazio bleef uit tot in september.[2] Toen eerst werd de gemaakte fout hersteld.

Vóór die tijd hadden de gebeurtenissen op politiek terrein een dramatische wending genomen. De beslissende overwinning bij Fleurus op 26 juni 1794 bracht de Zuidelijke Nederlanden in enkele weken tijd onder het bewind van de Franse republikeinen. Voor de zegevierende Franse legers uit vluchtten de Oostenrijkse regenten in de richting van de Duitse grens om een veilig heenkomen te vinden. Met de regeringsambtenaren en vele anderen die de komst van de Fransen niet wensten af te wachten, vluchtten ook een groot aantal geestelijken, waaronder de kardinaal-aartsbisschop van Mechelen en de benoemde nieuwe bisschop van Roermond. Eind juni arriveerden de beide laatsten, opgenomen in een van de vele stromen vluchtelingen, te Roermond, waar de Franse overweldigers nog niet waren doorgedrongen.[3] Voor Van Velde werd het wel een geheel andere intocht dan die hij zich in de voorafgaande maanden gedroomd zal hebben. In de verwarring van het ogenblik werd zijn aankomst waarschijnlijk nauwelijks opgemerkt. Enkele dagen later, op 5 juli, nam hij zonder enig vertoon eindelijk bezit van zijn zetel.[4] Er was ruim een jaar voorbijgegaan sinds de dood van zijn voorganger.

In een brief van 9 juli [5] stelde hij hiervan zijn Romeinse agent op de hoogte. Hij maakte van de gelegenheid gebruik om aan te

1) Cfr. manuscrits divers 1907.
2) Ib.
3) Cfr. Verhaegen, *o.c.*, 334–335.
4) Habets, *o.c.*, 2, 621 vermeldt hiervoor abusievelijk 3 juli.
5) Bijlage no. 17.

dringen op spoed bij de behandeling van de kwestie der quinquennalia. De ongemakken die voortvloeiden uit de fouten die gemaakt waren, waren reeds aan het licht getreden. Als gevolg immers van de inbezitneming van het bisdom waren de volmachten die Syben [1] als vicaris-generaal bezat, komen te vervallen en die van de bisschop waren niet voor heel het bisdom van kracht. Het zou dus zaak zijn dat aan deze ongerijmde toestand zo spoedig mogelijk een eind werd gemaakt. In dezelfde brief kon Van Velde ten slotte zijn Romeinse correspondent meedelen, dat kardinaal Franckenberg van plan was hem op 20 juli de bisschopswijding toe te dienen. De tot dan toe bestaande belemmeringen waren door de gebeurtenissen weggevallen.

Opnieuw wachtte de bisschop de teleurstelling dat deze afspraak niet door kon gaan. De Franse legers naderden op beangstigende wijze de bisschopsstad en reeds op 17 juli zag Van Velde zich genoodzaakt speciale voorzieningen te treffen met het oog op zijn vertrek.[2] Aan de pastoors en biechtvaders van zijn bisdom verleende hij alle volmachten die zij bij afwezigheid van de bisschop en bij ontbreken van een normaal bisschoppelijk bestuur nodig zouden hebben. Hij volgde daarbij het voorbeeld van zijn vriend, de aartsbisschop van Mechelen, die bij zijn vertrek soortgelijke maatregelen had genomen.[3] Enkele dagen later verliet hij zijn bisschopsstad om, zoals hij in een brief van 22 juli [4] aan Mazio meedeelde, zich in dat deel van zijn bisdom dat onder Pruisische heerschappij stond, te vestigen.

Om onbekende redenen moest hij voorlopig van dit plan afzien. Hij volgde een aantal Oostenrijkse bestuursambtenaren naar Düsseldorf, zoals hij dit ook gedaan had tijdens de eerste inval van de Fransen in de Zuidelijke Nederlanden enkele jaren tevoren.[5] Kardinaal Franckenberg week uit in noordelijke richting, zodat het contact tussen beiden verbroken werd.[6] Van Velde besloot daarom gebruik te maken van de aanwezigheid van een aantal Franse bisschoppen om zich door hen de bisschopswijding te doen toedienen. De hem toegestane termijn van uitstel naderde zijn uiterste grens. Op 17 augustus ontving hij in de Andreaskirche te Düsseldorf de

1) Cfr. Habets, *o.c.*, 2, 618–619.
2) Cfr. Habets, *o.c.*, 2, 621.
3) Cfr. Verhaegen, *o.c.*, 335.
4) Bijlage no. 18.
5) Cfr. Habets, *l.c.*
6) Cfr. Verhaegen, *o.c.*, 335–336.

bisschopswijding van kardinaal De Montmorency, aartsbisschop van Metz.[1] Diens medeconsecratoren waren mgr. De Roger de Cahuzac de Caux, bisschop van Aix, en mgr. De Chambre d'Urgons, bisschop van Oropi.[2] De plechtigheid kreeg een uitzonderlijk karakter door de aanwezigheid van niet minder dan acht bisschoppen die allen evenals mgr. Van Velde naar de Duitse stad waren uitgeweken. Het valt te begrijpen dat zij meer dan gewone belangstelling in de stad zelf wekte.

Het maandenlange proces der benoeming had daarmee een sluitstuk gekregen van wel heel andere aard dan te voorzien was geweest. Het tekent Van Velde als een bijzonder lakoniek man, dat hij op de dag na zijn wijding op zo'n nuchtere wijze er verslag over uitbracht in een brief aan Mazio.[3] Hij deelde hem mee, dat hij bij gelegenheid van zijn wijding voldaan had aan zijn verplichting betreffende de *professio fidei* en stelde de toezending van een officiële akte daarvan in het vooruitzicht. Met bijzondere nadruk bracht hij de zaak van de quinquennalia opnieuw onder de aandacht, dit te meer omdat hij kort tevoren vernomen had, dat al sinds de regering van Jozef II de Belgische bisschoppen deze volmachten verkregen hadden 'usque ad revocationem'. Met het oog op de verwarde politieke situatie en de daaruit voortvloeiende moeilijke verbindingen was het alleszins wenselijk dat de quinquennalia ook aan hem in deze vorm verleend zouden worden. Mazio zou er dus goed aan doen zijn pogingen in deze richting voort te zetten. Aan het eind van zijn brief maakte hij zijn voornemen bekend zich reeds de volgende dag naar het Pruisisch deel van zijn bisdom te begeven voor zijn eerste vormreis.

Met de uitvoering van dit plan begon een activiteit die het optreden van mgr. Van Velde de Melroy op zo'n unieke wijze gekenmerkt heeft. Nog in de maand van zijn wijding diende de Roermondse bisschop voor de eerste maal het vormsel toe in de parochiekerken van Straelen en Kevelaer in de uiterste noordhoek van zijn bisdom.[4] In de daaropvolgende jaren is hij de bisschop geworden die in dienst van zijn bisdom en de hele Hollandse Missie, later zelfs van de Belgische bisdommen, aan honderdduizenden

1) Cfr. HABETS, *o.c.*, 2, 622.

2) Cfr. de aantekeningen van CONSGEN, secretaris van Van Velde, in: *Acta illustrissimi ac reverendissimi domini Joannis B.R. XIVi episcopi Ruraemundensis,* in het archief van het bisdom Den Bosch, A.K. 31, 5, f. 2v. Hiernaar HABETS, *o.c.*, 2, 622 corrigeren.

3) Bijlage no. 19.

4) Cfr. HABETS, l.c.

het vormsel heeft toegediend en honderden in de rangen van de clerus heeft opgenomen.[1] Op deze manier heeft deze bisschop, die reeds uit zijn bisschopsstad werd verdreven voordat hij er zich goed en wel had gevestigd, de Kerk in onze gewesten buitengewone diensten bewezen.

BIJLAGE I

Ciamberlani aan Mazio [2]

Il nuovo vescovo di Roremonda (sic), per cui dee spedire le bolle lo spedizioniere imperiale sig. Brunati, fu a pranzo l'altro giorno da noi. Gli dicemmo che oltre codesto spedizioniere ci vuole un agente in Roma per pagare. Rispose che i preti del cardinale di Malines avevano già proposto quello dell' Eminenza sua, ma gli fu fatto capire che in queste circostanze tutti i vescovi si prevalgono degli agenti de' nunzi che possono ottenere più di tutti gli altri i vantaggi. Si prevolem' dunque di voi.

(Manuscrits divers 1909, fragment uit een brief van 8 november 1793).

BIJLAGE II

Baron A. G. de Lederer aan mgr. J. B. R. Van Velde de Melroy

Vienne, ce 21 octobre 1793

Monseigneur

Je suis chargé de vous faire part que les témoignages avantageuses qui ont été rendus à l'Empereur de vos éminentes qualités, S.M. vient de vous nommer à l'évêché de Ruremonde.

Je dois en même tems vous prévenir, Monseigneur, qu'à l'occasion de l'expédition de vos lettres de nomination et de présentation il y aura à payer une taxe de 750 fls d'Allemagne à la caisse royale

1) Gedetailleerde aantekeningen over de vormreizen en de wijdingen van de hand van CONSGEN in: A.K. 31, 5; 31, 10 en 11 in het archief van het bisdom Den Bosch.
2) Al de hier volgende stukken zijn uit het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Daarom wordt telkens volstaan met het aangeven van de vindplaats van het betreffende stuk.

de la chancellerie des Pays-Bas, et que cette somme doit y être déposée par un des agens de la même chancellerie. Lorsque vous aurez rempli ce point, on enverra vos lettres de nomination et de présentation à Rome, accompagnée (sic) d'une dépêche royale et d'une lettre du chanoine de Holer des PP.[1], le tout adressé au cardinal d'Herzan. On y demandera en même tems une modération raisonnable de vos taxes et il convient que Votre Grandeur écrisse aussi directement à ce sujet à ce cardinal en se servant dans toute cette affaire de l'agent impérial Brunati.

Je vous prie en même tems, Monseigneur, de vouloir bien m'informer de vos noms de baptême. Dans vos lettres patentes de prévôt je ne trouve que les lettres initiales J. B., ce qui signifie sans doute Jean Baptiste; cependant, pour éviter toute équivoque possible, vous voudrés bien m'éclaircir ce doute.

Je vous suplie au reste, Monseigneur, d'agréer mes complimens sincères sur la justice que S. M. vient de rendre à votre mérite, et de me croire avec les sentimens de la vénération la plus parfaite,

Monseigneur, de Votre Grandeur
(dit laatste eigenhandig; naam niet ingevuld)
(Chanc. autrich. des Pays-Bas 768, C. 24, no. 17).

BIJLAGE III

Van Velde aan baron Lederer

Monsieur

J'ai reçu votre très honorée lettre datée de Vienne le 24 octobre dernier [2], par laquelle vous daignéz m'annoncer la nomination que Sa Majesté l'Empereur et Roi a daigné faire de ma personne à l'évêché de Ruremonde. Je suis vraiment pénétré de confusion et de reconnoissance d'une faveur si signalée, ainsi que de la part que vous voulez bien prendre à ma promotion, et je vous prie, Monsieur, d'agréer mes très humbles remerciemens du compliment trop gracieuse que me faites (sic) à ce sujet.

J'ai fait tout de suite les dispositions pour que la somme de sept cens cinquante florins d'Allemagne soit déposée à Vienne selon le prescrit de votre très honorée lettre. Quant à mon nom, j'ai tou-

1) Moeilijk leesbare naam.
2) Bedoeld is de brief van 21 oktober onder no. 2.

jours signé J. B., parce que mes parents ne m'ont jamais nommé autrement que Jean Baptiste. Cependant, consultant mon extrait baptistaire, je trouve Jean Baptiste Robert.

J'ai une grâce à vous demander, Monsieur, et vous avez même la bonté de vouloir m'en prévenir, c'est de daigner emploier vos bons offices pour la modération des taxes à Rome. L'évêché de Ruremonde, comme on me l'a assuré, ne donne pas seix mille florins par an. Je me trouve dans le cas, Monsieur, de devoir me mettre tout de nouveau en ménage, parce qu'aiant été transferré successivement du Conseil de Malines à celui du Gouvernement, et de celui-ci derechef au même Conseil de Malines [1], j'ai essuié une grande perte dans mes meubles. Les tristes révolutions que nous avons essuiés, m'ont occassionné une autre perte considérable, de sorte que j'ai besoin indispensablement d'une grande modération dans les taxes pour ne pas me trouver dérangé dans mes affaires domestiques dès le commencement de ma carrière dans l'épiscopat. J'ose donc vous recommander cette affaire, en vous suppliant de la prendre en considération.

J'ai l'honneur etc.

J. B. van Velde, prévôt de la métropole

Bruxelles, ce 5 novembre 1793

(De hier opgenomen brieven van Van Velde zijn alle geheel eigenhandig).
(Chanc. autrich. des Pays-Bas 768, C. 24, no. 17).

BIJLAGE IV

Keizer Frans II aan paus Pius VI

Sanctissimo in Christo patri et domino Pio VIo divina providentia Sacrosanctae Romanae ac universalis Ecclesiae Pontifici Maximo Franciscus salutem, felicitatem et filialem observantiam. Sanctissime Pater. Cum tam jure regaliae, quod nobis sicut praedecessoribus nostris in ecclesiis nostrarum ditionum in Inferiori Germania seu in Belgio sitarum competere dignoscatur, quam indulto et concessione Pauli IV [2], felicis memoriae Pontificis Maximi et Beatitudinis

1) De Conseil du Gouvernement zetelde te Brussel, zodat Van Velde in verband met deze benoemingen tot tweemaal toe had moeten verhuizen.

2) Cfr. M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II*, Utrecht 1950, 67 n. 7.

Vestrae praedecessoris, Belgii principibus datum sit ad archiepiscopatus et episcopatus earundem ditionum personas idoneas nobisque gratas et acceptas, prout in bulla desuper expedita continetur, nominare et Beatitudini Vestrae praesentare, ut de illis, tam ad nostram quam ad successorum nostrorum nominationem et praesentationem, provideatur, ne ecclesiae orbae diu careant solatio pastorum, qui illa dominia nostra patrimonialia in avita religione catholica Romana sine labe conservent, hinc est quod episcopatu Ruremundensi per obitum venerabilis illustris Philippi Damiani comitis ab Hoensbroeck, ultimi possessoris, venerabilem nobisque dilectum virum Joannem Baptistam Robertum van Velde, ecclesiae metropolitanae Mechliniensis praepositum et nostri magni consilii consiliarium, cuius pietatem, zelum studiumque in praefatam religionem, vitae et morum integritatem, literaturam, et in Sanctam Sedem Romanam merita habemus perspecta, Sanctitati Vestrae ut personam idoneam nobisque gratam et acceptam per has literas ad dictum episcopatum praesentamus et nominamus et ab ea, qua decet filiali observantia, petimus, ut venerabilem virum Joannem Baptistam Robertum van Velde ad hanc nominationem et praesentationem eidem ecclesiae Ruremundensi praeficere et de illa providere velit, necnon diplomata, uti in similibus fieri consuevit, desuper expediri jubeat; quod Deo erit gratissimum, siquidem praedictae ecclesiae talis praeficitur vir qualis ad ejus administrationem poterat desiderari, ita ut et Sanctitas Vestra et nosmetipsae officio nostro satisfecisse videbimur. Deus Optimus Maximus Beatitudinem Vestram regimini, conservationi et incremento Sacrosanctae et universalis Ecclesiae diu felicissime servet.

Datum in civitate nostra Viennae die decima nona mensis novembris anno salutis millesimo septingentesimo nonagesimo tertio, regnorum nostrorum Sancti Romani Imperii secundo, Bohemiae et Hungariae etiam secundo.

Ejusdem Sanctitatis Vestrae obsequens filius
Franciscus

Trauttmansdorff vidit

Ad mandatum
A. G. de Lederer
(Chanc. autrich. des Pays-Bas 715, ff. 217–218).

Ciamberlani aan Mazio

Ancor non mi risponde il vescovo nominato di Ruremonda. Tornerè a scrivergli e farè premurose pel vostro onorario, ma vergognatevi di nominar piu regalo per me. So quale e quante fatiche sostenete pel nostro Monsignore. Vorrei potervi procurare l'agenzia di tutti i vescovi del mondo. Per me è un gran compenso il poter servire un amico e vedere in qualche modo premiate le vostre pene. Lasciamo il discorso della zela...

E vero che l'agente imperiale dee brigare e prendere l'agenzia, ma voi, come agente straordinario in tale affare, dovete aver pure qualche cosa. Io ho tutto bene spiegato a voce al vescovo. Riguardo al denaro da improntarsi risponderà monsignor nunzio o io in fine di questa. Queste vostre brighe debbono essere compensate...

Per non ritardare la spedizione delle bolle del vescovo di Ruremonda, procurate d'improntar la somma e ajutatevi, perchè subito sarà questa rimborsata.

(Manuscrits divers 1909, fragment uit een brief van 17 januari 1794).

BIJLAGE VI

Van Velde aan Brancadoro

Monseigneur

Le secrétaire de Votre Excellence [1] m'aiant écrit à plusieurs reprises concernant le sieur Mazio, agent à Rome, je prens la respectueuse liberté de déclarer à Votre Excellence l'embaras où je me trouve à cet égard. Le baron de Lederer, conseiller-référendaire des affaires du Pais-Bas à Vienne, m'aiant donné part que Sa Majesté avoit daigné me nommer à l'évêché de Ruremonde, me dit en même tems que mes lettres patentes seroient adressées à Son Eminence le cardinal d'Herzan, et qu'en conséquence je devois m'addresser à ce seigneur cardinal; ajoutant in terminis: '*que je devois me servir dans toute cette affaire de l'agent impérial Brunati*'.

1) Ciamberlani.

D'après cette direction j'ai d'abord imploré la protection de Son Eminence le cardinal Herzan, qui m'a fait la grâce de me répondre très gracieusement. J'ai écrit aussi audit agent Brunati, lequel m'a répondu qu'il donnera tout le soin possible pour l'expédition de mon affaire. Depuis Son Eminence notre cardinal-archevêque a eu la bonté d'écrire en ma faveur à Son Eminence le cardinal Herzan.

Je comptois d'après cela, Monseigneur, de faire remettre à Rome par un banquier de ce pais les fraix relatifs à l'expédition des bulles, mais je n'ai pas osé m'adresser au sieur Mazio de crainte de déplaire à Son Eminence le cardinal Herzan, de manquer à la dépêche de Vienne, et de donner occasion de méfiance à l'agent Brunati.

Lorsque l'objet de mes bulles sera déterminé et expédié, il me sera libre de choisir l'agent Mazio pour la sollicitation de mes affaires personnelles, et je compte bien de le faire, mais, quant à présent, je n'ose rien innover à la direction qui m'a été donnée de Vienne pour les raisons susdittes.

Si cependant Votre Excellence exige quelqu'autre démarche de ma part, j'exécuterai volontiers ses ordres, la suppliant d'agréer les assurances de l'hommage respectueuse avec lequel j'ai etc.

Malines, ce 23 février 1794

(Manuscrits divers 1907).

BIJLAGE VII

Van Velde aan Ciamberlani

Monsieur

J'ai l'honneur de répondre à vos deux dernières lettres et de joindre ici l'incluse pour Mons. l'agent Mazio, vous priant de la lire et de la fermer. Je vous supplie en même tems de présenter mon très humble hommage à Son Excellence et de lui témoigner ma reconnoissance pour la lettre gracieuse qu'elle a daigné m'écrire.

J'ai l'honneur etc.

Malines, ce 28 février 1794

(Manuscrits divers 1907).

Van Velde aan Mazio

Reverendissime Domine

Excellentissimus Dominus archiepiscopus Nisibenus, Nuntius apostolicus [1], nuntiavit mihi expedire ut Reverentiae tuae negotiorum meorum in Romana Curia provinciam demandarem; eodem tempore litteras vestras Romae datas 1a februarii recepi. Hisce faciens satis, te praecor ut cum Domino Brunati, agenti imperiali, pro obtinendis pontificiis bullis agere digneris quae pro earum expeditione necessaria sunt; ac sportulas nomine meo persolvere, quas vobis quam primum refundi curabo.

Quod bullarum taxam spectat, Reverentiam tuam monitam velim quod enixe exoraverim intercessionem Eminentissimi Domini cardinalis de Herzan d'Harragh, ut taxae moderatio mihi concederetur. In quem finem et Eminentissimus Dominus cardinalis archiepiscopus noster praefato Eminentissimo Domino litteras dedit. Petitae moderationis causae videntur justissimae, scilicet provinciarum nostrarum status omnino deplorabilis quo nostrum omnium res familiares et redditus magnopere minuuntur; dein episcopatus Ruremondensis annui redditus exigui, quorum quinta pars hactenus non solvitur, scilicet tota pensio [2] quam episcopatus Tornacensis huic pendere debet, idque causa belli; adeo ut, attenta hac temporum injuria, mihi moraliter foret impossibile antiquam taxam persolvere. Unde praecor Reverentiam tuam ut una cum domino Brunati, quem de his circumstantiis certiorem reddidi, allaborare digneris, ut haec gratia, ob peculiaris tristissimi hujus temporis circumstantias, benigne mihi concedatur. Cum tota res fuerit absoluta, curabo per litteras cambiales Romae tibi numerari summam quae persolvenda erit. Porro cum veneratione subscribor etc.

Mechliniae, 28 februarii 1794

1) Brancadoro.

2) Door Maria Theresia werd op 30 juli 1772 aan de bisschop van Roermond een pensio toegekend op de goederen en inkomsten van het bisdom Doornik. Deze beschikking werd door paus Clemens XIV met een bulle van 17 september 1773 bekrachtigd; cfr. Habets, *o.c.*, 2, 433. De uitbetaling van deze pensio ging met grote moeilijkheden gepaard. Portefeuille 68, omslag 28, in het archief van het bisdom Roermond bevat een aantal documenten uit de jaren 1791–1794 die dit illustreren.

Cum superioribus adderem sigillum, recepi vestras 3 februarii. Quibus respondens dicam: *rem acu tetigisti*; verum *superioribus inherens,* Reverentiam tuam persuasam velim me ei, cum omni fiducia, negotia mea commissurum fore. Absit enim ut de Excellentissimi Domini D. Nuntii apostolici testimonio dubitem, ad quem Excellentissimum et Reverendissimum Dominum D., dum Dusseldorpii [1] in quasi exilio degeremus, quasi ad tutissimum veritatis auxilium confugiebam.

(Manuscrits divers 1907).

BIJLAGE IX

Van Velde aan Ciamberlani

Monsieur

Je vous prie de ne pas prendre de mauvaise part que je vous témoigne ma surprise de ce que je vois par la lettre de l'agent Mazio que vous paroissez lui avoir donné la commission d'avancer les fraix nécessaires à Rome. Chose que, sous humble correction, je ne vous ai jamais demandé. Car, je suis en pleine sollicitation à Rome par la protection de Son Eminence le cardinal archevêque de Malines et de Son Eminence le cardinal d'Herzan, afin d'obtenir une diminution considérable de la taxe des bulles à cause des circonstances malheureuses du tems, circonstances qui diminuent considérablement les revenus de l'évêché de Ruremonde, parce que l'évêché de Tournai ne paie pas la pension dont il est chargé envers celui de Ruremonde.[2] D'ailleurs nous souffrons tous dans nos biens de famille et nous sommes de plus dans l'obligation indispensable de secourir Sa Majesté pour les fraix de la guerre [3]; et dans ces malheurs ils se trouvent de personnes des toutes conditions (sic) qui sont dans l'indigence et qui prennent leurs recours vers les ecclésiastiques, et principalement vers ceux qui sont en dignité. Or, je vous avoue ingénuement que je n'ai pas de trésor, et que les personnes qui en ont un, ne veulent pas avancer leur argent à cause des circonstances critiques du tems. De sorte qu'il m'est pour ainsi

1) Tijdens de eerste inval van de Fransen in 1792–1793 was Van Velde evenals Brancadoro naar Düsseldorf uitgeweken; cfr. HABETS, *o.c.,* 2, 621.

2) Cfr. hiervóór p. 329 n. 2.

3) Voor de financiering van de oorlog tegen de Fransen.

dire impossible de paier la taxe, et que j'espère d'en obtenir gracieusement la rémission.

J'ose donc implorer pour le même effet la puissante protection de Monseigneur le Nonce, vous priant de lui présenter mon très humble hommage et de lui montrer ma lettre. Son Excellence est à même de connoitre les circonstances du tems et je mets toute ma confiance en elle, afin qu'elle daigne concourir le plus tôt possible pour que je puisse obtenir, sinon la rémission, du moins une très grande diminution de la taxe des bulles.

J'ai l'honneur etc.

P.S. Concernant les fraix du consistoire que vous me dites de monter à trois cens écus, j'ai écri (sic) à Mr Mazio de les paier en mon nom.

Malines, ce 3 mars 1794

(Manuscrits divers 1907).

BIJLAGE X

Van Velde aan Mazio

Amplissime Domine

Recepi priores vestras epistolas, quibus et responsa dedi quae modo acceperis vel accipies; porro nunc duas posteriores vestras gratissimas ob oculos habens, scilicet datas Romae 15a et 22a mensis februarii, hisce dicam in primis quod quaecumque alligavi in superioribus meis litteris pro obtinenda maxima bullarum taxae moderatione verissima sunt, et quod major sit temporis injuria, quae singulos angit, quam credere posses. Unde haec ipsa temporis ratio me omnino cogit pro maxima diminutione taxae iterum iterumque instare; neque enim vult Sanctissimus Pater filios suos ultra modum cogere, hisce praecipue circumstantiis.

Jam vero, cum in ultima epistola dicas expendisse te *266 scuta seu aurea Beatissimo Patri exhibenda, ac 269 eminentissimo domino cardinali Herzan solvenda, et praeterea nonnullas alias propinas in summa aureorum circiter quadraginta,* velim ut mihi praecise scribas, quantum tres hae summae simul faciant [1], scilicet rem ad monetam nostram

1) In de marge van deze brief becijfert hij zelf dat de totale som 575 scuta bedraagt.

redigens, ut hanc summam vobis Romae per bankerium solvendam curare valeam, quod et praestabo quantocius, scilicet receptis vestris hisce respondentibus.

Unde, amplissime domine, ecclesiam Ruremondensem tibi commendans, summa cum existimatione subscribor etc.

Mechliniae, 11a martii 1794

(Manuscrits divers 1907).

BIJLAGE XI

Van Velde aan Ciamberlani

J'ai l'honneur de vous remercier de votre gracieuse lettre, vous priant de présenter mon très humble hommage à Monseigneur le Nonce, et de vouloir lui témoigner mes sentimens de reconnoissance pour le compliment qu'il daigne me faire par votre ministère.

Quant à la consécration épiscopale, je dois en laisser la détermination à Son Eminence, parce qu'elle m'a répété plusieurs fois que je ne devais pas m'en inquiéter, qu'elle comptoit bien que sa santé se rétabliroit après Pâques [1] pour pouvoir faire la consécration; et, en effet, Son Eminence se porte beaucoup mieux, de sorte que nous pouvons espérer qu'elle se rétablira pendant le printems.

J'ai l'honneur etc.

Malines, ce 24 mars 1794

(Manuscrits divers 1907).

BIJLAGE XII

Ciamberlani aan Mazio

Vi notificai già che avevo io scritto al vescovo di Ruremonda, mettendogli sott'occhi le vostre particolari premure per farlo proporre in concistoro, e per improntare il denaro necessario per tal

1) Dus na 20 april.

funzione; come pure l'altra premura di far spedir sollecitamente le bolle, e improntar similmente il denaro. Premure senza le quali, questo ancora io gli scrissi, egli non sarebbe stato mai proposto etc. Sentite cosa risponde; vi mando la risposta originalmente.[1] Niuna parola fa su questo articolo. E rispondendo sull'altro della consecrazione, risponde pure con nostra sodisfazione. Che ne dirè di tal sorte d'uomini. Forse avrà scritto al Sig. Brunati; domandatelo un poco. Or che sappiamo il naturale del novello monsignor vescovo, bisogna usare tutte le cautele possibili; e però, quando mandate la nota delle spese, fate che sia sottoscritta dal sudetto Sig. Brunati, e che dica aver egli ricevuta da voi tutta la somma.

(Manuscrits divers 1909, fragment uit een brief van 25 maart 1794).

BIJLAGE XIII

Ciamberlani aan Mazio

Domenica dovetti andare dal cardinale di Malines per affari. Non tralasciai di abbociarmi col vescovo di Ruremonda che non rispondeva alle ultime mie per le solite sue occupazione nel consiglio. A voce perorai altra volta e con energia a favor vostro, mettendogli sott'occhi che, se non erano le vostre premure, non sarebbe stato egli proposto si presto in concistoro, nè sarebbero si sollecitamente spedite le bolle che stavano già per arrivare etc. Richiesi la lettera patente in cui vi costituisce agente suo; mi rispose che dopo consagrato vel'avrebbe mandata. Io insisterè sempre.

Amico, sapete cosa mi rispose, quando io m'infervoravo a risaltare le vostre fatiche? Che l'abbate Brunati era molto dispiaciuto che voi foste implicato nel suo affare, e che ha passato sopra, perchè eravate agente di monsignor nunzio. Vi serva di regola quest' aviso: lo scoprite qualchecosa con prudenza e parlatene col medesimo Brunati. Io replicai che non era stata novità; in tutte le altre spedizioni di bolle i vescovi e abbati avevano impiegato un'altro agente particolare. Non vorrei che, invece di restarvi obbligato, credesse monsignor vescovo di aver fatto una finezza a voi. Si trovano certi

1) De brief van 24 maart onder no. 11.

naturali particolari al mondo che fanno stordire. Monsignor nunzio avrebbe desiderato che le bolle le aveste dirette a lui e non al vescovo per più ragioni. Fra le altre v'è quella di poter con sicurezza ritirar subito tutta la somma; avute le bolle, non v'ha tanta premura di soddisfare.

Aggiungete anche le spese della posta fatte qui; le quali si perderanno tutte. La principale ragione però è quella che sempre per man del nunzio passan le bolle dei vescovi, e con questo si fa vedere una tal certa particolare superiorità, apparente, ma che giova.

(Manuscrits divers 1909, fragment uit een brief van 8 april 1794).

BIJLAGE XIV

Van Velde aan Mazio

Amplissime domine

Recepi mox vestras datas Romae 29 martii praeteriti, receperam modo quidquid in his enarratur et scuta Romana 1083 cum obulis 45 per Ferdinandum Acquaroni [1], via Amstelodamensi, ut dicis, divisim a me recipies. Licet haec summa, quam sub annuo canone levare debeo, gravis omnino sit, attentis praecipue et temporis injuria et tenui mensa episcopali, attamen absit a me ut conqueri velim. Hoc interim peto ut agentiam tuam hactenus moderari digneris; cum enim in superioribus litteris dicebam, mihi fore impossibile expensas ferre, non mentiebar.

Porro te, amplissime domine, agentem meum in alma Urbe constituo per presentes, et, dum via nuntiaturae mittam juramentum meum [2] juxta tenorem bullae apostolicae, addam mandatum in forma pro Dominatione vestra. Interim peto ut eadem via, data occasione, mihi remittas litteras patentes caesareas nominationis meae, quae Vienna Romam directae fuerunt et hactenus Romae manserunt.

Saluta, praecor, nomine meo amplissimum dominum Brunati,

1) Van Velde's bankier. Een kwitantie van 25 maart van zijn hand is te vinden in de bundel Manuscrits divers 1907.

2) Bedoeld is de voorgeschreven *professio fidei*.

agentem imperialem, meque vobis semper devinctissimum habebo, qui cum veneratione subscribor.

amplissime domine, humillimus vester famulus
J. B. van Velde, electus episcopus Ruremundensis

Mechliniae, 14 aprilis 1794

(Manuscrits divers 1907).

BIJLAGE XV

Van Velde aan Mazio

Amplissime domine

Pridie solemnitatis Paschalis [1] acceptavi et signavi quatuor litteras cambiales via Amstelodamensi Mechliniam missas, et heri numeravi negotiatori mechliniensi ter mille et triginta florenos brabanticos, qui faciunt summam dictarum litterarum. Quae summa mox nomine meo Amstelodami solvetur.

Bullas apostolicas, ut in superioribus declaravi, recepi, illasque, ut apud nos juris est, secretiori Caesareae Majestatis Consilio exhibui ad obtinendum placetum regium, quod hactenus propter ferias paschales nondum expeditum est. Moxque ut illud expeditum fuerit ac bullae mihi redditae, in manus eminentissimi domini cardinalis archiepiscopi juramentum illis inclusum praestabo ac per excellentissimum dominum apostolicam (sic) Romam transmittam. Huic, ut vobis dixi, addam mandatum in forma de persona vestra.

Unde modo nullatenus potui consecrationis episcopalis munus impetrari, circa quam sequentia puncta ulterius consideranda sunt:
1° Cum, ut scis, in supremo Caesareae Majestatis Concilio, Mechliniae sedenti, conciliarius ecclesiasticus sim, lites indecisas, quae ante meam ad episcopatum nominationem erant incoeptae, cum collegis meis decidere teneor, ne alterutrius litigantium parti praejudicium inferatur. Porro non convenit ut post consecrationem Concilii sessionibus intersim;
2° Eminentissimus dominus cardinalis archiepiscopus noster ac metropolitanus meus omnino intendit consecrationem episcopalem mihi impertiri; et cum valetudo ejus in dies procedat in melius,

1) 19 april.

optat eminentissimus dominus ut haec sacra functio differatur, donec valetudo ejus omnino stabilita sit;
3° Tempore harum feriarum paschalium contuli me incognito Ruremondam ad vicarium generalem [1], qui ostendit mihi aulam episcopalem dixitque mihi, quod et oculis vidi, vix possibile esse, ut intra duos menses domus circa necessaria dumtaxat instructa sit, ut illam decenter inhabitare queam.

Unde, amplissime domine, ne aliquomodo in sacros canones impingam, prima petitio mea est, ut digneris mihi obtinere facultatem, attentis supradictis rationibus, ut consecratio differatur usque ad Calendas Augusti.

Restat secunda petitio. Amplissimus dominus Brunati misit mihi facultates quinquennales, sed vinculatas hac clausula: '*pro territorio dominio austriaco subjecto*'. Ex hac clausula nata sunt multa oriri incommoda, una enim dumtaxat est dioecesis ruremondensis unique subjecta episcopo, licet quoad temporalia quatuor principibus subjecta sit [2]; et sane non debent diocesani vario jure in spiritualibus censeri; inde enim maximae querelae orirentur. Unde omnino necessarium est, ut facultates absque limitatione concedantur. Unde, amplissime domine, peto a te ut has facultates pro tota dioecesi ruremondensi mihi obtinere digneris.

Has duas petitiones, amplissime domine, diligentia vestra optans mihi concedi, omni veneratione subscribor etc.

Mechliniae, 6a maji 1794

P.S. Saluta praecor nomine meo amplissimum dominum Brunati.

(Manuscrits divers 1907).

BIJLAGE XVI

Van Velde aan Mazio

Amplissime domine

Receptis hodie litteris vestris quibus de prorogatione consecrationis agis propter, ut ita dicam, necessarias a me allegatas rationes,

1) Syben.
2) T.w. de keizer van Oostenrijk, de koning van Pruisen, de Staten-Generaal en de keurvorst van de Palts.

hisce respondeo, quia dominatio vestra nullam mentionem facit de facultatibus quinquennalibus, quas tamen iterum iterumque poposci et per dominum Brunati omnino imperfectas accepi et de quibus vobis ample in epistola mea data 6a maii [1] mentionem feci. Scilicet minima pars dioecesis Ruremondensis subjecta est domino Austriaco, et praedictae facultates ad me missae expresse vinculatae sunt pro dominio Austriaco. Unde illa limitativa clausula debet omnino omitti, sed, cum dominatio vestra nullam de hoc puncto, expresse tamen a me petito, faciat mentionem, timeo ne ipsam haec epistolae meae pars fugerit; unde quantocius facultatum expeditionem pro tota dioecesi mihi expediri praecor *absque limitatione*. Dedi insuper vobis litteras 27 maii quibus totius agentiae vestrae satisfactionem juxta computum vestram (sic) asserebam; itaque jam nihil ex parte mea deest. Recipies tamen una cum obedientiae meae Sanctissimae Sedi apostolicae jurejurando firmata promissione mandati vestri copiam. Interim omni veneratione subscribor etc.

Mechliniae, 13 junii 1794

(Manuscrits divers 1907).

BIJLAGE XVII

Van Velde aan Mazio

Amplissime domine

Gallorum copiae coegerunt nos Brabantiam deserere ac Ruremondam nos conferre, una cum eminentissimo domino cardinali archiepiscopo, ac quinta hujus possessionem episcopatus nactus sum. Interim expectans expecto facultates quinquennales pro tota dioecesi quae per errorem, nescio cujus, pro parte dumtaxat austriaca expeditae sunt, ita ut modo habeam minorem jurisdictionem ea, quam habebat vicarius generalis sede vacante, et quae cessavit simul ac possessionem coepi; nec te lateat quantum haec oblivio mihi afferat incommodi pro rerum occurrentium administratione.

Aliud negotium mox sese obtulit. Haec urbs, ac pars dioecesis dominio austriaco subjecto (sic), modo scatet advenientium ex Brabantia et Flandria, seu potius fugientium, multitudine; unde fit ut modo annonae, et praecipue piscium, sit raritas et caritas. Itaque hujus urbis senatus, has circumstantias exponens, petivit a me, ut provisionaliter concedere vellem dispensationem edendi carnes die-

1) De brief onder no. 15.

bus sabbathi in quibus non incidit jejunium. Hac de re mox locutus sum cum praefato eminentissimo domino et cum concilio ejus ac meo; et ex praesumpta sanctissimi domini nostri Papae benigna voluntate, provisionaliter hanc dispensationem concessi, secutus exemplum Belgii episcoporum, qui similem dispensationem pro tempore belli concesserant abhinc septem annis, sed sicuti ipsi ita et ego mox hujus negotii sanctissimae sedi apostolicae rationem reddo, humillime rogans ut dispositio mea confirmetur, ac porro facultas concedatur ut, pro temporis circumstantia seu potius necessitate, similem provisionalem dispensationem pro tota dioecesi concedere valeam.

Te admonitum velim, quod excellentissimus dominus nuntius apostolicus Bruxellensis (quem ubi modo degat ignoro [1]) ab initio hujus anni facultatem concesserat vicario generali hujus dioecesis, ut provisionaliter hanc dispensationem daret. Porro vicarius generalis, hac utens facultate, hanc dispensationem dumtaxat concessit pro ditione Borussiae, ubi abhinc quatuor mensibus maxima erat piscium raritas et caritas; et, cum jam per possessionem meam omnis auctoritas vicarii generalis cessaverit, haec benigna excellentissimi domini concessio hactenus, ut ita dicam, est in suspenso. Mox, ut sciero quo se praefatus dominus nuntius contulerit, hanc rem ad ipsum perferam.

Commendo tibi, amplissime domine, ut omni diligentia mihi procures quaecumque a te expetivi et expeto, quaeque pro hujus dioecesis administratione omnino sunt necessaria. Scire enim debes, et ex statu ecclesiae videre licet, tres majores partes dioecesis parere regi Borussiae, Reipublicae hollandicae ac Electori Bavariae palatinae, in quibus partibus quamplurimi acatolici ac omnis generis sectae inveniuntur.

Cum grati animi obtestatione subscribor etc.

J. B. R. episcopus Ruremundensis

P.S. vigesima hujus, ut spero, consecrationem episcopalem accipiam. Modo fere medietate reddituum mensae episcopalis orbatus sum. *Fiat volontas* (*sic*) *Dei.*

Ruremondae, 9 julii 1794

(Manuscrits divers 1907).

1) Blijkens een brief van 29 juli van Ciamberlani aan Mazio was hij van plan zich te Emmerik te vestigen; cfr. Manuscrits divers 1909. Zeker is, dat hij een tijd later te Munster verbleef.

BIJLAGE XVIII

Van Velde aan Mazio

Amplissime domine

Praecor te, ne hactenus, et donec meliora nacti fuerimus tempora, litteras cambiales a me trahas; cum enim episcopatus redditus non solvantur, impossibile est ut pecunias vobis mittam. Ruraemundam propter adventum Gallorum relinquere cogor, ast in parte dioecesis regi Borussiae submissa subsistam.

Attamen, pace dicam vestra, maximas habeo conquaerendi rationes, quod negotia mea in alma Urbe minus diligenter gesta fuerint. Nam in fine mensis aprilis certiorem te reddidi, quod facultates quinquennales pro sola parte dioecesis dominio austriaco subjecta, adeoque minima, fuerint expeditae; quae res multum affert incommodi! Proh dolor!

Litteras vestras, nunc quaeso, per excellentissimum dominum nuntium ad me dirigas, quia nescio locum determinatum, ubi manere potero.

Sum interim sincero cordis affectu etc.

Ruremundae, 22 julii 1794

(Manuscrits divers 1907).

BIJLAGE XIX

Van Velde aan Mazio

Amplissime domine

His certiorem te reddo quod heri, favente Deo, munus consecrationis episcopalis acceperim, ut videre licebit ex autentica forma juramenti a me prestiti de verbo ad verbum, juxta tenorem bullae pontificiae, ad manus eminentissimi domini D. cardinalis de Montmorenci, episcopi metensi. Porro hoc instrumentum ad te mitto, qualitate qua agentem meum, ut illud quibus oportet exhibeas juxta praescriptum praefatae bullae ac Pontificalis Romani.

Gallorum in Belgium incursus huc me venire coegerunt, ut tres episcopos invenirem; attamen cras redeo ad partem dioecesis meae, regi Borussiae subjectam, in ea sacramentum confirmationis collaturus.

Tandem detegi defectum facultatum; omnes episcopi Belgii semper acceperunt uniformes facultates *quinquennales* pro tota sua dioecesi. Tempore autem regni Josephi secundi et deinceps sanctissimus dominus has facultates concessit non pro quinquennio, sed ad revocationem. Porro dominus agens Brunati putavit sane totam meam dioecesim dominio austriaco subjectam, et ita oblitus est mittere facultates ad quinquennium pro coeteris tribus partibus meae dioecesis.

Unde peto, amplissime domine, ut facultates ordinarias *quinquennales* pro tribus coeteris partibus dioecesis meae mihi quantocius mittere digneris, sed attendas velim, ut ipsas ad excellentissimum dominum nuntium dirigas, quia propter tristissimas temporis circumstantias nescio, an in dioecesi mea subsistere potero.

Sincero cordis affectu subscribor etc.

J. B. R. episcopus Ruremundensis

Dusseldorpii, 18 augusti 1794

(Manuscrits divers 1907).

STUDIËN OVER ADRIAAN VI*

DE BENEFICIES VAN ADRIAAN FLORENSZOON

DOOR

R. R. POST

De zogenaamde *cumulatio beneficiorum*, het hebben van meer beneficies tegelijk, was een van de laat-middeleeuwse kerkelijke vervalverschijnselen, die velen gaarne zouden hebben willen verbeteren. Pogingen daartoe hebben echter geen succes gehad. Sommige beneficies konden tegelijk in bezit worden gehouden, omdat de verplichtingen eraan verbonden door de éne persoon, 'de beneficiant, vicaris of altarist, wel te vervullen waren. Het was bijvoorbeeld mogelijk, dat een vicaris een vicarie had in de Sint-Marie van Utrecht waarvoor hij op drie dagen van de week een heilige mis moest opdragen, en een andere in de Dom, waar hij eveneens dezelfde verplichting moest vervullen. De vicaris kon de eerste drie dagen van de week lezen in de St.-Marie en de andere dagen in de Dom. Deze beneficies noemde men compatibel: zij sloten elkaar niet uit. Maar niemand kon de verplichtingen van kanunnik te Utrecht en pastoor te Warnsveld tegelijk vervullen. Indien hij beide beneficies bezat, moest hij de uitoefening van één ervan aan een plaatsvervanger overlaten. Die ontving een deel van de inkomsten, maar een ander deel bleef aan de eigenlijke bezitter. Waarschijnlijk waren de opbrengsten van dergelijke beneficies ieder afzonderlijk onvoldoende om er met enige welstand van te leven. Maar toen eenmaal de mogelijkheid bestond om er enige tegelijk te hebben, was het hek van de dam. Men kon dan, al of niet met pauselijke dispensatie, er zóveel verkrijgen, dat een rijk bestaan mogelijk bleek. Verschillende personen, die hoge posten bekleedden en veel relaties hadden, hebben het op deze manier heel ver gebracht. Adriaan heeft ook van dergelijke relaties geprofiteerd, en heeft inderdaad enkele lucratieve sinecures verzameld, zodat hij zich in Utrecht een mooi huis voor de oude dag kon bouwen. De omstandigheden hebben hem echter niet toegelaten deze hartewens te vervullen en zich er metterwoon te vestigen.

De eerste beneficies ontving hij te Leuven, namelijk de *capellania primaria* in de kerk van het Groot Begijnhof aldaar. Het was waar-

*) Vervolg van blz. 161.

schijnlijk een beneficie waaraan enige zielzorgerlijke verplichtingen verbonden waren. Misschien heeft hij deze kapelanie bij gelegenheid van zijn priesterwijding ontvangen, waarbij zij als wijdingstitel gediend kan hebben, maar we weten niet wanneer deze wijding plaatshad, en ook niet wanneer hij in het bezit van dit kapelaanschap is gesteld. Blijkens een vroeger geciteerd besluit van het Leuvense St.-Pieterskapittel van 30 juni 1490 genoot Adriaan toen dit beneficie reeds. Op die datum bezat hij ook een kanunnikaat met prebende in de Leuvense St.-Pieterskerk. Er werd toen namelijk besloten, dat Adriaan wegens zijn werkzaamheden in de kerk der Begijnen de getijden van het kapittel niet behoefde bij te wonen en toch de revenuen hiervan mocht hebben.[1]

Het beneficie in de St.-Pieter was een van de vijf daar gestichte prebendes die bestemd waren voor theologieprofessoren van de universiteit. Zij dienden om de heren een inkomen te verschaffen, want een salaris van de universiteit genoten zij niet. Gelijk ook elders had men op deze wijze de theologische faculteit mogelijk gemaakt. Hoe lang Adriaan de *capellania primaria* heeft behouden, staat niet vast. Men heeft erop gewezen, dat reeds 18 oktober 1492 Willem van Gerwen daar pastoor was [2], maar of dit pastoorschap en de *capellania primaria* hetzelfde waren, lijkt mij aan twijfel onderhevig. Men hoort overigens in de verdere levensgeschiedenis van Adriaan van dit beneficie niets meer. Het kanunnikaat met prebende in de St.-Pieter hield echter op in 1497, toen Adriaan in dezelfde kerk het dekenaat ontving als opvolger van deken Joannes a Thymo. Het is namelijk niet waarschijnlijk, dat men dit dekenaat, waaraan zeker ook een kanunnikaat met prebende verbonden was, tegelijk met een ander kanunnikaat in dezelfde kerk kon bezitten, omdat beide bedoeld waren ter salariëring van professoren. In een vorig artikel zagen we, dat aan het dekenaat het kanselierschap van de universiteit verbonden was. De prebende en de waardigheid heeft Adriaan behouden zeker tot 1519. Hij werd in 1520 door Nicolaas Coppin opgevolgd.[3]

Omstreeks 1492 heeft Adriaan van de hertogin van York het pastoraat van Goeree ontvangen.[4] Misschien was dit na het verlies van de kapelanie in de Begijnenkerk en kon het als een vergoeding

1) J. Molanus, *Les quatorze livres sur l'histoire de la ville de Louvain,* ed. P. F. X. de Ram, I, Bruxelles 1801, 793.

2) E. van Even, in: 'De Dietsche Warande', (1894) 388.

3) Reusens, *Documents*, I, 413.

4) Morinck bij Burman, 17; Christoffels, 17.

daarvan gelden. Het patronaatsrecht van de parochie Goeree berustte bij het hof en was waarschijnlijk aan de echtgenote van Karel de Stoute overgelaten. Dat Adriaan inderdaad in het bezit van de parochie gesteld is, blijkt uit een brief van 1504 [1], en een rekening van 1505.[2] Uiteraard bleef Adriaan zijn professorale taak in Leuven vervullen en kwam niet, tenzij voor een kort bezoek, naar Goeree. Hij was de ware pastoor, *verus pastor*, maar liet het werk over aan de vice-cureyt, zoals veelal gebeurde, en in de Zeeuwse parochies bijzonder frequent was. De vice-cureyt trad daar als pastoor op en ontving daarvoor ook inkomen volgens een contract met de ware pastoor, hetgeen gewoonlijk hierop neerkwam, dat de vice-cureyt jaarlijks een bepaalde som aan de pastoor afdroeg. Een dergelijk pastoorschap van de *verus pastor* was derhalve een sinecure. Alleen bij bijzondere gelegenheden kwam de pastoor zelf in actie, bijvoorbeeld bij de verdediging van bepaalde parochierechten tegenover derden. Deze parochie heeft Adriaan behouden tot 19 maart 1514 of 1515, toen hij daarvan afstand deed, echter met behoud van een jaargeld uit de kerk.[3] Hij bleef dus uit Goeree inkomsten trekken, waarschijnlijk tot aan zijn dood toe of totdat hij paus geworden was, maar als beneficie telde de parochie niet meer mede te midden van de andere beneficies van Adriaan hetgeen, zoals we aanstonds zullen aantonen, van belang kon zijn.

Omstreeks dezelfde tijd, 1492 of misschien nog eerder, heeft Adriaan ook een vicarie in de St.-Pieter te Utrecht, namelijk die ter ere van St.-Sebastiaan, verkregen, en wel van de stichter der vicarie zelf (Everard van Hindersteyn). Adriaan wordt namelijk in 1492 als bezitter van dit beneficie genoemd. Tevens verkreeg hij verlof zich in Leuven verder aan de studie te wijden, mits de taak door een ander werd waargenomen.[4] De vicarie moet hij tot ongeveer 1513 behouden hebben, aangezien in 1513 een ander beneficiaris als bezitter van de vicarie bekend is: Willem Henrix van Amerongen.[5] Deze resignatie, evenals die met betrekking tot Goeree, stond waarschijnlijk in verband met de betere vooruitzichten die aan Adriaan toen geboden werden.

Goeree en de vicarie in St.-Pieter zullen aan de Leuvense professor geen grote sommen hebben opgeleverd, aangezien hij op

1) B. Boers, *Beschrijving van het eiland Goederee en Overflakkee,* Sommelsdijk 1843, 103.
2) 'De Navorscher', 1867, 295.
3) G. Brom, *Archivalia in Italië,* I, 2e stuk, no. 1902. R.G.P. kleine serie, dl. 6.
4) 'Maandblad van Oud Utrecht', 31 (1958) 86.
5) Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht, 28 (1902) 122.

beide plaatsen een plaatsvervanger moest aanstellen. Beter zou het zijn als hij ergens een kanunnikprebende kon bemachtigen. Daartoe opende het jaar 1504 de gelegenheid. De 15e januari 1504 schreef namelijk aartshertog Filips de Schone, heer van de Nederlanden, een brief aan het Utrechtse domkapittel waarin hij de verdienste van de Utrechtenaar Adriaan, door woord en voorbeeld te Leuven verworven, zeer ophemelde. Hij vroeg hem tot kanunnik te kiezen en voor hem de eerste vrijkomende prebende te reserveren. Adriaan had respect verworven bij de aartshertog en de hovelingen. De hertog zou een dergelijke gunstbewijs op prijs weten te stellen en zijn dank ook gaarne aan het kapittel tonen. Tevens dankte hij het kapittel voor de gebeden en processies gehouden tijdens zijn reis naar Spanje (4 nov. 1503 tot 8 november 1504).[1] Op dezelfde dag zond de aartshertog een brief aan de bisschop van Utrecht, Frederik van Baden [2], met het verzoek zijn voorstel bij het kapittel te willen aanbevelen. Deze gaf inderdaad de 28e januari aan dit verzoek gehoor en schreef een warme aanbevelingsbrief aan het domkapittel.[3]

De brief van de aartshertog is meer dan een eenvoudige ambtelijke aanbevelingsbrief. Adriaan moet daarom reeds in 1503 aan het hof bekend zijn geworden, maar het is onbekend hoe deze zeer vroege relaties ontstaan zijn. Misschien hing dit samen met het overlijden van Margaretha van York in het jaar 1503. Het is mogelijk dat Adriaan zich verdienstelijk gemaakt heeft tijdens haar laatste ziekte, of bij de uitvaart. Reeds is opgemerkt, dat Adriaans vriend J. Bryan van Ath biechtvader van de hertogin is geweest. Margaretha verbleef vaak in Leuven, en zij had reeds in 1491 aan Adriaan een weldaad bewezen.

Het domkapittel is spoedig op het verzoek van de aartshertog, gesteund door de aanbeveling van de bisschop, ingegaan. In de zomer hebben de kanunniken Adriaan tot kanunnik gekozen, en hem benoemd voor de eerste vrijkomende prebende. De domdeken Ludolph van Veen heeft Adriaan hiervan in kennis gesteld. Op 20 september 1504 dankte Adriaan vanuit 's-Hertogenbosch de domdeken voor dit besluit, en vroeg toestemming, dat een gemachtigde de eed mocht afleggen.[4] Door de dood van kanunnik Joh. ter Molen op 16 oktober 1504 kwam de eerste prebende vrij. Zij werd

1) Christoffels, 22–24.

2) Aldaar, 24.

3) Christoffels, 20–21; Van Asch van Wijck, *Archief van Kerkelijke en Wereldlijke Geschiedenis v. Nederland* I, 141–145.

4) Catalogus tentoonstelling gehouden te Utrecht 1959, no. 43.

toen aan Adriaan gegeven, en later aangevuld met het zogenaamde supplement, vrijgekomen door de dood van de genoemde domdeken Ludolph van Veen.[1] Adriaan zal door een gevolmachtigde wel bezit van de prebende genomen hebben, doch eerst op 8 juli 1511 werd hij persoonlijk officieel in het kapittel geïnstalleerd.[2] Dit beneficie heeft Adriaan zeker tot aan zijn pauskeuze behouden.

Kort na het verkrijgen van het beneficie van de Dom kwam er een kanunnikaat met prebende benevens de thesaurie in de Utrechtse Maria-kerk vrij door de dood van kardinaal Facius (Santori) met de titel van S. Sabina, die ongeveer in juni 1510 overleden moet zijn en onder meer de prebende en de thesaurie in St.-Marie bezeten had. Adriaan vroeg dit beneficie aan in een suppliek, die 25 februari 1511 door paus Julius II werd ingewilligd. Adriaan noemde zich in de suppliek: *Adrianus Florentii de Traiecto presbiter Trajectensis civitatis seu diocesis, et canonicus Trajectensis ac magister in theologia.*[3] Deze betiteling is volkomen juist, maar niet volledig. Zij suggereerde echter dat Adriaan te Utrecht verbleef, omdat niets gezegd werd van zijn professoraat te Leuven, noch van zijn prebende in de St.-Pieter in die stad. De schrijver van de suppliek, een curieambtenaar, zal het voor het krijgen van het Utrechtse beneficie goed geacht hebben niet meer dan het bovengenoemde te schrijven, misschien geheel buiten weten van Adriaan of diens vertegenwoordiger in Rome. Hoe dan ook – Adriaans wens werd vervuld, en in een brief op diezelfde datum, 25 februari 1511, gedateerd, beval paus Julius II aan drie personen (onder anderen aan de Utrechtse officiaal) Adrianus Florentii, priester van Utrecht, in bezit te stellen van het kanunnikaat, de prebende en de thesaurie van de St.-Maria-kerk te Utrecht, vacant door de dood van genoemde kardinaal.[4]

Het was een wat ongewone beschikking. In de regel immers werden de beneficies die eenmaal in handen van een curieambtenaar gekomen waren, bij vacatures aan een andere met gelijke functie gegeven. Wat bewoog paus Julius II van deze praktijk af te wijken, en dat mooie beneficie aan een hem onbekende priester, Adriaan Floriszoon, te schenken? Was Adriaan niet zo onbekend aan de curie? Hij vervulde reeds sinds 1507 een functie aan het hof, zij het ook een niet-politieke en geen invloedrijke. Maar zijn ster steeg daar wel. Want in 1512 heette hij officieel raadsman van Karel V.

1) Burman, 31, noot 3.
2) Aldaar, 31, 3.
3) Vaticaans Archief, Reg. Supplicum 1360, 197^{v}.
4) G. Brom, *Archivalia in Italië* I, 2e stuk no. 1891, R.G.P. kleine serie, dl. 6.

Met anderen werd Adriaan in 1510 onder meer aangewezen om een geschil tussen Hendrik van Nassau en het klooster Thorn (25 juni 1510) op te lossen [1], en in 1512 werd hij door hertogin Margaretha van Oostenrijk tegelijk met niemand minder dan Claude Carondelet als gevolmachtigde aangewezen om met de hertog van Gelre te onderhandelen.[2] Men zou denken dat het van enige betekenis kon zijn een regeringsraad van de Habsburgers een weldaad te bewijzen, nu paus Julius II de Fransen uit Italië wilde verdrijven en hij daarbij de steun van Ferdinand van Aragon en van Maximiliaan, de beide grootvaders van Karel (V), nodig had, en waarschijnlijk medewerking kon vinden bij de regering van Margaretha in de Nederlanden. Het was de voorbereidingstijd der Heilige Liga, die in oktober 1511 werd gesloten. Maar in dit geval zou het voor de hand gelegen hebben dat Adriaan zijn werkzaamheid aan het hof zou hebben benadrukt. Dit geschiedde geenszins: uit de suppliek kan men enkel lezen, dat het gaat om een Utrechtse prelaat. Hoe dit ook zij, er werd prompt op het bevel van de paus gereageerd. Reeds 24 maart 1511 werd aan Adriaan een kanunnikaat met prebende en de thesaurie van St.-Marie toegekend.[3]

Adriaan bezat intussen drie kanunnikprebenden: het dekenaat in St.-Pieter te Leuven, een in de Dom van Utrecht en een in St.-Marie aldaar, benevens een pastoorsplaats en misschien nog de vicarie in de Utrechtse St.-Pieter. Dit schijnt zijn geweten toch wat zwaar gedrukt te hebben. Vandaar richtte hij nu als Adrianus Florentii, met de titel deken van St.-Pieter in Leuven in het diocees Luik, meester in de theologie, en *preceptor* en *consiliarius* (leermeester en raadsheer) van Karel, vorst van de Spanjaarden en aartshertog van Oostenrijk (heer van de Nederlanden staat er niet bij) een suppliek tot paus Julius II, waarin hij vroeg hem – terwijl hij vroeger dispensatie had gekregen twee beneficies met *cura,* of hoe dan ook met elkaar onverenigbaar, te mogen hebben – er nog twee aan toe te voegen, ook met en zonder *cura,* of welk beneficie dan ook. Hierbij worden zoveel mogelijkheden genoemd, dat naar het schijnt alles eronder viel. De suppliek werd ingewilligd op 25 februari 1512, en

1) Catalogus tentoonstelling, no. 68.

2) 4 april 1512. Catalogus, no. 69. I. A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland* VI, 's-Gravenhage 442 no. 708.

3) Burman, blz. 31 noot 3. Dit is overigens wat vroeg. Immers de supplieken en de daaropvolgende oorkonden moesten eerst alle bureaus doorlopen, voordat het stuk eindelijk kon worden uitgevaardigd. Misschien steunt de mededeling van Burman op deze oorkonde. Misschien is dit beneficie gegeven zonder pauselijk bevel.

de uitgaande bul op die datum gedateerd.[1] Het was misschien bij deze gelegenheid dat Adriaan zijn vicarie in de Utrechtse St.-Pieter overdeed aan Willem Henrix van Amerongen, die in 1513 als bezitter ervan genoemd wordt.

Tot zover schijnt alles in het reine, maar in 1513 deden zich andere mogelijkheden voor. In 1513 werd hem de proosdij van St.-Salvator te Utrecht in het vooruitzicht gesteld, waarvan het jaarlijks inkomen 600 dukaten bedroeg.[2] Bovendien werd hij tot kapitteldeken van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen gekozen. Hoe nu? Wat het laatste betreft – waren de eventuele gewetensbezwaren spoedig overwonnen. Ondanks de keuze van het kapittel kon Adriaan het beneficie van het dekenaat niet bemachtigen, omdat het door een pauselijke beslissing aan Jacobus de Banissiis, secretaris van keizer Maximiliaan, was gegeven. Adriaan liet het er echter niet bij zitten en begon een proces te Rome, dat voortduurde totdat hij tot paus was gekozen. Toen zag hij ervan af, maar herstelde het kapittel in het kiesrecht. Maximiliaan drong er zelfs bij zijn dochter Margaretha op aan om Adriaan te bewegen van zijn aanspraak op het Antwerpse dekenaat af te zien, echter tevergeefs. Feitelijk heeft Adriaan dit beneficie nooit bereikt en het behoeft hier niet te worden medegeteld.[3]

Wat de proosdij van St.-Salvator betreft: reeds paus Julius II had vóór zijn dood († 21 februari 1513) deze prebende aan Adriaan toegewezen, waarschijnlijk op verzoek van de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk; zo staat althans in de nieuwe hierna te noemen suppliek. Maar er hadden zich bij die toewijzing moeilijkheden voorgedaan en daarom verzocht Margaretha 4 oktober 1513 paus Leo X, dat hij aan Adriaan de inbezitneming ervan zou willen verzekeren.[4] De moeilijkheden kwamen waarschijnlijk van de kant van de St.-Salvatorkerk, maar het aannemen van het nieuwe beneficie was ook in strijd met de hiervoor geciteerde brief die paus Julius II 25 februari 1512 aan Adriaan had gezonden. Deze liet immers vier prebenden toe, doch niet meer. Waarschijnlijk staat hiermede in verband, dat Adriaan 19 maart 1514 (of 1515) afstand deed van de kerk van Goeree, echter met voorbehoud van een jaargeld.[5] Zoals

1) Reg. Suppl. 1382, 186v. Brom, *Archivalia,* I, 2e stuk, no. 1894.
2) W. N. J. Munier, in: Röm. Quartalschrift, 53 (1958) 171.
3) Catalogus, no. 180.
4) Brom, *Archivalia,* I, 2e stuk, no. 2232. Gedrukt in: 'Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique', IIe série, VI (XXII) 1890, 355.
5) Brom, *l.c.,* no. 1902.

we hiervoor hebben opgemerkt, veranderde door deze afstand voor Adriaan weinig. Wel kon hij zich geen pastoor van Goeree meer noemen, maar de baten uit die parochie zullen voor hem hetzelfde gebleven zijn. Adriaan moet kort na de beslissing van paus Leo X de proosdij van St.-Salvator te Utrecht in bezit genomen hebben. In de brieven van het kapittel van St.-Jan van 14 jan. 1515 en van 8 oktober 1515 aan de professor van Leuven, Adriaan, gericht, wordt hij namelijk proost van St.-Salvator genoemd.[1]

Kort voor diezelfde tijd gebeurde er met Adriaans Leuvense beneficies iets dat op het geval-Goeree geleek. Blijkens de bul van paus Leo van 30 december 1513 [2] waren met het dekenaat van St.-Pieter te Leuven, de proosdij, het kanunnikaat en de prebende van de kerk van het St.-Gertrudisklooster te Nijvel verbonden (*unio, annexio, incorporatio*). Deze incorporatie maakte dat beide beneficies als één golden. Zij was te zijner tijd door Adriaan bewerkt. Adriaan stemde echter toe, dat die unie verbroken werd, en dat de prebende van St.-Gertrudis door een ruil aan magister Willem de Croy, pauselijk notaris, zou komen. Deze weigerde het beneficie echter en de paus gaf het daarop aan Philippus Michaëlis, kanunnik van St.-Gertrudis, echter onder voorwaarde dat Adriaan daaruit gedurende geheel zijn leven een jaargeld zou ontvangen van 200 Rijnse guldens (van 20 Brabantse stuivers) hetgeen hetzelfde was als 100 dukaten. Of dit ook de som was waarmede Adriaan dit beneficie had willen ruilen met Willem de Croy, is niet duidelijk, maar dit ligt enigszins voor de hand. Opvallend is dat Adriaan zich bij aanvrage van de beschikking beriep op zijn functie van raadsheer van aartshertog Karel (Karel V), en op het feit dat hij daarvoor nogal kosten moest maken. De beschikking kwam inderdaad en werd met alle waarborgen voorzien, zodat niet enkel Philippus Michaëlis gebonden was te betalen, doch ook zijn opvolgers. Als alle middelen om deze tot betaling te dwingen zouden mislukken, zou de incorporatie met het Leuvense dekenaat hersteld worden, of als Adriaan dit kwijt was, zou de prebende van St.-Gertrudis aan de kanunnikale prebende die hij dan nog zou hebben, verbonden worden; de vruchten van deze laatste bedroegen volgens Adriaan niet meer dan 4 marken zilver.

1) Catalogus tentoonstelling, no. 71. Archief voor de gesch. v. h. aartsbisdom Utrecht, 28 (1902) 127. Volgens de gegevens van BURMAN is Willem van Montfoort reeds 15 juni 1519 tot Adriaans opvolger als proost van de St. Salvator benoemd. BURMAN, 31, noot 3.

2) Reg. Lat. 1287 f. 176v.

Dat Adriaan als raadsheer van de jonge Karel – hetgeen in 1513 moet betekenen van de Habsburgse regering in de Nederlanden onder Margaretha van Oostenrijk – voor bijzondere kosten kwam te staan, kan men zonder meer aannemen. Het komt de moderne lezer wat vreemd voor, omdat aan dergelijke functies in de tegenwoordige tijd ook emolumenten verbonden zijn. Dit behoeft echter in het begin van de 16e eeuw niet zo geweest te zijn, aangezien de meeste vorsten in de late middeleeuwen een groot deel van hun ambtenaren door inkomsten uit kerkelijke beneficies betaalden. Het was dus niet ongewoon dat dit ook bij Adriaan geschiedde. Als raadsheer moest hij toch wat groter staat voeren dan als eenvoudige Leuvense theologieproefessor. Om die kosten te kunnen dragen waren er inkomsten nodig. Het is echter opvallend, dat Adriaan altijd zélf vroeg en verkreeg, en niet de regentes Margaretha voor hem. Althans de stukken maken daarvan geen melding.

De professor-raadsheer Adriaan Florenszoon genoot blijkens de bovengenoemde gegevens omstreeks 1514 inkomsten van de proosdij van St.-Salvator in Utrecht (600 dukaten), van het dekenaat van St.-Pieter te Leuven (600 dukaten), van het kanunnikaat met prebende in de Utrechtse dom, van het kanunnikaat met prebende en thesaurie van St.-Marie te Utrecht, benevens een jaargeld uit de kerk van Goeree waarvan we het bedrag niet kennen, en een dito van het klooster St.-Gertrudis van Nijvel (van 200 gulden). Doordat de twee laatste beneficies in jaargelden waren omgezet, was de stand van zaken niet in strijd met het geciteerde privilege van paus Julius II van 25 februari 1512: namelijk vier beneficies met of zonder *cura*. In deze tijd moet Adriaan door het kapittel van de St.-Gummaruskerk te Lier tot zijn deken gekozen zijn. Het hing misschien samen met zijn wens zich te houden aan hetgeen hem door paus Julius II was toegestaan, dat hij weigerde de hem aangeboden waardigheid te accepteren.[1] Deze scrupels was hij echter in 1515 kwijt, toen hij een kanunnikaat verwierf in het kapittel van Anderlecht. Ook dit beneficie behield Adriaan tijdens zijn Spaanse jaren. Kort daarna gaf hij het aan zijn vriend en dienaar Peter van der Male.[2] Daarbij werd hij waarschijnlijk nog proost van de St.-Kwintenskerk te Maubeuge.[3]

In 1515 vertrok Adriaan naar Spanje als afgezant van Karel (V) om de opvolging aldaar voor hem te verkrijgen. Hij geraakte daar

1) Catalogus tentoonstelling, no. 185.
2) Aldaar, 182, 184.
3) Aldaar, blz. 37.

in goede verhouding tot kardinaal Ximenes. Deze bezorgde hem het bisdom Tortosa (18 augustus 1516). Waarschijnlijk op diens voordracht werd Adriaan bovendien benoemd tot inquisiteur van de Spaanse Inquisitie van Aragon, Valencia en Navarra (14 november 1516) en daarna van Castilië (4 maart 1518). Intussen had paus Leo X hem op verzoek van Karel (V) tot kardinaal benoemd, tegelijk met dertig anderen (1 juli 1517).[1] Deze laatste zeer hoge waardigheid vermeerderde Adriaans inkomen niet.

Zijn Utrechtse, Zuidnederlandse en Spaanse beneficies heeft Adriaan behouden, ook toen hij in zijn politieke loopbaan hoe langer hoe hoger steeg. Eerst toen hij als paus regeerde, heeft hij er afstand van gedaan, ten dele ten gunste van vrienden en dienaren: Peter van der Male verkreeg het beneficie te Anderlecht, Willem van Enckenvoirt werd bisschop van Tortosa (11 maart 1523) en al eerder proost van St.-Salvator (1 jan. 1523).[2] Al deze stonden de paus ter vergeving, alleen al omdat hij ze als kardinaal in bezit gehad had.

De gegevens tonen voldoende aan, dat Adriaan persoonlijk heeft geprofiteerd van de laat-middeleeuwse gewoonte der *cumulatio beneficiorum*. Hij is niet teruggeschrokken voor de daarvoor nodige praktijken: het richten van supplieken aan de paus, het niet al te nauwkeurig opgeven van de stand van zaken, het verkrijgen van de benodigde privilegiën en het daaraan aanpassen van feitelijk bezit, namelijk door een beneficie in een jaargeld te veranderen, en ten slotte het overtreden van de geschonken voorrechten. Door zijn staatkundige functie en hogere relaties heeft hij meer kunnen bereiken dan verschillende Leuvense collega's, maar hij evenaarde nog niet de leden van de Romeinse curie, onder anderen niet zijn vriend Willem van Enckenvoirt. Hij behoorde intussen tot de welgestelde, aan het hof verbonden prelaten, die het gewoon vonden voor hun diensten beloond te worden met de inkomsten van de kerkelijke beneficies, waarvan zij het werk aan een betaalde vicaris overlieten. Hij hield van een ruime woning, passend bij zijn ambtelijke functies, en had geld genoeg om een statig huis erbij te bouwen, waarin hij zijn oude dag hoopte te kunnen slijten. Feitelijk heeft hij beide huizen na zijn dood tot stichtingen willen maken, en heeft hij bij zijn testament weinig aan zijn familie gedacht. Of hij ook zo zijn laatste wil zou hebben bepaald als hij geen paus geworden was, is een niet te beantwoorden vraag. Maar hoe dan ook

1) Catalogus tentoonstelling, blz. 37.
2) W. A. J. Munier in: 'Röm. Quartalschrift' 53 (1958) 171.

– een man van de nieuwe tijd toonde Adriaan zich in dit opzicht niet!

Op ons, die dergelijke verhoudingen niet meer kennen, maakt deze jacht op prebenden en kerkelijke inkomsten geen prettige indruk. Adriaan toont zich hier een tekenend voorbeeld van de laat-middeleeuwse clerus: een brave man, een goed professor, doch een die door het bezit van verschillende sinecures een zeer behoorlijk inkomen genoot.

Reeds kort na Adriaans dood verweet men hem dit, en zijn levensbeschrijver Ger. Morinck achtte het de moeite waard om zijn held van blaam op dit punt te zuiveren. Hij verdedigt Adriaan tegen het verwijt, dat hij anders zou hebben gedoceerd dan hij zelf deed: luister naar mijn woorden, maar zie niet naar mijn daden. Inderdaad had Adriaan in zijn commentaar *in quartum librum Sententiarum Petri Lombardi* geschreven, dat een priester in het algemeen met één beneficie tevreden moest zijn. Maar in bepaalde omstandigheden kon hij er meer hebben, indien hij daarvoor van de paus dispensatie ontving. Maar ook dan nog bleef zijn verplichting tegenover God bestaan, waarvan de paus hem niet kon vrijspreken. Volgens Morinck was Adriaan geëxcuseerd door zijn bijzondere talenten, die hij in dat moeilijke tijdperk voor de Kerk moest gebruiken! Hij heeft inderdaad veel voor de Kerk gewerkt en Morinck vond het redelijk dat dit goed betaald werd. Bovendien wilde Adriaan de inkomsten voor vrome doeleinden besteden. Wij weten dat hij dit inderdaad gedaan heeft, en zijn naam leeft nog voort in het Leuvens Pauscollege en het Utrechtse Paushuis, dat hij voor de armen had bestemd.[1]

1) Testament in: Archief voor de gesch. van het aartsbisdom Utrecht 28 (1902) 144.

BOEKBESPREKING

J. A. G. Tans, *Pasquier Quesnel et les Pays-Bas*. Correspondance, publiée avec introduction et annotations, Groningue-Paris 1960

Een ten aanzien van het Noordnederlandse cultuurleven in de zeventiende eeuw misschien iets te hooggestemd *Avant-propos* van M. Paul Dibon – overigens evenzeer getuigenis van deskundigheid als van beeldend taalvermogen – vormt de boeiende inleiding tot deze eendelige, maar dan ook meer dan 600 bladzijden tellende uitgave van Quesnels briefwisseling met Nederlanders in de ruimste zin, in ons land vertoevende Fransen inbegrepen, onder anderen met H. F. van Heussen, J. C. van Erckel, W. Kemp, P. Codde, J. van Neercassel, A. van der Schuur, Aeg. de Witte, D. Papebrock S.J., E. Ruth d'Ans, N. Petitpied. De meeste zijn herkomstig uit het rijke archief van de Oud-Bisschoppelijke Clerezie te Utrecht; andere berusten elders, onder andere te Mechelen, Gent, Rome, Pistoia.

De uitgever, dr. J. A. G. Tans, die in 1949 te Nijmegen promoveerde op een belangrijk proefschrift over *Bossuet en Hollande* en in wie zijn Nijmeegse leermeester, de grote Bérulle-kenner Jean Dagens, waarschijnlijk de voorliefde voor de *spiritualité* van *le grand siècle* gewekt heeft, waarvan hij reeds door belangrijke publicaties heeft blijk gegeven, leidt de uit ruim 300 brieven bestaande collectie in met een *Introduction* van 33 bladzijden. Hierin zet hij allereerst de beginselen die hem geleid hebben, uiteen, en vervolgens geeft hij ons een beknopt, doch helder *aperçu* van de lotgevallen der Hollandse missiekerk aan de vooravond van het schisma, dat de aandacht van heel Europa trok en tot vandaag toe blijft trekken.

Het is met de stromingen, verschijnselen en gestalten van het betrokken tijdsgewricht, met name met het Franse en het Nederlandse jansenisme, Port-Royal en de scheuring van Utrecht, gegaan als met veel dat de ogen van een halve of hele wereld tot zich trok: eerst zijn de synthesen verschenen – en daaronder enige bepaald fascinerende, speciaal het beroemde werk van Sainte-Beuve – en veel jaren later komt men toe aan de stelselmatige ontginning der bronnen. Deze ontraadselt dan dikwijls allerlei problemen en stelt ons veelal in staat – maar verplicht ons dan tevens – tot het hertekenen van geijkte portretten en het aanbrengen van allerlei nuan-

ces in te vroeg gevelde vonnissen of al te onverdeelde lof. Gelijk dr. Tans reeds in zijn *Introduction* opmerkt, overtuigt deze uitgave er ons van, dat ook Quesnels gangbaar beeld een retouche verdient.

De teksten die ons geboden worden, kunnen de strengste toets der historisch-filologische kritiek doorstaan en de annotaties waarvan zij voorzien zijn, getuigen van een nauwelijks te evenaren vertrouwdheid met de materie en een grondige kennis van het tijdskader. Dit werk tilt een complex van netelige themata hoog uit boven het laagland der polemiek, waar grondnevelen de contouren der beelden vervagen en hun gezichten onherkenbaar maken. Moge het een model ter navolging voor velen zijn.

L. J. Rogier

M. Dierickx S.J., *Documents inédits sur l'érection des nouveaux diocèses aux Pays-Bas* (1521–1570). Tome premier (1521–1561) Bruxelles (Koninkl. Comm. voor geschiedenis) 1960

In 1950 publiceerde pater M. Dierickx S.J. ter bekroning van zijn kerkhistorische studies te Rome een boek van omstreeks 350 bladzijden, getiteld: *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II*. In de inleiding daarvan beloofde hij de documenten waarop de studie gebouwd was, te zullen uitgeven in de reeks bronnenpublicaties van de Belgische 'Koninklijke Commissie voor geschiedenis'. Van deze op twee delen beraamde uitgave ligt het eerste nu in keurige verzorging voor ons.

In een recensie van de genoemde monografie ('Studia Catholica' XXVI, 1951, 159–160) heb ik het 'een averechtse methode' genoemd eerst een boek uit te geven en pas later de bronnen waarop het berust. Ik moet bij deze mening volharden, maar het verheugt mij dan des te meer, dat deze bronnenuitgave naar mijn overtuiging niet alleen in technische zin de volmaaktheid nabijkomt, maar tevens door haar inhoud het in 1950 gegeven exposé volkomen dekt. Dit constateer ik te liever, nu ik daarmee impliciet dr. Dierickx' gelijk erken op een paar punten, ten aanzien waarvan ik in 1950 enig voorbehoud meende te moeten maken.

Een inleiding van omstreeks 40 bladzijden geeft in een eerste paragraaf een beknopte en scherpe uiteenzetting van de genesis van het concordaat van 1559, van de circumscriptiebullen en de nominatiebrieven, alsmede van de reacties die de nieuwe regeling in binnen- en buitenland wekte. De volgende drie paragrafen geven

rekenschap van de bij de uitgave gevolgde methode. Bij sommige uitspraken in de eerste paragraaf zou ik in alle bescheidenheid een vraagteken willen zetten. Het komt mij namelijk ook nu weer voor, dat p. Dierickx iets te lankmoedig staat tegenover de schaduwen op sommige partijen van het historisch beeld. Zo kost het hem, onderstel ik, moeite om ronduit te erkennen, welke gevaarlijke oppermacht Rome de koning schonk inzake de benoeming der bisschoppen. Het lijkt mij niet juist te zeggen – wat de auteur op p. 10 doet – dat de koning het recht kreeg 'de désigner les candidats' en dat dezen 'fussent nommés par le pape': de bulle *Super universas* kende de koning en al zijn opvolgers een *ius nominandi* toe en de gevolgde praktijk zou uitwijzen, dat daarmee werkelijk *benoemen* bedoeld werd, al behield de paus zich het soms weinig meer dan theoretische recht voor de confirmatie te weigeren.

Een tweede openbaring van hetzelfde verschijnsel meen ik op p. 16 te zien, waar dr. Dierickx met mijns inziens al te groot optimisme verzekert, dat de koning 'en général' op de bisschopsstoelen 'des ecclésiastiques instruits, pieux, de moeurs pures et zélés' benoemde. Ik meen, dat het goed is naar aanleiding van zulke bij sommige kerkhistorici bijna stereotiepe vergoelijkingen eens op te merken: het moest er nog bij komen, dat hij 'en général' heren benoemd had die *niet* 'instruits, pieux, de moeurs pures et zélés' waren. Het stond toch zo geschapen, dat van de drie aartsbisschoppen er één, die van Kamerijk, geheel buiten Filips II om benoemd was en de twee anderen, die van Mechelen en Utrecht, allerminst aan het gegeven signalement beantwoordden. Granvelle, primaat der Nederlanden, aan wie de opperleiding werd toevertrouwd, was berucht om zijn *aventures galantes* en van Schenk van Toutenburg is het bepaald heel moeilijk iets goeds te zeggen. Dit waren de topfiguren; onder de benoemde suffraganen kwam ten minste één hoogst bedenkelijke persoonlijkheid voor: de eerste bisschop van Haarlem. Het moet een geschiedschrijver tegen de borst stuiten zulke bedenkelijke feiten te verbloemen achter vergoelijkende generalisaties.

Mijn algemeen oordeel over deze uitgave mag echter onverdeeld gunstig luiden: zij is een model-bronnenpublicatie en de annotaties bij inleiding en teksten brengen voor elke ingewijde het afdoend bewijs van vakmanschap, litteratuurkennis en nauwgezetheid.

L. J. Rogier

KRONIEK

G. ACHTEN S.J., H. KNAUS, *Deutsche und Niederländische Gebetbuch-handschriften der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt,* Darmstadt 1959.
Een beschrijving van 125 handschriften, waaronder veel Nederlandse uit de Agnietenberg, Utrecht, Delft, Brugge, Brussel en Maastricht.

AMSTELODAMUM, MAANDBLAD VOOR DE KENNERS VAN AMSTERDAM 46 (1959).
W. C. MEES, *Amsterdamse geloofsmartelaren* (over drie Amsterdamse protestanten die in 1568 door toedoen van burgemeester Joost Buyck en minderbroeders die de inquisitie leidden, ter dood gebracht zijn), blz. 16–24.
B. BIJTELAAR, *Hoe oud is de Nieuwe Kerk?* (men is vóór 1408 met de bouw begonnen; toegewijd aan Maria en in de 17e eeuw genoemd naar de tweede patrones Catharina), blz. 147–149.

ANALECTA BOLLANDIANA 79 (1961).
M. COENS, *Un martyrologe de Saint-Géréon de Cologne* (met veel namen van Friese en Frankische heiligen), blz. 65–90.

ANALECTA VATICANO-BELGICA.
C. TIHON, *Lettres de Grégoire XI* (1371–1378), dl. I (Documents relatifs aux anciens diocèses de Cambrai, Liège, Thérouanne et Tournai, publiés par l'Institut Historique Belge de Rome, vol. XI), Brussel-Rome 1958.
M. J. TITS-DIEUAIDE, *Lettres de Bénoit XIII* (1394–1422), dl. II (1395–1422) (Documents relatifs au Grand Schisme, vol. V), Brussel-Rome 1960.
Dit tweede deel bevat 598 brieven, terwijl er voor de jaren 1394–1395 reeds 810 brieven waren uitgegeven; ze worden dus steeds schaarser en van 1415–1422 is er zelfs geen enkele brief meer. Benedictus XIII heeft in zijn bewogen pontificaat zelf een oplossing van het schisma in de weg gestaan.

ANNALEN VAN HET THIJMGENOOTSCHAP 47 (1959).
J. A. BORNEWASSER, *Willem Imme* (1762–1823); *Het leven van een 'verlicht' pastoor* (Imme was eerst kapelaan op Texel en in Ouderkerk, daarna pastoor in Rhoon en Loosduinen; hij was een vertegenwoordiger van het 19e-eeuwse 'humanisme'), blz. 172–193).

ANTIQUITY AND SURVIVAL 2 (1959).

N. J. de Boone en J. Ypeij, *Nederland in de tijd der Merovingen,* blz. 198–211.

Antonianum 35 (1960).

L. Ceijssens O.F.M., *La publication de l' 'Augustinus', d'après la correspondance de Henri Calenus,* blz. 417–448.

Antwerpen, tijdschrift der stad Antwerpen 6 (1960).

A. J. L. van de Walle, *De archeologische opgravingen in het oud stadscentrum te Antwerpen,* blz. 48–61.

Archieven van de Nederlandse Hervormde Kerk in korte overzichten, dl. I, Leiden 1960.

Deze uitgave van de Commissie voor de archieven van de Nederlandse Hervormde Kerk bevat een inleiding van S. J. Fockema Andreae met een overzicht van archivalia met een algemene strekking; hij bewerkte ook de gewestelijke archivalia van Groningen, Friesland, Drente, Overijssel; T. J. Naudin ten Cate die van Gelderland en J. P. van Dooren die van Utrecht. Opgenomen zijn documenten zowel van als over de Ned. Herv. Kerk.

Archiv für schlesische Kirchengeschichte 18 (1960).

G. Geppert, *Der Schlesier Kardinal Von Franckenberg* († 1804) *als Vertriebener,* blz. 286–299.

Augustiniana.

L. Ceijssens, *La publication officielle de la Bulle 'In Eminenti'*, 9 (1959), blz. 161–182 en 304–338; 10 (1960), blz. 77–114 en 245–296.

St. Axters O.P., *Geschiedenis van de Vroomheid in de Nederlanden*; dl. IV Na Trente, Antwerpen 1960.

Dit vierde deel behandelt de periode van 1550–1560 tot 1720–1730. Het ontbreken van een sterk op de voorgrond tredende figuur of stroming maakte de compositie van dit deel moeilijker dan die van de drie voorafgaande: Beatrijs-Hadewich (dl. I), Ruusbroec (dl. II) en de Moderne Devotie (dl. III). Na een bespreking van het Concilie van Trente en de tenuitvoerlegging van zijn besluiten in de Nederlanden (hfdst. I) gaat A. achtereenvolgens de ontwikkeling van de vroomheid na bij de nieuwe kloosterorden in Trentse geest (jezuïeten, capucijnen, annuntiaten: II), de oude kloosterorden (benedictijnen, cisterciënzers, kartuizers: III), de bedelorden (minderbroeders, dominicanen, augustijner-eremieten en karmelieten: IV), de 'koorheren' (Windesheimer-koorheren, premonstratenzers: V) en de kleinere orden (be-

gijnen, begaerden enz.: VI en VII). Een laatste hoofdstuk (VIII) over de lekenvroomheid besluit dit deel, dat evenals de vorige een onmisbare kritische en bibliografische bron is geworden bij de bestudering van de Nederlandse vroomheid.

BERICHTEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK 9 (1959).

J. G. N. RENAUD, *Nogmaals de kerk van Zelhem,* blz. 189–198.

BIEKORF 61 (1960).

A. V., *De heilige akkerman Isidorus. Zijn verering in het Westland 1742,* blz. 403–405.

BIJDRAGEN VOOR DE GESCHIEDENIS DER NEDERLANDEN.

J. A. BORNEWASSER, *Duitse bemoeienissen met de strijd om het Collegium Philosophicum* 1827–1830, 14 (1960), blz. 273–301.

A. J. VAN DER VEN, *De bisschoppen der Oude Clerezij en de referendaris Van Ghert,* 15 (1960), blz. 41–53.

J. ROELINK, *Een drietal vragen bij de geschiedenis van het vroegste Nederlandse calvinisme,* 15 (1960), blz. 222–230.

BIJDRAGEN VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PROVINCIE DER MINDERBROEDERS IN DE NEDERLANDEN.

B. DE BOER, *De minderbroeders van Utrecht in het Utrechtse Schisma,* 29 (1959), blz. 253–259.

B. DE BOER, *Dirk Coelde en het liedboek 'Dit is een suverlyc boecxken'* (volgens J. J. MAK, die in 1957 een uitgave verzorgde van dit in 1508 verschenen oudste zangbundeltje der Nederlanden, was Dirk Coelde waarschijnlijk de auteur van heel het boekje. B. betoogt dat dit niet het geval is), 10 (1959), blz. 387–406.

Br. ADALBERTUS, *Korte schets over het ontstaan en de geschiedenis van de Congregatie van de Armen van de H. Franciscus te Blijerheide* (L.), 11 (1959), blz. 169–186.

W. LAMPEN, *Minderbroeders in de Kronijken van Emo en Menko* (eerste en derde abt van het norbertijnenklooster te Wittewierum in de 13e eeuw), 11 (1959), blz. 188–195.

D. DE JONG, *Onze Lieve Vrouw van Ommel en het klooster Mariaschoot. Bronnenpublicatie* (omstreeks 1530 vestigden zich twee zusters van de derde orde van de H. Franciscus te Ommel bij het kapelletje waar sinds ongeveer 1400 een ivoren madonna vereerd werd. Het klooster bleef klein en de zusters moesten het in 1731 verlaten wegens het opnemen van novicen, wat door de regering verboden was. Ze namen de ivo-

ren madonna mee naar Nunhem (L.) en na de opheffing van het klooster in 1798 naar Haelen, waar de laatste zuster is gestorven. In 1813 werd de madonna teruggebracht naar Asten en in 1840 naar Ommel), 10 (1958–1959), blz. 26–97; 203–245; 407–433; 11 (1959–1960), blz. 45–105, 237–283, 404–446; 12 (1960), blz. 51–101.

Bijdragen en mededelingen van 'Gelre'.

J. P. de Jong, *Culemborg onder Spaanse bezetting* 1567–1577, 57 (1958), blz. 191–200.

P. Kuyper, *Varsseveld,* 58 (1959), blz. 1–113.

W. de Vries, *De opkomst van de stad Emmerik,* 58 (1959), blz. 157–172.

A. Joh. Maris, *Schijverecht; de kerk van Neerbosch en de verheffing der Lathumse kapel tot kerspelkerk van Boer en Lathum,* 58 (1959).

Bijdragen en mededelingen der Naamkunde-commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam 15 (1959).

M. Zender, *Patrozinien und Namengebung in Deutschland.*

H. J. Kok, *Nederlandse patrocinia.*

D. P. Blok, *Een diplomatisch onderzoek van de oudste particuliere oorkonden van Werden,* (diss.) Amsterdam 1960.

Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn (im landschaftsverband Rheinland) und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande 158 (1958).

F. Petri, *Merovingerzeitliche Voraussetzungen für die Entwicklung des Städtewesens zwischen Maas und Nordsee.*

A. Verbeek, *Spuren der frühen Bischofskirchen in Tungern und Maastricht.*

Bossche Bijdragen 25 (1960).

Deze jaargang is geheel gewijd aan Sonnius bij gelegenheid van het 400-jarig bestaan van de hiërarchie van 1559.

Th. Goossens, *Franciscus Sonnius* (in dit artikel gaat G. opnieuw in op de persoon van Sonnius, zijn afkomst en uiterlijk, de vraag of hij een 'humanist' was en welke zijn rol is geweest bij de organisatie van de nieuwe hiërarchie), blz. 1–22.

A. M. Frenken, *Kerkvisitaties van Sonnius en zijn opvolgers* (Laurens Metsius en Clemens Crabeels), blz. 23–89.

H. T. Heyman, *Prelaat Spierinck van Well en Franciscus Sonnius, eerste bisschop van 's-Hertogenbosch,* blz. 90–120.

P. van Beuningen, *Sonnius aan Philips II* (een brief van 4 aug.

1563 waarin Sonnius de moeilijke situatie van zijn bisdom beschrijft, daar hij zowel de koning als zijn bisdom moet dienen; hij vermeldt hierin ook dat de hiërarchie in het noorden nog niet is ingericht), blz. 121–125.

M. H. Koyen, *Franciscus Sonnius in de Kroniek van Vichet* (over de benoeming van Sonnius en Metsius tot abt van Tongerlo in 1569 en 1570, zoals die beschreven wordt in de twee redacties van het hs. *Tungerloa sive eiusdem praeclarissimi coenobii origo et progressus,* geschreven door Reinier Vichet, archivaris van Tongerlo in het begin van de 18e eeuw), blz. 127–130.

Th. Goossens, *Sonnius' kapelaan* (Pierre van Griendsven), blz. 131–144.

Brabantia.

J. H. van Mosselveld, *De klokken van Geertruidenberg,* 8 (1959), blz. 106–124.

H. L. H. Derks, *Enkele beschouwingen over de godsdienstige samenstelling van de Tilburgse bevolking na 1850,* 8 (1959), blz. 193–196.

W. Lampen, *Brabantia Sacra: 8 S. Gertrudis van Nijvel,* 9 (1960), blz. 39–46.

F. J. M. van de Ven, *Berne en de 19de-eeuwse geschiedschrijving* (over Gerlachus van den Elzen, 1853–1925, en Willibrordus Hoevenaars, 1840–1916), 9 (1960), blz. 80–85, 109–120.

F. H. van Bavel, *De vroegbarokke kerk van Bokhoven,* 9 (1960), blz. 201–209.

Brabants Heem 11 (1959).

W. Th. Knippenberg, *Oude kapellen in Noord-Brabant. Kapellen en altaren van de HH. Cornelius, Quirinus en andere noodhelpers.*

Bulletin van de historische kring 'Het Land van Herle' 10 (1960).

J. G. J. Hoens, *Parochiescholen* (in Limburg in vroeger tijden).

Cahiers Luxembourgeois 30 (1958).

A. Sprunk, *Histoire de l'Abbaye St. Willibrord d'Echternach au XVIIIe siècle,* blz. 39–112.

Citeaux in de Nederlanden.

J. van Staten, *Jan van Schoonhoven en Sint Bernardus,* 10 (1959), blz. 219–223.

E. Mikkers, *Stichtingsherdenking van Maria-Kamp te Assen,* 10 (1959), blz. 292–294.

L. Cnockaert, *De Cistercienserinnenabdij Ter Hagen: de translatie*

naar Merelbeke en de terugkeer naar Axel (de in 1236 gestichte abdij 'Huis der blijdschap onser Vrouwe' werd in 1266 wegens watersnoden verplaatst naar Merelbeke bij Gent. Spoedig daarna werd men door naburige kloosters praktisch gedwongen daar weg te gaan; gravin Margaretha doteerde een stuk grondgebied bij Axel, waar het klooster bleef tot het einde van de 16e eeuw, toen de Geuzen hen dwongen tot een derde stichting te Gent), 11 (1960), blz. 27–38.

CLAIRLIEU 17 (1959).

L. HEERE, *Een Maastrichter bibliophiel, Prior Jan Proem,* blz. 3–17.

C. DE CLERCQ, *La législation religieuse franque. Etude sur les actes de Conciles et les Capitulaires, les statuts diocésains et les règles monastiques,* dl. II: De Louis le Pieux à la fin du IXe siècle (814–900), Antwerpen 1958.

COLLATIONES BRUGENSES ET GANDAVENSES 6 (1960).

P. DECLERCK, *Adriaan van Utrecht (1459–1523),* blz. 3–35.

DE BRONK 7 (1960).

J. NOTERMANS, *Legende en historie, een legendarische bisschopswijding in ons Maasland en een historische heldhaftige houding van St. Servaas in Italië.*

R. DELOREZ, *De godsdienst der Germanen,* Roermond-Maaseik 1959. Serie: 'Godsdiensten der Mensheid' dl. 8.

DOCUMENTA REFORMATORIA. TEKSTEN UIT DE GESCHIEDENIS VAN KERK EN THEOLOGIE IN DE NEDERLANDEN SEDERT DE HERVORMING.

Dl. I: Tot het einde van de 17de eeuw, Kampen 1960.

Onder redactie van J. N. Bakhuizen van den Brink, W. F. Dankbaar, W. J. Kooiman, D. Nauta en N. van der Zijpp heeft het Nederlands Kerkhistorisch Gezelschap een bloemlezing samengesteld uit een groot aantal historische en theologische bronnen die voor de kerkgeschiedenis van betekenis zijn. Het eerste deel geeft een rijke illustratie bij de ontwikkeling die de Kerken hebben doorgemaakt, beginnend bij Wessel Gansfort en Desiderius Erasmus en eindigend met een overzicht van het kerkelijk leven en de theologie in de 17e eeuw.

EIGEN SCHOON EN DE BRABANDER.

E. INDESTEGE, *De Broeders van het Gemene Leven te Brussel (1422–1595),* 42 (1959), blz. 19–38, 176–194.

A. TOLLEBEEK, *Een klooster te Brussel onder de invloed der Devotio Moderna: St. Elisabeth van de Berg Sion (1432–1500),* 42 (1959),

blz. 241–258, 413–420; 43 (1960), blz. 90–97, 355–375, 484–495.
J. Lindemans, *De namen van de z.g. 'Vlaamse Baardheilige' Wilgeforte of Ontkommere,* 43 (1960), blz. 85–89.
J. Schoonjans, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Leuwense Universiteitsbibliotheek,* 43 (1960), blz. 321–340.
H. A. Enno van Gelder, *Erasmus, Schilders en Rederijkers. De religieuze crisis der 16de eeuw weerspiegeld in toneel- en schilderkunst,* Groningen 1959.
H. C. J. Erkens, *Honderd jaar St. Bernulphus-parochie te Oosterbeek,* Oosterbeek 1960.
L. Febvre, *Au coeur religieuse du XVIe siècle.* (Bibl. générale de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes, section VI), Parijs 1957.
Festgabe Joseph Lortz, Baden 1958.
D. Gorce, *La patristique dans la réforme d'Erasme,* blz. 233–276.
Festschrift für Dr. Albert Stohr, Bd. II, Mainz 1960.
H. Jedin, *Thomas von Kempen als Biograph und Chronist,* blz. 69–77.
Franciscaans Leven.
M. Brusselaars, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Franciscaanse 'Custodia Brabantiae' (± 1230–1447),* 42 (1959), blz. 69–109.
P. Leonardus, *De Capucijn Joannes Evangelista van 's-Hertogenbosch. Zijn betekenis als geestelijk schrijver,* 43 (1960), blz. 172–183.
D. H. Freeman, *John of Ruysbroeck. His mysticism and influence upon Gerhardt Groote and John Tauler,* Boston 1959.
De Gids 122 (1959).
G. J. Hoogewerff, *Erasmus te Rome in de zomer van 1509,* blz. 22–29.
De Groningse Volksalmanak 1960.
A. T. Schuitema Meyer, *Het Fraterhuis in de St. Jansstraat te Groningen* (de Groningse Broeders van het Gemene Leven hadden hier een huis voor arme scholieren, maar geen eigen onderwijs. In de 16e eeuw in verval geraakt, ging het in 1578 over aan de stad en was het tot 1684 een internaat voor minder gegoede leerlingen van de St. Maartenschool. Na door Franse hugenoten en een veilingmeester gebruikt te zijn werd het in 1740 aan particulieren verkocht), blz. 1–34.
W. J. Formsma, *De kapel te Valven* (moet geplaatst worden bij het voorwerk van het klooster Feldwerd in het kerspel Holwierde), blz. 59–63.
M. Gysseling, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxem-*

burg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226) (Bouwstoffen en Studiën voor de geschiedenis en de lexicografie voor Neerlandistiek VI, 1 en 2), Tongeren 1960, 2 dln.

L.-E. Halkin, *La 'Devotio Moderna' et les origines de la Réforme aux Pays-Bas* (Courants religieux et humanisme à la fin du XVe et au début du XVIe siècle. Colloque de Strasbourg 9–11 mai 1957), Parijs, 1959, blz. 144 e.v.

Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis, gesticht onder de benaming Societe d'emulation de Bruges, 96 (1959).

J. de Smet, *De kerk van Sint-Kruis bij Aardenburg in de XVde eeuw,* blz. 110–116.

Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 125 (1959).

L.-E. Halkin, *l'Edit liègeois de 1526*, blz. 405–430.

Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Oude Wetten en Verordeningen 20 (1959–1960).

P. Harsin, *De l'Edit de Worms à la Paix d'Augsbourg (1521–1555). Etude critique de la législation liègeoise en matière d'hérésie,* blz. 19–52.

Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen 63 (1959).

M. Diericx, *De strijd om de primaatszetel van het aartsbisdom Mechelen (1558–1562)* (aanvulling op een hoofdstuk uit zijn boek *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Philips II*), blz. 55–66.

Handelingen der Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis 12 (1958).

J. Deschamps, *De herkomst van het Leidse handschrift van de Sint-Servaaslegende van Hendrik van Veldeke,* blz. 53–78.

J. Andriessen, *Belangstelling voor de Middeleeuwen in het humanistisch onderwijs der XVIIde eeuw,* 13 (1959), blz. 5–22.

P. Harsin, *La Paix de Religion de* 1555 *et son application dans la principauté de Liège* (1555–1565), Académie Royale de Belgique, Bull. Classe des Lettres, série V, 46 (1960), blz. 133–233.

Heem, tweemaandelijks tijdschrift voor Overmaas 4 (1960).

C. Waelbers, *De Heilige Hubertus, de roem van 's-Gravenvoeren* (vervolg).

N. N., *Het adellijk vrouwenklooster van Sinnich. De Regel van S. Augustinus in de branding* (vervolg).

HET BOEK 33 (1959).

G. J. LIEFTINCK, *Bouwstenen voor de oudste geschiedenis van de Collatie-Broeders te Gouda* (in 1425 door Dirc Floris gesticht, in 1438 bij de grote brand van Gouda verwoest. De cataloog van de bibliotheek is gered en nu gepubliceerd), blz. 155–170.

HISTORISCHES JAHRBUCH 79 (1961).

M. DITSCHE, *Zur Herkunft und Bedeutung des Begriffes 'Devotio Moderna'*, blz. 124–145.

INTERNATIONALE KIRCHLICHE ZEITSCHRIFT 50 (1960).

B. A. VAN KLEEF, *Das Utrechter Provinzialkonzil vom Jahre 1763* (vervolg), blz. 65–92.

IT BEAKEN, TYDSKRIFT FAN DE FRYSKE AKADEMY.

A. RUSSCHEN, *Friezen of niet?* (onderzoekt deze vraag met betrekking tot Liudger en de auteur van de *Vita II Bonifacii*; het antwoord is bij beiden negatief), blz. 216–227.

J. A. BRANDSMA, *Ontstaan en eerste jaren van de doperse beweging in Friesland,* 22 (1960), blz. 81–89.

J. A. BRANDSMA, *Is Obbe Filips wer Roomsk wurden?*, 22 (1960), blz. 119–121.

JAARBOEK VAN DE MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSE LETTERKUNDE TE LEIDEN 1959–1960.

B. A. VERMASEREN, (Levensbericht van) *Aug. C. J. Commissaris (1897–1957)*, blz. 71–74.

ST. AXTERS, (Levensbericht van) *Joseph van Mierlo S.J. (1878–1958)*, blz. 136–143.

JAARBOEKJE VAN OUD-UTRECHT 1959.

M. E. HOUTZAGER, *Beeltenissen van Paus Adriaan VI in Utrecht aanwezig,* blz. 53–71.

A. J. VAN DE VEN, *De zestien Kwartieren van George van Egmond, bisschop van Utrecht,* blz. 87–99.

A. JOH. MARIS, *Een verloren wapenbord uit de Kapittelkerk van Sint Marie te Utrecht.*

H. M. VAN DEN BERG, *De Ned. Herv. kerk te Kockengen.*

J. C. JONGENEEL, *Grepen uit de geschiedenis van de gemeente te Kockengen,* Alphen aan de Rijn 1959.

KATHOLIEK ARCHIEF 15 (1960).

M. GEMMEKE, *Overzicht van de diocesane en apostolische zaligverklaringsprocessen van Nederlanders of in Nederland gevoerd,* kol. 934–999.

F. KETNER, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301,* dl. V, Den Haag 1960.

Behalve oorkonden van de periode 1291–1301 bevat dit deel ook een supplement op de delen I–IV en een lijst van de in de delen III en IV aangehaalde literatuur.

C. Kortekaas, *Het Heilig Sacrament van Mirakel en de Capel ter Heylige Stede in de geschiedenis van Amsterdam,* Leiden 1958.

G. J. M. Kuiper, *Huis en Klooster te Albergen,* (diss.) Nijmegen 1959.

In de 15e eeuw werd in de buurtschap Albergen in Twente een Fraterhuis gesticht van de Moderne Devotie; later werd het een klooster van regulieren van Windesheim, dat zich kenmerkte door een strenge tucht en een Windesheims geestelijk leven alsook door een zich onthouden van apostolaat. In de 16e eeuw is het in verval geraakt.

Ch. Lenssen, *Geschiedenis van onze voorschriften en gebruiken,* Tilburg 1959 (van de trappistenabdij te Tilburg).

P. Leonardus van Oosterhout, *Leven, werken en leer van Joannes Evangelista van 's-Hertogenbosch O.F.M. Cap. (1588–1635),* Rome (diss. Gregoriana) 1959.

Lexikon der deutschen Heiligen, Seligen, Ehrwürdigen und Gottseligen, (onder redactie van J. Torsy e.a.), Keulen 1959.

Een bewerking van het *Handbuch der deutschen Heiligen* van Schütte, 1941. Er zijn nu ook in opgenomen alle in het Duitse Rijk vereerde – niet geboren – heiligen en ook moderne vromen. Het omvat ook Frankrijk en de Nederlanden.

Limburg. maandelijks tijdschrift voor Limburgse geschiedenis, oudheidkunde, kunst en folklore 39 (1960).

A. Claasen, *Het 'Romeins kerkhof' te Neerpelt,* blz. 37–52.

G. V. Lux, *Drie zeer geleerde priesters, de gebroeders Gautius van Vlijtingen* (17e eeuw).

M. Hendrickx, *Wetenswaardigheden betreffende de verdwijning van de oude Maaseiker parochiekerk.*

A. Remans, *Limburgse bibliografie 1960,* blz. 352–358.

Limburgse Leeuw (de). orgaan tot bevordering van de studie der genealogie en heraldiek in Limburg 8 (1959–1960).

J. Barten, *Nederlands-Limburgse Jezuïeten van de 16de tot de 18de eeuw.*

A. Corten, *Kwartierstaten en genealogische aantekeningen betreffende enige Limburgse Jezuïeten en hun familie.*

G. Vloon, *Genealogische aantekeningen naar aanleiding van de overgang van Israëlieten naar de R.K. Kerk te Sittard 1770–1795.*

De nummers 7 en 8 van deze jaargang zijn geheel gewijd

aan mgr. Nolens, met artikelen van J. Verzijl (voorouders van Nolens), A. Corten (naam en wapen), C. Bloemen (Nolens de eenzame), W. Hendriks (Nolens en Venlo), P. Müller (Nolens als hoogleraar) en W. Hendriks (literatuuroverzicht).

Limburgs verleden. geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815, Maastricht 1960.

M. Lugge, *'Gallia' und 'Francia' im Mittelalter* ('Bonner historische Forschungen' 13), Bonn 1960.

Maasgouw (de). tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde.

H. Wouters, *De penetratie van de Republiek in het Limburgse Maasdal in de 17de eeuw*, 79 (1960), blz. 151–158.

A. de Wilt, *Jezuïetenbibliotheken in Maastricht.*

I *De bibliotheek van het voormalig Jezuïetencollege aan de Bredestraat (1574–1773)*, kol. 167–176.

II *De bibliotheek van het Canisianum*, 80 (1961), kol. 25–29.

Matricule de l'université de Louvain, dl. III, Brussel 1958.

De uitgave van deze naamlijsten werd begonnen door E. Reusens, die in 1903 het eerste deel voltooide over de jaren 1425–1453; het tweede deel verscheen in 1946 van de hand van J. Wils en omvatte de jaren 1453–1485; dit derde deel werd verzorgd door A. Schillings – die in 1954 reeds een aparte band met inleiding, bibliografie en indices had doen verschijnen – en omvat de jaren 1485–1527 (23.479 namen).

Mededelingen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde, 22, 1959.

L. J. Rogier, *Schrikbeeld van een staatsgreep.*

J. J. Poelhekke, *Enkele aantekeningen over Lieuwe van Aitzema* (uitgaande van een 12-tal brieven van zijn hand, in de herfst van 1649 gericht aan de Venetiaanse diplomaat Alvise Contarini – Bibl. Marciana te Venetië, hs. It. Cl. 7, no. 1926 – stelt P. de vraag naar de overgang van Aitzema tot de katholieke Kerk. Zijn antwoord is, dat het in hoge mate waarschijnlijk is dat hij tot de Kerk van Rome is overgegaan. Hiermee gaat hij verder dan Cornelissen.

J. Melles, *Joachim Oudaan, heraut der verdraagzaamheid*, Utrecht 1958.

Monasticon Belge, dl. III: Province de Flandre Occidentale, fasc. I, Luik 1960.

Voortzetting van het werk van Dom Ursmer Berlière door Dom N. Huygebaert e.a.

Monumenta Germaniae Historica. diplomata rerum Germaniae ex stirpe Karolinorum dl. IV, Berlijn 1960.

Th. Schieffer sluit met dit deel de serie Oorkonden van de Oostfrankische Karolingen, begonnen in 1934 door Kehr, af. Het bevat oorkonden van Zwentibold (895–900) en Lodewijk het Kind (900–911). Vooral de eerste afdeling bevat stukken die betrekking hebben op de noordelijke en zuidelijke Nederlanden.

Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis.

J. ten Doornkaat Koolman, *Een onbekende brief van Dirk Philips*, 43 (1959), blz. 15–21.

J. J. Mak, *Boendale en de Bijbel* (in hoeverre is de Bijbel inspiratiebron voor *Der leken spieghel* van Jan Boendale uit het begin van de 14e eeuw?: weinig of niet), 43 (1959), blz. 221–249.

L. M. Verseput, *De hervormde gemeente van Brouwershaven in de 16de en 17de eeuw*, 44 (1960), blz. 37–44.

A. Hallema, *Remonstrantse sympathieën en controversen in de hervormde gemeente van Breda 1610–1620. Een bijdrage tot de geschiedenis van de oudste remonstrantse stromingen hier te lande*, 44 (1960), blz. 45–58.

A. F. Mellink, *Groningse wederdopers te Münster (1538). Een bijdrage tot de geschiedenis der Batenburgse richting*, 44 (1960), blz. 87–100.

J. W. Schneider e.a., *Bibliografie der Nederlandse Kerkgeschiedenis 1957*, 44 (1960), blz. 101–116.

Nederlands Archievenblad 63 (1958–1959).

M. P. van Buytenen, *De betekenis van de archieven voor de lokale en regionale geschiedenis in Friesland.*

H. Wouters, *De betekenis van de archieven voor de gewestelijke en lokale geschiedenis van Limburg.*

P. J. Mey, *De beoefening van de Gelderse geschiedenis en de archieven.*

Nederlandse Katholieke Stemmen 56 (1960).

W. van der Mark, *Historische achtergronden van de praktijk der Plechtige Communie bijzonder in Nederland*, blz. 206–211.

Nederlandse Leeuw (de). maandblad van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde 77 (1960).

J. R. Krudop van Ruwiell, *De opgravingen in de voórmalige St. Maria-kapel, Kapel ten Hove* (te 's-Gravenhage), kol. 158–170.

Ons Geestelijk Erf.

L. Reijpens, *Rond een Antwerpse druk der 'Devote Ghetiden'.Het enige bekende exemplaar weer thuis gewezen en een tweede ontdekt,* 33 (1959), blz. 100–106.

Idem, *Belang der 'Devote Ghetiden' voor de geschiedenis der lekenspiritualiteit,* 33 (1959), blz. 406–412.

B. de Boer, *De Souter van Alanus de Rupe, IV: De verbreiding van de Rozenkrans in de Nederlanden na de dood van Alanus de Rupe* 1475–1520. Het laatste van een serie artikelen die B. gewijd heeft aan de geschiedenis van de Rozenkrans: 29 (1955), blz. 358–388; 30 (1956), blz. 156–190; 31 (1957), blz. 187–204; 33 (1959), blz. 145–193.

A. Ampe, *'Den wijngaert der Sielen' van Jacob Roecx als Diets origineel van Tauler's 'Exercitia' en zijn verhouding tot Frans Vervoort* (Jacob Roecx, geboren te Bergen op Zoom ± 1480, legde in 1506 zijn geloften af in de Troon-priorij te Grobbendonk bij Herenthals en was daar priester en reguliere kanunnik tot zijn dood in 1527. Zijn *Wijngaert* kende spoedig een grote verspreiding. Omstreeks het midden van de 16e eeuw schreef Frans Vervoort het over om het als eigen werk onder de titel *Den Wijngaert des Heeren* te laten verschijnen; te Keulen vertaalde Surius uit een Diets hs. de volledige tekst als nalezing bij zijn grote Tauler-uitgave in 1548. De uitgevers lieten deze Latijnse tekst als werk van Tauler doorgaan. Van Keulen uit werd het over heel W.-Europa verspreid), 34 (1960), blz. 5–52, 271–306.

M. Pia Coenegracht, *Ontstaan van de Brabantse Witte Vrouwen en hun overgang naar de Orde van St.-Victor* (het bekeringswerk onder de 'publieke vrouwen' leidde in 1225 tot de stichting van de 'Sorores penitentes beate Marie Magdalene', die meestal 'Albe Domine' of 'Weissfrauen' of 'Witte Vrouwen' genoemd werden. In 1227 door Gregorius IX goedgekeurd met de regel van Benedictus, werd in 1232 deze regel vervangen door die van Augustinus. Van Duitsland uit kende de orde van 1232–1252 een grote uitbreiding over de Nederlanden, o.a. te Maastricht, Nijmegen en Dordrecht. De meeste Nederlandse kloosters gingen midden 13e eeuw over tot de Orde van St.-Victor van Parijs, maar zij bleven zich 'Witte Vrouwen' noemen. Het Maastrichtse klooster ontstond omstreeks 1250 – en dus niet reeds in de 7e of 10e eeuw – en ging omstreeks 1260 over tot St.-Victor. Onder de victorinnenkloosters in Nederland komt ook het klooster te Bieze-

linge op Zuid-Beveland, gesticht in 1248, ter sprake), 34 (1960), blz. 53–90.

L. MOEREELS, *Literatuuroverzicht 1959*, 34 (1960), blz. 91–124.

P. GROOTENS, *Joannes Crombecius S.J. (1558–1626) als geestelijk schrijver* (vervolg op 30 (1956), blz. 5–24 en 31 (1957), blz. 225–275), 34 (1960), blz. 129–154.

P. JANSSENS, *Een Cisterciënser van Baudelo dichter van de Beatrijs-sproke?*, 34 (1960), blz. 186–196.

J. B. VALVEKENS, *De Mariacultus in de Nederlanden* (korte mededeling n.a.v. artikel van L. Ceyssens over een dagboek van de abt van de Abdij Park, De Paepe, 1659, met betrekking tot de verdediging van de onbevlekte ontvangenis van Maria), 34 (1960), blz. 207–209.

L. REIJPENS, *Nog een merkwaardig Diets traktaatje uit de scholastische en ridderlijke periode: 'Eene oufeninghe vander graciën Gods'*, 34 (1960), blz. 241–270.

M. PIA COENEGRACHT, *De kloosterwetgeving van de Brabantse Witte Vrouwen* (vóór de overgang naar St.-Victor), 34 (1960), blz. 337–373.

A. AMPE, *Marquard van Lindau en de Nederlanden*, 34 (1960), blz. 374–402.

L. MOEREELS, *Literatuuroverzicht 1960*, 35 (1961), blz. 74–116.

ONS HEEM. TIJDSCHRIFT TER BEVORDERING VAN HEEMKUNDIG GERICHT ONDERWIJS. Uitgave van de Commissie voor Heemkunde van de R.K.O.B. in het bisdom Roermond 9 (1960).

J. HENKENS, *De Martinuskerk en -toren te Weert.*

ORANJEBOOM (DE). JAARBOEK VAN DE GESCHIED- EN OUDHEIDKUNDIGE KRING VAN STAD EN LAND VAN BREDA.

F. A. BREKELMANS, *In Memoriam Pater Placidus Pennings O.F.M. Cap.* (waarbij een lijst van zijn geschriften), 12 (1959), blz. 1-11.

P. C. BOEREN, *Hambroek en Gageldonk*, 12 (1959), blz. 119–137.

C. TH. LOHMAN, *De kapel van Gageldonk*, 13 (1960), blz. 80–91.

F. A. BREKELMANS, *Kerkschuur en pastorie van Bavel (1743–1838)*, 13 (1960), blz. 92–101.

OUDHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN UIT HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN, 40 (1959).

H. BRUNSTING, *De oud-christelijke sarcophaag van Leiden*, blz. 35–52.

J. H. J. PAULUSSEN, *Het leven en de werken van Fulgentius Bottens O.F.M.*, Nijmegen 1959.

A. J. PERSIJN, *De Dietse vertaling der 'Scala sacre communionis'*, (diss.) Groningen 1959.

Revue d'ascétique et de mystique.

M. Olphe-Galliard, *Erasme et Ignace de Loyola,* 35 (1959), blz. 337–352.

A. Ampe, *La théologie mystique de l'ascension de l'âme selon le Bienheureux Jean de Ruusbroec,* 36 (1960), blz. 302–322.

Revue Ecclésiastique de Liège, 46 (1959).

P. Schruers, *Een al te menselijke geschiedenis: het Utrechtse Schisma,* blz. 237–248.

Revue d'Histoire Ecclésiastique 55 (1960).

L. Ceijssens, *La publication, aux Pays-Bas, de la troisième Bulle contre Jansénius (1656–1660),* blz. 25–70 (vervolg en einde op 54 (1959), blz. 478–506 en 807–837).

A. Ampe, *Les rédactions successives de l'Apologie Schoonhovienne pour Ruusbroec contre Gerson* (n.a.v. Combes: *Essai sur la critique de Ruysbroeck par Gerson*), blz. 401–452 en 797–818.

L. Jadin, *Documentation original sur les débuts du schisme janséniste aux Pays-Bas (1706–1727)* (bespreking van het vierde deel van de *Romeinse bronnen voor de kerkelijke toestand der Nederlanden onder de Apostolische Vicarissen,* uitgegeven door P. Polman in 1955 – R.G.P. 97 –), blz. 935–946.

Sankt Liudger 809–1959. gedenkbundel, waarin o.a.:

H. Börsting, *Das Leben des heiligen Liudger, sein Werk und seine Verehrung.*

H. Borger, *Die ehemalige Abteikirche Werden.*

V. H. Elbern, *Erinnerungen an S. Liudger aus dem Kunstbesitz der ehemaligen Abteikirche zu Essen-Werden.*

Schrade Hubert, *Die Vita des heiligen Liudger und ihre Bilder* (14e speciale nummer van het tijdschrift 'Westfalen'), Münster 1960.

Spiegel der Letteren 4 (1960–1961).

R. Lievens, *Ruusbroec-handschrift E* (hoe dit hs. terechtkwam in de bibliotheek van het Rijksmuseum te Leiden), blz. 209–210.

Streven 12 (1959).

J. Bots, *Strijd om Erasmus,* blz. 903–913.

Studi Romani 8 (1960).

Vittorio Fanelli, *Satyren van de Italiaanse humanist Angelo Colocci tegen Paus Adriaan VI.*

J. Taal, *De Goudse kloosters in de Middeleeuwen,* (diss. Nijmegen), Hilversum 1960.

TABLETTES DES FLANDRES 8 (1960).

Dom NIC. HUYGEBAERT, *La carrière de Pierre Danes, le 'primus' de Cassel (1684–1736)* (seminariepresident van Ieperen van 1719–1730, professor te Leuven tot 1736, kandidaat voor meer dan een bisschopszetel in de Nederlanden, schrijver van Catechismussen en theologiehandboeken en ook van een *Generalis temporum notio,* anti-jansenist en gezocht geestelijk leidsman), blz. 167–181.

J. A. G. TANS, *Pasquier Quesnel et les Pays-Bas. Correspondance publiée avec introduction et annotations* (Publications de l'Institut Français d'Amsterdam 6), Groningen 1960.

TAXANDRIA.

P. ROOSENS, *Taxandria in de Romeinse en Merovingische tijden,* 30 (1958), blz. 33–131; 31–32 (1959–1960), blz. 3–78.

C. DE CLERCÒ, *Parochiebezoeken van bisschop Nelis,* 31 (1959), blz. 113–165.

CH. THEWISSEN, *De Basiliek van Onze Lieve Vrouw te Maastricht. Geschiedenis en beschrijving,* Maastricht 1958.

A. L. E. VERHEIJDEN, *Geschiedenis der Doopsgezinden in de Zuidelijke Nederlanden in de 16de eeuw* (Verhandelingen van de Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren no. 36), Brussel 1959.

A. L. E. VERHEIJDEN, *Le Martyrologe Protestant des Pays-Bas du Sud au 16e sieècle,* Brussel 1960.
De 16e-eeuwse martyrologia bevatten 877 namen, latere onderzoekingen voegden daar 449 aan toe, V. nu voor de periode 1567–1576 nog 915. Dus samen ± 3000 en voor Noord en Zuid samen ± 5000.

VERSLAGEN EN MEDEDELINGEN VAN DE VEREENIGING TOT BEOEFENING VAN OVERIJSSELS REGT EN GESCHIEDENIS 75 (1960).

A. L. HULSHOFF, *De Buurkapel te Albergen* (1372 gewijd, na de bouw van de kloosterkerk van Albergen op de achtergrond geraakt), blz. 41–48.

VIER REDEVOERINGEN OVER CALVIJN, Kampen 1959.
Vier voordrachten, gehouden in mei 1959 bij gelegenheid van de 450e geboortedag van Calvijn, aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en de Gereformeerde Theologische Academie te Kampen. Hierbij sprak H. SMITSKAMP over *Calvijns Academie en de Nederlanden* (blz. 23–39).

VIE SPIRITUELLE 41 (1960).

J. LECLERCQ, *Saint Liutger. Un témoin de l'évangélisme au 8e siècle,* blz. 144–160.

H. DE VOCHT, *Stephani Vinandi Pighii Epistolarium* (Humanistica Lovaniensia 15), Leuven 1959.

Stephanus Wynants, die zich Pigge noemde naar zijn oom de theoloog Albert Pigge, werd in 1520 te Kampen geboren, studeerde te Leuven, was van 1555 af bibliothecaris van Granvelle, vervolgens kanunnik te Xanten en gouverneur van de oudste zoon van de hertog. Hij verbleef te Wenen – waar hij contact had met Lipsius – en in Italië en is een typische vertegenwoordiger van het 16e-eeuwse humanistenmilieu.

VOLKSKUNDE 61 (1960).

M. DE MEYER, *De HH. Servatius, Lambertus, Gertrudis en Remigius en hunne vereering in onze gewesten* (n.a.v. *Zender's Raüme und Schichten...*, zie onder) blz. 77–82.

M. VAN DER VORST, *Holland en de troebelen in de Hollandse Zending 1702–1727*, Nijmegen 1960.

Over de inmenging van de Staten van Holland in de benoemingspolitiek van Rome voor een apostolische vicaris in 1702 na de schorsing van Petrus Codde.

VRIJE FRIES (DE) 44 (1960).

H. HALBERTSMA, *Bonifatius' levenseinde in het licht der opgravingen* (opgravingen op het voormalig kloosterterrein te Dokkum brachten overblijfselen van de oude abdijkerk aan het licht. Ook de plaats van de overval op Bonifatius kan volgens H. nu bepaald worden), blz. 5–46.

J. WITLOX, *Schaepman als staatsman* (Uitgegeven onder supervisie van G. P. J. Bannenberg, met een levensschets van J. Witlox door L. J. ROGIER), Amsterdam 1960.

M. ZENDER, R*aüme und Schichten mittelalterlicher Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde. Die Heiligen des mittleren Maaslandes und der Rheinlande in Kultgeschichte und Kultverbreitung,* Düsseldorf 1959.

In dit zeer ruim opgevatte werk verzamelt en commentarieert Zender alles wat hij vindt over de verering van heiligen in 'folkloristische' zin, d.w.z. dat hij niet alleen de kerkpatronen, maar ook de volkspatronen in zijn onderzoek betrekt. Op deze wijze probeert hij de verbreiding van de cultus van een bepaalde heilige zo nauwkeurig mogelijk in

kaart te brengen. In het eerste deel gaat hij dit na voor vier Maaslandse heiligen: Lambertus, Servatius, Gertrudis en Cornelius, in het tweede voor de heiligen: Stephanus, Remigius, Severinus, Gereon, Ursula, de verering van de Drie Koningen, Maximinus, Maternus, Eucherius, Valerius.

3169.1

REGISTER

Aalten, 188-193, 204, 205, 229, 230, 233
Aardenburg, 55, 362
Abcoude, 55
Ackronrijprasuagh, zie Snikzwaag
Acquaroni, Ferd., bankier, 334
Adam, abt St.-Maarten, Keulen, 27-30
Adlefo, 241
Adriaan VI, paus, 121-161, 341-351, 360, 363, 369
Adrichem, Nic. v., abt O.S.B., 29
Adrichem, W. van, 57
Aegidius van Gent, O.P., 105
Aegidius de Monte, b. v. Deventer, 189-191, 194
Aengilbald, 240, 241
Aengwirden, 111
Aervelt, 64
Aflaat, 155
Ahaus, 186, 207, 225, 227, 228, 232
Aitzema, Lieuwe van, 365
Aken, St.-Jan Baptist, klooster, 74
Albergen, klooster, 364, 370
Alberik, 239, 240
Albrecht van Beieren, graaf v. Holl., 168, 176
Albricus, b. v. Utr., 237
Aldelantweer, 188
Aldetrudis, St. -, 284
Alkemade, 54
Alkmaar, 55
Akmarijp, 104
Aldeneick, klooster, 238-240
Aleman, L. A., past., 228
Alexander de Villa Dei, 124
Alterhus, zie Hasker Alterhus
Amand, Saint -, klooster, 238
Amandus, St. -, 235, 237, 238, 243
Ameloenxen, B. v., 205
Amerongen, Willem Henrix van, pr., 343, 347
Amersfoort, 55, 69
Ammerzoden, 54
Amsterdam, 64, 355, 364
Anderlecht, 309, 350
Anglicus, abt, 244
Angeren, 245
Anholt, 187
Ansbald, 240-242
Ansfried, St. -, b. v. Utr., 245
Antwerpen, 67, 243, 244, 299, 356
Antwerpen, Facons, 74, 84, 85
Antwerpen, O.L.V., 347
Arberg, graaf Ch. A. d'-, b., 301
Arnhem, 54, 64, 164
Arnoldus de Frisia, O.S.B., 22
Assen, 359
Assendelft, 55
Asten, 358
Augsburgse Confessie, 186, 187, 191
Augustinusga, zie Gerkesklooster
Aulae doctorales, 133
Austerhaule, 116
Averbode, abdij, 86
Avest, 192, 203, 226, 228

Baarn, 55
Badius, Jodocus, drukker, 145
Baechem, Nic., O. Carm., 157, 159
Baer, Christ. van, pr., 195
Baer, Rutger van, pr., 194, 195
Bakel, 242, 244
Bakkeveen, 93-97, 102, 103
Balk, 115
Banisiis, Jac. de, pr., 347
Bardewich, Herman, past., 198
Bartels, journalist, 59
Basten, Dr. Michael van, 205, 206, 211, 212, 228
Batenburg, Hendrik, 205
Baudartius, Guil., pred., 198, 282, 285, 286, 290
Baudelo, klooster, 368
Baudius, Dominicus, 272
Bavel, 368
Bazel, concilie van, 16
Bec, Charles de, baron, 40, 46
Becanus, Mart., S.J., 279
Beda, Natalis, 158, 159
Beekum, J. van, 50, 52
Beer, G. de, pr., 226, 232, 233
Beieren, Ernst van, a.b. v. Keulen, 196
Beieren, Ferd. van, b. v. Munster, 201, 218
Belgiojoso, Barbiano, min., 301
Belgische opstand, 50-72
Beltrum, 192, 203, 227, 228
Benedictus v. Aniane, H.-, 1, 2
Benedictus XII, paus, 7-11
Benedictus XIII, paus, 355
Benedictus XIV, paus, 251, 254, 256
Benedictijnen, 1-34
Benedictina, bulle, zie *Summi magistri*
Benschop, 55
Bentinck Stevensen, Hendr., 283, 294
Berentzen, H., aartspr., 263
Bergh, Hendrik v. d., 197
Bergh, Herman v. d., 196
Bergh, Willem v. d., 191
Bergen, Ant. v., 157
Bergen op Zoom, 67
Berkel, 54
Berkhout, 55
Bernardus, pr. Lichtenvoorde, 198
Bernis, kard., 263
Bertilindis, 240, 242
Bethlehem bij Herent, klooster, 74, 75, 79, 80, 87
Béthune, Everard de, 124
Beverwijk, 245
Biecht, 154
Bielstein, Joh., S.J., 281
Biervliet, 64

Biezelinge, 367
Birten, 236
Bisschopsbenoeming 295 vv.
Blaricum, 55
Bloedwraak, 105 vv.
Bloemendaal, 55
Blokker, 164, 171, 183
Blijerheide, broedercongr., 357
Böchem, 245
Bocholt, 190
Bodegraven, 55
Boecop, Arent thoe, S.J., 269-294
Boecop, Cornelia thoe, 271, 292
Boecop, Derc thoe, 270, 271
Boecop, Ignatius thoe, 274
Boecop, Theod. a, 292
Boecop - van Lichtenberg, Mechtild thoe, 271, 292
Boendale, Jan, 366
Boenswage, 116
Boerlo, Thomas v., 292, 293
Boetbergen, Elbert v., 288
Bogart, Adr. v. d., schilder, 293
Boisot, familie, 43, 44
Boisot, Jacques, 48
Boisot, Louis, watergeus, 42
Bokhoven, 359
Bolsward, 55
Bolsward, Dirc v., abt, 20
Bommel, C. R. A. van, 56-60, 68
Bonifatius, St. -, 116, 235, 243, 371
Bonnus, Herman, 187
Boot, Jacob, rentm., 41
Boot, mr. Joan, rentm., 41
Borculo, 185-233
Borculo, Hendrik II v., 187
Bordewick, Joan Casp., vic.gen., 222
Borgia, Stefano, 263, 264
Borne, 55
Bornego, 103, 111
Bossche, Arent van den, 42, 48, 49
Bossche, Jan v. d., 40, 42
Bottari, Giovanni, 254
Bottens, Fulgentius, O.F.M., 368
Botzheim, Johan, 159
Bouillet, Joh., pred., 290
Bourbon, Lod. v., b. v. Luik, 18
Boviltet, zie Bouillet
Brancadoro, nuntius, 307, 310, 317, 327, 329
Brauweiler, St.-Nicolaas, abdij O.S.B., 29
Breda, 366
Bredevoort, 187-194, 204, 205, 229, 230, 233
Breedeyck, Egidius v., 78
Briart van Ath, Joh., 157
Brielle, 64
Brienen, Hendrick v., 293
Broek (Fr.), 116
Broek, Arnoldt ten, 213
Brogne, abdij Saint Gérard, 2, 14
Bronckhorst, Everardus, 272
Bronkhorst, Frederik v., 186
Bronkhorst, Gisbert II v., 185
Bronkhorst, Gisbert III v., 186
Bronkhorst, Joost van, 186, 294
Bronkhorst, Otto v., 186
Brouwer, Christophorus, S.J., 276-278
Brouwer, Everardus, pres., 276
Brouwer, Gerardus, 276
Brouwershaven, 366
Browerus, zie Brouwer
Bruen, Joannes, de Daventria, 22
Brugge, St.-Trudo, 75
Brunati, agent, 307, 310-313, 316-319, 323, 327, 329, 333-337
Brunhold, 245
Brunincx, Heinric, zie Hercke
Brunsveld, 188
Brunswijk-Lüneburg, Georg van, hertog, 199
Bryan van Ath, J., pr., 344
Buchten, 240
Buerlo, Thomas v., 283
Buinninck, Gosw., 283
Bulinge, 101
Burch, Lambert van den, kan., 36, 39, 46
Bursfeld, Congr. v., 9, 16, 21, 23, 25, 26, 33
Busch, Ern. Ign., past., 204, 205
Buyck, Joost, burgem., 355
Buys, Theod., S.J., 274
Bijlevelt, Joh. v., ap.vic., 228, 371

Calenus, H., 356
Calvijn, 370
Cames, F., 211
Cantimpré, Thomas van, 94, 105
Capaccini, Fr., internuntius, 56, 58, 60, 68
Capelle, Aymercius, aartspr., 264
Carondelet, Claude, 346
Carvajal, Bernardino, kard., 158
Castelli, Guiseppe Maria, kard., 255-258, 263-266
Cavelier van Adrichem, Philippus, 263
Caylus, Jean Daniel de, 253
Celle, Nicolaas v., proost, 33
Chambre d'Urgons, b., 322
Charta Caritatis, 3, 4
Chelles-sur-Marne, 240-242
Chièvres, zie Croy, Willem v.
Ciamberlani, L., nunt., 308-318, 327-333
Citeaux, abdij, 3, 4, 5, 8
Claauwaert, Johan, abt, 21
Clemens XIII, paus, 252, 255
Clemens XIV, paus, 249-268
Clément de Bizon, Augustin Jean Charles, 253, 254, 258, 267, 268
Clerf, Johann, S.J., 226, 232, 233
Cluny, abdij, 2, 3
Cock, Theod. de, pro-vic., 227

Cocq van Opijnen, Adriana, 38, 43, 46
Cocq van Opijnen, François, 36, 38
Codde, Petrus, ap. vic., 208-232, 260, 261
Coelde, Dirk, 357
Coesfeld, 200, 208
Collegium Philosophicum, 57, 357
Colloredo, Gerolamo, b., 264
Colocci, Angelo, 369
Commissaris, Aug. C. J., 363
Conradi, Jacobus, mag., 21, 32
Contarini, Alvise, 365
Coppin, Nic., deken, 342
Cornelimünster, 2
Cornelius, St. -, 372
Corsini, Neri, kard., 254
Crabeels, Clemens, b. v. 's-Hert., 358
Craeyaertspolder, 43
Cremer, Petrus, S.J., 274
Crom, Petrus, 292
Crombecius, Joh., S.J., 368
Croy, Willem van, kans., 129
Croy, Willem van, not., 348
Culemborg, 54, 69, 358
Culemborg, Cornelia van, 39
Culemborg, Henrica van, 36, 38, 39, 44, 46
Culemborg, Zweder v., 48
Cumulatio beneficiorum, 341-351
Cunibert, b. v. Keulen, 238

Dagobert I, 238
Dalfsen, 55
Dam van Isselt, E. J. van, 51, 59
Damascus, Gerard v., abt, 15, 27
Damman, Seb., pred., 282, 285-290
Danes, Pierre, pr., 370
Dassonevilla, Jacobus, O. Carm., 145
David v. Bourgondië, b.v. Utr., 20, 21, 25, 27, 29
Dechenich, 29
Deil, 54
Delden, 55
Delft, 54, 64
Denekamp, 55
Dentlinus, St. -, 284
Dermbach, Balthasar von, abt, 276
Deutz, abdij, 16
Deventer, 164
Didam, 54
Diepenveen, 55
Dier van Muden, Rudolf, 284
Diest, Mariëndaal, 87
Dikninge, abdij, 9, 10, 13, 18-22, 29, 32
Dimennes, kard., 350
Dinxperlo, 188-190, 193, 205, 229-233
Dionysius de Kartuizer, 153
Dirk, abt St.-Ludger, Werden, 29
Docfa, 241
Dodo, H. -, kluizenaar, 92, 93, 96, 97, 98, 102, 105-109
Doesburg, 54
Doetinchem, 54, 245
Doeys, Godefridus, abt, 95
Dogenweert, Hilarius, O.F.M. conv., 209, 211
Dokkum, 118
Domburch, Jacob v., abt, 18
Donk (Belg.), 242, 244
Donyegae, 116
Doorn van Westcapelle, H. J. van, min., 62, 66
Dordrecht, 64
Dorp, van, genealogie, 49
Dorp, Arend van, 40, 41, 42, 49
Dorp, Josina van, 40, 41, 42, 48, 49
Dorp, Louise van, 42, 49
Dorp, Margaretha van, 40, 42, 48
Dorp, Mart. v., prof., 158
Dorsem, Splinter van, zie Splinter
Dorth, Hendrik van, 219
Dou, Gisbrecht, pr., 163-165, 169-177
Douwe, zie Dou
Driedo, Joh., 157
Driel, 54, 64
Driel, Jordanus v., abt, 19, 31
Droogschor, 64
Druten, 54
Duiven, 245
Dupac de Bellegarde, Gabriel, 262, 263, 265, 268
Düsseldorf, 321
Duyck, Corn., pr., 206
Dycken (Fr.), 116

Ebroinus, graaf, 243
Echternach, 238, 244, 359
Edam, 55
Ede, 64
Eemnes, 55, 67
Egmond aan Zee, 55
Egmond, abdij, 10, 22, 29
Egmond, George v., b. v. Utr., 363
Egmond, Nic. v., zie Baechem, Nic.
Eibergen, 54, 186-193, 199, 203, 204, 216, 229, 233
Eindhoven, 64, 74
Einsiedeln, 2
Elduinus, pr., 241
Elnone, zie Amand, Saint-
Elst, 54, 243
Elzegem, 74, 80
Elzen, Gerl. v., O. Praem., 359
Emmerik, 273, 278, 294, 358
Emo en Menko, kroniek, 357
Empel, 245
Enckenvoirt, W. v., kard., 350
Enkrich, Simon, 282
Enschede, 55, 206
Erasmus, Des., 156-159, 361, 369
Erckel, J. C. v., 352
Ermina van Oeren, 240
Ethelgerus, abt, 99
Eucharistie, 154
Eucherius, St. -, 372
Eugenius IV, paus, 84
Eupen, van, b., 300

Evangelista, Joh., O.F.M. Cap., 361, 364
Ewalden, de HH.-, 239
Ewijk, 56
Eynhouds, Adriaen, 288

Fabricius, Corn., past., 197, 198, 199
Facons, klooster, zie Antwerpen
Falco, b. v. Maastricht, 235
Feldwerd, abdij, 10, 13, 18-22
Ferdinandi, L. A., 258-264, 267, 268
Filips, Obbe, 363
Fiscolo (?), 245
Foggini, Pier-Francesco, 254, 262, 263
Folcbald, 240, 241
Folcbert, graaf, 245
Fonseca, Petrus, 275
Foswerd, abdij, 10, 13, 19, 20, 21, 33
Foswerd, Herman van, 22
Frangipani, Ottavio, Nunt., 294
Frank, Joan, 205
Frankenberg, kard., 299, 300, 301, 310, 316, 356
Frans II, keizer, 298, 325
Frederik v. Baden, b. v. Utr., 344
Frederik Matthijsz., pr., 166, 169, 170, 177, 179, 180, 184
Frethebold, ridder, 245
Fulda, 277
Fürstenberg, Ferd., b. v. Munster, 202, 206, 218

Gageldonk, 368
Galen, Chr. Bern. von, b. v. Munster, 198-206, 218, 223, 230
Gamarra, Estaban de, gezant, 42, 48
Gansoyen, van, 51
Gaotbert, 241
Gautius, gebr., 364
Geert Grote, 164
Geertruidenberg, 359
Geesteren, 186-193, 199, 203, 204, 216, 229, 233
Gelselaar, 203, 204, 233
Gembloux, abdij, 14
Gent, 74, 84, 85, 245
Gent, Nicolaas van, past., 64
Gerard, abt v. Oostbroek, 29
Gerco, zie Gericus
Gereon, St. -, 372
Gericus, 99, 100
Gerkesklooster, 99, 100
Gertrudis, St. -, 371, 372
Gerven, Willem van, past., 129, 342
Gerzon, Jean, 153
Gessel, Godefr. v., S.J., 200
Ghert, Piet v., 357
Ghesquière, Jos., S.J., 280, 284
Gheijn van den, 57
Ghilini, Tommaso Maria, Nunt., 263
Gilles, Cornelis, 263
Gils, Ant. v., pres., 56, 58
Ginniken, 64
Giorgi, Agostino Antonio, O.E.S.A., 254, 263
Glaan, klooster, 207, 222, 223, 225, 226, 233
Glazer, Franz, past., 194
Goengrijp, 116
Goeree, 342, 343, 347, 348
Goes, 64
Gorcum, 64
Gorredijk, 115
Gorze, abdij, 2
Gouda, 54, 64, 247, 248, 363
Goutsmit, Hugo, past., 168, 171
Goyers, J., past., 309
Goyker, Georgius, past., 198
Goyngryp, zie Goengrijp
Graauw, 64
's-Gravenhage, 44, 54, 64, 69, 366
Greeve, de, kan., 303
Gregorius XI, paus, 355
Gregorius, a. b. v. Utr., 278
Grevinckhoff, Th., pr., 196
Griendsven, Pierre v., 359
Grobbendonk, klooster, 74, 80, 87, 367
Groede, 64
Groenendaal, kapittel van, 73-89
Groenendaal, O.L.V.-klooster, 74, 75, 77
Groenlo, 54, 185-233
Groesbeek, 54
Groessen, 245
Gronde, Jan van den, pr., 163, 164, 166, 171, 174
Groningen, 361
Gronsfeld, Otto von, wijb., 212
Grootebroek, 55
Gross-Sankt-Martin, zie Keulen
Grote, Gerrit de, O. Cart., 195, 198
Grotius, Cornelius, 272
Guido van Avesnes, b. v. Utr., 111
Guiral Ot, O.F.M., 152
Gye, Joannes, past., 19

Haaksbergen, 55, 223, 225, 232, 233
Haarlem, 55, 64, 181
Haarlo, 203, 233
Haastrecht, 55
Hacvoort, Margaretha v., 271
Haderik, 239, 240
Haen, J. Chr., 211-213, 222, 224
Hallum, 93, 94
Hambroek, 368
Hamconius, Martinus, 106
Hamelger, 309
Harderwijck, Bern. v., 271, 293
Harderwijck, Bernt Jacobs, 271
Harderwijk, 194, 271
Harich, 115
Haringcarspel, 55
Harlem, zie Herlem
Harlem, Joannes, O.S.B., 22
Harlinde, 240
Harmelen, 55
Harreveld, 188, 192, 203, 205, 210, 216, 218, 226, 229, 233
Hasius, Joannes, S.J., 273, 274, 278
Haska, 90, 93, 94, 97, 102, 111, 112

Hasker Alterhus, 90-109
Haskerconvent, 90-109
Haskerdiken, 91
Haskerhorne, 90, 112
Haskerland, 90-117
Hazerswoude, 55
Hecken, A. van der, 78
Hedel, 54
Heeckeren, van, gezantschapssecr., 71
Heeckeren, Reinier v., 290
Heemstede, 55
Heer-Izaak-Bos, klooster, 82
'S-Heerarendskerke, 43
Heerenveen, 115
Heino, 55
Heinsberg, Jan v., b. v. Luik, 15
Hellendoorn, 55
Hemelum, 162
Hendrik Ido-Ambacht, 64
Hengelo (Gld.), 54, 188-193, 230
Hengelo (O.), 55
Hengstdijk, 64
Hercke, Heinric, not., 171, 183
Herelaef, 242
Herent, klooster, zie Bethlehem
Heribald, cler., 244
Herlem, Jac. de, 13
Hernen, 245
'S-Hertogenbosch, 64
Herveld, 64
Herzan, kard., 305-308, 313, 315, 324, 327-330
Hesselingen, 101
Hessen, Willem van, landgr., 199
Hetterman, B., past., 225, 232
Heussen, H. F. v., 352
Hildebald, 240
Hillegom, 54, 65
Hilversum, 54, 55, 65, 66
Hindersteyn, Everard, 343
Hispanus, Petrus, 124
Hoch-Burlo, klooster, 207
Hoene, Jan, 162, 169, 174, 177
Hoensbroeck, Phil. Dam., b. v. Roermond, 302, 304, 326
Hoente, Herman ter, deken, 205-208, 215, 222-226, 232
Hoeve, Jan van, 182
Hoeve, Meynart van, 182
Hoevenaars, Willibr., O. Praem., 359
Hoffschlag, Dr. Ant., 193
Hollius, Bern., past., pred., 199
Holwierde, 361
Hommel, Theod. de, O.S.B., 22
Hoogland, 55
Hoogstraten, Jac. v., inquis., 158
Hoogwoud, 55
Hoorn, 55, 162-184
Horn, Petrus, 165
Horst, Ch. v. d., 56-58, 69
Horst, Gerrit van der, pr., 166, 171, 175
Hoya, Johann von, b. v. Munster, 190
Hoya, Maria, gravin, 186, 190
Hoya, Otto von, b. v. Munster, 185, 186, 190
Hoybergius, J., 86
Hubertus, St. -, 235, 237, 238, 280, 362
Hugo Woutersz., pr., 168, 170, 176, 177, 181
Huleu, J. G., pr., 309, 310
Hulshoff, W. C., 211
Hulst, 53
Huwelijk, 155
Huybergen, klooster, 35

Iburg, klooster, 21
Imme, Willem, past., 355
Impens, Petrus, 86, 87
Inda (Cornelimünster), 2
Innocentius III, paus, 5, 8, 151, 152
Isebrant Janszoon, 182
Isidorus, St. -, 357
Jacob Hermansz., 162, 165-178, 182
Jacob Pietersz. v. Edam, pr., 165, 170, 175, 176, 179, 180
Jan Tydeman Tamenz., 179
Jan Volmersz., pr., 163-167, 171, 174, 175, 180
Jansenisme, 249-268, 369
Jesuiten, 249-268 passim, 364
Johan, abt St.-Mattias, Trier, 27, 28
Joannes XXII, paus, 151
Joseph II, keizer, 298, 299, 340
Joure, 111, 114-117
Julius II, paus, 345, 346, 349
Jutfaas, 55

Kampen, 271
Kapittels der Benedictijnen, 1-34
Karel Martel, 236, 238, 243
Kaunitz, Wenz. v., min., 301
Keerskorff, zie Knoeck
Kemp, W., 352
Kenniphoven, Engelbertus, aartspr., 41, 42
Keppler, Johann, 275
Kerkboeken, 355
Kerstine Alberts, 167
Ketteler, Willem v., b. v. Munster, 186
Keulen, St.-Gereon, 355
Keulen, St.-Maarten, 11, 16, 18, 20, 21, 26, 27, 30
Keulen, Sint-Pantaleon, 11, 16, 18, 22
Keulen, Tricoronatum, 276
Kevelaer, 322
Klaarkamp, 99, 100
Klaarwater, proosdij, 10-13, 17-22, 29
Kloosterbibliotheken, 88
Kloosterburen, 55
Kloostertoestanden, 22, 28
Knoeck, Anna, 48
Kockengen, 363
Koenraad v. Hochstaden, b. v. Keulen, 11
Konstanz, Concilie van, 8, 12
Korsendonk, klooster, 74, 78, 79, 84, 86
Kortezwaag, 115
Kremer, Jac., 293
Kreuzkapelle bij Aalten, 204, 205, 233

Krey, J. C., 211
Kuinre, 101
Kuyck, 68
Kyriander, Wilhelm, 277

Lambertus, St.-, 235, 237, 238, 371, 372
Lamormaini, S.J., 279
Langweer, 116
Lantfridus, 245
Laren, 55, 65, 67
Lateranen, Concilie van, 5
Lathem, 358
Latomus, Jac., 157, 159
Lederer, baron A. G. van, 305, 306, 323, 324, 326
Leesberg, J., 69
Leeuwarden, 64
Leiden, 368
Leiden, Henr. van der, past., 204
Leiderdorp, 55
Leimuiden, 55
Lemmens, J. A., kan., 309
Leopold II, keizer, 298
Leuven, Groot Begijnhof, 129, 341
Leuven, Pulcheria, 206
Leuven, St.-Maarten-klooster, 74, 83, 88
Leuven, St.-Pieter, 342, 348
Leuven, universiteit, 121-161, 361, 365
Lichtenbergh, Jacob, 171, 173
Lichtenvoorde, 54, 185-233
Lier, 349
Lievelde, 192, 203, 207, 226
Limburg-Stirum, Georg Ernst van, 214
Limburg-Stirum, Maria Magdalena van, 214
Limburg-Stirum, Otto v., 206
Limpens, Ferd., S.J., 274
Lindau, Marquard v., 368
Linschoten, 55
Lintvelde, 192, 203, 226, 228
Lippius, Gerardus, S.J., 273
Lipsius, Justus, 273
Lipsius, Martinus, 156
Lisse, 54, 65
Lochen, Gerrit van, 176
Lodewijk het kind, 366
Longrono (Sp.), 36
Lonneker, 55
Loosduinen, 54
Lopik, 55
Losser, 55
Lotharius, koning, 239
Lubbert, abt v. Dikninge, 32
Luchteren, Joh. v., burgem., 285, 287
Ludger, St. -, 235, 237, 243, 278, 363, 369, 371
Ludingakerk, 99, 100
Luduwe-Hermans vicarie, Hoorn, 172, 173
Luik, 362
Luik, St.-Elisabethklooster, 74, 82
Luik, abdij St.-Jacob, 14, 16, 23
Luinjeberd, 112
Luyben, J. L. A. van, 57

Maarsen, 55
Maarsseveen, 55
Maaseik, 364
Maastricht, 235, 239, 358, 365, 370
Madelberta, St.-, 284
Maeren, Nic. v., pr., 253
Makeblijde, Lud., S.J., 290
Makkum, 115
Male, Pieter v. d., pr., 349, 350
Mallarius, Nic., 157
Man, Meinard, O.S.B., abt, 23
Marefoschi Compagnoni, Mario, kard., 254, 255, 259, 260, 263, 264
Marfelt, 188, 216
Margaretha van York, 130
Maria Christina, gouv.-gen., 301
Maria Theresia, 262, 298
Mariacongregatie, 279, 293
Maria-Loach, abdij, 23, 29
Mariaschoot, klooster, 357
Mariëngaarde, klooster, 93, 97-100
Marsilius, abt, 19
Marsum, 244
Martinus V, paus, 12
Masenius, Jac., S.J., 277
Maternus, St.-, 372
Maubeuge, 349
Maurik, 39
Maximiliaan v. Oostenrijk, 30
Maximinus, St.-, 372
Mazio, Rafaele, 308-322, 327-340
Méan, Fr. de, 58
Mechelen, 299, 362
Mechelen, Bethania, 74, 84
Meddo, 192
Medemblik, 55, 164
Medemblik, Paulus Albertsz., 163-165, 182
Meeren, Nic. v. d., 128
Meerssen, abdij, 10, 19
Meindarts, Petrus, a. b., 259
Melk, abdij, 16, 26
Melle, 74, 82
Mengosus, St. -, 284
Meringer, 245
Metsius, Laur., b. v. 's-Hert., 358, 359
Metternich, Loth. v., a.b., 275, 277
Metz, St.-Maarten, abdij, 29
Meyer, Adam, abt, 21
Meynart Wolfartsz., 168
Michaëlis, Phil., kan., 348
Middelburg, 64
Mierlo, Joseph v., S.J., 363
Millingen (bij Nijmegen), 236, 243, 244
Millingen (Veluwe), 269
Miraeus, Autbertus, 285
Mocking, Nicolaus, S.J., 274
Moderne Devotie, 73-89, 360, 362-364
Moens, Servaes, O.S.B., abt, 23
Molen, Joh. ter, kan., 344
Mom, Jacob, 288
Moñino, José, gezant, 263, 264, 267
Monster, 54, 56
Monte Cassino, 2
Montfoort, 55
Montmorency, a. b. 322, 339

Morinck, Ger., 351
Mühlheim, 244
Muiden, 55
Munster, Herm. Otto, pr., 213-216, 220-228, 232
Mussum, 205, 233
Mijdrecht, 55

Naaldwijk, 54
Naarden, 55
Naelman, Joh., past., 194
Nanduino, 241
Nassau, Hendrik v., 346
Neede, 186, 188, 189, 192, 193, 199, 200, 203, 204, 216, 229, 230, 233
Neerbosch, 358
Neercassel, Joh. Bapt. v., ap. vic., 200-202, 205-207, 225, 261
Neerpelt, 364
Nélis, C. F. de, b., 300, 370
Nelis, H , 78, 87
Nes, 111, 112
Nevelungus, graaf, 245
Neykerk, 233
Nicolaas Jansz., 173
Nicolaas, proost Klaarwater, 29
Nieuwenhuysen, Walter van, a. b., 253, 258-260, 267, 268
Nieuwer-Amstel, 55
Nieuwkoop, 54
Nispen, Carel van, 57
Nispen, Jan van, 57
Nivelles, klooster, 238, 348, 359
Nolens, W. H., pr., 365
Noordwijk, 55
Noordwijkerhout, 65
Nottebusch, Engelbert, vic., 208, 209
Nunhem, 358
Nyehaske, 90, 112
Nijemeer (Fr.), 116
Nijenhove, 116
Nijkerk, Willem van, abt. 34
Nijmegen, 54, 64, 236,
Nijvel, zie Nivelles

Odiliënberg, klooster, 238, 239
Odijk, 65
Oeding, kapel, 204, 207, 233
Oegstgeest, 55
Oele (Fr.), 116
Oesterhaule, zie Austerhaule
Oldeberkoop, 103
Oldeboorn, 104, 111, 112
Oldecatrijp, 112
Oldeklooster,zie Feldwerd
Oldekott, 205, 233
Oldenzaal, 55
Oldeouwer, 116
Olst, 55
Ommel, 357
Ommerschans, 67
Onfeilbaarheid van de paus, 150 ss.
Oolen, 245
Ooltgensplaat, 64
Oostbroek, abdij, 9, 10, 17-23, 29
Oostburg, 55
Oosterbeek, 361
Oostergo, 103, 109
Oosternyega, 116
Oosterwolde, 96
Oostmalle, 75, 84
Ootmarsum, 55
Ophain, 74, 82
Oppenhuizen, 92, 96, 97
Opsterland, 103. 104, 111
Osma, Petrus d' -, 153
Otger, diaken, 239
Ottenstein, 186, 194, 230
Otto II, gr. v. Gelre, 187
Otto III v. Holland, b. v. Utr., 111
Oudaan, Joachim, 365
Oudenbosch, 64
Ouder-Amstel, 55
Oude Tonge, 55
Oudewater, 51, 55
Outger Michelsz., 163, 164, 167, 169, 171-178
Oveljunck, Dr. Ant., 212, 213
Overschie de Neerijssche, d' -, 35
Ovezande, 43

Paieman, Ger., past., 204
Palafox y Mendoza, Juan, b., 258, 260, 261
Pallavicini, Lazzaro, kard., 266
Pannhaus, Joannes, S.J., 274
Papebrock, Dan. v., S.J., 277, 352
Paulus Albertsz., pr., 168-177, 181-184
Pelichy, F. J. M. Th. de, 56, 68
Pennings, Pl., O.F.M. Cap., 368
Peperga, 104
Petitpied, N., 352
Petrus Lombardus, 144
Pfefferkorn, Joh., 158
Philippi, Georg, past., 202, 204, 206
Philipse, procureur, 63, 69
Philips de Schone, 30
Philips, Dirk, 366
Pielgrom Gerrits, 167, 174
Pighius, Steph. Vin., 371
Pippijn de Middelste, 236, 238, 239
Pir, zie Pyr
Pius VI, paus, 266, 267, 325
Plechelmus, b., 239
Plechtige Communie, 366
Plectrudis, koningin, 238, 240
Plettenburg-Lenhausen, Fr. Chr., b. v. Munster, 213-231
Poelgeest, Caspar van, 42
Poelgeest, Maria van, 40-42, 46, 49
Pomerius, Henr., 77
Pontanus, A., 78
Porphyrius, 124
Proem, Jan, prior, 360
Prumia, Joannes, O.S.B., 18
Purmerend, 164
Putten, 245
Pijnacker, 54
Pynakerus, Cornelius, 272
Pyr, Joannes, abt., 13

Quaestiones quodlibeticae, 132-144
Quesnel, P., 361
Quodlibeta, 134-137
Q·iortolodora, klooster, 243

Raalte, 22, 55

Radeland, Joh. v., 281, 282
Raesfeld, Bitter von, aartsdiaken, 193-196, 217, 230
Rappard, A. G. A. van, 67
Rauwerts, Joh., past., 190
Reeuwijk, 55
Regensburg, 2
Rekken, 203, 233
Relinde, 240
Remigius, St.-, 371, 372
Remusorius, zie Kennip-hoven
Rennenberg, 195
Reuchlin, Jean, 158, 161
Rhabanus Maurus, 277
Riccius, Seb., pr., 208-223, 229
Rietmolen, 227, 233
Rindern, 236, 242, 243, 244
Robert van Siloë, abt, 23
Roberti, Joannes, 280
Robiano, de, 303
Roda, Emanuele de, min., 261, 267
Roecx, Jacob, 367
Roermond, bisdom, 295-340
Roermond, St.-Hiërony-mus-klooster, 74
Roger de Cahuzac, b., 322
Rohingus, 243
Roleves, Berend, vic., 195
Roller, A. de, O.F.M., 209, 211
Roller, Dr. J. H., 211, 212
Rooklooster, 74, 77, 78
Rosamondt, Golscalcus, 157
Rosweyde, Heribert, S.J., 284
Rotbert, 240, 241
Rotgar, graaf, 245
Rotger, graaf, 242
Rotterdam, 54, 56, 64
Rottum, 112
Rottum, abdij, 10, 13, 18-22
Rovenius, Phil., vic. ap., 41, 46, 198, 199, 200, 206
Rugahuizen, 115
Rugge, 74
Ruinen, klooster, 101, 102
Ruissink, H., 213, 228
Rupe, Alanus de, 367
Ruth d'Ans, E., 352
Ruusbroec, Jan van, 75, 361, 371
Ruyter, Hendrik Jan, burgem., 292
Rijswijk, 55

Sage ten Broek, J. G. le, 57, 58, 60, 68, 72
Saksen-Teschen, Alb. v., gouv. gen., 300
Sandaeus, Joannes, S.J., 275
Sandaeux, Max., S.J. 276, 279
Sant, J. v. d., zie Sandaeus
Santori, kard., 345
Sasbout Vosmeer, ap. vic., 44, 197, 198
Sas van Gent, 53, 55
Sasse van IJsselt, L. van, 57-61, 72
Sassenheim, 65
Schaepman, H. J. A. M., 371
Schaer, klooster, 188, 204
Schalkwijk, 55
Scherpenzeel, Aleide v., 288
Scherpenzeel-Heusch, 57
Schevichaven, Gisb., S.J., 280
Schiarra, Pio Tommaso, O.P., 261
Schiedam, 54
Schieffort, Joannes, 272
Schimmelpenninck, G., 51
Schisma, het Utrechtse -, 357, 369
Schokland, 55
Schönenberg, Johann von, keurvorst, 277
Schoonhoven, Jan v., 285, 359, 369
Schoterland, 111
Schutte, C. B., pr., 229
Schutte, Joan, 212, 213, 228
Schutte, Joost, 213
Schüttenstein, 205, 233
Schuur, A. v. d., 352
Scyna, Joannes de, O.S.B., 19
Sersali, Antonio, kard., 258
Servatius, St. -, 360, 362, 371, 372
Severinus, St. -, 372
Siardus, abt, zalige, 94-97, 106
Sidachus, abt, 99, 100
Sifridus, pr., 94
Silling, Ferd., S.J., 274
Siloë, abdij, 10, 13-22
Siloë, Hendrik van, O.S.B., 27
Silvolde, 188, 190, 192, 193, 230
Silvolt, Henr., past., 206-210, 213, 215, 220-222, 231
Silvolt, Theod., pres. v. Pulcheria, 206
Sinnich, 362
Siricus, pr., 94
Sittard, 364
Sixtus IV, paus, 29, 153
Sloten, 55
Sluis, 64
Smallenee, abdij, 10, 13, 19
Sneek, 70
Snikzwaag, 90, 104, 112
Soest, 55, 65
Sola fides-leer, 133 v.v.
Sonnius, Fr., b. v. 's-Hert., 358, 359
Spierinck, prelaat, 358
Splinter van Dorsem, O.S.B., abt, 23
Spork, 205, 233
Staphorst, 101, 102
Statum, 115
Stavelot, klooster, 244
Staveren-Hemelum, abdij, 10, 14, 15, 20, 22
Steech, Jacob v. d., abt, 21
Steenbergen, 64
Steghe, Jan van der, 180
Stein, Nic., S.J., 273
Stellingwerf, 104
Stephanus, St. -, 372
Stephanus Harding, H. -, O.S.B., 3
Stephanus III, paus, 243
Stiphout, Joan v., b., 263
St.-Jansga, 104
St.-Nicolaasga, 116
Stompwijk, 54

Stoppeldijk, 64
Straelen, 322
St.-Truiden, St.-Lucia-klooster, 84
St.-Truiden, Pieter van, 83, 88
Stübbe, Johann Casp., past., 204
Stumph, Chr., richter, 210
Süderwick, 205, 229, 233
Südlohn (Westf.), 198, 207
Suitbertus, St. -, 239
Summi magistri, bulle, 7, 8, 11
Susteren, 238-242
Suthergo, 103
Suurhuys, Joh., vic., 199, 205
Swaneburgius, Cornelius, 272
Sybrandus, abt, 15

Taets van Bommel, Joannes, kan., 20, 21, 32
Tengnagel, Reignerus, 282
Ter Aar, 54
Terkaple, 104
Terneuzen, 55
Thelen, Godefr., S.J., 281-283
Theotarius, graaf, 240
Thesinge, abdij, 10, 13, 18-22
Thiesselinck, Coenr., pr., 197
Thiesselinck, hopman, 196, 197
Thomas à Kempis, 284, 361
Thorn, klooster, 346
Thynio, Joan. a, deken, 342
Tiel, 54, 245, 288
Tienen, St.-Agnes of Cabbeek, 84
Tienen, Barbarendaal, 74, 84
Tierckgeest, 116
Tilburg, 242, 359, 364
Tomas, H., past., 56
Tongeren, 74, 81, 235, 358
Tongerlo, abdij, 359
Torre, de la, genealogie, 48
Torre, Franc. de la, 35-37, 40, 41, 44
Torre, Jacobus de la, vic. ap., 35-49
Torre, Jacques de la, 38
Torre, Juan de la, 36, 38
Torre, Luys de la, 36
Torre, Maria de la, 42
Torre, Philippe de la, 37, 38, 39, 43, 44
Trauttmansdorff, graaf, 298, 303, 307
Tremblay, zie Clément de Bizon
Trier, 277
Trier, Sancta Maria ad Martyres, 16
Trier, St. Mattiasabdij, 2, 11, 12, 14, 15, 16, 19, 20, 27, 28
Trier, Sint-Maximinus, 16, 18, 32, 34
Trieu, Ph. de, S.J., 278
Truchsess, Thomas, 158
Truiden, St. -, klooster, 244
Tubbergen, 55
Twent van Rosenburg, 61
Twente, 50-72
Twijzel, 99

Uitgeest, 55
Uithoorn, 55
Universitair onderwijs in de M.E., 121 vv.
Ursula, St.-, 372
Uten Bogarde, zie Pomerius
Utenhage, Willem, O.S.B., 13, 15, 27
Utetus, abt, 101
Utingeradeel, 111
Utrecht, 55, 68, 119, 238, 243
Utrecht, Dom, 344
Utrecht, St.-Marie, 345, 346, 363
Utrecht, St.-Paulusabdij, 9, 10, 15-22, 26, 29, 34
Utrecht, St.-Pieter, 343
Utrecht, St.-Salvator, 347, 348, 350

Vaassen, 245
Vacantie op universiteit, 127 v.v.
Vagtz, Joh., kan., 281, 282
Valckenisse, François v., 37, 46, 47
Valerius, St. -, 372
Vannes, St. -, abdij, 2
Varsseveld, 188, 190, 192, 193, 230, 358
Vaucel, Louis Paul, du 214, 221, 224
Vechten, 238
Veen, Ludolf v., deken, 344, 345
Veer, Willem, 292
Velde de Melroy, J.B.R., b. v. Roerm., 295-340
Velen, Johan von, aartsdiaken, 195, 196, 197, 209, 217
Velsen, 55
Venantius Fortunatus, 277
Venhuizen, 55
Venlo, 365
Verengaoto, 241
Vermeulen, past., a'foort, 69
Vervoort, Frans, 367
Verwolde (Geld.), 54
Vianen, 159
Vichet, Reinier, archiv., 359
Vinkeveen, 55
Virgilius Laurentius, pr., 241, 242
Visbaen, Reyner, kart., 171, 173
Vissers, Petrus, pr., 133
Vledder, 20
Vleuten, 55
Vlissingen, 64
Volperdus, hofmeester, 101
Voorburg, 55
Voorschoten, 55
Vorden, 199, 219, 270
Vragender, 188-195, 198, 203, 207, 216, 226, 230, 233
Vrammont, kan., 303
Vreden, 194, 204, 205, 211, 233
Vronken, Willem, 164
Vreeswijk, 55

Waalwijk, 61, 64
Wadenoyen, 245
Wagenbrugge, 104

Waldeck, Franz von, b., 187
Wallius, J., 290
Waloni, zie du Vaucel
Waltger, graaf, 245
Wamel, 64
Warmolds, Hier., S.J., 274
Warmond, 54
Warnsinck, Andreas, pr., 197, 199
Warnsinck, Dr. R., 211, 212
Warnsveld, 290
Warren, zilversmid, 70
Wassenaar, 54, 61, 62
Wateringen, 54
Waterlandkerkje, 64
Wavrans, F. J. H. de, b., 301
Weber, Steph., wijb., 280
Wederdopers, 366, 370
Weerselo, 55
Weert, 368
Weespercarspel, 55
Weeze, Theod. v., S.J., 283, 290, 294
Wege, Willem, abt, 13
Wellens, J. T. J., b., 300
Wellin (Belg.), 244
Welscher, Rutger te, past., 228, 229
Werden, abdij, 20, 29, 244, 358, 369
Werkhorst, 101
Werkhoven, 65
Werner, Nic., 158
Werth, 187
Werthse repressie, 228
Wervershoof, 162
Wesel, 236
Westerblokker, 183
Westergo, 103, 109
Westerholt tot Hacfort, Hendrick, 288
Westerlo, 245
Westermeer, 90, 94, 102, 111, 112, 116
West-Souburg, 41
Wevelikhoven, Floris v., b. v. Munster, 186
Wevelinkhoven, P. G., kan., 309
Wibrand de Hascha, 94, 98-102
Wibrandus Tizelinga, 96
Wicbert, 239
Wichman, graaf, 245
Wichmond, 243, 244
Wierden, 55
Wierman, Gerardus, past., 203, 204
Wilfaet, klooster, 19
Wilfried, St.-, 235, 239
Wilgeforte, 361
Willem I, koning, 50-72
Willem IV, graaf v. Holl., 162
Willem Allardsz., pr., 166, 169, 170, 171, 177, 182, 183
Willibrord, St.-, 234-246
Windesheim, kapittel van, 20, 27, 73-89
Winterswijk, 188-193, 204, 229-233
Wiro, St.-, 239
Wisch, 54
Wissekerke, 43
Witte, Aeg. de, 352
Witte Vrouwen, 367, 368
Woerden, 54
Wognum, 55
Wolfardus, abt, 101
Wolff, Marten, past., 194
Wolsinck, Jan, past., 194-197
Woudsend, 64
Würzburg, 275, 276
Wyc, Sayman van, 77
Wijhe, 55
Wijhe, Eva van, 270, 271, 292
Wijhe, Gijsbert van, 270
Wijk bij Duurstede, 55
Wijkel, 115
Wijkerslooth, C. L., baron van, 56, 58, 69, 72
Wyler bij Maastricht, 245
Wijntjeterp, 104
Wijs, H. de, 57

Xanten, 236

IJsselstein, 55

Zale, Tydeman, 168, 171, 176, 177
Zaltbommel, 64
Zegwaard, 54
Zeist, 55
Zelhem, 188-193, 230, 357
Zeller, Lodewijk v., pr., 253
Zerbolt van Zutphen, Gerardus, 284
Zevenaar, 54, 64
Zevenborren, klooster, 74, 78
Zevenhuizen, 64
Zevenwouden, 90
Zichem, O.L.V. Ten Elze, 84
Zierikzee, 64
Zieuwent, 192, 203, 207, 226, 229
Zimmerman, Hendrik, 51
Zoeterwoude, 54, 56
Zuid-Beveland, 44
Zutphen, 270-272, 282-285, 288, 292, 293
Zwaag, 55
Zwammerdam, 55
Zwartewater, proosdij, 10-13, 18-22, 27, 28, 33
Zwentibold, 366
Zwillbrock, klooster, 192, 200-233
Zwolle, 67, 165
Zwolle (Geld.), 192, 203, 226, 228

GTU Library
3 2400 00253 5429

v.3
1961
THREE DAY
350716

GRADUATE THEOLOGICAL UNION LIBRARY
BERKELEY, CA 94709